

G.Ergasheva

MUTAXASSISLIKKA KIRISH NAZARIYASI

DARSLIK

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON–FINLANDIYA
PEDAGOGIKA INSTITUTI**

ERGASHEVA GULSHODA AMIROVNA

MUTAXASSISLIKKA KIRISH NAZARIYASI

*Oliy o‘quv yurtlarining pedagogika fakultetlari
(boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari)*

(Darslik)

**ACCESS SERVICE
2025**

UO‘K: 371.2
BBK: 74.46

Ergasheva G.A. Mutaxassislikka kirish nazariyasi // Darslik. – Samarqand, – “ACCESS SERVICE” nashriyoti, 2025–y. – 398 bet.

UO‘K: 371.2
BBK: 74.46

*Pedagogika fanlari doktori, professor A. Ibragimovning
umumiy tahriri ostida.*

Taqrizchilar:

M. Jumayev – pedagogika fanlari doktori, professor.

M. Raximqulova – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.

SH. Urakov – pedagogika fanlari doktori, professor.

Mazkur darslikda boshlang‘ich ta‘lim sohasi uzluksiz ta‘lim tizimining asosiy bo‘g‘ini, respublikada ta‘lim–tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi ekanligi alohida e‘tiborga olingan. Darslik oliy o‘quv yurtlari pedagogika fakultetlari boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash bo‘limining talabalariga mo‘ljallangan.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA‘LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI TOMONIDAN DARSLIK
SIFATIDA TAVSIYA ETILGAN

O‘zbekiston respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 1-avgustdagi 277-sonli buyrug‘iga asosan nashr etishga ro‘xsat berilgan.

ISBN: 978–9910–8897–0–7

© Ergasheva G.A. 2025
© “ACCESS SERVICE”, 2025

MUNDARIJA

KIRISH.....	5
I MODUL. KREDIT MODUL TIZIMIGA KIRISH.	7
1–Kredit modul tizimiga kirish. Ta’lim elementlarini o‘zlashtirish natijalarini baholash.....	7
2–Ta’lim elementlarini o‘zlashtirish natijalarini baholash	24
3–Elektron platformalar va ularda ishlash	39
4–Plagiat va unga yo‘l qo‘ymaslik talablari	56
II MODUL. MUSTAQIL TA’LIM OLISH TEKNOLOGIYALARI.	64
5–Fanlarni o‘rganishda adabiyotlar bilan ishlash	64
6–Mustaqil ta’lim, uning turlari va bajarilishi	76
7–Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishini yozish tartibi.....	84
III MODUL. BOSHLANG‘ICH SINFLARDA MATEMATIKA KURSI.....	93
8–Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish umumiy metodikasi.....	93
9–Boshlang‘ich sinflarda matematika kursining mazmuni va tuzulishi	108
10–Boshlang‘ich sinf matematika darslarida qo‘llaniladigan o‘quv vositalari va ularning vazifalari.....	125
11–O‘qitish metodlari.....	141
12–Interfaol metodlar	163
13–Boshlang‘ich sinfda matematika o‘qitishni tashkil qilish shakllari.....	202
14–Boshlang‘ich sinf matematikadan darsdan tashqari mashg‘ulotlarini tashkil etish.....	212
15–Ixtisoslashtirilgan boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish	226
IV MODUL. BOSHLANG‘ICH SINFLARDA ONA TILI KURSI	239
16–Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi	

fanining predmeti va vazifalari.....	239
17–Til ta’limida innavatsion pedagogik texnologiyalar.....	256
18–19–Ona tili davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi mazmuni. Boshlang‘ich sinf ona tili ta’limida nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi	262
20–21–Kichik yoshdagi o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishda ona tilini o‘rgatishning ahamiyati. O‘quvchilarda gramatika va so‘z yasalishiga oid tushunchalarni shakllantirishning metodik asoslari.....	269
22–23–So‘z turkumlarining leksik va grammatik ma’nosi ustida ishlash. Boshlang‘ich sinflarda sintaktik tushunchalar ustida ishlash. So‘z birikmasi va gap ustida ishlash	292
24–25–Kichik yoshdagi o‘quvchilar nutqini o‘stirish yo‘llari va vazifalari	325
26–Kitobxonlik faoliyatini shakllantirish.....	334
27–O‘quvchilarni PIRLS topshiriqlari asosida badiiy asarni tahlil qilishga o‘rgatish	341
28–29–Boshlang‘ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish	348
30–Ona tilidan bilim, ko‘nikma va malakalarni tekshirish	358

MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN

INTERFAOL METODLAR.....	366
GLOSSARIY.....	376
ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	382

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019–yil 8–oktabrdagi PF–5847–sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030–yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da oliy ta’lim jarayonlariga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o‘qitish usullarini joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb etish, korrupsiyaga qarshi kurashish, muhandislik–texnik ta’lim yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar ulushini oshirish, kredit–modul tizimini joriy etish va o‘quv rejalarida amaliy ko‘nikmalarni oshirishga qaratilgan mutaxassislik fanlari bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar ulushini ko‘paytirish bo‘yicha aniq vazifalar belgilab berilgan.

Mamlakatimizda ta’lim sohasidagi strategik vazifalarning asosiy yo‘nalishida o‘quvchilarni izlanuvchan, mustaqil fikrlay oladigan, o‘z bilimlarini turli hayotiy vaziyatlarda qo‘llay oladigan qilib tarbiyalashni nazarda tutadi. Shu bois jamiyat va shaxs manfaati uchun zarur bo‘lgan rivojlanish tendensiyalarini aniq belgilash maqsadida “Ta’lim va tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida shakllantirish” ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Bu esa umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun tayyorlanadigan pedagog kadrlarda kreativ, kritik, kommunikativ, kollaborativ ko‘nikmalarni shakllantirish tizimini modernizatsiya qilish va uning innovatsion pedagogik–metodik asoslarini shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi. O‘quvchining og‘zaki va yozma muloqatchanligini real munosabatlarda qo‘llashga yo‘naltiradigan zamonaviy o‘qitish usullari, mazmuni, texnologik tuzilishi, mavjud sharoitdan kelib chiqib innovatsion ilmiy metodik asoslarini yaratishning zaruratini yuzaga keltiradi.

Uzluksiz ta’lim kadrlar tayyorlash tizimining asosi, O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy–iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy–texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor soha bo‘lib, ijodkor, ijtimoiy faol, ma’naviy boy shaxsning shakllanishi va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlarning jadal tayyorlanishi uchun zarur shart–sharoitlarni yaratadi.

Darslikning maqsadi – mutaxassislikka kirish fanining nazariy–metodologik asoslarini ochib berish, bo‘lajak pedagoglar tomonidan boshlang‘ich ta’lim fanlaridan mutaxassislikka kirish boshlang‘ich ta’limda ona tili, matematika o‘qitish bilan bog‘liq amaliy ko‘nikmalarni o‘zlashtirilishiga erishish, talabalarda pedagogik faoliyatni

muvaffaqiyatli tashkil eta olish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat Darslikning tarkibiy tuzilmasidan o'rin olgan mavzular o'z mazmuni va yo'nalishiga ko'ra "Kredit modul tizimiga kirish", "Mustaqil ta'lim olish texnologiyalari", "Boshlang'ich sinflarda matematika kursi" hamda "Boshlang'ich sinflarda ona tili kursi" kabi bo'limlar o'rin olgan. Bo'limlarda o'z ifodasini topgan mavzularni ochib berishda g'oyalar o'rtasidagi o'zaro izchillik va mantiqiylikning tayinlanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Mavzularning bayonida maqsadga muvofiq ravishda ilg'or xorijiy tajribalar asosida yoritilganligi shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Darslikni yaratishda muallif O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030–yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" kabi me'yoriy hujjatlarda ilgari surilgan fikrlarga tayangan. Pedagogika fanining umumiy asoslari mavjud ijtimoiy zaruriyat nuqtayi nazardan bayon etilgan.

I Modul

KREDIT MODUL TIZIMIGA KIRISH

1–MAVZU: KREDIT MODUL TIZIMIGA KIRISH. TA'LIM ELEMENTLARINI O'ZLASHTIRISH NATIJALARINI BAHOLASH

Reja:

1. Kredit modul tizimiga kirish.
2. Yevropa kredit modul tizimi
3. Kredit modul tizimining afzalliklari
4. Baholash turlari va mezonlari.
5. Qayta topshirish va qayta o'qish.
6. Apellyatsiya shartlari.

Mavzuning maqsadi: Kredit modul tizimiga (KMT) kirish zamonaviy ta'limning muhim jihati bo'lib, talabalarga ta'lim jarayonida moslashuvchanlikni va individuallashtirishni ta'minlashdan iborat.

Tayanch iboralar: Kredit modulli tizim, tarbiyaviy elementlar, ta'lim resurslariga kirish jarayonining moslashuvchanligi, treningni individuallashtirish, ta'lim tizimining samaradorligi, talabalarning qoniqishi, talabalarning ishlashi, o'qituvchining moslashuvi, o'quv jarayoni va o'quv materiallari.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skeleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

KREDIT MODUL TIZIMIGA KIRISH.

Kredit tizimining o'zi nima?

Kredit–modul tizimi — bu ta'lim jarayonini tashkil etish usuli bo'lib, o'qitish modul texnologiyalarining jamlanmasi va kredit

miqdoriga asoslangan baholash modelidan iborat. Bu tizimni boshqarish ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, unda ikkita asosiy tamoyilga katta ahamiyat beriladi: talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash va ularning bilimini reyting tizimi asosida baholash.

Kredit–modul tizimi — bu ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarish usuli bo'lib, unda ta'lim modul texnologiyalari jamlanmasi orqali amalga oshiriladi va talabaning o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalari kreditlar orqali baholanadi.

Kredit — o'quv dasturining ma'lum bir qismini, ya'ni darslar, mustaqil ishlar, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishi va boshqa ta'lim faoliyatlarini bajarish uchun talab etiladigan vaqtni ifodalovchi o'lchov birligi hisoblanadi.

Modul esa o'quv dasturining mavzular yoki mavzular guruhiga asoslangan tarkibiy qismi bo'lib, talabalarning ma'lum bir mavzuni yoki fanni o'zlashtirishi uchun mo'ljallangan. Modul tizimi orqali ta'lim jarayonida o'quv materiallari kichik qismlarga bo'linadi va har bir modulni muvaffaqiyatli tugatish orqali talaba kredit yig'adi. Shu asosda, talabalarning o'qish davomida to'plagan kreditlari yig'iladi va ularga baho beriladi.

Kredit–modul tizimining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar e'tirof etiladi:

- o'quv jarayonlarini modul asosida tashkil qilish;
- bitta fan, kurs (kredit)ning qiymatini aniqlash;
- talabalar bilimini reyting ball asosida baholash;
- talabalarga o'zlarining o'quv rejalarini individual tarzda tuzishlariga imkon yaratish;
- ta'lim jarayonida mustaqil ta'lim olishning ulushini oshirish;
- ta'lim dasturlarining qulayligi va mehnat bozorida mutaxassisga qo'yilgan talabdan kelib chiqib o'zgartirish mumkinligi.

Kredit–modul tizimi ta'lim jarayonini samarali tashkil etish va boshqarish maqsadida bir qator asosiy vazifalarni bajaradi. Ushbu tizimning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Ta'lim materiallarini mavzular yoki mavzular guruhlari asosida kichik, boshqarilishi oson modullarga ajratish.
- Har bir modulning o'z ichida mavzularni mantiqiy va tizimli ravishda joylashtirish orqali ta'lim jarayonini yaxshilash.

- Talabalar tomonidan muvaffaqiyatli bajarilgan modul faoliyatlari (darslar, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari va boshqalar) asosida kreditlarni taqsimlash.

- Talabalar bilimini va yutuqlarini reyting yoki ball tizimi orqali baholash va bu orqali ularning umumiy o'quv yutuqlarini aniqlash imkonini yaratish.

- Modul tizimi talabalarni mustaqil ravishda o'qish va o'z bilimlarini mustaqil rivojlantirishga undaydi.

- Talabalar o'z yutuqlari va kamchiliklarini mustaqil ravishda baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa ularning o'z-o'zini rivojlantirishini qo'llab-quvvatlaydi.

Kredit-modul tizimi ushbu vazifalarni bajarish orqali ta'lim jarayonini yanada samarali, tizimli va moslashuvchan qiladi. Bu tizim talabalarining mustaqil ishlashini rag'batlantirib, ularning bilim darajasini obyektiv va adolatli baholash imkonini yaratadi, shu bilan birga ta'lim sifatini yuqori darajada saqlashga yordam beradi.

“Modul — bu bir nechta fan va kurslarni qamrab oladigan o'quv rejasining tarkibiy qismi bo'lib, talabalarda aniq bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, shuningdek, tahliliy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan fanlar majmuasidan iboratdir. Modul doirasida o'qituvchi o'quv jarayonini tashkil etadi, jonli, video va audio ma'ruzalar o'qiydi, talabaning faoliyatini muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi. Talaba esa mazkur mavzuni mustaqil o'rganadi va topshiriqlarni bajaradi”¹.

Modulga asoslangan o'quv dasturlari maxsus sxema asosida ishlab chiqiladi va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- o'quv maqsadi va vazifalarining batafsil yoritilishi;
- talabaning fanni (kursni) boshlash va tugatishidan keyin orttirishi lozim bo'lgan malakalarga qo'yiladigan talablar;
- modul tarkibidagi har bir fan yoki kursning qisqacha mazmuni (sillabus), ya'ni ma'ruzalar mavzulari, seminar va amaliy mashg'ulotlar rejasi, mustaqil ta'limni baholash uchun mo'ljallangan topshiriqlar;
- o'qitishning qisqacha tavsifi: ta'lim berish usul va vositalari, bilimlarni baholashning usul va shakllari².

ECTS (Yevro Kreditlarni Ko'chirish va To'plash Tizimi) tizimiga ko'ra, talabalar bir yilda 60 kredit to'plashi lozim. Agar bir o'quv yili ikki

¹ Jurayev, Bobomurod Tojiyevich. Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi [Matn] : o'quv qo'llanma / B.T. Jurayev .- Buxoro : Fan va ta'lim, 2022. –326 b.

² <https://xs.uz/uz/post/kredit-modul-tizimiga-otish-nima-uchun-kerak-maqsad-mohiyat-va-afzallik>

semestrda iborat deb olinsa, talaba har semestrda 30 kredit to'plashi kerak. Bakalavriat dasturi 3–4 yil davom etadigan bo'lsa, talaba bakalavr darajasiga erishishi uchun jami 180—240 kredit to'plashi kerak bo'ladi. Magistratura dasturini tugallash uchun esa 1–2 yilda 60—120 kredit to'plashi zarur.

Bugungi kunda O'zbekistonning ta'lim tizimida, jumladan oliy ta'limda, mamlakat kelajagi uchun mustahkam poydevor yaratish va rivojlangan mamlakatlar darajasiga yetishish maqsadida ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Yangi ta'lim texnologiyalari va xorijiy tajribalarni joriy etish orqali kelajak avlodning bilimli va barkamol bo'lib yetishishi ta'minlanmoqda. 1999–yil iyun oyida Italiyaning Bolonya shahrida dunyoning 29 ta mamlakati o'rtasida imzolangan va hozirgi kunda 48 ta mamlakat ishtirok etayotgan Bolonya deklaratsiyasiga O'zbekiston Respublikasining qo'shilishi hamda ta'lim tizimiga kredit–modul tizimini joriy etish borasidagi ishlarning boshlanishi mamlakat oliy ta'lim tizimida zamonaviy o'zgarishlar davrini ochib berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017–yil 7–fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi PF–4947–sonli Farmoniga ko'ra 2017–2021–yillarda oliy va oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimida O'zbekistonning Bolonya deklaratsiyasiga qo'shilishiga shart–sharoitlar yaratildi va oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayoniga kredit–modul tizimi joriy etildi. O'zbekiston Respublikasining Bolonya jarayoniga qo'shilishining zarurati zamon talabidan kelib chiqib, bir qancha ijtimoiy–siyosiy faktorlarga va ta'lim sohasida ro'y berayotgan obyektiv voqeliklar bilan bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi suveren mamlakat sifatida jahon hamjamiyatida o'z o'rnini mustahkamlab bormoqda, demak u hozirgi xalqaro taraqqiyot tendensiyalaridan chetda tura olmaydi.

O'zbekiston Respublikasining Bolonya jarayoni ta'lim tizimiga qo'shilishi, mamlakatimizning dunyo miqyosida oliy ta'lim sohasidagi aloqalarini kengaytirish va xalqaro reytingini oshirish imkoniyatini beradi. Bolonya jarayoni Yevropa mamlakatlari orasida oliy ta'limni uyg'unlashtirish jarayonidir. Bu jarayon oliy ta'lim darajalarining tushunarli va bir xil tizimini yaratish, ta'limda kredit–modul tizimiga o'tish, ta'lim sifatini ta'minlashda akademik harakatlanish erkinligini va Yevropa ta'lim hamkorligini rivojlantirishga qaratilgan. Xulosa qilib aytganda, Bolonya jarayoni Yevropa mamlakatlarining oliy ta'lim tizimlarini uyg'unlashtirish, ta'limda tenglikni ta'minlash, intellektual,

madaniy, ijtimoiy, ilmiy va texnologik salohiyatni shakllantirish va mustahkamlash, hamda ta'lim sifatini yaxshilash jarayonidir [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019–yil 8–oktabrdagi PF–5847–sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030–yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da oliy ta'lim jarayonlariga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o'qitish usullarini joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb etish, korrupsiyaga qarshi kurashish, muhandislik–texnik ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar ulushini oshirish, kredit–modul tizimini joriy etish va o'quv rejalarida amaliy ko'nikmalarni oshirishga qaratilgan mutaxassislik fanlari bo'yicha amaliy mashg'ulotlar ulushini ko'paytirish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020–yil 24–yanvardagi Oliy Majlisga yo'llagan murojaatnomasida 2020–yilga “Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” deb nom berishni taklif etdi. Ushbu murojaatnomada maktab bitiruvchilarini oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasini bosqichma–bosqich oshirish, ta'lim yo'nalishlari va fanlarni qayta ko'rib chiqish, mutaxassislikka aloqasi bo'lmagan fanlar sonini ikki barobar qisqartirish, oliy ta'limda o'quv jarayonini kredit–modul tizimiga o'tkazish, qator oliy ta'lim muassasalarini moliyaviy mustaqillikka o'tkazish, ta'limni to'liq raqamlashtirish va davlat–xususiy sheriklik mexanizmlarini ta'lim sohasida keng tatbiq etish kabi masalalar dolzarb ekanligi ta'kidlangan. Ushbu murojaatnomada xalqning bilim darajasini oshirish millatning raqobatbardoshligini belgilovchi omil sifatida birinchi o'ringa qo'yilgan bo'lib, zamonaviy talablar va xalqaro standartlarga mos keladigan milliy ta'lim tizimini yaratish zarurati ham alohida qayd etilgan.

“Kredit–modul tizimining qanday afzalliklari bor va bu tizimning amalda foydalanib kelayotgan ta'lim tizimidan farqi va ustunliklari nimada?” kabi savollarga javob topish uchun avvalo kredit–modul tizimi haqida kengroq ma'lumot olish, uning O'zbekiston ta'lim tizimida joriy etilishining ahamiyati, shuningdek, dunyo mamlakatlarining ta'lim tizimlarida bu tizimning o'ziga xos xususiyatlari, imkoniyatlari va afzalliklarini o'rganish muhimdir.

O'zbekistonda kredit ta'lim tizimiga asoslangan milliy modelni ishlab chiqishda, Yevropa ECTS tizimi va Amerika kredit soatlari tizimlarining yutuqlarini inobatga olgan holda, yuqori ta'lim sifatini ta'minlash va dunyo ta'lim jarayonlariga integratsiyalashish uchun

ishonchli asos tanlash maqsadga muvofiqdir. ECTS kredit tizimi, ko'p millatli Yevropa an'analarini hisobga olgan holda, turli ta'lim tizimlarini birlashtiradi.

Kredit–modul tizimida ahamiyat beriladigan asosiy jihatlar quyidagilardan iborat:

- Talabalarni mustaqil ishlashga rag'batlantirish;
- Talabalar bilimini reyting tizimi orqali baholash;
- Modulli o'qitish texnologiyasini ishlab chiqish va takomillashtirish;
- Talabalar uchun fanning metodik ta'minotini yanada rivojlantirish orqali mustaqil o'qishni ta'minlash.

Kredit–modul tizimining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- O'quv jarayonini modul asosida tashkil qilish;
- Bitta fan va kurs kesimida kreditning qiymatini aniqlash;
- Talabalar bilimini reyting asosida baholash;
- Talabalar uchun shaxsiy o'quv rejalarini individual tarzda shakllantirish imkoniyatini yaratish;
- Mustaqil ta'lim olish ulushini oshirish;
- Ta'lim dasturlarini mehnat bozoridagi talablar asosida moslashtirish;
- Talabalar uchun fanlar va professor–o'qituvchilarni tanlash imkoniyatini yaratish.

Kredit–modul tizimining afzallik va muammoli jihatlari

Kredit–modul tizimiga o'tishda bir qator muammoli jihatlariga e'tiborimizni qaratishimiz va bu tizimning afzallik jihatlariga urg'u berish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, talabaning umumiy yuklamasi auditoriya va mustaqil ta'lim yuklamalaridan iborat. Amaldagi ta'lim tizimida auditoriya yuklamalariga katta e'tibor qaratilib kelinmoqda, lekin mustaqil ish turlari hali ommalashmagan. Kredit tizimida eng avvalo talabaning mustaqil ishiga jiddiy e'tibor qaratiladi. Kredit bu baho emas, balki ish hajmi hisoblanadi. Masalan, talaba 6 kreditlik fanni o'zlashtirgan bo'lsa, u 6 kredit hajmidagi ishni bajargan hisoblanadi, ya'ni u ushbu fanning ma'ruzalarida, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida qatnashgan, mustaqil ish topshiriqlarini bajargan hisoblanadi.

Demak, bu fanni o'zlashtirgan talaba uni qanday bahoga o'zlashtirganidan qat'iy nazar u 6 kreditni qo'lga kiritadi. Kredit–modul

tizimining mazmun–mohiyatini ochib berishda uni faqat “kredit” va “modul” atamaları orqali izohlash yetarli bo‘lmaydi. Bu atamalar uni ixcham nomlash uchun qo‘llanilgan. Kredit–modul tizimining mohiyatini boshqacha quyidagi usulda ochib berish maqsadga muvofiqdir. Ya’ni, asosiy tamoyillar, kredit–modul tizimining amaldagi ta’lim tizimidan farq qiluvchi jihatlari quyidagicha. Avval ta’kidlab o‘tilganidek, kredit–modul tizimining asosiy tamoyillari va elementlari qisman O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimiga tatbiq qilingan. Bu yerda kredit–modul tizimining faqat biz uchun yangi bo‘lgan va amaldagi ta’lim tizimida mavjud bo‘lmagan quyidagi muammoli jihati va afzalliklarini va uni amalga oshirish bo‘yicha takliflarni keltirib o‘tamiz:

1) Oliy ta’limning samaradorligi. Amaldagi ta’lim tizimida talabalar 1–kursdan boshlab yo‘nalishlar va ular ichida tarmoqlar bo‘yicha ajratilib ixtisoslik fanlarini o‘qishni boshlashadi. Ya’ni, biz talabani hali abituriyentlik paytidayoq tanlovdan mahrum qilib ixtisoslikka biriktirib qo‘yamiz. Kredit–modul tizimida esa eng avvalo talabaga tanlov imkoni beriladi. Tanlov fanlari semestrda semestrga oshib boradi. Ilg‘or xorij tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bakalavriatni ikkita bosqichga ajratish orqali, 1–2 kurslarda tayanch fanlarni, 3–4 kurslarda esa tanlov fanlar asosida ixtisoslik fanlarini o‘qitish mumkin. Demak, endilikda kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni qondirish uchun 4 yil emas, 2 yil yetarli bo‘ladi. Bu esa oliy ta’limning ish unumini, samaradorligini 2 barobar oshiradi.

2) “Talaba–o‘qituvchi” nisbati. Hozirgi kunda O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida maxsus fanlarni past kurslardan boshlab rejalashtirish, o‘quv rejalardagi takrorlanadigan fanlarni har xil mutaxassisliklar bo‘yicha alohida o‘qitish, auditoriya soatlari hajmini oshirish kabi holatlar mavjud. Bunday jarayonlar o‘quv yuklamalarining keskin oshishiga sabab bo‘ladi. Biroq, biz bilamizki oliy o‘quv yurtida bitta o‘qituvchiga to‘g‘ri keladigan yuklama hajmi oliy o‘quv yurti bo‘yicha umumiy o‘quv yuklamasi hajmini talabalar soni asosida hisoblangan o‘qituvchilar soniga bo‘lish orqali aniqlanadi. Ya’ni, o‘qituvchilar shtati o‘quv yuklamalari asosida belgilanmaydi, balki talaba–o‘qituvchi nisbati orqali belgilanadi. Oliy o‘quv yurti bo‘yicha umumiy o‘qituvchilar soni aniqlangandan so‘ng, ushbu asosda kafedralar shtatini shakllantiriladi, bunda esa kafedra o‘quv yuklamalari hajmiga asoslaniladi. Kredit–modul tizimida talaba–o‘qituvchi nisbati 16:1 va undan ham yuqori bo‘lishi ko‘zda tutiladi. Bunga auditoriya yuklamalarini kamaytirish, talabaning mustaqil ishi

hajmini oshirish, o'quv rejalarni unifikatsiyalash, darslarni katta auditoriyada tashkil qilish orqali erishish mumkin.

3) Talabaning mustaqil ish turlari. Amaldagi ta'lim tizimida asosan auditoriyadagi darslarga ko'proq e'tibor beriladi, talabaning mustaqil ishiga esa jiddiy e'tibor qaratilmaydi, chunki bu faoliyat turi chuqur o'rganilmagan. Kredit–modul tizimida esa fan moduli tarkibidagi “O'qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishi” va o'qituvchiga bog'liq bo'lmagan “Mustaqil ta'lim” muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishiga: keyslar, topshiriqlar, intervyu, krossvord, viktorina, esse, taqdimot, hisob ishi, hisob–chizma ishi, kurs loyihasi, kurs ishi, ilmiy izlanishlar, fan to'garaklarida qatnashish va h.k.larni misol qilib keltirish mumkin. Bunday faoliyat turlariga rahbarlik qilish uchun alohida o'quv yuklamalari joriy etilishi maqsadga muvofiq. Mustaqil ta'limga esa o'rgatuvchi testlar, virtual trenajyorlar, forumlarni misol qilib keltirish mumkin.

O'qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishi va mustaqil ta'lim turlari ro'yxatini, glossariylarni, ularni qo'llash bo'yicha uslubiy qo'llanmalarni zarur darajada shakllantirishimiz mumkin, lekin eng asosiy masala – har bir fan bo'yicha o'ziga xos o'qituvchi rahbarligidagi talabaning mustaqil ishi va mustaqil ta'lim turlarini ishlab chiqishdir. Ayniqsa, ushbu mustaqil ish turlarini masofaviy ta'lim platformalarida shakllantirish shu kunning eng dolzarb muammolaridan biridir. Bu jarayonlarni ilg'or pedagoglarning tajribalarini ommalashtirish orqali jadallashtirish mumkin.

4) O'quv rejalarning mosligi. Hozirgi kunda O'zbekiston oliy ta'lim tizimida bir xil yo'nalishdagi o'quv rejalarning turdosh OTMlarda o'zaro farq qilishini kuzatish mumkin. Kredit–modul tizimi joriy qilinishi bilan esa o'quv rejalari Bolonya jarayoni ishtirokchi davlatlaridagi o'quv rejalarga to'liq mos bo'ladi va diplomlarning o'zaro tan olinishiga sharoit yaratiladi. Buning uchun birinchi navbatda o'quv rejalarning xorijiy o'quv rejalarga mosligini tahlil qilishimiz zarur.

5) Ta'lim natijalari. Kredit–modul tizimida ta'lim mazmuni “ta'lim natijalari” asosida rejalashtiriladi. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, talabalarga o'qitiladigan fanlar va ularning mazmuni kelgusidagi kasbiy faoliyat turi uchun qanchalik zarurligidan kelib chiqib shakllantiriladi. Ochig'i, hozirgi kunda biz bu borada maqtana olmaymiz, chunki o'quv rejalarga obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra har xil

fanlar kirib qolgan. Bu muammoni hozirgi kunda ikki xil usulda yechish mumkin.

Birinchidan – bakalavriat va magistratura ta'lim dasturlari bo'yicha kompetensiyalar jadvalini shakllantirish, professiogrammalarni tuzish zarur. Bu juda aniq, lekin katta hajmdagi ish hisoblanadi.

Ikkinchidan – o'quv rejalarini xorijiy tahlil qilish zarur. Bunda yetakchi xorijiy oliy o'quv yurtlarining o'quv rejaları va sillabuslari mazmuniga mo'ljal olinadigan bo'lsa kamroq xatoga yo'l qo'yiladi va bu ishni mutaxassislik kafedralarining mas'ul o'qituvchilarining imkoniyatlari darajasida hal qilish mumkin. O'quv rejalarini shakllantirib bo'lganimizdan so'ng "tanlov fanlari katalogi"ni tuzib, ularni talabalar tanloviga taqdim qilishimiz zarur. Shu orqali o'quv rejalaridagi fanlar talabalarining qiziqishlariga, kadrlar iste'molchilarining talablariga qay darajada mos kelishini bilib olish mumkin.

6) Registrator Ofisi. Amaldagi ta'lim tizimida talabalar kontingenti bilan dekanatlar, o'quv bo'limi, kadrlar bo'limi, qabul bo'limi kabi ko'plab bo'linmalar shug'ullanishadi. Talabalar kontingenti bilan shug'ullanadigan markazlashgan bo'linma esa mavjud emas.

Kredit–modul tizimida talabalar kontingenti bilan markazlashtirilgan bo'linma – Registrator Ofisi shug'ullanadi. Uning vazifasi – akademik taqvim tuzish va uning o'z vaqtida bajarilishini nazorat qilish, qabul komissiyasining ishini tashkil qilish, fanlarga yozilishni tashkil qilish (Enrollment), akademik guruhlarni shakllantirish, kirishda bilimlarini aniqlashni tashkil qilish va uni nazorat qilish, yakuniy nazorat va oraliq attestatsiyalarni tashkil qilish va o'tkazish, yakuniy davlat attestatsiyasini tashkil qilish va o'tkazishni nazorat qilish, talabalarining shaxsiy hujjatlarini arxivgacha saqlash, "Registrator" ma'lumotlar bazasini shakllantirish va muntazam yangilash, transkriptni yuritish va unga talabalarining baholarini kiritish, tantanali marosimlarni tashkil qilish va o'tkazish (bitiruvchilarning diplomlarini rasmiylashtirish va tantanali ravishda taqdim etish), talabalar kontingenti bo'yicha statistika yuritish kabi vazifalardan iborat bo'ladi. Bu tuzilma kredit–modul tizimida talabaga qaratilgan bo'linma bo'lib, uni kredit–modul tizimiga to'liq o'tilgunga qadar vaqtincha dekanat va bo'limlardan xodimlarni jalb qilish orqali tashkil qilish mumkin.

7) Modulli o'qitish. Kredit–modul tizimining amaldagi ta'lim tizimidan farq qiluvchi jihatlaridan yana biri shundaki, bunda fanlar modulli asosda tashkil qilinadi va o'qitiladi. Ya'ni har bir modul (fan va

uning bo‘limi) kirish nazorati, nazariy materiallar, amaliy va laboratoriya ishlari materiallari, mustaqil ish topshiriqlari, keyslar, nazorat materiallari, testlar, tarqatma materiallar, glossariy, adabiyotlar, chiqish nazoratlari va h.k. qismlardan tashkil topgan bo‘ladi.

8) Talabaning shaxsiy trayektoriyasi. Kredit–modul tizimida talabalarni hayotda mustaqil bo‘lishga ko‘niktirish amaliyoti qo‘llaniladi. Ya’ni, talabaga o‘z shaxsiy trayektoriyasini tuzish va har semestrda boshqa akademik guruhda o‘qish imkoni beriladi. Shuningdek, talabalarni tabaqalab o‘qitishga jiddiy e’tibor qaratiladi, bunda ilg‘or talabalarni alohida o‘qitish orqali ta’lim samarasi oshirish, ularning akademik yutuqlariga zamin yaratish mumkin.

9) Yozgi semestr va ekstern imtihonlar. Sust o‘qiydigan talabalarning fanlarni qayta–qayta topshirishlariga chek qo‘yiladi. Fanni birinchi qayta topshirishdan o‘ta olmagan talabaga yozgi semestrda fanni qayta o‘qishga imkon beriladi. Ilg‘or talabalarga esa semestr boshida tezkor (ekstren) imtihon topshirish orqali kreditlarni oldindan olish imkoni ham taqdim etilishi mumkin.

10) Baholash tizimining shaffofligi. Amaldagi ta’lim tizimida haligacha “o‘qituvchining o‘zi o‘qitib – o‘zi baholash” amaliyotini kuzatish mumkin. Kredit–modul tizimida esa o‘qituvchi asosan o‘qitish bilan shug‘ullanadi. Baholashni esa komissiya amalga oshiradi. Ya’ni, pedagoglar “lektor” va “tyutor” larga ajratiladi. Lektor – nazariy bilim beradi, tyutor – nazariy bilimlar asosida talabalarning amaliy ko‘nikmalarini shakllantiradi, oddiy qilib aytganda talabalarni imtihonga tayyorlaydi. Imtihonni esa komissiya qabul qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018–yil 5–iyundagi PQ–3775–sonli Qarorida muayyan fandan dars bergan pedagogning yakuniy nazorat jarayonlaridagi ishtiroki istisno etildi va talabaning o‘zlashtirish darajasi professor–o‘qituvchilar faoliyatini baholashning asosiy me’zoni etib belgilandi. Ya’ni, endilikda “o‘qituvchining o‘zi o‘qitib–o‘zi baholash” usuli kun tartibidan olib tashlandi.

Kredit – modul tizimini joriy etish bo‘yicha takliflar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Muhammad al–Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universitetida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora–tadbirlari to‘g‘risida”gi Vazirlar Mahkamasining 2018–yil 24–iyuldagi 569–son qaroriga asosan Toshkent axborot texnologiyalari universiteti va uning filiallarida ta’lim tizimi kredit–modul tizimiga

o'tkazilgan edi. 2021–2022–o'quv yilidan boshlab O'zbekistonning barcha oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayoni kredit–modul tizimi asosida tashkillashtirildi [4].

Universitet va uning filiallarida ta'limning kredit tizimini joriy etish bo'yicha quyidagi asosiy vazifalar belgilangan edi:

Rivojlangan davlatlarning axborot–kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi ilg'or tajribalaridan foydalangan holda xalqaro ta'lim standartlarini joriy qilish, Universitet va uning filiallarini malakali professor–o'qituvchilar bilan ta'minlash, sifatli o'quv dasturlari va materiallarini ishlab chiqish orqali ta'lim sifatini oshirish;

- Xorijiy oliy ta'lim muassasalari bilan talabalar, professor–o'qituvchilar, izlanuvchilarning almashinuv dasturlarini kengaytirish;

- Zamonaviy ta'lim texnologiyalari va o'quv jarayonlarini tashkil etishning samarali shakllarini joriy etish orqali pedagog kadrlar salohiyatini oshirishga ko'maklashuvchi raqobatbardosh muhitni yaratish;

- Talabalarga ta'lim dasturlarini mustaqil shakllantirish imkoniyatini yaratish va bilimni baholashda oshkoralikni ta'minlash.

Baholash o'quvchilar tomonidan olingan bilimlarni tizimli ravishda yig'ish, tahlil qilish va ulardan foydalanish jarayonidir. Bu jarayon har bir o'quvchining nima bilishi, tushunishi va qodir ekanligi haqida aniq ma'lumot beradi. Baholash samarali ta'lim olish va o'qitishga xizmat qilib, natijalari jarayonning barcha ishtirokchilari (talabalar, ota–onalar, o'qituvchilar) uchun qiymatli bo'lib, o'quv rejalarini va o'qitish metodikasini yaxshilash maqsadida foydalaniladi.

- **Dastlabki bilimlarni baholash:** Bu usul talabalarining avvalgi bilimlarini aniqlash uchun qo'llaniladi. Bu ma'lumot o'qituvchilarga talabalarining darajasiga ko'ra yo'naltirilgan ko'rsatmalar berish va ularni farqlash imkonini beradi.

- **Formativ baholash:** Talabalarining qanday bilim olayotganliklarini muntazam kuzatish va mustahkamlashni talab qiladigan sohalarni aniqlashni ta'minlaydi. Bu o'qituvchilarga talabalarining bilim olish jarayoni haqida umumiy tasavvur beradi va talabalarga kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi.

- **Summativ baholash:** Talabalarining bilim va ko'nikmalarini rasmiy ravishda baholash uchun ishlatiladi. Bu baholash turi olingan bilimlarni baholashni bildiradi. Talabalarga o'z bilimlari haqida fikr–mulohazalar 7 kun ichida yozma ravishda taqdim etiladi.

• **Baholash me'zonlari:** Bu me'zonlar baholash yoki ta'lim olish maqsadi bilan bog'liq bo'lgan aniq natijalarni, shu jumladan natijalar diapazoni va chuqurligini tavsiflaydi. Baholash me'zonlari rubrikalar, misollar, nazorat varaqalari kabi turli xil vositalar orqali yetkazilishi mumkin.

Kredit–modul tizimining to'liq joriy etilishi bilan bog'liq qator ishlar amalga oshirilgan bo'lsa–da, tizimning to'liq maqsadiga erishdi deb aytish qiyin. Bunga ob'ektiv va subyektiv sabablar mavjud bo'lib, ular kredit tizimining to'liq tadbiq etilishiga to'sqinlik qilmoqda. Quyida tizimni yanada takomillashtirish uchun e'tibor berilishi kerak bo'lgan asosiy yo'nalishlar keltirilgan:

1) kredit–modul tizimini to'liq joriy qilish uchun tegishli me'yoriy hujjatlarga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish hamda tizimni tashkil etishga to'sqinlik qiluvchi tushunchalarni bartaraf etish.

2) har bir talaba uchun majburiy va tanlov zaruriy fanlar, har bir fan bo'yicha kreditlar, fan sillabuslari va boshqa o'quv–uslubiy materiallarni o'z ichiga olgan to'liq o'quv metodik kompleks bilan ta'minlash.

3) professor–o'qituvchilar va talabalarni ularning o'qish shakliga (kunduzgi, sirtqi, masofaviy va kechki) mos kredit tizimi tuzilmasi va faoliyati bo'yicha to'liq yo'riqnoma bilan ta'minlash.

4) mustaqil ta'limni tashkil etish metodikasini va uslubiy ta'minotini ishlab chiqish.

5) talabalarning professor–o'qituvchilar va fanlarni tanlash huquqini amalga oshirish.

6) talabalarning sababsiz dars soatlarini qoldirmasliklari va tegishli fanlarni qayta o'qishlarini ta'minlash.

7) kafedralar tarkibini va professor–o'qituvchilar yuklamalarini o'z vaqtida shakllantirish uchun talabalarning fanlarni tanlash jarayonini tegishli o'quv semestridan ikki oy oldin o'tkazish.

8) mustaqil ishlar samaradorligini va o'quv jarayoni sifatini oshirish maqsadida professor–o'qituvchilar yuklamasini qisqartirish va 1540 soatli umumiy yuklamadan o'quv mashg'ulotlariga 40%, mustaqil ishlarni olib borishga 30%, ilmiy va metodik ishlarga 30% ajratishga erishish.

Ushbu takliflarning amalga oshirilishi oliy ta'limda o'quv jarayoni sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi kutilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish oraliq va yakuniy nazorat turlarini o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Oraliq nazorat semestr davomida ishchi fan dasturining tegishli bo'limi tugagandan keyin talabaning bilim va amaliy ko'nikmalarini baholash maqsadida o'quv mashg'ulotlari davomida o'tkaziladi. Oraliq nazorat turi har bir fan bo'yicha fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda 2 martagacha o'tkazilishi mumkin.

Oraliq nazorat turini o'tkazish shakli va muddati fanning xususiyati va fanga ajratilgan soatlardan kelib chiqib tegishli kafedra tomonidan belgilanadi. Oraliq nazorat turining topshiriqlari tegishli kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ishlab chiqiladi va mazkur kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi. Semestr davomida haftasiga 2 akademik soatdan (tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida 4 akademik soatdan) kam bo'lgan fanlar bo'yicha oraliq nazorat turi o'tkazilmaydi. Talabaning amaliy, seminar, laboratoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarishi, shuningdek uning ushbu mashg'ulotlardagi faolligi fan o'qituvchisi tomonidan baholab boriladi.

Talabani oraliq nazorat turi bo'yicha baholashda, uning o'quv mashg'ulotlari davomida olgan baholari inobatga olinadi. Yakuniy nazorat turi semestr yakunida (tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida fan yakunida) tegishli fan bo'yicha talabaning nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini o'zlashtirish darajasini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. Yakuniy nazorat turini o'tkazish shakli tegishli fan bo'yicha kafedra tomonidan belgilanadi. Yakuniy nazorat turi oliy ta'lim muassasasining tegishli fakultet dekani yoki o'quv-uslubiy bo'lim tomonidan ishlab chiqiladigan hamda o'quv ishlari bo'yicha prorektor tomonidan tasdiqlanadigan Yakuniy nazorat turlarini o'tkazish jadvaliga muvofiq o'tkaziladi. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida oraliq va yakuniy nazorat turlari obyektiv tizimlashtirilgan klinik sinov yoki obyektiv tizimlashtirilgan imtihon shakllarida o'tkazilishi mumkin.

Talabalarning bilimi quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

- talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda — 5 (a'lo) baho;

- talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda 4 (yaxshi) baho;

- talaba olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatni tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda 3 (qoniqarli) baho;

- talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas deb topilganda — 2 (qoniqarsiz) baho bilan baholanadi.

Nazorat turlarini o'tkazish bo'yicha tuzilgan topshiriqlarning mazmuni talabaning o'zlashtirishini xolis (obyektiv) va aniq baholash imkoniyatini berishi shart.

Talabalar bilimni baholash 5 baholik tizimda amalga oshiriladi. Oraliq nazorat turini o'tkazish va mazkur nazorat turi bo'yicha talabaning bilimni baholash tegishli fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib borgan professor–o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

Yakuniy nazorat turini o'tkazish va mazkur nazorat turi bo'yicha talabaning bilimni baholash o'quv mashg'ulotlarini olib bormagan professor–o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi. Tegishli fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib borgan professor–o'qituvchi yakuniy nazorat turini o'tkazishda ishtirok etishi taqiqlanadi.

Yakuniy nazorat turini o'tkazishda kelishuv asosida boshqa oliy ta'lim muassasalarining tegishli fan bo'yicha professor–o'qituvchilari jalb qilinishi mumkin. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida oraliq va yakuniy nazorat turlarini o'tkazish, shuningdek talabalarining bilimni baholash tegishli kafedra mudiri tomonidan tashkil etiladigan komissiya tomonidan amalga oshiriladi.

Komissiya tarkibi tegishli fan professor–o'qituvchilari va soha mutaxassislari orasidan shakllantiriladi. Komissiya tarkibiga kelishuv asosida boshqa tashkilotlarning soha mutaxassislari ham jalb qilinishi mumkin. Oliy ta'lim muassasasida nazorat turlarini o'tkazilishi tegishli oliy ta'lim muassasasining ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi tomonidan doimiy ravishda o'rganib boriladi. Bunda nazorat turlarini o'tkazilish tartibi buzilganligi aniqlangan hollarda, o'tkazilgan nazorat turlarining natijalari bekor qilinishi hamda tegishli nazorat turi qaytadan o'tkazilishi mumkin. Talaba tegishli fan bo'yicha yakuniy nazorat turi o'tkaziladigan muddatga qadar oraliq nazorat turini topshirgan bo'lishlari shart.

Oraliq nazorat turini topshirmagan, shuningdek ushbu nazorat turi bo'yicha “2” (qoniqarsiz) baho bilan baholangan talaba yakuniy nazorat turiga kiritilmaydi. Yakuniy nazorat turiga kirmagan yoki kiritilmagan,

shuningdek ushbu nazorat turi bo'yicha "2" (qoniqarsiz) baho bilan baholangan talaba akademik qarzidor hisoblanadi. Talaba uzrli sabablarga ko'ra oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turiga kirmagan taqdirda ushbu talabaga tegishli nazorat turini qayta topshirishga fakultet dekanining farmoyishi asosida ruxsat beriladi. Bir kunda 1 tadan ortiq fan bo'yicha yakuniy nazorat turi o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Yakuniy nazorat turlarini o'tkazish kamida 2 kun oralig'ida belgilanishi lozim. Bitiruvchi kurs bo'lmagan talabalar kuzgi semestr natijalari bo'yicha 3 tagacha fandan (fanlardan) akademik qarzidorligi bo'lgan hollarda talabaga bir oygacha, bahorgi semestr natijalari bo'yicha 3 tagacha fandan (fanlardan) akademik qarzidorligi bo'lgan talabaga tegishli fan (fanlar) bo'yicha oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turlarini yangi o'quv yili boshidan qayta topshirish uchun 1 oy muddat beriladi.

Bitiruvchi kurs talabalariga bahorgi semestr natijalari bo'yicha o'zlashtirmagan fandan (fanlardan) qayta topshirish uchun yakuniy davlat attestatsiyasi boshlangunga qadar ruxsat beriladi. Fanlardan akademik qarzidorligi 4 ta va undan ko'p bo'lgan talabalarga qayta topshirishga ruxsat berilmaydi va ular oliy ta'lim muassasasi rektorining (boshlig'ining, filial direktorining) buyrug'i bilan kursdan qoldiriladi.

Talabaga oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini qayta topshirish uchun berilgan muddat davomida talaba tomonidan qayta topshirishlar soni 2–martadan ko'p bo'lmasligi kerak.

Talaba oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini birinchi marta qayta topshirishdan o'ta olmagan taqdirda, fakultet dekani tomonidan komissiya tuziladi. Komissiya tarkibi tegishli fan bo'yicha professor–o'qituvchi va soha mutaxassislari orasidan shakllantiriladi.

Ikkinchi marta oraliq va (yoki) yakuniy nazorat turini o'tkazish va talabani baholash mazkur komissiya tomonidan amalga oshiriladi. Berilgan muddat davomida mavjud bo'lgan qarzidorlikni topshira olmagan talaba bo'yicha fakultet dekani bildirgi bilan oliy ta'lim muassasasi rektorini (boshlig'i, filial direktori) xabardor qiladi va ushbu talaba rektor (boshliq, filial direktori) buyrug'i asosida kursdan qoldiriladi. Talaba uzrli sabablarsiz malakaviy amaliyotga qatnashmagan, shuningdek malakaviy amaliyot yakunlari bo'yicha "2" (qoniqarsiz) baho bilan baholangan hollarda, u akademik qarzidor hisoblanadi va kursdan qoldiriladi. Kursda qoldirilgan talaba fanni (fanlarni) o'zlashtirmagan semestr boshidan to'lov–kontrakt asosida mazkur o'quv yilining tegishli semestri uchun tasdiqlangan o'quv rejaga muvofiq o'qishni davom

ettiradi. Baholash natijasidan norozi bo'lgan talabalar fakultet dekani tomonidan tashkil etiladigan Apellatsiya komissiyasiga apellatsiya berish huquqiga ega. Apellatsiya komissiyasi tarkibiga talabani baholashda ishtirok etmagan tegishli fan professor–o'qituvchilari orasidan komissiya raisi va kamida to'rt nafar a'zo kiritiladi.

Talaba baholash natijasidan norozi bo'lgan taqdirda, baholash natijasi e'lon qilingan vaqtdan boshlab 24 soat davomida apellatsiya berishi mumkin. Talaba tomonidan berilgan apellatsiya Apellatsiya komissiyasi tomonidan 2 kun ichida ko'rib chiqilishi lozim. Talabaning apellatsiyasini ko'rib chiqishda talaba ishtirok etish huquqiga ega. Apellatsiya komissiyasi talabaning apellatsiyasini ko'rib chiqib, uning natijasi bo'yicha tegishli qaror qabul qiladi. Qarorda talabaning tegishli fanni o'zlashtirgani yoki o'zlashtira olmaganini ko'rsatiladi. Apellatsiya komissiyasi tegishli qarorni fakultet dekani va talabaga etkazilishini ta'minlaydi.

Yangi tizimga o'tilsa, qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi? Mazkur tizimning oliy ta'limga joriy qilinishi o'qitish sifatini oshirish, shaffoflikni ta'minlash, korrupsiyaga barham berish, ta'lim oluvchining haqiqiy bilimini yuzaga chiqarish hamda talabaning mustaqil o'qib–o'rganib, o'z ustida ishlashiga zamin yaratadi. Bugungi kunda Yevropa kredit tizimi ko'hna qit'aning deyarli barcha oliy o'quv yurtida amaliyotga joriy etilgan. Kredit–modul tizimining joriy etilishi o'qituvchi va talabaning hamkorlikda ishlashida muhim omil hisoblanadi. Modulli ta'limda pedagog tinglovchining o'zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahat beradi, tekshiradi. Talaba esa yo'naltirilgan obyekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg'u ham talabalarning mustaqil ta'lim olishiga qaratiladi. O'quv jarayonida mustaqil ta'lim olishning ahamiyati ortadi va bu kelajakda mutaxassislarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi hamda faolligini oshirishga olib keladi. Kredit–modul tizimida universitet talabalari har doim o'qituvchi va kursdoshlaridan yordam hamda maslahat olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa o'zaro hamjihatlikni mustahkamlaydi va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Kredit–modul o'qitish tizimiga o'tish oliy o'quv yurti professor–o'qituvchilariga bo'lgan majburiyat hamda talabni ham oshiradi. Yuqorida ta'kidlab otilganidek, modulli o'qitish tizimida o'qituvchi nafaqat axborot berish va nazorat qilish funksiyalarini, balki maslahatchi va muvofiqlashtiruvchi vazifalarni ham bajaradi. Pedagogik jarayonda

o'qituvchining etakchilik roli saqlanib qoladi. Ta'limning kredit tizimi talabalar almashinuvini oshiradi, chunki bir universitetda olingan kreditlar boshqasida hisobga olinadi, bu esa talabalar uchun bir universitetdan boshqasiga kredit yo'qotmasdan o'tish imkoniyatini yaratadi. Ushbu tizim o'zbekistonlik talabalarga ilg'or xorijiy universitetlarda o'qishni davom ettirish va byurokratik to'siqlarni bartaraf etish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Shu bilan birga, har qanday xalqaro tajribani ko'r–ko'rona qabul qilish, o'z qadriyatlarimizni hisobga olmasdan, uning har bir elementini chuqur tahlil qilmasdan va ilmiy asoslanmagan holda tatbiq etish, kelajakda ma'lum bir salbiy holatlarning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkinligini unutmash lozim. Ya'ni, ushbu tizim bizning dunyoqarashimiz, shart–sharoitlarimiz va barkamol insonni voyaga yetkazishga qaratilgan qadriyatlarimizga to'liq mos keladi degani emas. Shuning uchun o'quv jarayonining faol elementlari bo'lgan professor–o'qituvchilar va talabalar qarashlarini o'zgartirish, mazkur tizim talabalarini ularga singdirish va o'ziga xos madaniyatni shakllantirish zarur. Agar mehnat bozori talabiga mos kadrlarni tayyorlamasak, raqobatda o'z o'rnimizni yo'qotishimiz muqarrar ekanligini anglashimiz lozim. Shunday bo'lsa–da, bizda bundan yaxshiroq yo'l yoki tanlov yo'q, chunki barcha rivojlangan mamlakatlarning oliy ta'lim muassasalari ushbu yo'ldan yurib, yuqori natijalarni qo'lga kiritmoqda. An'anaviy oliy ta'lim tizimimiz dunyoda tan olinmaganidan keyin, biz ilg'or standart va tizimlarni oliy ta'lim muassasalariga tatbiq etishga majburmiz. Shunday ekan, yangilikka intilish va oliy ta'lim tizimini tubdan qayta isloh qilish bo'yicha boshlangan harakatlarni davom ettirish har tomonlama to'g'ri qarordir.

Nazorat uchun savollar:

1. Kredit modul tizimiga kirish maqsadlari va vazifalari.
2. Yevropa kredit modul tizimi nimalarga bog'liq?
3. Kredit modul tizimining afzalliklari haqida aytib o'ting?

2–MAVZU: TA'LIM ELEMENTLARINI O'ZLASHTIRISH NATIJALARINI BAHOLASH

Reja:

1. Baholash turlari va mezonlari.
2. Qayta topshirish va qayta o'qish.
3. Apelyatsiya shartlari.

Mavzuning maqsadi: elektron platformalar va ularda ishlash, plagiat va unga yo'l qo'ymaslik talablarini o'rganishdan iborat.

Tayanch iboralar: elektron platforma, shaxsiy kabinet, nazorat sinovlari, test, topshiriq, plagiat, antiplagiat, mualliflik huquqi, mustaqil ish.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skeleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Baholash turlari va mezonlari

Baholash turlari va mezonlari ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini baholashda muhim rol o'ynaydi. Bu jarayon o'qituvchilar uchun o'quvchilarni qanday rivojlanayotganini kuzatish va ularning ta'lim olishini samarali boshqarishga imkon beradi.

Baholash turlari:

1. Formativ baholash:

Tavsifi: O'quv jarayonida muntazam ravishda o'tkaziladigan baholash turi bo'lib, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini doimiy ravishda kuzatish va ularning bilimlarini yaxshilash uchun ko'rsatmalar berishga mo'ljallangan.

Maqsadi: O'quvchilarning ta'lim jarayonida yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarini aniqlash va ularga yordam berish. Bu o'qituvchiga ta'lim strategiyalarini moslashtirish imkonini beradi.

Misollar: Kundalik uy vazifalari, kichik testlar, savol–javoblar, o'quv xonasida o'tkaziladigan qisqa yozma ishlar.

Summativ baholash:

Tavsifi: O'quv kursi yoki modul tugagach o'tkaziladigan baholash turi bo'lib, o'quvchilarning umumiy o'zlashtirish darajasini baholashga qaratilgan.

Maqsadi: O'quvchining o'quv dasturini qanchalik yaxshi o'zlashtirganligini aniqlash. Bu yakuniy baholarni qo'yishda asos bo'ladi.

Misollar: Yillik imtihonlar, yakuniy testlar, kurs ishlari, loyihalar.

Diagnostic baholash:

Tavsifi: O'quv yilining boshida yoki yangi mavzuni boshlashdan oldin o'tkaziladi. Bu baholash turi o'quvchilarning oldingi bilimlarini va ularning yangi materialga tayyorligini aniqlashga yordam beradi.

Maqsadi: O'quvchilarning dastlabki bilim darajasini aniqlash va o'quv rejalarini moslashtirish.

Misollar: Oldindan o'tkaziladigan testlar, savolnomalar.

Ipsospektiv (doimiy) baholash:

Tavsifi: O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini davomiy ravishda kuzatib borish va baholashni o'z ichiga oladi.

Maqsadi: O'quvchilarni ta'lim davomida qo'llab–quvvatlash, ularga tezkor mulohazalar berish.

Misollar: Jurnal yozish, muhokama guruhlar, o'z–o'zini baholash faoliyatlari.

Loyihaviy baholash:

Tavsifi: O'quvchilarni loyihalar asosida baholash jarayoni bo'lib, ularning biror mavzu yoki muammoni hal qilishdagi ijodiy va amaliy yondashuvlarini o'rganishga qaratilgan.

Maqsadi: O'quvchilarning ijodiy, analitik va amaliy ko'nikmalarini baholash.

Misollar: Tadqiqot loyihalari, prezentatsiyalar, guruhli loyihalar.

Baholash mezonlari

Baholash mezonlari o'qituvchilar va o'quvchilar uchun baholash jarayonining aniq va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Bu mezonlar baholashning adolatli va shaffof bo'lishi uchun ishlab chiqiladi.

1. Aniqlik va shaffoflik:

Mezonlar aniq belgilangan va o'quvchilarga oldindan ma'lum qilinishi kerak. Bu baholash jarayonining shaffofligini ta'minlaydi.

2. Obyektivlik:

Baholash mezonlari o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini obyektiv ravishda baholashni ta'minlaydi. Bu baholash jarayonida subyektivlikning oldini oladi.

3. Moslashuvchanlik:

Baholash mezonlari o'quvchilarning individual xususiyatlarini va ehtiyojlarini hisobga olishi kerak. Bu har bir o'quvchining imkoniyatlarini adolatli baholashga yordam beradi.

4. Baholashning maqsadi bilan bog'liqlik:

Baholash mezonlari o'quv dasturining maqsadlari va vazifalariga mos kelishi lozim. Har bir mezon o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini aniq ko'rsatishi kerak.

5. Kvantitativ va sifatli mezonlar:

Kvantitativ mezonlar raqamli ko'rsatkichlar orqali baholanadi (masalan, to'g'ri javoblar soni). Sifatli mezonlar esa o'quvchilarning ijodiy yondashuvini, fikrlash qobiliyatini baholash uchun ishlatiladi (masalan, insho, loyiha sifatida).

6. Vazifalarning murakkabligi:

Mezonlar topshiriqlarning murakkabligi darajasiga mos bo'lishi kerak. Bu o'quvchilarni o'z qobiliyatlarini maksimal darajada namoyish qilishga rag'batlantiradi.

Baholash turlari va mezonlari ta'lim jarayonini adolatli, samarali va maqsadli o'tkazishga yordam beradi. Ular o'quvchilarning bilimlarini obyektiv baholash va kelgusida ularni qanday rivojlantirish bo'yicha aniq ko'rsatmalar berish imkonini yaratadi.

“Masofaviy o'qitish” atamasi yuqorida aytilganlarning eng birinchi bo'g'ini bo'lib, Viskonsin shtati universiteti tomonidan 1892–yildan boshlab sirtqi (korrespondentlik) kurslarda qo'llanilgan. Masofaviy deb, masofadan turib tashkil qilingan ta'lim tushunilgan. Unga “korrespondentlik o'qitish”, “uyda o'qish” va boshqalar sinonim hisoblangan. Xorijiy davlatlarda masofaviy o'qitish bo'yicha bir qator muassasalar va olimlar tomonidan izlanishlar olib borilgan va masofaviy o'qitish haqida turlicha fikrlarni bildirishgan.

Amerikaning masofaviy o'qitish assotsiatsiyasi mutaxassislari (The United States Distance Learning Association – USDLA) masofaviy o'qitish deganda, ta'lim oluvchi va tyutorning turli geografik makonda

bo'lganlari holida, o'quv jarayonini tashkil etish uchun elektron vositalar va nashr qilingan qo'llanmalardan foydalanib o'qitishni tushunishgan. Masofaviy o'qitish sohasi bo'yicha xorijlik mutaxassislardan biri "distance education" atamasini tushuntirish borasida masofaviy o'qitish jarayonining ikki asosiy belgisini ko'rsatadi: ta'lim berishning nashr shaklida va video yoki audio–yozma usulda bo'lishini, shu bilan birga, kommunikatsiyaning tashkil etilishi masofadan turib turli xil zamonaviy texnika vositalari bilan aloqa qilish ekanini ta'kidlaydi. Shuningdek, MDH davlatlari olimlari va etakchi mutaxassislari A.A.Andreyev, Ye.S.Polat, A.M.Bershadskiy, V.M.Monaxov, V.A.Slastenin, V.P.Tixomirov, I.K.Shalayev, A.V.Xutorskiy, M.V.Moiseyeva kabi mutaxassislar tomonidan masofaviy o'qitish tushunchasi va u bilan bog'liq boshqa atamalar keng tahlil qilingan. Ye.S.Polat masofaviy o'qitishni tyutor va ta'lim oluvchilarning hamda ta'lim oluvchilarning bir–birlari bilan o'zaro faoliyatlari masofaviy amalga oshiriladigan va internet–texnologiyalar yoki boshqa interfaol texnologiyalarga xos maxsus vositalar orqali amalga oshiriladigan o'quv jarayoniga xos bo'lgan barcha komponentlar (maqsadlar, mazmun, metodlar, tashkiliy shakllar, ta'lim vositalari)ni aks ettiradigan mustaqil ta'lim shakli sifatida ta'kidlaydi.

Elektron platformalar – bu internet yoki boshqa tarmoq orqali xizmat ko'rsatuvchi, ma'lumotlar almashinuvi, savdo–sotiq, ta'lim, o'yinlar, va ijtimoiy tarmoq kabi turli funksiyalarni amalga oshirish uchun mo'ljallangan raqamli platformalardir. Ular odatda veb–sayt yoki ilova shaklida taqdim etiladi va foydalanuvchilarga onlayn tarzda turli xil xizmatlardan foydalanish imkonini beradi.

Elektron platformalar quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

1. **Ta'lim platformalari:** Masofaviy ta'lim va onlayn kurslar uchun mo'ljallangan platformalar. Masalan, Moodle, Coursera, Khan Academy.

2. **Savdo va e-commerce platformalari:** Onlayn savdo uchun mo'ljallangan platformalar. Masalan, Amazon, eBay, Alibaba.

3. **Ijtimoiy tarmoq platformalari:** Foydalanuvchilarni bog'lash, axborot almashish va ijtimoiy faollikni amalga oshirish uchun mo'ljallangan platformalar. Masalan, Facebook, Instagram, Twitter.

4. **Moliyaviy platformalar:** Onlayn to'lovlar, bank operatsiyalari va moliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun. Masalan, PayPal, Stripe, Revolut.

5. O'yin platformalari: Onlayn o'yinlar va video o'yinlar uchun mo'ljallangan platformalar. Masalan, Steam, PlayStation Network, Xbox Live.

Elektron platformalar zamonaviy dunyoda biznes, ta'lim, muloqot va kundalik faoliyatning ajralmas qismiga aylangan. Ular odamlar o'rtasidagi masofalarni qisqartiradi, resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi va global miqyosda imkoniyatlarni kengaytiradi.

A.A. Andreyev turli ta'riflarni tahlil qilib, masofaviy o'qitish ta'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilarning o'zaro va ta'lim vositalari bilan birgalikdagi faoliyati ularning makon va zamonda joylashishlariga invariant bo'lgan o'ziga xos maxsus didaktik tizimda amalga oshiriladigan interfaol faoliyatlarining maqsadga yo'naltirilgan, tashkil qilingan jarayoni, degan xulosaga keladi. Eydos Markazi mutaxassislari A. V. Xutorskiy va boshqalar masofaviy o'qitish tushunchasini shunday talqin qilishadi: o'qitish subyektlari (ta'lim oluvchilar, pedagoglar, tyutorlar va boshqalar) makon va vaqt bo'yicha bir-biridan uzoqda turib telekommunikatsiya vositalari yordamida umumiy o'quv jarayonini amalga oshiradi.

MESI mutaxassislari V.P.Tixomirov va boshqalar tomonidan masofaviy o'qitish deganda shunday ta'lim texnologiyasi tushuniladiki, bunda tyutor va ta'lim oluvchi turli joylarda joylashgan bo'ladi hamda o'qitish vositasi sifatida keys–texnologiya, TV–texnologiya va tarmoq texnologiyalaridan foydalaniladi. M.V.Moiseyevaning ishida masofaviy o'qitish sirtidan o'qishning bir turi, ya'ni kompyuter telekommunikatsiyalari, zamonaviy yangi axborot texnologiyalari vositalaridan maksimal darajada foydalanish va o'quv jarayonining barcha qatnashuvchilari orasida faol axborot almashish nazarda tutilishi kerakligi tushuntiriladi.

Qayta topshirish va qayta o'qish.

Qayta topshirish va **qayta o'qish** ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarga bilimlarini takomillashtirish va o'zlashtirish darajasini oshirish imkonini beradi. Qayta topshirish (Retake). **Qayta topshirish** – o'quvchi avvalgi baholashda (masalan, imtihon, test, loyiha) muvaffaqiyatsiz natija olganida yoki o'z natijasidan norozi bo'lganida, yana bir bor o'sha baholash jarayonini o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lishi. Qayta topshirish o'quvchilarning bilimlarini yaxshilash va o'z xatolarini tuzatishga yordam beradi.

Qayta topshirishning shartlari va qoidalar:

1. **Qayta topshirish sanasi:** O'quv muassasasi tomonidan belgilangan qayta topshirish sanasiga amal qilish kerak. O'quvchilar qayta topshirish uchun oldindan ro'yxatdan o'tishlari lozim.

2. **Topshiriqlarni yangilash:** Qayta topshirish uchun avvalgi topshiriqlar yangilanib yoki boshqacha shaklda berilishi mumkin, shunda o'quvchi ayni masalalar bo'yicha yangicha yondashuv va bilimlarni namoyish etadi.

3. **Baholash mezonlari:** Qayta topshirishda qo'llaniladigan baholash mezonlari aniq bo'lishi va oldindan o'quvchilarga ma'lum qilinishi kerak. Bu mezonlar odatda avvalgi baholashda qo'llanilgan mezonlarga mos keladi.

4. **Cheklovlar:** Ba'zi ta'lim muassasalari qayta topshirish soniga yoki vaqti chegaralangan bo'lishi mumkin. Bu o'quvchilarning jiddiyatini saqlash va qayta topshirish imkoniyatlaridan suiiste'mol qilmaslik uchun joriy qilinadi.

Qayta o'qish – o'quvchining ta'lim olishi davomida o'zlashtirilmagan yoki kam o'zlashtirilgan mavzularni qayta ko'rib chiqishi va takroran o'rganishi. Qayta o'qish jarayoni o'quvchilarga yanada chuqurroq bilim olish va o'zlashtirishdagi kamchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

Qayta o'qishning shartlari va usullari:

1. **Qo'llab-quvvatlovchi darslar:** O'quvchilar uchun maxsus tashkil etilgan qo'llab-quvvatlovchi darslar yoki o'qituvchilar tomonidan berilgan qo'shimcha materiallar yordamida qayta o'qish amalga oshirilishi mumkin.

2. **Individual o'qitish:** Qayta o'qish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi bilan individual mashg'ulotlar o'tkazishlari mumkin. Bu o'quvchining alohida ehtiyojlariga moslashish imkonini beradi.

3. **Onlayn resurslar:** Elektron platformalar orqali taqdim etilgan onlayn materiallar, videodarslar, testlar qayta o'qish jarayonida o'quvchilarga yordam berishi mumkin.

4. **O'z-o'zini baholash:** O'quvchilar qayta o'qish jarayonida o'z bilimlarini mustaqil baholash va aniqlash uchun testlar yoki savol-javoblardan foydalanishlari mumkin.

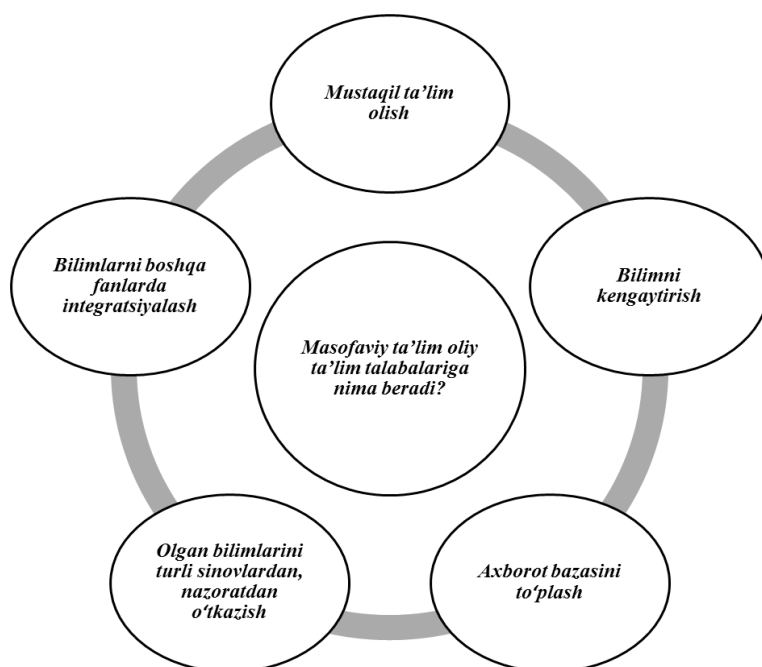
Qayta topshirish va qayta o'qishning ahamiyati

Bilimni mustahkamlash: Bu jarayonlar o'quvchilarning oldingi xatolarini tuzatishga va bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Motivatsiya: Qayta topshirish va qayta o‘qish o‘quvchilarga o‘zlariga ishonch hosil qilish va muvaffaqiyatsizlikdan so‘ng qayta urinib ko‘rish uchun qo‘shimcha imkoniyat beradi.

Shaxsiy yondashuv: Har bir o‘quvchining ta’lim olish usuli va tezligi har xil bo‘lishi mumkin. Qayta o‘qish shaxsiy ehtiyojlarga moslashtirilgan ta’lim olish imkoniyatini yaratadi.

Qayta topshirish va qayta o‘qish jarayonlari ta’lim jarayonini yanada samarali qilishga yordam beradi, chunki bu o‘quvchilarga o‘z bilimlarini takomillashtirish va muvaffaqiyatga erishish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi.

Masofaviy ta’limning didaktik imkoniyati va turlari

Masofaviy ta’limning didaktik imkoniyatlari va turlari zamonaviy ta’lim tizimida muhim o‘rin tutadi. Bu ta’lim shakli o‘quv jarayonini moslashuvchan va keng qamrovli qilish imkonini beradi, shu bilan birga o‘quvchilarga ularning shaxsiy ehtiyojlariga mos tarzda ta’lim olishga yordam beradi.

Masofaviy ta’limning didaktik imkoniyatlari:

1. Moslashuvchanlik: Masofaviy ta’lim joy va vaqt bo‘yicha moslashuvchanlikni ta’minlaydi. Talabalar o‘z vaqtlarida, istalgan joydan ta’lim olish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu, ayniqsa, ishlaydigan, oilali

yoki boshqa sabablarga ko'ra to'liq kunduzgi ta'limga qatnasha olmaydiganlar uchun qulaydir.

2. Individuallashtirish: Masofaviy ta'lim talabalarga o'z sur'atlarida o'qish imkoniyatini beradi. Bu didaktik yondashuv talabalarining individual ehtiyojlarini qondirish va ularning o'z qobiliyatlariga mos tarzda o'qishini ta'minlash imkonini beradi.

3. Raqamli resurslardan foydalanish: Masofaviy ta'lim elektron kitoblar, videolar, testlar, onlayn seminarlar va boshqa raqamli resurslardan keng foydalanishga imkon beradi. Bu ta'lim jarayonini boyitadi va ta'lim olishni yanada qiziqarli va interfaol qiladi.

4. O'z-o'zini nazorat qilish: Talabalar masofaviy ta'limda ko'proq mustaqil bo'lishi talab etiladi, bu ularda mas'uliyat, o'z-o'zini boshqarish va o'zini o'zi nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

5. Global imkoniyatlar: Masofaviy ta'lim orqali talabalar dunyoning istalgan burchagidan turib ta'lim olishi mumkin, bu esa turli madaniyatlar va o'quv tajribalarini o'rganish imkonini beradi.

Masofaviy ta'limning turlari:

Sinxron masofaviy ta'lim: Bu turda o'quv jarayoni real vaqt rejimida amalga oshiriladi. Talabalar o'qituvchi bilan bir vaqtda onlayn tarzda darslarga qatnashadi, bu esa interaktiv muloqot va savol-javoblarni ta'minlaydi. Masalan, Zoom orqali o'tiladigan darslar.

1. Sinxron masofaviy ta'lim: Bu turda o'quv materiallari oldindan tayyorlanadi va talabalar tomonidan ular uchun qulay bo'lgan vaqtda o'zlashtiriladi. O'quvchilar o'z sur'atlarida o'qib, topshiriqlarni mustaqil bajaradilar. Masalan, onlayn kurslar va videodarslar.

2. Aralash (gibrid) ta'lim: Bu modelda an'anaviy sinfda o'qitish va masofaviy ta'limning elementlari birlashtiriladi. Talabalar bir qism mashg'ulotlarni sinfda o'qituvchi bilan o'tkazib, qolgan qismini esa onlayn ravishda mustaqil o'rganadilar. Bu model o'quv jarayonining ko'proq moslashuvchan bo'lishiga imkon beradi.

3. MOOCs (Massive Open Online Courses): Bu turli xil sohalarda minglab talabalarga bir vaqtning o'zida dars berish imkonini beruvchi ochiq onlayn kurslardir. MOOC-lar global miqyosda ta'lim olishni kengaytiradi va ko'plab insonlarga sifatli ta'lim olish imkonini beradi.

Masofaviy ta'limning didaktik imkoniyatlari va turlari ta'lim jarayonini yanada samarali va keng ko'lamli qilish imkonini beradi, bu esa zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylanmoqda. Mazkur fikrlarni umumlashtirilgan holda mutaxassislar masofaviy o'qitishni tyutor bilan ta'lim oluvchilar orasidagi munosabatlar masofadan turib amalga oshiriladigan va o'quv jarayoniga xos bo'lgan internet texnologiyalarining spetsifik vositalari yoki interfaollikni ko'zda tutadigan boshqa vositalar bilan amalga oshiriladigan barcha komponentlar (maqsad, mazmun, metod, shakl, vositalari)ni o'zida aks ettiradigan ta'lim shakli sifatida ta'kidlaydi.

Notirlash

o'quv materiallarni takrorlash, tushunchalar va faktlarni eslab qolish, aniqlashtirish, tasdiqlatish va qayta xotirlash.

Anglash

o'quv materiallarni anglash, tahlil qilish, tasniflay olish, takrorlash, tushunchalar va faktlarni tushunish, aniqlashtirish va usullarda eslab qayta fikrlash.

Qo'llash

o'quv materiallarni anglab, tanish va notanish vaziyatlarda, muammolarda sinovdan o'tkazish, qo'llay olish.

Tahlil qilish

o'quv materiallarni chuqur tahlil qilish. Amaliy va nazariy birliklarni mutanosibligini sinab ko'rish.

G'oyalarni uyg'unligi

Xotirlab, aniqlash, qo'llash va amaliy nazariy tahlil uyg'unligidan so'ng o'z fikrini namoyon etish, yangi tushuncha va g'oyalarni bildirish.

Umumlashtirish

o'quv materiallarni butun mazmunini tahlil va hayot bilan bog'liqlik darajasini loyihalab, yangi fikrlarni kiritish, umumlashtirish.

Baholash

o'quv materiallarni qay holatda o'zlashtirilganini turli sinovlarda nazoratdan o'tkaziladi, baholanadi va yakuniy xulasa qilinadi.

An'anaviy model o'qitishning kunduzgi mashg'ulotlarga qatnab o'qiladigan sinf-dars tizimini nazarda tutadi. Ushbu an'anaviy model, ya'ni Yan Amos Komenskiy tomonidan taklif etilgan sinf-dars shakli hozirgi kunda o'z kuchini yo'qotib borayotganligi sezilmoqda. Chunki sinf-dars shaklining o'quv jarayoni qat'iy o'rnatilgan dars jadval,

nazorat, davomat asosida olib borilishi, bu o'qitishni individuallashtirish, ijodiy potensialni kuchaytirish, ta'lim oluvchilarning shaxsiy qiziqish va individual xususiyatlarini amalga oshirishga ojizlik qiladi. Sinf–dars tizimi XVII asrda mashhur chex pedagogi Yan Amos Komenskiy tomonidan asoslangan. Pedagogning “Buyuk didaktika” asarida mazkur tizimning asoslari bayon etilgan. Unda o'quv yili, o'quv kuni, dars, mashg'ulotlar orasidagi tanaffus, o'quv ta'tillari kabi tushunchalar ham asoslangan. Masofaviy ta'lim modeli jarayonida tyutorlar va ta'lim oluvchilar masofa va vaqt jihatidan ajralgan holda ishlaydi. Bu ta'lim shaklida tyutor va ta'lim oluvchilar o'rtasidagi aloqalar masofadan turib amalga oshiriladi, bu jarayonda internet texnologiyalari va boshqa interfaollikni ta'minlaydigan maxsus vositalar qo'llaniladi. Masofaviy o'qitish ta'limning maqsad, mazmun, metod, shakl va vositalarini o'zida aks ettiradigan kompleks tizimdir. Bu ta'lim texnologiyalari vaqt o'tishi bilan turli bosqichlardan o'tib keldi: telefon, faks, oddiy pochta, televideniye va boshqalar orqali qo'llanilgan bo'lsa, hozirgi kunda u internet–texnologiyalar asosida amalga oshirilmoqda.

Aralash ta'lim modeli esa yuqorida aytib o'tilgan ikki modelning o'zaro kombinatsiyasidir. Bu modelning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi ta'lim texnologiyalari, metodlari va vositalarining eng maqbul kombinatsiyasini ta'minlashga bog'liq. Hozirda aralash ta'lim modeli eng ommabop bo'lib, uning afzalligi shundaki, ta'lim oluvchilar asosiy bilim va ko'nikmalarni elektron kurslar orqali oladi, auditoriya mashg'ulotlarida esa bu bilimlarini chuqurlashtirish va amaliyotda qo'llash imkoniga ega bo'ladi. Ushbu modelni amalga oshirish uchun tyutorlar tomonidan ta'lim oluvchilarning mustaqil o'rganishi uchun materiallarni tayyorlash, nazorat tizimini sinchiklab ishlab chiqish va auditoriya hamda onlayn faoliyatni samarali tashkil etish zarur. Shuningdek, masofaviy o'qitishning an'anaviy ta'limga nisbatan afzalliklariga ham alohida e'tibor qaratish lozim.

Moodle esa kurslarni boshqarish tizimi sifatida tanilgan bo'lib, u shuningdek, o'qitishni boshqarish tizimi yoki virtual o'quv muhiti deb ham ataladi. Moodle ingliz tilidagi “Modular Object–Oriented Dynamic Learning Environment” iborasining qisqartmasi bo'lib, bu modulli obyektga yo'naltirilgan dinamik o'rganish muhitini anglatadi. Moodle onlayn ta'lim uchun veb–ilova bo'lib, u o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil qilishga qaratilgan o'qitish menejmenti tizimidir. Garchi u masofaviy o'qitish kurslarini tashkil qilish

uchun mos bo'lsa-da, Moodle kunduzgi o'qitish tizimini ham qo'llab-quvvatlaydi.

“Moodle”dan foydalanib, o'qituvchi kurslar yaratishi, ularni matn shaklida tarkibiy qism, yordamchi fayl, prezentatsiya, anketa, test va boshqalar bilan to'ldirishi mumkin. Moodledan foydalanish uchun har qanday veb-brauzerga ega bo'lish kifoya, bu esa o'qituvchiga ham, talabalarga ham ushbu o'quv muhitidan foydalanishni qulay qiladi. Talabalarning topshiriqlarni bajarish natijalariga ko'ra, o'qituvchi baho va sharhlar berishi mumkin. Shunday qilib, Moodle o'quv materiallarini yaratish va o'quv jarayonining ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni ta'minlaydigan markazdir.

Bugungi kunda inson hayotining barcha jabhasida misli ko'rilmagan o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Ushbu silsilalar ko'p yillik shakllangan qadriyatlar, an'analar va tamoyillarning o'zgarishiga olib keldi. Xususan, nufuzli olimlar, xalqaro tashkilotlar ekspertlari tomonidan yaqin va o'rta istiqbolda kurrayi zamin taraqqiyotiga tahdid soladigan xavf-xatarlar bo'yicha berilgan prognoz ko'rsatkichlari o'z tasdig'ini topmadi. Aksincha, ular qaytadan ko'rib chiqilayotir. Ammo shu narsa ayon: dunyo bir butunlikda harakat qilmas ekan, inson o'ta tahlikali vaziyat qurboniga aylanishi hech gap emas. Yagona najot yo'li esa to'plangan bilim, shakllangan ko'nikma va orttirilgan xulosalarni yagona maqsad sari yo'naltirish, ilm hamda tajribalarni samarali uyg'unlashtira olishdir. Bilim va ilmning shakllanishi esa bevosita ta'lim tizimiga borib taqaladi.

Apelyatsiya shartlari

Apellyatsiya – bu o'quvchi yoki talabaning baholash natijalari bilan bog'liq noroziligini rasmiy tarzda bildirish va natijalani qayta ko'rib chiqishni so'rash jarayoni. Apellyatsiya shartlari har bir ta'lim muassasasida alohida belgilangan bo'lishi mumkin, lekin umumiy jihatlar ko'pchilik o'quv muassasalarida bir xil bo'ladi.

Apellyatsiya shartlari:

1. Apellyatsiya sabablari:

O'quvchi baholash natijalari yoki baholash jarayonida xato yoki adolatsizlik sodir bo'lgan deb hisoblagan taqdirda apellyatsiya berishi mumkin.

Baholash mezonlari noto'g'ri qo'llangan bo'lsa yoki o'quvchiga noto'g'ri mulohazalar taqdim etilgan bo'lsa.

Baholash jarayonida texnik xatoliklar (masalan, noto'g'ri hisoblash yoki natijalarning noto'g'ri kiritilishi) sodir bo'lgan taqdirda.

2. Apellyatsiya uchun muddat:

O'quvchi apellyatsiya berishi mumkin bo'lgan muddat o'quv muassasasi tomonidan belgilanadi. Odatda bu baholash natijalari e'lon qilingandan so'ng ma'lum bir muddat, masalan, 3–7 kun ichida amalga oshirilishi lozim.

Muddat tugagandan so'ng berilgan apellyatsiya arizalari odatda ko'rib chiqilmaydi.

3. Ariza topshirish tartibi:

Apellyatsiya arizasi yozma shaklda yoki elektron shaklda topshirilishi lozim. Arizada o'quvchi o'z noroziligini asoslab berishi, aniq faktlar va dalillar keltirishi kerak.

Arizada baholashning qaysi qismi yoki qaysi mezonlar bo'yicha norozi ekanligi aniq ko'rsatilishi lozim.

4. Apellyatsiya komissiyasi:

Apellyatsiya arizasi o'quv muassasasi tomonidan tashkil etilgan maxsus komissiya tomonidan ko'rib chiqiladi. Ushbu komissiya odatda o'qituvchilar, ta'lim mutaxassislari va boshqa tegishli shaxslar tarkibidan tashkil topadi.

Komissiya arizani ko'rib chiqib, baholash jarayonini qayta ko'rib chiqadi va adolatli qaror qabul qiladi.

5. Qaror chiqarish:

Apellyatsiya komissiyasi arizani ko'rib chiqqandan so'ng, qarorni o'quvchiga ma'lum qiladi. Qarorlar odatda baholash natijalarini o'zgartirish yoki o'zgartirmaslik haqida bo'lishi mumkin.

Qaror chiqargandan keyin o'quvchiga qo'shimcha tushuntirishlar berilishi mumkin.

6. Apellyatsiya natijasiga rioya qilish:

Apellyatsiya natijasida qabul qilingan qaror nihoyatda bo'lib, u muassasaning tegishli qoidalari va tartiblariga muvofiq qabul qilinadi.

O'quvchi komissiya qaroriga qanoatlanmasa, ba'zi hollarda yuqori tashkilotlarga murojaat qilish imkoniyati bo'lishi mumkin.

Apellyatsiyaning ahamiyati:

Adolatni ta'minlash: Apellyatsiya jarayoni o'quvchilarni baholashda adolatli va shaffoflikni ta'minlaydi.

O‘qituvchilar va ta’lim muassasalari uchun mas’uliyat: Apellyatsiyalar ta’lim muassasalarini va o‘qituvchilarni o‘z faoliyatida aniq va adolatli bo‘lishga undaydi.

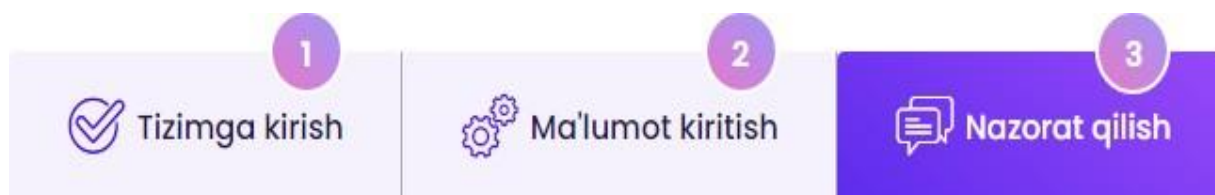
O‘quvchilar huquqlarini himoya qilish: Apellyatsiya jarayoni o‘quvchilarga o‘z huquqlarini himoya qilish va baholash jarayonidagi xatoliklarni tuzatishga yordam beradi. Apellyatsiya shartlari ta’lim jarayonida o‘quvchilarni himoya qilish va adolatli baholashni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Ta’lim tizimi samaradorligini o‘qituvchi saviyasi, talaba ehtiyoji, o‘quv adabiyotlari mazmuni hamda mustaqil ta’limni shakllantirishga qaratilgan infratuzilma bevosita ta’minlab beradi. Demak, ilg‘or kadrlarni tayyorlash, ularni mehnat bozori talablariga muvofiq, raqobatdoshligini oshirish, ijodiy fikrlaydigan mutaxassislarni etishtirish o‘quv dargohlarida yo‘lga qo‘yilgan ta’lim berish jarayoni bilan chambarchas bog‘liq.

HEMIS axborot tizimi oliy ta’lim muassasalarining asosiy faoliyatini avtomatlashtirish hisobiga ma’muriy xodimlar, professor–o‘qituvchilar va talabalarga elektron ta’lim xizmatlarini taqdim etadi.

Tizimga kirish. Har bir OTMga tizimidan foydalanish uchun yagona *Administrator* akkauntining login va parollari beriladi. Ushbu administrator tizimidagi qolgan barcha ishlarni tashkil etadi.

Administrator akkaunti olingandan so‘ng tizimdan foydalanish uchun quyidagi ishlarni belgilangan tartibida bajarish zarur:

Administrator Kadrlar bo‘limi profili uchun mas’ul xodim ma’lumotlarini kiritadi:

Xodimlar / Xodimlar bazasi / Xodimni qo‘shish;

Mas’ul xodimning akkauntini (foydalanuvchi qayd ma’lumotlarini) yaratadi:

Xodimlar / Xodimlar bazasi / Xodim F.I.Sh. / Akkaunt yaratish

Yaratilgan akkauntidagi login va parol keyingi qadamdagi ishlarni bazarish uchun tegishli Kadrlar bo'limi mas'ul xodimga beradi.

Ma'lumot kiritish

Kadrlar bo'limi profilida yaratilgan mas'ul xodim tomonidan tizimdan foydalanish yo'riqnomasida ko'rsatilgandek, quyidagi ishlar bajariladi:

OTM strukturasiga tegishli ma'lumotlar kiritiladi:

OTM haqida / Fakultetlar / Kafedralar / Bo'limlar.

Xodimlar to'g'risidagi ma'lumotlar kiritilib, xodimlar ro'yxati shakllantiriladi (dastlab zarur bo'lgan mas'ul xodimlar kiritiladi, masalan: dekanlar):

Xodim / Xodimlar bazasi / Xodim qo'shish

Ro'yxatdagi xodimlar tegishli kafedralar va bo'limlarga biriktiriladi: Xodim/ Xodimlar bazasi / Xodim F.I.Sh. / Kafedra Xodimi / Xodimlar bazasi / Xodim F.I.Sh. / Bo'linma

Xodimlar bazasiga kiritilgan har bir xodim uchun tizimdan foydalanish imkonini beruvchi akkaunt yaratiladi. Akkaunt yaratish jarayonida foydalanuvchining login va parollari kiritiladi va unga tegishli rol belgilanadi: Xodim / Xodimlar bazasi / Xodim F.I.Sh / Akkaunt yaratish Yaratilgan akkauntlarning login va parollari tegishli xodimlarga taqdim etiladi.

Nazorat qilish: Har bir xodim (dekan, o'quv bo'limi) va o'qituvchi o'z login va parollari orqali tizimga kirib, ularga biriktirilgan vazifalarni yo'riqnomada keltirilgan tartibda bajaradi va nazorat qiladi.

E'tibor berish lozim: Tizimda avvalambor quyidagi xodimlarning akkauntlarini yaratish zarur:

Kadrlar bo'limi (administrator yaratadi);

Fakultet dekanlari (Kadrlar bo'limi yoki administrator yaratadi);

O'quv bo'limi (Kadrlar bo'limi yoki administrator yaratadi).

Keyinchalik, ehtiyojga qarab quyidagi xodimlarning akkauntlari yaratiladi:

O'qituvchi;

Kafedra mudiri.

Uniwork tizimi professor–o'qituvchilar va talabalarning umumiy metodik va ilmiy faoliyatini, shuningdek, ta'lim jarayonini nazorat qiluvchi ta'limiy tizimdir. "Uniwork" tizimida professor–o'qituvchilar ro'yxatdan o'tadi. Tizimda umumiy ma'lumotlar, shartnoma olish uchun

ariza topshirish bo'limi, hujjatlar, yuborilgan va qilingan murojaatlar, ochiq testlar kabi bo'limlar mavjud.

Nazorat uchun savollar

1. Baholashning qaysi turlari talabalarning bilim va ko'nikmalarini aniqlashda qo'llaniladi?
2. Talaba qayta topshirish uchun qanday shartlarga rioya qilishi kerak?
3. Qayta topshirish imkoniyatlari va cheklovlari qanday belgilanadi?
4. Apellyatsiya jarayonida talaba qanday qadamlarni amalga oshirishi kerak?
5. Apellyatsiya arizasini topshirish uchun qanday muddatlar belgilangan? Apellyatsiya komissiyasi qanday mezonlar asosida arizalarni ko'rib chiqadi?

Reja:

1. Universitet elektron platformasi.
2. Shaxsiy kabinet, qaytar aloqani amalga oshirish. Ma'lumotlarni joylashtirish.
3. Nazorat sinovlar (test, topshiriqlar, loyihalar va boshqalar bilan ishlash)ni elektron platforma orqali bajarish shartlari, muammolar va yechimlar.
4. Ijro muddati(Deadline)ga amal qilish.

Mavzuning maqsadi: fanlarni o'rganishda adabiyotlar bilan ishlash jarayonini ochib berishdan iborat.

Tayanch iboralar: adabiyot, ma'lumot, internet, veb–sahifa, manba, mustaqil ish, mustaqil ish turlari, mustaqil ta'limga qo'yilgan talablar, kurs ishi, referat, taqdimot.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Universitet elektron platformasi

Barcha sohalarda bo'lgani kabi ta'lim tizimida ham ilm–fan taraqqiyoti natijalari, shuningdek, zamonaviy axborot–kommunikatsiya texnologiyalari vositalarining joriy qilinishi turli fan sohalarida bilimlarning tez yangilanib borishiga olib kelmoqda. Ta'lim oluvchilar axborot miqdori oshib borayotgan bugungi kunda yangi bilimlarni tezda o'zlashtirib olishlari uchun o'quv adabiyotlarining turli shakllaridan foydalanishlari talab etiladi. O'quv adabiyotlarining mazmuni ta'lim oluvchilarda mustaqil va erkin fikrlash, olingan bilimlarni

takomillashtirish, yangi bilimlarni turli o'quv adabiyotlaridan izlab topish ko'nikmalarini hosil qilishni ta'minlashi kerak.

O'quv adabiyotlari ta'lim turiga mos o'quv rejasida ko'rsatilgan fanlar bo'yicha tayyorlanadi. Ushbu adabiyotlar tegishli o'quv dasturlari asosida zarur bilimlar majmuasini, o'zlashtirish uslublari va didaktikasini yoritib beradi. O'quv adabiyotlari ikki shaklda tayyorlanadi: an'anaviy (bosma) va elektron.

An'anaviy (bosma) o'quv adabiyotlari – bu ta'lim oluvchilarning yoshi va psixo–fiziologik xususiyatlari, ma'lumotlar hajmi, shrift turi, qog'oz sifati, muqova turi kabi ko'rsatkichlarni hisobga olib qog'ozda chop etiladigan manbalardir.

Elektron o'quv adabiyotlari – zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma'lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, bilimlarni interaktiv usulda taqdim etish va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan manbalardir.

Uzluksiz ta'lim tizimida o'quv–tarbiyaviy jarayonda quyidagi turdagi o'quv adabiyotlari qo'llaniladi: darsliklar, o'quv qo'llanmalar, lug'atlar, izohli lug'atlar, ma'lumotlar to'plamlari, leksiya kurslari, leksiya to'plamlari, metodik ko'rsatmalar, metodik qo'llanmalar, sharhlar, dajjestlar, elektron darsliklar, ma'lumotlar banki va boshqalar.

Darslik – o'quv fanining yo'nalishi yoki tarkibiy qismi bo'yicha davlat standartlari va o'quv dasturiga mos holda, yuqori ta'lim muassasalari tomonidan tasdiqlangan sistemali bayon etilgan o'quv materialidir.

Elektron darslik – yangi axborot–kompyuter texnologiyalari asosida yaratilgan va davlat ta'lim standartlariga, mutaxassisliklarga va yo'nalishlarga mos keluvchi asosiy o'quv elektron mahsulotidir.

O'quv qo'llanma – darslikni qisman yoki to'liq o'rnini bosuvchi, yoki uni to'ldiruvchi va ta'lim muassasalari tomonidan tasdiqlangan mahsulotdir.

Elektron o'quv qo'llanma – darslikni qisman yoki to'liq o'rnini bosuvchi, yoki uni to'ldiruvchi va ta'lim muassasalari tomonidan tasdiqlangan elektron mahsulotdir.

Elektron darsliklarni yaratish texnologiyalari kursining maqsadi talabalarni elektron darslik yaratish jarayoni haqida xabardor qilishdir. Bu jarayonda elektron darsliklar yaratish tartibi, talablari, tashkil etuvchilari va qo'llaniladigan dasturiy vositalar bilan ishlash malakalari takomillashtiriladi.

Elektron darsliklarni yaratish texnologiyalari kursining vazifalari quyidagilardan iborat:

- Elektron darsliklar va ulardan foydalanishning afzalliklarini ajratish;

- Elektron darsliklar yaratish tartibi va unga qo'yiladigan talablar mazmuni bilan tanishtirish;

- Elektron darsliklar yaratishda zamonaviy telekommunikatsiya va multimedia vositalarining o'rnini aniqlash;

- Elektron darsliklar yaratishda foydalaniladigan dasturiy vositalar tarkibi va ulardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish;

- Elektron darsliklardan o'quv jarayonida samarali foydalanish metodikasi mazmunini tanishtirish.

Uzluksiz ta'lim tizimida fan va texnologiyalarning rivojlangani sari mazmuni tez o'zgaruvchan, chuqurlashtirilib o'qitiladigan umumkasbiy va maxsus fanlar bo'yicha elektron o'quv adabiyotlarini tayyorlash o'qitish jarayonida yaxshi samara beradi. Elektron o'quv adabiyotlari bilim oluvchilarning tasavvurini kengaytirishga, dastlabki bilimlarini rivojlantirishga va qo'shimcha ma'lumotlar bilan ta'minlashga yo'naltirilgan bo'ladi. Elektron o'quv adabiyotlari eng asosiy vakili elektron darslik hisoblanadi. Elektron darslik – kompyuter texnologiyasiga asoslangan o'quv uslubini qo'llashga, mustaqil ta'lim olishga hamda fanga oid o'quv materiallar, ilmiy ma'lumotlarning har tomonlama samarador o'zlashtirilishiga mo'ljallangan bo'lib:

o'quv va ilmiy materiallar faqat verbal (matn) shaklda;

o'quv materiallar verbal (matn) va ikki o'lchamli grafik shaklda;

multimedia (multimedia– ko'p axborotli muhit) qo'llanmalar, ya'ni ma'lumot uch o'lchamli grafik ko'rinishida, ovozli, video, animatsiya va qisman verbal (matn) shaklda ifodalanadi.

Elektron darslik – universal dasturiy ta'minotga asoslangan bo'lib, u muayyan kasbiy faoliyat bo'yicha axborot, bilim berish va o'zlashtirilgan bilimlarni nazorat qilishni avtomatlashtirishga imkon beradi.

Shaxsiy kabinet, qaytar aloqani amalga oshirish. Ma'lumotlarni joylashtirish.

Shaxsiy kabinet va elektron platformada qayta aloqa amalga oshirish, ma'lumotlarni joylashtirish jarayonlari haqida qisqacha tushuntirish:

1. Shaxsiy kabinet: Bu ta'lim oluvchilar yoki foydalanuvchilar uchun mo'ljallangan individual hisob maydoni bo'lib, unda o'quv jarayoni, shaxsiy ma'lumotlar, baholar, topshiriqlar, va boshqa tegishli ma'lumotlar saqlanadi. Foydalanuvchilar shaxsiy kabinet orqali o'z o'quv jarayonini kuzatishlari, topshiriqlarni bajarishlari va o'qituvchilar bilan muloqot qilishlari mumkin.

2. Qayta aloqa: Shaxsiy kabinet orqali o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida samarali aloqa o'rnatish mumkin. O'quvchi topshiriqlarni yuborishi, savollar berishi yoki qo'shimcha yordam so'rashi mumkin. O'qituvchi esa o'z navbatida, o'quvchining savollariga javob berishi, baholarni qo'yishi yoki mulohazalarini bildirish orqali qayta aloqani amalga oshiradi.

3. Ma'lumotlarni elektron platformada joylashtirish: Elektron platformalar ta'lim materiallarini, o'quv kurslarini, va boshqa ma'lumotlarni foydalanuvchilarga yetkazish uchun ishlatiladi. Ma'lumotlarni joylashtirish jarayoni oddiy interfeys orqali amalga oshiriladi. O'qituvchilar yoki administratorlar o'quv materiallarini, topshiriqlarni, videolarni va boshqa resurslarni platformaga yuklaydi, foydalanuvchilar esa ushbu materiallarga kirish va foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu jarayonlar ta'lim jarayonini qulay, samarali va interaktiv qiladi, bu esa o'quvchilar uchun yanada sifatli ta'lim olish imkonini yaratadi. Elektron o'quv adabiyotlari bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina tushunchalarning keng ma'nodagi izohli talqini kompyuter va axborot texnologiyalari rivojlanib borishi bilan yanada kengayib borayotgan bilimlar bilan to'ldirilib borilmoqda. Shuning uchun elektron o'quv adabiyotlari yaratish va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan asosiy tushunchalar va terminlarga izohlar quyidagi mulohazalarda keltirilgan..

Tajribaviy–amaliy avtomatlashtirilgan tizim – bevosita fizik obyektlar va yoki matematik modellar yordamida tajriba ishlari, va eksperimental izlanishlar o'tkazishni ta'minlaydigan texnik va dasturli vositalar majmuasi.

Elektron nashr – bu grafikli, matnli, raqamli, nutqli, musiqali, video–foto va boshqa axborot obyektlaridan iborat bo'lgan jamlanma hisoblanadi. Elektron nashr magnitli (magnit tasmlarda, magnit disklarda), optik (CD–ROM, CD–I, CD+, CD–R, CD–RW, DVD) elektron axborot tashuvchi vositalarida hamda kompyuter tarmog'ida chop etilishi mumkin. Bitta elektron nashrda axborotli manbalar,

axborotga ishlov berish, boshqarish tuzilmasi ajratilgan bo'lishi mumkin. Elektron nashr istalgan elektron tashuvchida bajarilishi mumkin, shuningdek elektron kompyuter tarmog'ida chop etilish mumkin.

Elektron o'quv nashri – ta'lim oluvchilar tomonidan bilimlar, ko'nikmalar va mahoratlarni ijodiy va faol egallashlarini ta'minlaydigan ilmiy amaliy bilim sohasiga mos ravishdagi tizimlashtirilgan o'quv materialga ega bo'lgan elektron nashr.

Elektron o'quv nashri muallifi – ijodiy faoliyati natijasida elektron o'quv nashrini yaratadigan jismoniy shaxs. Agar elektron o'quv nashri ikki yoki undan ortiq jismoniy shaxslarning birgalikdagi ijodiy faoliyatida yaratilgan bo'lsa, unda ularning har biri elektron o'quv nashrining muallifi bo'lib hisoblanadi.

Aprobatsiya – obyekt, mahsulot yoki texnologiyani, ilmiy, o'quv-uslubiy ishlarni amaliy ishlatish jarayonida nazoratdan o'tkazish va tasdiqlash.

Vizual muhit – insonga ko'rish organlari orqali qabul qilinadigan axborot oqimi. Insonga umumiy psixologik ta'sir o'tkazishi bo'yicha vizual muhitning komfortli, me'yoriy, gomogenli va agressiv turlari mavjud.

Virtual obyektlar yoki jarayonlar–haqiqiy mavjud bo'lgan, shuningdek tasavvur qilinadigan obyektlar yoki jarayonlarning elektron modeli. «Virtual» so'zi elektron tashuvchilarida ko'rsatiladigan ta'lim yoki boshqa obyektlarning elektron analoglari tavsifini ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Bundan tashqari ushbu ibora elektron model bilan ishlash paytida, haqiqiy fazoviy metaforani davom ettiruvchi interfays texnologiyalari multimediyasiga asoslangan miqdorini bildiradi.

Gipermatn – elektron shaklda taqdim etilgan hamda tarmoqlangan bog'lanishlar tizimi bilan ta'minlangan va uning bir fragmentidan boshqasiga darhol o'tish imkoniyatlari oldindan berilgan matn. Shuningdek, *gipermatn* – elektron shaklda va tarmoqlangan aloqalar sistemasi bilan ta'minlangan matn bo'lib, matnning bir joyidan boshqa joyiga bir zumda o'tish vazifasini bajaradi.

Gipermediya – tarkibiga turli tipdagi tuzilgan axborot vositalaridan (matn, illyustratsiya, tovush, video va boshqalar) tuzilgan gipermatn.

Giper murojaat – bir elektron axborot obyektidan boshqasiga murojaat qilish (masalan, matndan izoh, lug'at yoki adabiyot ro'yxatiga, bir maqoladan boshqasiga).

Global kriteriyalar – sifatni baholashning tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan kriteriyalar. Global kriteriyaga mos kelmaslik odatda, ekspertning salbiy baholashiga olib keladi.

Uzoqlashtirilgan kompyuter dasturi – avtomatlashtirilgan tajribaviy–amaliy harakatlanish tizimi bo'lib, unda jismoniy obyekt bilan ish obyektini joylashgan o'rindan katta masofada uzoqlashtirilgan kompyuter bilan amalga oshiriladi.

Elektron xrestomatiya – elektron axborotli o'quv nashrining muhim turi bo'lib, o'zida gipermediya obyektlarning tashkillashtirilgan jarayonini namoyon qiladi. Xrestomatiya mazmunida qo'llanma, mualliflar, nomlanishlar, jumlar va boshqalar bo'yicha izlash mexanizmlari mavjud.

Elektron kutubxona – o'quvchi hamda pedagoglar uchun hujjatlashtirish va xavfsizlikning xususiy tizimi bilan ta'minlangan, to'liq matnli elektron axborotni resurslar, telekommunikatsiya vositalari asosida jamlash va etkazish imkoniyatini ta'minlovchi dasturli majmuadir.

Elektron tajriba – real obyektlar, mahsulotlar va mavjudotlar ko'rgazma modellarini yaratish va izlanish imkonini beruvchi elektron muhit.

Elektron uslubiy qo'llanma – pedagogik tajribani umumlashtirish va uzatish hamda ta'lim faoliyatining yangi modellarini shakllantirish va tarqatish shakli. Elektron uslubiy qo'llanmada pedagogik tajriba mashg'ulotlarning raqamlashtirilgan video lavhalari, elektron yoki unga o'girilgan shaklda yaratilgan o'quvchilar ishlarini darslar bo'yicha rejalashtirilgan shaklida ko'rsatiladi. Elektron uslubiy qo'llanma qog'ozli komponentni o'z ichiga olishi mumkin.

Elektron lug'at – an'anaviy «qog'ozli» lug'atga mos keluvchi elektron axborot manbayi. Kompyuter versiyada so'z yoki so'zlar guruhiga maxsus ajratilgan ko'rsatma bilan istalgan dasturdan chaqarilishi mumkin. An'anaviy lug'atlardan farqli ravishda elektron lug'at matn va grafikaviy tasvirlar bilan bir qatorda video va animatsion lavhalar, tovush, musiqa va boshqalar bilan birga media–obyektlarning butun spektrlarini o'z ichiga olishi mumkin.

Elektron nazoratdan o'tkazish (testlashtirish) – elektron o'quv nashrining komponenti bo'lib, an'anaviy kompyutersiz testlashtirishning analogidir. Elektron testlashtirish holatida kompyuter test va uning natijalarini ko'rsatib beradi, bu bilan bog'liq bo'lgan algoritmlarni joriy

qiladi. (Masalan, bajarilgan yoki o'tkazib yuborilgan topshiriqlarga qaytish imkoniyatining borligi yoki yo'qligi, bitta testga vaqtning chegaralanganligi va hokazo).

Elektron o'quv qo'llanmasi – darslikni qisman yoki to'liq almashtira oladigan yoki to'ldiradigan rasmiy tasdiqlangan elektron o'quv nashri.

Elektron testlar – saqlangan, ishlov berilgan va testlashtiruvchiga kompyuter yoki telekommunikatsion texnikasi yordamida taqdim etiladigan testlar. Testlashtiruvchi «qog'oz» blankalarni to'ldirib, so'ngra unga kompyuterda ishlov bersa, bular kompyuterli test bo'lib hisoblanmaydi.

Elektron tashuvchi – raqamlashtirilgan axborotni saqlash vositasi. Eng ko'p tarqalganlari magnitli (magnit tasma, magnitli disk va boshqalar) va optik (CD-ROM, DVD, CD-R, CD-I) elektron tashuvchilardir.

Pedagogik sahna – pedagogik maqsadlarga erishish uchun yo'naltirilgan, metodik jihatdan pedagogik uslublarning ketma-ketligining o'rnatilishi.

Pedagogik test – ma'lum shakl va mazmundagi topshiriqlarning murakkablik darajasi bo'yicha tabaqalashtirilgan tizim bo'lib, ta'lim oluvchining aniq soha bo'yicha bilim, ko'nikma va mahorat darajasi va tuzilmasini samarali baholash imkonini beradi.

Elektron amaliyot – tajribada yaratilgan, ta'lim sohasining ma'lum mavzusini qamrab oladigan, saqlanadigan, ishlov beriladigan va ta'lim oluvchilarga elektron ko'rinishida namoyish qilinadigan modellar tizimi yoki real obyektдан uzoqda joylashgan ta'lim oluvchilar tomonidan individual tuzilgan, ta'lim berish sharoitlari bo'yicha uzoqlashtirilgan kompyuter dasturining elektron vositalari yordamida o'tkaziladigan real eksperimental ishlar.

Elektron muharrir – yaratilgan, o'zgartirilgan, birlashtirish, ajratish, uzoqlashtirish, saqlash, vizuallashtirish va boshqa virtual olam obyektlariga ishlov berish turlarini amalga oshirish imkonini beruvchi elektron muhit. Matn, grafik, video, animatsion va fototasvir, tovush, musiqa, gipermedia va hokazo muharrirlari keng tarqalgan.

Tarmoqli vositalar – o'quv jarayonining telekommunikatsion komponentlarini qo'llab quvvatlash uchun, shuningdek elektron o'quv nashrlarni yaratishda telekommunikatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini ta'minlash uchun qo'llaniladi. Tarmoqli vositalar tarkibiga

telekommunikatsiyaning standart vositalari kiradi va ularning yordami bilan joylashish o'rnini ko'rsatish yo'li bilan o'quv materiali sifatida lokal va global kompyuter tarmoqlarining axborot resurslari jalb qilinishi mumkin.

Bilimlar, ko'nikmalar va mahoratlarni pedagogik testli nazorat qilish tizimi – test nazoratida harakatga keltirilgan pedagogik, uslubiy, texnikaviy, tashkiliy resurlar birligi.

Gipermatnning ma'lumotli (axborotli) maqolasi – maqola mavzusi, matnning o'zi va tegishli axborot maqolalariga giper jo'natish ro'yxati belgilangan sarlavhadan tuzilgan gipermavzuli hujjatning komponenti.

Elektron nashr sahnasi – mazmunida alohida tuzilish komponentlari aniq bo'lgan mazmuniy, mantiqiy jixatdan foydalanuvchi bilan elektron nashr o'zaro harakatining dasturiy rejasi.

Atama – berilgan fan sohasiga moslashtirilgan va yirik ilmiy aniqlovchiga ega bo'lgan maxsus tushunchani aks ettiradigan so'z yoki so'z birikmasi.

Testlashtirish – statik asoslangan shkala va me'yorga tayanadigan, miqdoriy baho bilan yakunlanadigan testlar asosida o'lchash yoki shakllantirilgan baholash.

Test topshirig'i – testning minimal tashkil etuvchi birligi bo'lib, topshiriq turiga bog'liq ravishda tanlash uchun javoblar to'plamiga ega bo'lishi yoki bo'lmasligi mumkin.

Masofadan o'qitish – o'quv yurtidan uzoq masofadagi jismoniy shaxsga o'qituvchilarning doimiy maslahat olish bilan ta'lim olish imkoniyatini ta'minlaydigan zamonaviy pedagogik, kompyuterli va telekommunikatsion texnologiyalar, uslublar va vositalar majmuasi.

Yagona axborotli ta'lim fazasi – ta'lim oluvchilar, o'qituvchilar va ta'lim muassasalari boshqaruvi va jamiyatni axborotli ta'minlashning yagona texnologik vositalari bilan ta'minlaydigan kompyuterli texnikadan foydalanishga asoslangan dasturli telekommunikatsion muhit. Ushbu muhit ta'lim jarayoni va ta'lim muassasasini boshqarishni axborot bilan qo'llabquvvatlashga, ta'lim jarayonining borishi va natijalari, shuningdek ta'limdan tashqari tadbirlarni axborotlashtirishga mo'ljallangan.

Gipermatnning axborotli maqolasi sarlavhasi – gipermatnning axborotli maqolasi, maqolada yozilgan axborot obyektining nomlanishi berilgan sarlavha bilan ta'minlanadi.

Elektron topshiriqlar – o‘qituvchiga ta’lim oluvchilarning individul imkoniyatlarini hisobga olgan holda mustaqil va nazorat ishlari uchun tartibga keltiradigan topshiriqlar majmuini o‘zida aks ettiruvchi axborot manbasining muhim ko‘rinishidir. Yaratilgan topshiriqlar ta’lim oluvchilarga an’anaviy «qog‘oz» li va elektron variantlarida tavsiya etilishi mumkin.

Illyustratsiya – matnni tushunishga yordam beruvchi, o‘rganilayotgan obyekt, jarayonni tasvirlab beruvchi rasmlar, sxemalar, diagrammalar, fotografiklar va boshqa grafik tasvirlar.

Elektron vosita – ta’lim jarayoni qatnashchilariga ishlab chiqish, o‘zgartirish, bog‘lash, uzatish, uzoqlashtirish, saqlash va axborot agentlari ustida boshqa faol harakatlarni amalga oshirish imkonini beruvchi vosita.

Ta’limni axborotlashtirish – o‘qitish va tarbiyalashning psixologik–pedagogik maqsadlarini joriy qilishga mo‘ljallangan zamonaviy axborot texnologiyalarni ishlab chiqish va foydalanishning nazariyasi va amaliyoti bilan ta’lim sohasini ta’minlash jarayoni.

Axborotli ta’lim muhiti – o‘quv faoliyatini joriy qilish uchun qo‘llaniladigan kompyuter vositalari va ularni harakatlanish usullari birikmasi.

Axborot tizimi – axborotni uzatish va qabul qilish tizimi bo‘lib, axborot manbayi, uzatish, aloqa kanali va axborotni qabul qiluvchilardan iborat.

Axborotli va kommunikatsion texnologiyalar – axborotga ishlov beruvchi turli xildagi qurilmalar, mexanizmlar, usullar, algoritmlarni tasvirlovchi umumlashtirilgan tushuncha. Axborotli va telekommunikatsion texnologiyalarning muhim zamonaviy qurilmalari bo‘lib, mos ravishdagi ta’limot bilan ta’minlangan kompyuter va o‘zida joylashtirilgan axborotlar bilan birga telekommunikatsion vositalar hisoblanadi.

Axborotli obyekt – turli xildagi obyektlarni, ya’ni tovush, tasvir, matn, son va majmuaviy tuzilgan elementlar, jadval, gipermatn, gipermediani tasvirlovchi umumlashtiruvchi tushuncha bo‘lib, ular bevosita yoki algoritimli ko‘rinishlarda tasvirlanishi mumkin.

Axborot – inson tomonidan og‘zaki (nutq shaklida), yozma (matn, jadval, rasm, chizma, shartli belgilar ko‘rinishida) yoki boshqa usulda (masalan, tovushli yoki yorug‘lik signallari, elektrik yoki asabli impulslar yordamida) uzatiladigan ma’lumotlar birikmasi. XX asr o‘rtasidan

boshlab insonlar, inson va avtomatika o'rtasida ma'lumot almashish, hayvonot va o'simlik olamida signal bilan almashishni o'z ichiga oladigan umumilmiy tushuncha.

Me'zon – muhokama uchun mo'ljallangan vosita bo'lib, uning asosida biror obyekt, maxsulot yoki jarayonni baholash, aniqlash yoki sinflashni amalga oshirilishi mumkin.

Mantiqiy urg'u – foydalanuvchi diqqatini kompyuter ekranidagi ma'lumot obyektiga qaratish uchun yo'naltirilgan psixologik apparatli usul.

Model – kompyuter texnikasi vositalari yordamida matematik uslublar asosida ifodalangan, vizuallashtirish mumkin bo'lgan loyihaviy ko'rinish.

Modellashtirish – obyektlarining kompyuterli modellarida izlanishlar olib borish, real mavjud bo'lgan narsalar, mavjudot va loyihalanayotgan obyektlar kompyuterli modellarini qurish va o'rganish.

Multimediali vositalar – turli tipdagi axborotlarni: matn, rasm, sxema, jadval, diagramma va boshqalarni yaratish, saqlash, ishlov berish va raqamlashtirilgan ko'rinishida amalga oshirishning kompyuterli vositasi.

Intellectual yadro – matematik amallarni sonli (raqamli) va simvolli ko'rinishda amalga oshiruvchi maxsus dasturlar majmuasi.

Ochiq ta'lim – masofali o'qitish texnologiyasi va uslubini qo'llaydigan, ta'lim oluvchi uchun qulay ritmda ta'lim berishni ta'minlaydigan, istalgan xohlovchi uchun boshlang'ich bilim darajasini tahlil qilmasdan erishish mumkin bo'lgan o'qitish tizimi.

Ochiq test tizimlari – o'qituvchi, uslubchi, darslik muallifi uchun yangi test yaratish yoki mavjud testni o'zgartirish imkoniyatini beruvchi tizimlar.

Elektron darsliklar o'quv jarayonida mustaqil ta'lim mashg'ulotlarini samarali tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. Mustaqil ta'limning asosi ta'lim oluvchining o'z-o'zini o'rganishiga tayanadi. Bu jarayonda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati katta, chunki ular o'quv-uslubiy materiallarni, jumladan, elektron darsliklarni yaratishga imkon beradi. Elektron darsliklardan foydalanishning asosiy maqsadi zamonaviy axborot-ta'lim usullarini shakllantirish, axborot-pedagogik va axborot-kompyuter texnologiyalarini ta'lim jarayoniga qo'llab, uning samaradorligi, sifati va unumdorligini oshirishdir. Bundan tashqari, uzluksiz ta'lim tizimida

elektron darsliklar kutubxonalarini yaratish, masofaviy ta'lim usullarini joriy etish va umumjahon elektron ta'lim tizimiga kirish imkonini beradi.

Elektron darsliklarning xususiyatlari va afzalliklari:

Induktiv yondashuv: Materialni an'anaviy o'quv adabiyotlariga nisbatan eshitish va emotsional xotiralar orqali tushuntirish osonroq bo'ladi.

Moslashuvchanlik: Ta'lim oluvchilarning ehtiyojlari, tayyorgarlik darajasi va intellektual imkoniyatlariga moslashtiriladi.

Qulaylik: Murakkab hisoblashlar va almashtirishlardan xalos etib, ko'proq amaliy masalalar yechishga imkon yaratadi.

O'z-o'zini tekshirish: O'quv jarayonining barcha bosqichlarida ta'lim oluvchilarga o'zlarini tekshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Ishni rasmiylashtirish: Chiroyli va aniq hujjatlarni tayyorlash, ularni elektron yoki bosma shaklda topshirish imkonini beradi.

Takrorlash va tushuntirish: Tajribali o'qituvchi kabi cheklanmagan tushuntirishlar, sanoqsiz takrorlashlar va eslatmalarni taqdim etadi.

Elektron darsliklar amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi qulayliklarni yaratadi:

Vaqtни tejash: Kompyuterli qo'llab-quvvatlash orqali ko'plab topshiriqlarni bajarishga imkon beradi va grafik talqinlarni tahlil qilish uchun vaqt tejaladi.

Mustaqil ish imkoniyati: O'qituvchi rahbarligida kompyuter oldida mustaqil ish shaklida mashg'ulot o'tkazishga imkon beradi.

Bilimlarni nazorat qilish: Kompyuter yordamida ta'lim oluvchilarning bilimini tez va samarali nazorat qilish imkonini beradi.

Muhim materiallarni yetkazish: O'qituvchi kichik, ammo muhim materiallarni yetkazishi va ta'lim oluvchilarning mustaqil shug'ullanishlari uchun imkon yaratadi.

Tekshirishdan ozod etish: Uy topshiriqlari, hisoblashlar va nazorat ishlarini tekshirish kabi ishlardan o'qituvchini ozod etadi.

Individual yondashuv: Uy topshiriqlari va nazorat ishlari bo'yicha ta'lim oluvchilar bilan individual ishlash imkonini beradi.

Nazorat sinovlar (test, topshiriqlar, loyihalar va boshqalar bilan ishlash)ni elektron platforma orqali bajarish shartlari, muammolar va yechimlar.

Nazorat sinovlarini (testlar, topshiriqlar, loyihalar va boshqalar) elektron platformalar orqali amalga oshirishning shartlari, muammolari va ularning echimlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

Shartlar:

1. **Texnologik talablarga mos kelish:** Elektron platforma stabil va ishlashga qulay bo'lishi kerak. U kompyuter, planshet yoki smartfon kabi qurilmalarda bir xilda ishlashi zarur.

2. **Xavfsizlik va maxfiylik:** O'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlari himoyalangan bo'lishi kerak. Sinov jarayonida o'quvchilarning akademik halolligini ta'minlash uchun xavfsizlik choralari, masalan, monitor qilish yoki bir martalik kirish kodlari ishlatilishi lozim.

3. **Foydalanuvchi uchun qulay interfeys:** Platforma oson va intuitiv bo'lishi kerak, shunda o'quvchilar hech qanday qiyinchiliksiz testlar va topshiriqlarni bajara oladi.

4. **Qayta aloqa va natijalar:** Sinovlardan keyin o'quvchilarga tez va aniq natijalarni taqdim etish zarur. Qayta aloqa tizimi (masalan, avtomatik baholash va mulohazalar) mavjud bo'lishi kerak.

5. **Moslashuvchanlik:** Platforma o'quvchilar va o'qituvchilar uchun moslashuvchan bo'lishi kerak, ya'ni turli sinov turlarini (testlar, yozma topshiriqlar, loyihalar) amalga oshirish imkoniyatini taqdim etishi zarur.

Muammolar:

1. **Texnik qiyinchiliklar:** Internet aloqasi yoki platforma ishlashida texnik muammolar yuzaga kelishi mumkin, bu esa sinovlarni o'tkazishga to'sqinlik qilishi mumkin.

2. **Akademik halollik masalalari:** O'quvchilarning topshiriqlarni mustaqil bajarishini ta'minlash qiyin bo'lishi mumkin. Plagiat yoki aldash xavfi bor.

3. **Foydalanuvchi tajribasi:** Ba'zi o'quvchilar texnologik vositalardan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, ayniqsa, platforma murakkab interfeysga ega bo'lsa.

4. **Baholashning noaniqligi:** Ba'zi testlar yoki loyihalarni avtomatik baholash qiyin, va bu baholash jarayonining noaniqligiga olib kelishi mumkin.

Yechimlar:

1. **Zaxira rejalari:** Texnik muammolar yuzaga kelganda, test yoki topshiriqlarni qayta o'tkazish imkoniyatini yaratish lozim. Shu bilan

birga, platforma ishlamay qolganda foydalanish uchun zaxira serverlarni tashkil etish mumkin.

2. **Akademik halollikni ta'minlash:** Akademik halollikni ta'minlash uchun texnologik vositalardan, masalan, plagiatni aniqlash dasturlaridan foydalanish mumkin. Shuningdek, vaqt chegaralarini belgilash va test topshirish vaqtida proktoring xizmatlarini jalb qilish lozim.

3. **O'quvchilarni qo'llab-quvvatlash:** Platformadan foydalanish bo'yicha yo'riqnomalar va o'quvchilar uchun texnik yordam xizmatlarini taqdim etish muhim. Shu bilan birga, murakkab interfeyslarni soddalashtirish yoki o'quvchilarni o'qitish uchun qo'shimcha kurslar o'tkazish mumkin.

4. **Baholashni yaxshilash:** Baholash jarayonida avtomatlashtirilgan tizimlarni yaxshilash, loyihalar yoki ijodiy ishlar uchun esa qo'lda baholash tizimini joriy qilish kerak. Baholash mezonlarini oldindan aniqlab, ularni o'quvchilarga tushuntirish ham zarur.

Bu yechimlar nazorat sinovlarini elektron platformalarda samarali va ishonchli amalga oshirishga yordam beradi.

Yangi pedagogik va axborot texnologiyalarining yorqin namoyondasi sifatida elektron darsliklarni qarash mumkin. Ular zamonaviy axborot texnologiyalarning maxsuli bo'lib, ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. Elektron darsliklar ta'lim olishning yangi shakli bo'lgan masofaviy o'qitishning metodologik asosi hisoblanadi.

So'nggi yillarda elektron darsliklar haqidagi tushunchalar turli taxlil etilmoqda. Masalan, disketalardagi matn va o'quv materiallari, biror bir prezentatsiya va hokazolar. Shuning uchun, elektron darsliklar bilan bog'liq asosiy tushunchalarni aniqlab olish dolzarb masalalardan biridir. Elektron ta'lim mahsulotlari grafik, matn, raqam, ovoz, musiqa, video, foto va shunga o'xshash axborotlar majmuasidan iborat bo'ladi. Elektron ta'lim mahsuloti turli elektron manbalarda magnit (magnit lenta, magnit disk va boshqa) va optik (CD-ROM, DVD va boshqa) shaklda hamda elektron kompyuter tarmog'i (INTERNET)ning axborotlarni saqlash bazalarida aks ettiriladi.

Elektron ta'lim mahsuloti bilimlarning muayyan ilmiy-amaliy sohasi bo'yicha sistemali materiallardan iborat bo'lib, talaba va o'quvchilarning shu sohadagi zarur bilim va amaliy ko'nikmalarni ijodiy va faol tarzda o'zlashtirishini ta'minlaydi. Elektron ta'lim mahsulotlari

yuqori bajarilish sifati va badiiy shakllantirilishi, axborotning to'raligi, uslubiy uskunalarning sifati, texnik bajarilishi sifati, ochiqqligi, mantiq va ulash ketma–ketligi bilan ajralib turishi kerak. Ta'lim tizimini yangi zamonaviy darajadagi bosqichiga o'tishni faqatgina kompyuter paketlar (ya'ni, elektron darsliklar, qo'llanmalar, trenajerlar, virtual stendlar va o'quv test muharriri)ini yaratgan holdagina amalga oshirish mumkin. Ular o'quv yurti maxsus auditoriyasi uchun kompyuter sifatidagi amaliy mashg'ulotlarda yoki talabalar mustaqil ishlashi uchun jixozlashgan yotoqxonalarda, shuningdek, uylardagi shaxsiy kompyuterda yagona kompyuterlashgan muhitni yaratadi. Keltirilgan elektron mahsulotlar, dasrliklar va qo'llanmalarning rasmiy ta'rifiga asosan, elektron darsliklar tushunchasini kengaytirish va aniqlashtirish zarur.

Elektron darslik (hatto, eng mukammal yaratilgani ham) an'anaviy bosma shakldagi kitobning o'rnini egallay olmaydi va egallashi kerak ham emas. Biror bir asarni ekranlashtirish yangi janr hisoblangani singari, elektron darslik ham o'quv adabiyotining umuman boshqa yangi janri hisoblanadi.

Elektron darslik quyidagi xossalarga ega bo'lishi kerak:

–o'quv mashg'ulotlarini yuqori sifatli darajasida o'tkazilishni ta'minlash;

–bilimlarning o'zini hosil qilish va baholash imkoniyatlarini yaratish;

–ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni o'zaro yaqinlashtirish;

–axborotli–ta'lim resurslari rivojlanishining garmonik tasnifiga ega bo'lish;

–matnli va boshqa axborotli materiallar yangilangan (gipermatnlar) va illyustratsiyalangan (multimediya vositalari, rasmlar, jadvallar, diagrammalar va boshqalar) bo'lishi kerak.

Elektron darslik ta'lim jarayoniga odatdagi darslikdan o'zgacha, inson miyasi imkoniyatlarini, xususan, eshitish va emotsional xotirasini jalb qilib, shuningdek kompyuter samaradorligidan foydalanib tushunishni, mavjud tushunchalar va misollarni eslab qolishni maksimal darajada engillashtirishi kerak:

Elektron darsliklarning quyidagi turlari mavjud:

1. Elektron darsliklarni foydalanish buyicha ikki turga ajratiladi: a) Jamoaviy foydalanishga mo'ljallangan elektron darsliklari kompyuterning katta tizimli resurslarini talab qilmasligi kerak, chunki ular ko'pincha serverlarda o'rnatiladi va ularga kompyuter tarmog'i

orqali yaqinlashish imkoni beriladi. b) Individual foydalanishdagi elektron darsliklari o'quv materialini ta'lim oluvchi ishtirokida yoki ishtirokisiz o'rganish uchun mo'ljallangan. Elektron darsliklarning ikkala turidan ham ma'ruza mashg'ulotlarida foydalanish mumkin.

2. O'quv materiallarini yetkazib berish bo'yicha: bunday turdagi elektron darsliklar bir bo'lim yoki modul o'quv materialini o'zlashtirmay turib, navbatdagi bo'limga yoki modulga o'tishga yo'l qo'ymaydi.

3. O'quv axborotlari va materiallarining yangilanishi bo'yicha quyidagilarga ajratish mumkin: a) Uzluksiz yangilanishli elektron darsliklar asosan elektron o'quv bazalarida (portallar, veb-saytlar va boshqalar) yoki elektron kutubxonalarda joylashtiriladi. b) Davriy yangilanishdagi elektron darsliklar asosan turli xildagi axborotning elektron tashuvchilarini tasvirlaydi (disketlar, SD-disklar va boshqalar)

Elektron darsliklarning kategoriyalari

Elektron darslikni kategoriya(toifa)sini aniqlash ham zarur. Elektron darsliklar quyidagi to'rtta kategoriyalarga bo'linadi:

I kategoriya. O'quv materiallari asosan verbal matn sifatida keltirilib, ular giperilova va glossariylarga, shuningdek, 2-o'lchovli(2D) grafiklar–diagrammalar, rasmlarga (o'quv materialining 25% gacha) ega.

II kategoriya. O'quv materiallari qisman giperilovali va 2D grafikali matn shaklida va 3 o'lchovli(3D) grafikdan iborat (o'quv materialining 25% gacha).

III kategoriya. O'quv materiallari matn, 2D grafiklar, video va audio animatsiyalar va 3D effektlarga ega (o'quv materialining 50% gacha).

IV kategoriya. Elektron darslik virtual muhitda, zamonaviy tarmoq texnologiyalarini qo'llab, o'qituvchi bilan kompyuter tarmog'i (Internet) orqali bog'langan holda masofaviy mashg'ulotlar olib borilishi darajasida yaratilgan.

Elektron darsliklarning har bir kategoriyasiga alohida o'z talablar mavjud. Lekin, bir qator talablar borki, ular barcha kategoriyalarga tegishlidir. Ular quyidagilardan iborat:

modullarning (paragraf va temalarning) matni 4–5 monitor ekranidan oshmasligi kerak (2 ta bet, ma'qulroq);

giperilovalar 3 bosqichdan oshmasligi ma'qul, chunki asosiy mavzudan chiqib ketish mumkin emas;

maxsulot sistemasi kompyuter texnologiyasi talablariga mos kelishi kerak;

turli rangdagi sahifalarni yaratishda psixolog va ergonomika mutaxassislari tavsiyalariga rioya qilish.

Hozirgi kunda elektron darsliklar yara'tishning 4 bosqichli kategoriyasi mavjud:

– bosqich elektron darsliklar bu gipermatn shaklida bo'lib, bunda o'quv materiallar birbiri bilan gipermurojaatlar orqali bog'lanadi. Unda ikki o'lchovli ko'rsatish qurollaridan, masalan sur'atlar, jadvallardan foydalanish mumkin.

– bosqichli elektron darsliklar o'zida qisman gipermatn va ikki o'lchovli animatsiyani jamlashtiradi. Bu turdagi elektron darsliklarni ko'pincha virtual stendlar deb atash mumkin.

– bosqichli elektron darsliklar o'zida bir vaqtda ham animatsiya, ham gipermatnni jamlashtirib, bu turdagi elektron darsliklar ovozlashtiriladi. Ulardan multimedia vositalari orqali foydalanganligi uchun multimediyali elektron darslik deb atash mumkin.

– bosqich elektron darsliklar zamonaviy tarmoq texnologiyalari asosida yaratilib, masofaviy o'qitish mezonlariga mos bo'lishi shart.

Ijro muddati (deadline)ga amal qilish.

Ijro muddatiga amal qilish ta'lim va ish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Bu belgilangan muddatlarga rioya qilishni anglatadi va quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Rejalashtirish: Oldindan vaqtni to'g'ri rejalashtirish kerak. Har bir vazifa yoki topshiriq uchun qancha vaqt kerak bo'lishini baholash va ularni bajarish uchun aniq jadval tuzish muhimdir.

2. Prioritetlarni belgilash: Vaqtni boshqarishda topshiriqlarni muhimligiga qarab tartiblash kerak. Eng muhim yoki murakkab vazifalarni birinchi o'rinda bajarish lozim.

3. Vaqtni samarali boshqarish: Vaqtni boshqarish ko'nikmalari, masalan, Pomodoro texnikasi kabi usullarni qo'llash orqali ishlash unumdorligini oshirish mumkin. Bu qisqa muddatli va uzoq muddatli vazifalarni bajarishda yordam beradi.

4. Proaktivlik: Ijro muddatiga etib kelmasdan oldin vazifalarni bajarish uchun proaktiv bo'lish kerak. Bu, vaqt etishmovchiligi yoki boshqa kutilmagan holatlar paydo bo'lishining oldini olishga yordam beradi.

5. Vazifalarni tugatish: Har bir vazifani yakunlash va o'z vaqtida topshirish. Agar kerak bo'lsa, muddat yaqinlashgan sari qo'shimcha vaqt ajratish yoki resurslarni ko'proq jalb qilish zarur bo'lishi mumkin.

6. Monitoring va qayta ko‘rib chiqish: Har bir ijro muddatidan keyin bajarilgan ishlarni tahlil qilib, kelajakda yanada samarali ishlash uchun xulosa chiqarish kerak.

Ijro muddatiga amal qilish nafaqat muddatni buzmaslikni ta‘minlaydi, balki vazifalarni sifatli va samarali bajarishga yordam beradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Universitetning elektron platformasi qanday asosiy funksiyalarni bajaradi?
2. Elektron platformani samarali ishlatish uchun qanday texnologik talablar mavjud?
3. Elektron platforma orqali ta‘lim jarayonini qanday tashkil qilish mumkin?
4. Universitet elektron platformasi boshqa ta‘lim vositalaridan qanday afzalliklarga ega?
5. Universitet elektron platformasida xavfsizlikni ta‘minlashning asosiy usullari qanday?

Reja:

1. Plagiat haqida tushuncha, antiplagiat haqida huquqiy va me'yoriy hujjatlar
2. Mualliflik huquqi. Hammualliflik haqida tushuncha.
3. Antiplagiat dasturlari: local va global (xorijiy va respublika)
4. Plagiat uchun javobgarlik.

Mavzuning maqsadi: kurs ishi, bitiruv malakaviy ishni yozish tartibi. boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish umumiy metodikasini o'rganishdan iborat.

Tayanch iboralar: mustaqil ta'lim, magistrlik dissertatsiyasi, kurs ishi, laboratoriya mashg'ulotlari, veb sahifalar

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Plagiat haqida tushuncha, antiplagiat haqida huquqiy va me'yoriy hujjatlar

Plagiat – bu boshqa birovning intellektual mulkini (matn, g'oya, tadqiqot natijalari, rasm, musiqa va boshqalar) o'z nomidan foydalanish, taqdim etish yoki o'ziga tegishli sifatida ko'rsatishdir. Bu harakat odatda adabiyot, ilmiy tadqiqotlar, san'at asarlari va ta'lim sohasida ko'p uchraydi va akademik hamjamiyatda jiddiy axloqiy buzilish hisoblanadi.

Plagiat tushunchasi

Noto'g'ri iqtibos: Mualliflikka oid asarlardan olingan iqtiboslar noto'g'ri berilgan yoki manbalar aniq ko'rsatilmagan bo'lsa, bu plagiat deb hisoblanadi.

O‘zlashtirish: Boshqa birovning ishini to‘liq yoki qisman nusxalash va uni o‘z ishi sifatida taqdim etish plagiatning asosiy shakllaridan biridir.

O‘zgartirilgan mazmun: Boshqa birovning mazmunini biroz o‘zgartirib, lekin uning asl manbasi haqida ma’lumot bermasdan, o‘z ishi sifatida taqdim etish ham plagiat hisoblanadi.

Antiplagiat va uning huquqiy va me’yoriy asoslari

Antiplagiat – bu plagiatni aniqlash va unga qarshi kurashish uchun yaratilgan texnologiyalar, dasturlar va huquqiy chora–tadbirlardir. Ta’lim muassasalari va ilmiy jamoatchilik plagiatning oldini olish va unga qarshi kurashish maqsadida turli me’yoriy hujjatlar va qoidalar ishlab chiqadi.

Huquqiy va me’yoriy hujjatlar:

1. Mualliflik huquqi to‘g‘risidagi qonunlar:

Ko‘p mamlakatlarda plagiatga qarshi asosiy huquqiy hujjat bu **Mualliflik huquqi to‘g‘risidagi qonun** hisoblanadi. Ushbu qonun mualliflik huquqlarini himoya qiladi va plagiat qilishni qonuniy javobgarlikka olib keladi.

O‘zbekistonda bu borada asosiy huquqiy hujjat **O‘zbekiston Respublikasining “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risidagi” qonuni** hisoblanadi.

2. Akademik me’yorlar:

Ta’lim muassasalari o‘zining ichki tartib–qoidalarida plagiatning oldini olishga qaratilgan **akademik me’yorlarni** belgilaydi. Bu me’yorlar talabalar, o‘qituvchilar va tadqiqotchilardan intellektual mulkni to‘g‘ri va qonuniy ravishda ishlatishni talab qiladi.

Ko‘plab universitetlar va ilmiy tadqiqot muassasalarida plagiatni aniqlash uchun **antiplagiat dasturlari** (masalan, Turnitin, iThenticate) qo‘llaniladi.

3. Antiplagiatning texnologik vositalari:

Plagiatni aniqlash uchun yaratilgan dasturlar o‘quvchi yoki tadqiqotchining ishidagi matnlarni internet, akademik ma’lumotlar bazalari va boshqa manbalardagi matnlar bilan taqqoslab, o‘xshashlik darajasini aniqlaydi.

Ushbu dasturlar plagiatning aniqlanishi bo‘yicha hisobotlar tayyorlaydi va ta’lim muassasalari plagiat darajasiga qarab tegishli chora–tadbirlarni ko‘radi.

4. Xalqaro konvensiyalar:

Bern Konvensiyasi kabi xalqaro shartnomalar mualliflik huquqlarini xalqaro miqyosda himoya qilishni ta'minlaydi. Ushbu konvensiyaga qo'shilgan davlatlar plagiatga qarshi kurashishda bir-biriga yordam beradi va xalqaro intellektual mulk huquqlarini himoya qiladi.

Plagiatning oqibatlari:

Akademik jarimalar: Talabalar plagiat qilishsa, ularning ishlari bekor qilinishi, ballar kamaytirilishi yoki kursdan chiqarilishi mumkin.

Reputatsiyaga zarar: Plagiat olimlar va tadqiqotchilar uchun kasbiy obro'ga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Huquqiy javobgarlik: Plagiat uchun huquqiy javobgarlik ko'zda tutilishi mumkin, shu jumladan, moliyaviy jarimalar yoki boshqa chora-tadbirlar.

Antiplagiat vositalari va huquqiy hujjatlar plagiatning oldini olishda katta rol o'ynaydi, akademik halollik va adolatni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda Antiplagiat Rossiya va MDH davlatlari bozorida matnli hujjatlarda o'zlashtirishlarni aniqlash bo'yicha etakchi hisoblanadi. Bu tizim Rossiyada plagiatni aniqlash bo'yicha birinchi va eng yaxshi dasturiy ta'minot ishlab chiquvchisi bo'lib, foydalanuvchilarga kurs ishi, diplom, dissertatsiya, ilmiy maqola va hisobotlarda o'zlashtirilgan matnlarni topishga ko'maklashadi. Shu orqali mualliflik huquqlariga rioya qilinishiga yordam beradi.

“Antiplagiat” atamasi “anti–” (qarshi) va “plagiat” (o'g'irlik yoki birovning asarini o'z nomidan kiritish) so'zlaridan hosil bo'lgan. “Plagiat” so'zi esa lotincha “plagiarius”dan olingan bo'lib, “o'g'ri” yoki “asarlarni egallovchi” degan ma'noni bildiradi.³

Bugungi kunda “Antiplagiat” so'zi asosan ilmiy, akademik va badiiy asarlarning asl ekanligini tekshirish, shuningdek, plagiatning oldini olish uchun mo'ljallangan dasturiy ta'minot va texnologiyalarni anglatadi. Bu tushuncha ilmiy va akademik sohalarida halollikni ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, talaba va mualliflarni asarlarni o'zlashtirish va ularni o'z nomidan taqdim qilish holatlariga qarshi kurashishda yordam beradi.

“Antiplagiat” tizimi nima uchun zarur? Ilgari matnlarni qidirish va ularni tahlil qilish ko'p vaqt talab etardi, o'zlashtirilgan matnlarning manbalarini aniqlash esa uzoq davom etishi mumkin edi. “Antiplagiat” tizimi esa bu jarayonni ancha tezlashtiradi. Tizim nafaqat ish sifatini

³ Смирнова Т.В. Плагиат и академическая честность: современные вызовы. – Москва: Изд-во МГУ, 2021. – 156 с.

baholashni osonlashtiradi, balki qaysi qismlarni qayta ishlash kerakligini aniq ko'rsatib beradi.

Plagiatning asosida nima yotadi? Odatda, shaxslar o'ziga loyiq bo'lmagan obro'-e'tiborga erishish yoki shon-shuhratga intilish (megalomaniya) sababli ko'chirmakashlikka qo'l urishadi. Boshqa hollarda esa, inson majburiyat yoki imkoniyat etishmasligi tufayli shunday yo'l tutadi. Birinchi sabab haqida ko'p marta gapirilgan, lekin ikkinchi holat oliy ta'lim tizimida bitiruv malakaviy ish (BMI) yozish va himoya qilish jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Talaba 70–90 betli ishni tayyorlashi kerak bo'ladi, lekin o'zi hatto bir sahifa, hatto bir jumlani mustaqil yozishga qiynaladi. Shuningdek, uning ilmiy rahbari ilgari biror marta ilmiy maqola yozmagan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Shunda talaba nima qilsin? Yoki ishni biror joydan ko'chirib oladi, yoki tayyorini sotib oladi. Bu jarayonni ko'pchilik biladi, lekin bu haqda biror mutaxassis yoki mas'ul shaxs gapirgani kam uchraydi. Axir, kim ham o'zi o'tirgan shoxni kesardi?

Haqiqatan ham, har bir talaba bitiruv malakaviy ish yozishi shartmi? Balki bu vazifani faqat o'zi xohlagan va iqtidorli talabalarga yuklab, o'quv rejasida BMIGA ajratilgan yuklamani (soatlarni) mutaxassislik bo'yicha nazariy va amaliy darslar uchun taqsimlash, so'ngra davlat imtihonlarini og'zaki shaklda topshirishni joriy etish samaraliroq bo'lar? Shunda talaba kitob o'qish va o'zlashtirishning ularning asosiy vazifasi ekanligini his qilarmidi? Axir, to'rt yil davomida universitet kutubxonasining qayerdaligini bilmasdan, biror kitob o'qimay diplom oladigan talabalar kammi? Bitiruv malakaviy ishlar qayerda sotilishini so'rayapsizmi? Internetda bir zumda minglab tayyor diplom va BMI ishlarining ro'yxatini topishingiz mumkin, hatto dissertatsiyalarni ham.⁴

Plagiat nafaqat akademik sohada, balki badiiy adabiyotda ham uchraydi. Bu holatni turk yozuvchisi Aziz Nesinning bir voqeasi orqali ko'rish mumkin. Uning "Romanimni qanday chiqardim?" nomli hajviy hikoyasida plagiatning noodatiy ko'rinishi tasvirlanadi. Hikoya qahramoni o'z asarini qaysi tahririyatga olib bormasin, bir xil javob oladi: "Xalqimiz original asarlarni yoqtirmaydi, biz faqat tarjima romanlarni chop etamiz". Oxiri u o'z romanidagi turkcha nomlarni amerikacha nomlarga almashtiradi va kitobni chet el asari sifatida taqdim

⁴ Ибрагимов К.И. Нарушение авторских прав: правовые последствия. // Юридический вестник. – 2019. – №3. – С. 45-50.

etadi. Ishi muvaffaqiyatli bo‘ladi. Xuddi shu holat hozirgi o‘zbek adabiyotida ham kuzatilishi mumkin. O‘rniga, xorijiy adiblarning asarlarini o‘zbek tiliga sifatli tarjima qilish foydalibroq bo‘lmasmidi? Amaldagi qonunchilikda “plagiat” atamasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llanilmasa–da, mualliflik huquqlarining buzilishi uchun aniq javobgarlik choralari belgilangan. Jinoyat kodeksining 149–moddasiga ko‘ra, tafakkur mulki obyektlariga nisbatan mualliflik huquqini o‘zlashtirish, hammualliflikka majburlash yoki tafakkur mulk obyektlari haqidagi ma’lumotlarni muallif roziligisiz oshkor qilish uchun katta miqdorda jarima yoki qamoq jazosi belgilangan. Shuningdek, Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan tasdiqlangan nizomga muvofiq, dissertatsiyada foydalanilgan materiallar manbayi va mualliflari to‘liq ko‘rsatilishi shart.

Plagiat “beozor jinoyat” sifatida ko‘rinsa–da, qonun oldida javobgarlikka tortilishi mumkin. Faqat plagiatni aniqlash va unga qarshi kurashish tizimini kuchaytirish lozim.

Mualliflik huquqi. Hammualliflik haqida tushuncha.

Mualliflik huquqi – bu muallifning asarlariga nisbatan uning intellektual mulkini himoya qilish uchun belgilangan huquqlar majmuasidir. Ushbu huquqlar asosan muallifning ijodiy mehnat natijalarini boshqarish, ularni himoya qilish va ulardan daromad olish imkonini beradi.

Mualliflik huquqi haqida umumiy tushuncha:

Asosiy huquqlar: Mualliflik huquqi muallifga o‘z asarini ko‘paytirish, tarqatish, o‘zgartirish, jamoatchilikka taqdim etish, tijorat maqsadlarida foydalanish va boshqa shaxslarning ruxsatisiz foydalanishidan himoya qilish huquqlarini beradi.

Qo‘llanilish sohasi: Mualliflik huquqi adabiyot, musiqa, kino, rasm, dasturiy ta’minot va boshqa ijodiy ishlarni qamrab oladi.

Muddat: Mualliflik huquqi odatda muallifning umr bo‘yi va undan keyin ma’lum bir muddat davomida (ko‘pincha 50 yoki 70 yil) saqlanib turadi. Ushbu muddat tugagandan so‘ng, asar umumiy foydalanish (public domain) maqomiga o‘tadi.

Nafaqat materiallar: Mualliflik huquqi faqat konkret materiallarga emas, balki asarning g‘oyalari va kontseptsiyalariga ham taalluqli emas. Faqat asarning aniq ifodasi mualliflik huquqi bilan himoyalanaadi.

Hammualliflik – bu bir nechta mualliflar birgalikda bir asarni yaratgan hollarda yuzaga keladigan huquqiy tushuncha. Hammualliflar o‘rtasida mualliflik huquqlari teng bo‘lib, ular asardan foydalanish va uni boshqarish bo‘yicha o‘zaro kelishilgan holda harakat qilishlari kerak⁵.

Hammualliflarning huquqlari: Hammualliflarning huquqlari asarni yaratishda qo‘shgan hissasiga qarab belgilanadi. Asar yaratilishida teng hissa qo‘shgan hammualliflar teng huquqlarga ega bo‘ladilar.

Asardan foydalanish: Hammualliflar asardan foydalanish yoki uni uchinchi shaxslarga berish bo‘yicha qarorlar qabul qilayotganda bir–biri bilan maslahatlashishlari kerak. Asar ustidan mulkiy huquqlarni amalga oshirish uchun barcha hammualliflarning roziligi talab etiladi.

Qaror qabul qilish: Agar hammualliflar o‘rtasida asarni foydalanish yoki boshqarish bo‘yicha kelishmovchilik yuzaga kelsa, u holda bu masala odatda sud yoki arbitraj tomonidan hal qilinadi.

Hissa: Hammualliflik maqomi faqat mualliflik huquqi ostida himoyalangan ijodiy hissa qo‘shgan shaxslarga taalluqlidir. Texnik yoki yordamchi ishlar bajargan shaxslar odatda hammuallif deb hisoblanmaydi.

Ijodiy ishlarga hurmat: Mualliflik huquqi va hammualliflik ijodiy ishlarni himoya qiladi, ularni noto‘g‘ri foydalanishdan va intellektual mulkni talon–taroj qilishdan himoya qiladi.

Motivatsiya: Mualliflik huquqi ijodkorlarni yangi asarlar yaratishga va o‘z ijodiy ishlaridan daromad olishga undaydi.

Himoya: Mualliflik huquqi va hammualliflik asarlar ustidan nazorat qilish imkoniyatini beradi, bu esa mualliflarning huquqlarini himoya qiladi va ularni noqonuniy foydalanishdan himoya qiladi.

Mualliflik huquqi va hammualliflik zamonaviy jamiyatda intellektual mulkni himoya qilish va ijodiy faoliyatni rag‘batlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Antiplagiat dasturlari: local va global (xorijiy va respublika). Plagiat uchun javobgarlik.

Antiplagiat dasturlari plagiatni aniqlash uchun yaratilgan maxsus dasturiy ta‘minot bo‘lib, ular matnlarni tahlil qilib, ularda plagiat mavjudligini aniqlaydi. Bu dasturlar matnni boshqa manbalar bilan taqqoslab, o‘xshashlik darajasini aniqlaydi. Antiplagiat dasturlari asosan ikki turga bo‘linadi: **local** (mahalliy) va **global** (xorijiy).

⁵ Мирзаев Б.Н. Интеллектуальная собственность и борьба с плагиатом в научной деятельности. – Ташкент: Институт интеллектуальной собственности, 2018. – 198 с.

1. Local (Mahalliy) Antiplagiat Dasturlari:

Bu dasturlar respublikada yoki muayyan hududda foydalanish uchun yaratilgan va odatda lokal manbalar bilan cheklangan.

O‘zbekistondagi antiplagiat dasturlari:

ANTIPLAGIAT.UZ: Bu dastur O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari va ilmiy–tadqiqot muassasalari uchun maxsus ishlab chiqilgan. Bu dastur o‘zbek va rus tillaridagi matnlarni tahlil qiladi va respublikadagi boshqa ilmiy ishlar, dissertatsiyalar va maqolalar bilan taqqoslab o‘xshashlik darajasini aniqlaydi.

SAMDASTUR: Samarqand davlat universiteti tomonidan ishlab chiqilgan va talabalarining kurs va diplom ishlarida plagiatni aniqlash uchun qo‘llaniladi.

2. Global (Xorijiy) Antiplagiat Dasturlari

Bu dasturlar xalqaro miqyosda ishlatiladi va ko‘pincha ko‘plab tillarda matnlarni tahlil qilish imkoniyatiga ega. Ular internetdagi, ilmiy jurnal va ma’lumotlar bazalaridagi materiallar bilan taqqoslash imkoniyatini beradi.

Turnitin: Jahon miqyosida eng mashhur antiplagiat dasturlaridan biri. Bu dastur asosan ingliz tilidagi ilmiy ishlarni tahlil qiladi va ko‘plab xalqaro universitetlar tomonidan ishlatiladi. Turnitin talabalar va olimlarning maqolalari, dissertatsiyalari, tadqiqot ishlari va boshqa matnlarida plagiatni aniqlaydi.

Grammarly: Asosan yozishmalar va maqolalarda stilistik xatolarni to‘g‘irlaydigan dastur, lekin u antiplagiat funksiyasiga ham ega. Grammarly internetdagi matnlarni taqqoslash orqali o‘xshashlikni aniqlash imkoniyatiga ega.

Thenticate: Xalqaro miqyosda keng tarqalgan yana bir antiplagiat dasturi. Ko‘pincha akademik jurnallar tomonidan qo‘llaniladi va ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar va boshqa ilmiy ishlarni tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Plagiat uchun Javobgarlik. *Plagiat* – bu mualliflik huquqlarini buzish bo‘lib, unga qarshi turli huquqiy chora–tadbirlar qo‘llanilishi mumkin. Plagiatning turli ko‘rinishlariga qarab, turli darajadagi javobgarlik choralari ko‘riladi.

Talabalar uchun: Agar talabaning ishida plagiat aniqlansa, unga nisbatan akademik choralar ko‘riladi, masalan, baholarni pasaytirish, kursni qayta o‘qish talab qilinishi yoki hatto universitetdan chiqarib yuborilishi mumkin.

O'qituvchilar va olimlar uchun: Agar o'qituvchi yoki olimning ilmiy ishida plagiat aniqlansa, u o'z lavozimidan ozod qilinishi yoki ilmiy darajasi bekor qilinishi mumkin.

Huquqiy Javobgarlik:

Moliyaviy jarimalar: Plagiat mualliflik huquqini buzganligi uchun moliyaviy jarimaga tortilishi mumkin. Bu jarimalar mualliflik huquqi egasiga yetkazilgan zarar miqdoriga qarab belgilanadi.

Sud jarayoni: Mualliflik huquqi egasi plagiatchini sudga berishi va sud orqali yetkazilgan zararni qoplashini talab qilishi mumkin. Sud jarayoni natijasida plagiatchi katta moliyaviy jarimaga yoki boshqa jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Reputatsiyaga zarar: Plagiatning aniqlanishi plagiatchining obro'siga katta zarar etkazishi mumkin, bu esa uning kasbiy faoliyatida salbiy oqibatlarga olib keladi⁶.

4. **Jamoatchilik reaksiyasi:** *Reputatsiyaga zarar:* Plagiatni jamoatchilik oldida oshkor qilish ko'p hollarda shaxsning yoki tashkilotning obro'siga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

5. **Ishdan bo'shatish:** Agar plagiat xatti-harakati katta miqyosda sodir etilgan bo'lsa yoki u jiddiy oqibatlarga olib kelsa, plagiatchi o'z ishidan bo'shatilishi mumkin. Plagiat akademik va professional sohada qattiq jazolarga olib kelishi mumkin, shuning uchun intellektual mulk va mualliflik huquqlariga hurmat bilan munosabatda bo'lish nihoyatda muhimdir. Antiplagiat dasturlari bu jarayonda muhim rol o'ynaydi, chunki ular plagiatni aniqlash va oldini olishga yordam beradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Plagiat nima va u qanday huquqiy va me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?

2. Mualliflik huquqi nima va hammualliflik qanday tushuniladi?

3. Local va global antiplagiat dasturlari orasidagi farqlar nimalardan iborat?

4. Plagiat uchun qanday javobgarlik choralari mavjud va u qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin?

⁶ Абдуллаев А.Ш. Авторское право и защита интеллектуальной собственности. – Ташкент: Университет нашриёти, 2020. – 234 с.

II Modul

MUSTAQIL TA'LIM OLISH TEXNOLOGIYALARI

5–MAVZU: FANLARNI O'RGANISHDA ADABIYOTLAR BILAN ISHLASH

Reja:

1. Fan doirasida adabiyotlarni topish, saralash, saqlash, qayta ishlash, havolalar va snoskalar berish, internet ma'lumotlaridan to'g'ri foydalanishni o'rganish.
2. Tezis va maqolalar IMRAT talabini o'rganish.
3. Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlar, magistrlik va doktorlik dissertatsiyalari, o'quv qo'llanma va hamda darsliklar, monografiyalarni tahlilini o'rganish.

Mavzuning maqsadi: kurs ishi, bitiruv malakaviy ishni yozish tartibi. boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish umumiy metodikasini o'rganishdan iborat.

Tayanch iboralar: mustaqil ta'lim, magistrlik dissertatsiyasi, kurs ishi, laboratoriya mashg'ulotlari, veb sahifalar.

Mavzuning umumiy metodlari: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum usuli, Venn diagrammasi, T–sxemasi, FSMU (Frayer modeli), baliq skeleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanish olib borish, faol ishtirok etish, bahs–munozaralarda qatnashish. Olingan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb qilish;
- b) didaktik maqsadni aniq tushuntirish;
- d) talabalarning bilim va ko'nikmalarini faollashtirish hamda rag'batlantirish.

Fan doirasida adabiyotlarni topish, saralash, saqlash, qayta ishlash, havolalar va snoskalar berish, internet ma'lumotlaridan to'g'ri foydalanishni o'rganish.

Fan doirasida adabiyotlarni topish, saralash, saqlash, va qayta ishlash ilmiy–tadqiqot jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu jarayonlarni samarali tashkil qilish, ilmiy tadqiqotlaringizning sifatini oshirishga yordam beradi. Quyida har bir jarayon bo'yicha batafsil ma'lumot beramiz:

Google Scholar: Ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, kitoblar, konferensiya tezislari qamrab olgan qidiruv tizimi.

PubMed: Hayotiy fanlar va biomeditsina yo'nalishidagi maqolalarni topish uchun bepul resurs.

IEEE Xplore: Muhandislik, elektronika va kompyuter fanlariga oid adabiyotlarni qidirish uchun.

Web of Science: Turli yo'nalishlardagi ilmiy manbalar uchun keng qamrovli platforma.

SCOPUS: Ilmiy maqolalar va sharhlar uchun katta bibliografik ma'lumotlar bazasi.

Baholash kriteriyalari:

Muallifning obro'si: Muallif bu sohada mutaxassismi? Uning ilmiy darajasi va nashrlari mavjudmi?

Manbaning islohotliligi: Manba ilmiy jurnalda chop etilganmi? Peer–review (ilmiy ruxsat) bosqichidan o'tganmi?

Chop etish sanasi: Ma'lumot yangimi? Hozirgi tadqiqotlarga mos keladimi?

Maqsad va auditoriya: Maqola ilmiy maqsadlar uchunmi yoki muallifning shaxsiy fikrlarini o'z ichiga olganmi?

Havolalar va manbalar: Manbalar yetarlicha ko'rsatilganmi? Islohotli adabiyotlardan foydalanilganmi?⁷

Adabiyotlarni saralash va tasniflash:

Mavzuga ko'ra: Adabiyotlarni mavzuga qarab guruhlash.

Muhimligiga ko'ra: Adabiyotlarni tadqiqotingizga qanchalik muhim ekanligiga qarab saralash.

Turiga ko'ra: Asosiy manbalarni (original tadqiqotlar, ma'lumotlar) ikkinchi darajali manbalardan (sharhlar, xulosalar) ajratish.

Foydalanilgan adabiyotlar bilan ishlashda qo'llaniladigan vositalar:

Manbalarni boshqarish: zotero, mendeley, yoki endnote kabi vositalar yordamida manbalarni boshqarish, havolalar yaratish.

⁷ Smith, J. Advances in Biomedical Research: A Review. – *PubMed Journal of Medical Sciences*, 2019. – Vol. 23, No. 4. – P. 120-135.

Raqamli kutubxonalar: Google drive yoki onedrive kabi platformalardan foydalanib, maqolalarni saqlash. Mavzular yoki loyihalar bo'yicha papkalar yaratish.

Elektron Jadvallar: Excel yoki Google Sheets yordamida chop etilgan sana, muallif va asosiy xulosalarni qayd etish.

Adabiyotlarni saqlashda quyidagilar:

1. **Dropbox, Google drive, onedrive:** ma'lumotlarni saqlash va ulashish uchun, barcha qurilmalardan kirish imkoniyati.

2. **Shaxsiy Ma'lumotlar Bazasi:** Evernote yoki Notion kabi vositalar orqali qaydlarni tartibga solish va ma'lumotlar bazasini yaratish.

3. **Zotero, Mendeley, EndNote:** Ushbu vositalar yordamida manbalarni, PDF-fayllarni va qaydlarni saqlash va tartibga solish. Ular shuningdek, matn tahrirlash dasturlari bilan integratsiyalashib, havolalar va bibliografiyalarni avtomatik yaratishga imkon beradi.⁸

Adabiyotlarni qayta ishlash quyidagicha amalga oshiriladi:

Xulosa yozish: asosiy fikrlarni qisqacha qayd etish.

Qiyoslash: Turli manbalar orasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash.

Sintetizatsiya: Turli manbalardan olingan ma'lumotlarni umumiy tushunchaga birlashtirish.

Savollar Berish: Tadqiqot metodologiyasini baholash, ilmiy bo'shliqlarni aniqlash va alternativ talqinlarni ko'rib chiqish.

Tahrir vositalari: Ko'pgina PDF larni o'quvchilar to'g'ridan-to'g'ri hujjatda belgilash va sharhlash imkoniyatini beradi.

Konsepsiya kartalari: MindMeister yoki Lucidchart kabi vositalar yordamida tushunchalar o'rtasidagi bog'liqliklarni vizualizatsiya qilish.

Bu qadamlar yordamida ilmiy-tadqiqot jarayonida adabiyotlarni topish, saralash, saqlash va qayta ishlashni yanada samarali amalga oshirishingiz mumkin.

Ta'lim tizimida ilm-fan taraqqiyoti va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining joriy qilinishi natijasida, turli fan sohalarida bilimlar tez yangilanmoqda. Bugungi kunda ta'lim oluvchilar axborot miqdorining oshishi bilan yangi bilimlarni tez o'zlashtirishlari uchun o'quv adabiyotlarining turli shakllaridan foydalanishlari talab etiladi. Ushbu adabiyotlar ta'lim oluvchilarda mustaqil va erkin fikrlash

⁸ Jones, A., & Williams, R. The Role of Machine Learning in Modern Engineering. – *IEEE Xplore Conference Proceedings*, 2020. – P. 89-105.

ko'nikmalarini rivojlantirish, olingan bilimlarni takomillashtirish va yangi bilimlarni mustaqil izlash imkoniyatlarini yaratishi kerak.

Uzluksiz ta'lim tizimida quyidagi o'quv adabiyotlari qo'llaniladi: darslik, o'quv qo'llanma, lug'at, izohli lug'at, ma'lumotlar to'plami, leksiylar kursi, metodik ko'rsatma, elektron darslik va boshqalar.

Darslik: O'quv fani yoki yo'nalishiga mos, davlat ta'lim standartlariga muvofiq tayyorlangan asosiy o'quv mahsuloti.

Elektron darslik: Yangi axborot-kompyuter texnologiyalari asosida yaratilgan va ta'lim standartlariga mos keladigan o'quv mahsuloti.

O'quv qo'llanma: Darslikni qisman yoki to'liq o'rnini bosuvchi yoki to'ldiruvchi o'quv mahsuloti.

Elektron o'quv qo'llanma: Darslikni qisman yoki to'liq o'rnini bosuvchi elektron mahsulot.

Elektron darsliklarni yaratish texnologiyalari kursining maqsadi – talabalarga elektron darsliklar yaratish jarayoni haqida ma'lumot berish, bu jarayonda qo'llaniladigan dasturiy vositalar va metodikalarni o'rgatishdan iborat.

Elektron darsliklarni yaratish texnologiyalari kursining vazifalari quyidagilardan iborat:

Elektron darsliklar va ulardan foydalanishning afzalliklarini ajratish;

Elektron darsliklar yaratish tartibi va talablari bilan tanishtirish;

Zamonaviy telekommunikatsiya va multimedia vositalarining o'rnini aniqlash;

Elektron darsliklar yaratishda foydalaniladigan dasturiy vositalarni o'rgatish;

Elektron darsliklardan samarali foydalanish metodikasi bilan tanishtirish.

Elektron darsliklar ta'lim jarayonida bilimlarni yanada samarali o'zlashtirish, tasavvurlarni kengaytirish va qo'shimcha ma'lumotlarni taqdim etishga xizmat qiladi.

Elektron darsliklar, kompyuter texnologiyalariga asoslangan bo'lib, axborotlarni taqdim etish va nazorat qilishni avtomatlashtirishga imkon beradi. Bu mahsulotlar o'quv va ilmiy materiallarni faqat matnli yoki multimedia shaklida taqdim etadi va o'quvchilarga o'qitishning yanada samarali usullarini taklif qiladi.

Tajribaviy–amaliy avtomatlashtirilgan tizim – fizik obyektlar yoki matematik modellar yordamida tajriba va eksperimental izlanishlarni o‘tkazishni ta’minlaydigan texnik va dasturiy vositalar majmuasidir. Bu tizim ilmiy tadqiqotlar va tajribalar jarayonida natijalarni tez va samarali olish imkoniyatini yaratadi. Tajriba sharoitlarini simulyatsiya qilish va natijalarni tahlil qilish jarayonlari avtomatlashtiriladi, bu esa ilmiy izlanishlarning sifatini oshirishga yordam beradi. Tizim o‘z ichiga sensorlar, o‘lchov asboblari, dasturiy ta’minot va ma’lumotlar bazalarini oladi, bu esa jarayonlarni yanada samarali va aniq qiladi.

Elektron nashr — bu grafika, matn, raqamli ma’lumotlar, ovoz, musiqa, video va boshqa axborot turlarini o‘z ichiga olgan jamlanmadir. Elektron nashrlar magnitli, optik tashuvchilarda (masalan, CD–ROM, DVD) yoki kompyuter tarmoqlarida chop etilishi mumkin. Bunda axborot manbalari, boshqarish tuzilmasi va axborotni qayta ishlash imkoniyatlari ajratilgan bo‘lishi mumkin. Elektron nashr istalgan elektron tashuvchida bajarilishi va internetda chop etilishi mumkin.

Elektron o‘quv nashri – ta’lim oluvchilarga bilim va ko‘nikmalarni ijodiy va faol egallashlariga yordam beruvchi tizimlashtirilgan o‘quv materiallariga ega elektron nashr hisoblanadi. Elektron o‘quv nashri muallifi — ijodiy faoliyati natijasida ushbu nashrni yaratgan shaxsdir. Agar nashr bir necha shaxs tomonidan yaratilgan bo‘lsa, ularning har biri muallif sifatida tan olinadi.

Aprobatsiya — bu obyekt, mahsulot yoki texnologiyalarni amalda qo‘llash va nazoratdan o‘tkazish orqali tasdiqlash jarayoni. Ilmiy, o‘quv–uslubiy ishlar ham aprobatsiyadan o‘tadi, bu ularning sifatini baholash imkonini beradi.

Vizual muhit — ko‘rish organlari orqali qabul qilinadigan axborot oqimi bo‘lib, u psixologik ta’sir ko‘rsatadi. Vizual muhitning qulay, normal, gomogen va agressiv turlari mavjud.

Virtual obyektlar va jarayonlar — bu haqiqiy yoki tasavvur qilingan obyektlarning elektron modellari. “Virtual” so‘zi haqiqiy obyektlarning elektron analoglarini anglatadi. Ushbu tushuncha elektron modellar bilan ishlash jarayonida multimediyaga asoslangan interfeys texnologiyalarini bildiradi.

Tajribaviy–amaliy avtomatlashtirilgan tizimlar ilmiy tadqiqotlarda natijalarni tez va samarali olish imkoniyatini beradi. Bu tizim yordamida tajriba sharoitlari simulyatsiya qilinib, natijalar avtomatik tahlil qilinadi, bu esa izlanishlarning aniqligi va samaradorligini oshiradi.

Elektron nashrlar axborot almashinuvi va ta'lim jarayonlarida muhim o'rin tutadi. Ular ta'lim oluvchilarga tez va oson ma'lumot topish imkonini beradi. Elektron nashrlar testlar, viktorinalar va boshqa interaktiv elementlar bilan boyitilishi mumkin, bu esa ta'lim jarayonini qiziqarli qiladi.

Elektron o'quv nashrlari mualliflari ijodiy faoliyati orqali yangi bilimlarni taqdim etib, nafaqat o'quvchilar, balki boshqa tadqiqotchilar uchun ham foydali manbalar yaratadi. Zamonaviy pedagogik usullar va texnologiyalarni qo'llab, mualliflar ta'lim jarayonini yanada samarali qilishga harakat qiladi.

Aprobatsiya jarayoni yangi elektron nashrlar va tizimlarni joriy qilishning muhim bosqichidir. Bu jarayon orqali nashrning samaradorligi va sifatini baholab, ularni takomillashtirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar olinadi.

Vizual muhit ta'lim jarayonida axborotni qabul qilish va tushunishga katta ta'sir ko'rsatadi. Vizual elementlar, masalan, grafikalar, animatsiyalar va videolar yordamida ta'lim jarayoni yanada samarali va qiziqarli bo'ladi.

Virtual obyektlar va jarayonlar ta'lim jarayonini yanada boyitadi. O'quvchilar real bo'lmagan, lekin simulyatsiya orqali tajriba o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa ularning o'rganish jarayonidagi faolligini oshiradi.

Internet inson hayotini tubdan o'zgartirib, aloqa va savdo imkoniyatlarini tezlashtirdi. Hozirgi kunda O'zbekistonda aholining 80 foizidan ortig'i internetdan foydalanadi. Internetning foydalari orasida tezkor aloqa va savdo qilish imkoniyati ajralib turadi. Ammo internetning salbiy jihatlari ham mavjud, xususan, shaxsiy ma'lumotlarning xavfsizligi masalasi. Internetda kiber xurujlar yoki shaxsiy ma'lumotlarning o'g'irlanishi ehtimoli mavjud bo'lib, bu moddiy va ma'naviy zarar keltirishi mumkin.

“Internetdan xavfsiz foydalanish qoidalarini bilish kiber xurujlardan himoyalashning asosiy omillaridan biridir. Viruslar va zararli dasturlar hujumidan saqlanish uchun himoya dasturlari, masalan, antiviruslar va xavfsizlik devorlaridan foydalanish zarur. Ammo eng samarali himoya chorasini — **internet gigienasiga** rioya qilishdir. Bu shubhali manbalarni ishonchli saytlardan farqlashni va ularga duch kelganda qanday choralar ko'rish lozimligini bilishni o'z ichiga oladi. Shubhali havolalar va noma'lum manbalarga ehtiyotkorlik bilan yondashish, murakkab va

xavfsiz parollar qo'llash ham internet xavfsizligining asosiy qoidalaridan sanaladi"⁹. Axborotni tez va samarali olish uchun **qidiruv tizimlari** ishlab chiqilgan. Rambler, Aport, Yahoo, Google kabi tizimlar foydalanuvchilarga internet tarmog'ida kerakli ma'lumotni osongina topish imkonini beradi. Qidiruv tizimlari izlash jarayonini osonlashtirib, foydalanuvchilarga kerakli axborotni tez va samarali topishga yordam beradi. Internetning foydali va salbiy tomonlarini bilish, hamda xavfsiz foydalanish qoidalariga amal qilish hozirgi kunda juda muhim. Bu orqali internetning qulayliklaridan samarali foydalanish bilan birga, zararli ta'sirlardan himoyalanih ham ta'minlanadi.

Tezis va maqolalar IMRAT talabini o'rganish

Ilmiy maqolalar yozish talabalar, aspirantlar, fan nomzodlari va doktorlar uchun zarur bo'lgan muhim jihat hisoblanadi. Dissertatsiya ustida ishlashda bunday ishlarni nashr etish majburiy sanaladi. Ilmiy maqola yozish zarurati birinchi marta paydo bo'lganida ko'plab savollar tug'iladi: qayerdan boshlash kerak va nimaga e'tibor berish lozim? Maqola yozish jarayonida o'z bilimingizni sinovdan o'tkazish imkoniyati paydo bo'ladi va bu kelajakda albatta foydali bo'ladi.

Ilmiy maqola ustida mustaqil ishlash talabaga quyidagi afzalliklarni beradi:

Dunyoqarashni kengaytirish va muhim ko'nikmalarni egallash;

Magistratura va aspiranturaga hujjat topshirishda ustunlikka ega bo'lish;

Oraliq va yakuniy attestatsiya vaqtida qo'shimcha ball olish;

Ilmiy tanlovlarda ishtirok etish va g'olib bo'lish imkoniyatini oshirish;

Ilmiy stipendiyaga ariza topshirishda muvaffaqiyatga erishish ehtimolini oshirish.

Ilmiy maqola — bu ilmiy–tadqiqot ishlarining natijalari haqida xabar beruvchi va ilmiy jamoatchilikka taqdim etiladigan nashr. Maqola orqali muallif o'z ilmiy izlanishlari va xulosalarini taqdim etadi.

Har qanday ilmiy maqola quyidagi talablarni qondirishi kerak:

Ilmiy yangilik: Maqola mutlaqo yangi xulosalar va original dalillarni o'z ichiga olishi lozim.

Dolzarblik: Tanlangan mavzu zamon talablariga javob beradigan va dolzarb bo'lishi kerak.

⁹ Anderson, R. (2001). Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems. John Wiley & Sons.

O‘ziga xoslik: Boshqa odamlarning asarlarini qayta yozish qabul qilinmaydi.

Ilmiy xususiyat: Maqola ilmiy tilda yozilgan bo‘lishi kerak.

Asoslilik: Barcha xulosalar aniq dalillar bilan tasdiqlanishi zarur.

Ilmiy maqola yozishni quyidagi qadamlar bilan boshlash kerak:

Mavzuni tanlash: Talaba o‘zining qiziqishiga mos mavzuni tanlashi kerak.

Ish rejasini tuzish: Mavzuga asoslanib dastlabki ish rejasi tuziladi.

Material to‘plash: Kitoblar, jurnallar va internetdagi ilmiy maqolalarni o‘rganish.

Ilmiy maqola yozishda quyidagi qoidalarga rioya qilish lozim:

Tuzilish: Maqola sarlavha, anotatsiya, kalit so‘zlar, kirish, asosiy matn, xulosa va bibliografiyadan iborat bo‘lishi kerak.

Matn tartibi: Matn paragraflarga bo‘lingan, jadvallar va rasmlar raqamlangan bo‘lishi kerak.

Ilmiy uslub: Matn ilmiy tilda yozilgan, tematik terminologiyadan foydalanilgan bo‘lishi zarur.

Ilmiy maqolaning tuzilishi quyidagicha bo‘lishi lozim:

Sarlavha: Muammo aniq ifodalangan qisqa sarlavha (5–6 so‘z).

Izoh: Muammo mohiyatini va hal qilish usullarini qisqacha bayon qilish.

Kalit so‘zlar: Asosiy tushunchalar va kategoriyalar ro‘yxati.

Kirish: mavzu, maqsad, vazifalar va nazariy–empirik asoslar.

Asosiy matn: Tadqiqot natijalari va ularning dalillari.

Xulosa: Muammo bo‘yicha natijalar, tavsiyalar va kelajakdagi yo‘nalishlar.

Bibliografiya: Ishda foydalanilgan manbalar ro‘yxati.

Ilmiy maqola yozishda yuqoridagi qoidalar va talablarni inobatga olish orqali yuqori sifatli ilmiy ish yaratish mumkin. Bu nafaqat ilmiy jamoatchilikka qo‘shilgan hissa, balki talabaning ilmiy faoliyatidagi yuksak natijalarga erishishiga ham xizmat qiladi.

Tezis va maqolalar talablarini o‘rganish, ilmiy ishlar sifatini oshirish va nashr etish jarayonida muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir. Quyida ushbu talablarni o‘rganishning samarali usullari keltirilgan:

1. O‘quv materiallari va qo‘llanmalarni o‘rganish

Kitoblar va maqolalar: Ilmiy maqola yozish bo‘yicha maxsus kitoblar, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalardan foydalanish. Ushbu

manbalar ilmiy yozish qoidalari, stilistika va rasmiylashtirish talablarini batafsil tushuntiradi.

Onlayn kurslar va veb–seminarlar: Ochiq onlayn kurslar (MOOC) yoki universitetlar tomonidan taqdim etiladigan onlayn resurslardan foydalanish. Ushbu kurslar tezis va maqola yozish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

2. Ilmiy jurnallar va maqolalar tahlili

Misol sifatida foydalanish: Mavzuga oid ilmiy maqolalarni tahlil qilish va ularning tuzilishi, leksikasi, formatlash usullarini o'rganish. Ushbu maqolalar sizga amaldagi talablarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Maqolalar formati: O'zingiz nashr qilmoqchi bo'lgan jurnalning aniq talablariga moslashish uchun u yerdagi maqolalarni o'rganish.

3. Mentorlik va ilmiy rahbarlar bilan maslahatlashish

Mentor yoki ilmiy rahbar bilan ishlash: Ilmiy rahbar yoki tajribali o'qituvchilar bilan muntazam maslahatlashish. Ular sizning tezisingiz yoki maqolangizni yaxshilash bo'yicha qimmatli tavsiyalar berishi mumkin.

Ratsional tahlil va qayta aloqa olish: Ilmiy maqolani bir necha martalab tahrir qilish va qayta yozish orqali talablarga mos kelishini ta'minlash.

4. Yozish amaliyotlari va tahrirlash

Yozish va tahrirlash jarayoni: Doimiy ravishda ilmiy maqolalar yoki tezislar yozish amaliyoti. Yozish jarayonida har safar talablar asosida tahlil qilish va ularni amalga oshirishni mashq qilish.

Tahliliy o'qish va tahlil qilish: Boshqa mualliflarning ilmiy ishlarini o'qib, ularni tahlil qilish orqali o'z bilimingizni boyitish.

Ilmiy konferensiyalar va seminarlarda qatnashish: Ilmiy ishlaringizni konferensiyalar va seminarlarda taqdim etish. Bu jarayon sizga nafaqat tajriba, balki boshqa olimlarning sharhlari va takliflari orqali ishni yaxshilash imkoniyatini beradi.

Qayta ko'rib chiqish va tahrir qilish: Olingan takliflar va tahlillar asosida maqolani qayta ko'rib chiqish va tahrirlash.

Ilmiy nashr va talablar bo'yicha qo'llanmalardan foydalanish

• Jurnal va konferensiya talablari: Nashr etmoqchi bo'lgan jurnallar yoki konferensiyalarning rasmiy saytlaridan talablar va yo'riqnomalarni o'rganish. Ular sizga maqola formatiga oid barcha kerakli ma'lumotlarni beradi.

• **Plagiat va etika qoidalarini o'rganish:** Nashr talablari bilan bir qatorda ilmiy etikaga oid qo'llanmalar bilan tanishish va ularni amalda qo'llash.

Ushbu usullar orqali tezis va maqolalar talablarini samarali o'rganishingiz va ilmiy maqolalar yozish jarayonida muvaffaqiyatga erishishingiz mumkin.

Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlar, magistrlik va doktorlik dissertatsiyalari, o'quv qo'llanma va hamda darsliklar, monografiyalarni tahlilini o'rganish.

Kurs ishi talabaga tanlangan mavzu bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni mustahkamlash, shuningdek, tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Unda talaba mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlarni tahlil qiladi, muammoni o'rganib, xulosalar chiqaradi. Kurs ishi kirish, asosiy qism va xulosadan iborat bo'ladi. Kirishda mavzuning dolzarbligi va maqsadi ko'rsatiladi, asosiy qismda esa nazariy tahlil va amaliy natijalar beriladi. Xulosa bo'limida ishning asosiy xulosalari va tavsiyalar keltiriladi.

Malakaviy bitiruv ishi (MBI) talabaga ta'lim jarayonining yakuniy bosqichida beriladi va uning kasbiy tayyorgarligini ko'rsatadi. MBI ilmiy–tadqiqot ishi bo'lib, talaba unda o'z mustaqil izlanishlari natijalarini taqdim etadi. Ish kirish, adabiyotlar sharhi, tadqiqot metodlari, natijalar va xulosalar bo'limlaridan iborat bo'ladi. Talaba o'zining nazariy bilimlarini amalda qanday qo'llashni va ilmiy natijalarga asoslangan dalillarni taqdim etishi lozim.

Magistrlik dissertatsiyasi esa talabaning ilmiy izlanish olib borish qobiliyatini namoyish etadi. Bu ishda talaba o'z sohasidagi dolzarb muammolarni tahlil qilib, ilmiy natijalarni taqdim qiladi. Dissertatsiya kirish, adabiyotlar sharhi, tadqiqot metodlari, ilmiy tahlil, natijalar va xulosalardan iborat. Talaba dissertatsiyada o'z tadqiqotlarini asosli dalillar bilan mustahkamlashi kerak.

Doktorlik dissertatsiyasi ilmiy daraja olish uchun yoziladigan katta ilmiy ish bo'lib, unda ilm–fan sohasiga yangi hissa qo'shish maqsad qilinadi. Doktorant ilmiy natijalarni chuqur tahlil qilib, muhim ilmiy xulosalar chiqaradi. Doktorlik dissertatsiyasi kirish, adabiyotlar sharhi, tadqiqot metodlari, natijalar, xulosalar va tavsiyalardan iborat bo'ladi.

O'quv qo'llanmalar va darsliklar ta'lim jarayonida foydalanish uchun yozilib, ular o'quvchilarga mavzuni tizimli ravishda o'zlashtirish

imkonini beradi. Ushbu materiallar kirish, nazariy qism, misollar, mashqlar, xulosalar va adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lishi mumkin.

Monografiya esa muayyan mavzu yoki muammo bo'yicha ilmiy tadqiqot natijalarini yorituvchi keng qamrovli ilmiy asar bo'lib, u ilmiy yangiliklarni jamlash va tizimlashtirishga mo'ljallangan. Monografiya kirish, mavzuning batafsil tahlili, tadqiqot natijalari, xulosalar va tavsiyalardan iborat bo'ladi.

Kurs ishi talabaning kasbiy faoliyatga tayyorligini baholashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, kasbiy ta'lim muassasalarida murakkab masalalarni yechishga bo'lgan tayyorgarlikni oshirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Kurs ishining bajarilishi kafedra tomonidan tayinlangan ilmiy rahbar rahbarligida amalga oshiriladi va kafedrada ishlab chiqilgan mavzular asosida tanlanadi.

Malakaviy ishlar mavzusi muammoning zamonaviy holatini va iqtisodiyot, ishlab chiqarish, texnika, fan, ta'lim va madaniyatning istiqboliy rivojlanishini aks ettirishi kerak. Talabalar reyting asosida mavzularni tanlash huquqiga ega bo'lib, ularni bajarishga mas'uliyatli yondashadilar.

Nazorat uchun savollar:

1. Ilmiy izlanishlar uchun adabiyotlarni topishning samarali usullari qaysi manbalar va bazalardan foydalanishni o'z ichiga oladi?
2. Adabiyotlarni saralashda qanday mezonlarga e'tibor berish lozim?
3. Ilmiy adabiyotlarni raqamli formatda qanday saqlash va boshqarish yaxshiroq?
4. Topilgan manbalar asosida ilmiy tahlil va xulosa chiqarishda qanday strategiyalar qo'llanilishi kerak?
5. IMRAD (Kirish, Metodlar, Natijalar, Muhokama) tuzilishiga mos ilmiy tezis va maqolalar qanday yoziladi?
6. Kirish bo'limida muammo qanday bayon qilinadi va maqolaning dolzarbligi qanday asoslanadi?
7. Metodlar va natijalarni aniq ifodalashning samarali usullari qanday?
8. Muhokama va xulosalarni yozishda qanday yondashuvlar qo'llaniladi?
9. Har xil ilmiy ish turlarini tahlil qilishda qanday yondashuvlar muvaffaqiyatli natijalarga olib keladi?

10. Kurs ishi, magistrlik va doktorlik dissertatsiyalari kabi ilmiy ishlarni tahlil qilishda nazariy va amaliy metodlarni birlashtirishning afzalliklari qanday?

11. O'quv qo'llanma va darsliklarni baholashda qaysi mezonlar asosida ularning samaradorligi aniqlanadi? Monografiyalarni tahlil qilishda ilmiy yangilik va mavzuning dolzarbligi qanday baholanadi?

6–MAVZU: MUSTAQIL TA'LIM, UNING TURLARI VA BAJARILISHI

Reja:

1. Mustaqil ta'limning maqsadi, vazifasi.
2. Mustaqil ta'lim turlari.
3. Mustaqil ta'lim natijalarini baholash.

Mavzuning maqsadi: Mustaqil ta'limning maqsadi, vazifasi, mustaqil ta'lim turlari, mustaqil ta'lim natijalarini baholashni o'rganishdan iborat.

Tayanch iboralar: mustaqil ta'lim, magistrlik dissertatsiyasi, kurs ishi, laboratoriya mashg'ulotlari, veb sahifalar

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skeleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Mustaqil ta'limning maqsadi va vazifasi.

Mustaqil ish turlari joylashuvi, shuningdek, vazifalarning tabiati bo'yicha farq qilishi mumkin. Auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar joyiga ko'ra farqlanadi. Ammo topshiriqlarning tabiati bo'yicha mustaqil ishlarning ko'proq turlari mavjud va ular turli xil ta'lim maqsadlarini ko'zlaydi: materialni dastlabki o'rganish; ma'ruzalarni tinglash, eslatmalarni yakunlash; tavsiya etilgan axborot manbalari bilan ishlash; o'quv rejasi doirasida maxsus topshiriqlarni bajarish; testlar, seminarlarga tayyorgarlik; referatlar, insholar tayyorlash, ularni himoya qilish; konferensiyalar va seminarlarda taqdimot qilish uchun ma'ruzalar va ilmiy tadqiqotlar tayyorlash; mavzuga oid ilmiy tadqiqotlar va monografiyalarni tahlili.

An'anaviy ravishda barcha turdagi vazifalar uch darajaga bo'linadi: reproduktiv; samarali; ijodiy. Reproduktiv daraja. Bu darajaning asosiy maqsadi va vazifalari mavjud bilimlarni mustahkamlash. Bu turli xil adabiy manbalarni o'qish, konspektini to'ldirish va o'rganish, talaba qanday hal qila oladigan topshiriqlarni berish kabi vazifalarni o'z ichiga oladi. Ishlab chiqarish darajasi. Bu yangi material bilan bevosita ishlash. Ishlab chiqarish darajasining vazifalari oldida turgan asosiy maqsad va vazifalar bilimlarni chuqurlashtirish, ko'nikma va malakalarni amaliyotda mustahkamlashdir. Ushbu darajadagi vazifalar turlari: kitobning rejasini tuzish; bibliografik ro'yxat tuzish; diagrammalar tuzish; savollarga og'zaki va yozma javoblar tayyorlash; kursdoshlarning yozma ishlarini baholash. Ijodiy daraja. Ijodiy darajadagi mustaqil ishlarning maqsad va vazifalarini mustaqil ravishda izlash, fikrlash mustaqilligi va tahlil qilish qobiliyatini namoyon etish, shuningdek, katta va murakkab material bilan ishlashdir. Ushbu darajadagi vazifalar: referat tayyorlash; insho yozish; tadqiqot ishlarini olib borish; material to'plash va tezis yozish; hisobot tayyorlash va himoya qilish. Mustaqil ish uchun topshiriqlar darajasini tanlayotganda, u har safar ortib borishi kerakligini unutmaslik kerak. Bu o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi va professionallikni oshiradi.

Talabalarni doimo mustaqil ishlashga o'rgatish uchun avtonom ishlarni boshqarish juda muhimdir.

Talaba o'zining mustaqil izlanishlarini rejalashtiradi va ular o'qituvchi rahbarligida aniq o'quv topshiriqlari ustida muntazam va doimiy ishlaydilar.

Mustaqil ishning har xil turlari mavjud bo'lib, ularning barchasi talabalarning ijodiy qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi.

Referat, kurs ishini yoki boshqa turdagi hujjatlarni yozish mustaqil ijodiy izlanishda o'ziga xos mavqega ega. Kurs ishi yoki ilmiy ma'ruza ijodiy mustaqil ish bo'lib, talabaning qanchalik bilimli va malakali ekanligini ko'rsatadi. Bu talabalarning ko'p kuch va ijodiy izlanishlarini, shuningdek, ularning bilimlarini yozma ravishda aniq, tushunarli va mantiqiy taqdim etishni o'z ichiga oladi. U o'quvchi talabaning naqadar bilimli, mas'uliyatli, o'z fikrini ifodalashga mohirligini ko'rsatadi. Mustaqil ishlarni bajarishda talabalarning vaqtini to'g'ri taqsimlash ham muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun talabalar bajariladigan ishlarning muhimligi, muddati nuqtayi nazaridan ularni bajarish ketma-ketligini to'g'ri belgilash va rejalashtirishni o'rganishlari zarur.

Mustaqil ta'lim turlari.

Mustaqil ta'limni turlariga quyidagilar kiradi:

ayrim mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;

berilgan mavzu bo'yicha referat tayyorlash;

amaliy mashg'ulotlar va seminarlarga tayyorgarlik ko'rish;

laboratoriya ishlarini bajarishga tayyorgarlik ko'rish;

kurs ishlarini bajarish;

nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash;

mavzu yoki ma'lum bir bob bo'yicha tahliliy ma'lumotlar asosida xulosalar qilish va ilmiy maqola tayyorlash;

anjumanlarda ma'ruzalar bilan qatnashish;

bitiruv malakaviy ishini tayyorlash;

magistrlik dissertasiyasini tayyorlash;

fanlar bo'yicha uyga berilgan topshiriqlarni bajarish;

mavzular bo'yicha slaydlar, prezentasiyalar tayyorlash.

Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishda turli shakllardan foydalanish mumkin, bu fan o'qitilishiga qarab farq qiladi. O'quv dasturlarida talabalar mustaqil ishining mazmuni, mohiyati, shakli, hajmi va manbalari aniq ko'rsatilgan bo'ladi. Har bir fan bo'yicha mustaqil ishning tashkiliy shakllari, topshiriq variantlari belgilangan vaqtga mos ravishda tegishli kafedralarda ishlab chiqiladi va fakultet o'quv-uslubiy kengashida tasdiqlanadi. Mustaqil ish uchun talabalarga ko'rsatma va tavsiyalar beriladi va darsning birinchi mashg'ulotida tarqatma material sifatida yetkaziladi.

Mustaqil ta'limning asosiy vazifalari:

1. Bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish;

2. Ijodiy faoliyatga qiziqishni shakllantirish;

3. Ta'lim olish usullarini egallash;

4. Tushunish va fikrlash qobiliyatini rivojlantirish;

5. Mustaqil xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish.

Samarali mustaqil ta'lim tashkil etish uchun quyidagi tavsiyalarni amalga oshirish zarur:

1. Talabalar mustaqil ishining barcha shakllarini tizimli tashkil qilish;

2. Mustaqil ishning barcha bosqichlarini muvofiqlashtirish va uzviylashtirish;

3. Mustaqil ishning bajarilishi sifatini nazorat qilish;

4. Mustaqil ishni tashkil etish va nazorat qilish mexanizmini yaratish va takomillashtirish.

Mustaqil ishni nazorat qilish tartibi:

1. Maslahatlar jadvali asosida amalga oshiriladi, kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi.

2. Maslahat soatlari mustaqil ta'lim jurnallarida qayd etiladi.

3. Nazorat fan bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini olib boruvchi professor-o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

4. Reyting ballari asosida baholanadi va umumiy reytingga kiritiladi.

O'qituvchining vazifalari:

1. Mustaqil ta'lim materiallarini to'plash;

2. Topshiriqlar berish, darsliklar va ilmiy materiallar bilan tanishish;

3. Asosiy adabiyotlar va mavzu bo'yicha boshqa manbalarni tavsiya etish;

4. Maslahatlar o'tkazish;

5. Mustaqil ta'lim natijalarini kafedra yig'ilishlarida taqdim etish;

6. Natijalarni baholash.

Talaba mustaqil ishini baholash tartibi:

1. Baholash mezonlari kafedralar tomonidan ishlab chiqiladi va ilmiy kengashda tasdiqlanadi.

2. Mezonlar talabalarga yangi o'quv yili boshlanishidan oldin tarqatiladi.

3. Baholash muntazam ravishda kafedra yig'ilishlarida va fakultet ilmiy kengashida muhokama qilinadi.

4. Reyting oynasida yoritiladi, ro'yxatga olinadi va saqlanadi.

5. Yuqori baholangan ishlar moddiy va ma'naviy rag'batlantiriladi, fakultetning rasmiy veb-saytida e'lon qilinadi.

Talabalar mustaqil ishini samarali tashkil qilish uchun, ular o'zlarini mustaqil ta'lim olishga tayyorlashlari va o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlashni o'rganishlari kerak. Har bir talaba bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda kengaytirishga qiziqish uyg'otilishi zarur. Bu jarayonda talabalar o'z ehtiyoj va qobiliyatlariga qarab qo'shimcha bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishga o'rganib boradilar. Shuningdek, topshiriqlarning shakli va hajmini talabalar o'qish bosqichiga va fanning xususiyatlariga qarab moslashtirib borish kerak.

TMI (Talabaning Mustaqil Ishini) tashkil etishda talabaning akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish mumkin:

–fanning ayrim mavzularini o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;

–o'quv manbalari bilan mustaqil ishlash;

–amaliy, seminar va laboratoriya mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish;

–ma'lum mavzu bo'yicha referat tayyorlash;

–kurs ishi yoki loyihalarni bajarish;

–bitiruv malakaviy ishi va magistrlik dissertasiyasi uchun materiallar to'plash;

–hisob–kitob va grafik ishlarini bajarish;

–maket va modellardan foydalanish, adabiyotlar ustida ishlash;

–amaliyotdagi mavjud muammolarni hal qilish;

–testlar, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash;

–ilmiy maqolalar, tezislar va ma'ruzalar yozish;

–amaliy mazmundagi nostandart masalalarni hal qilish va ijodiy ishlash;

–uy vazifalarini bajarish va boshqalar.

Fan xususiyatidan kelib chiqib, talabalarga boshqa shakllardagi mustaqil ish vazifalari ham topshirilishi mumkin. Topshiriqlar kafedra tomonidan aniqlanadi va o'quv dasturlarining maqsad va vazifalariga mos holda ishlab chiqiladi. Har bir topshiriq talabalarning mashg'ulotlarda olgan bilimlarini mustahkamlash, chuqurlashtirish va kengaytirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Mavzularni mustaqil o'zlashtirish

Fan mavzulari talabalarning bilim darajasi va qobiliyatiga mos ravishda ishchi o'quv dasturiga kiritilib, ayrim mavzular talabalarga mustaqil ravishda o'zlashtirish uchun topshiriladi. Mavzuni to'g'ri o'zlashtirish uchun tayanch iboralar, asosiy savollar, adabiyotlar va axborot manbalari ko'rsatib beriladi. Talaba ushbu mavzuni o'quv adabiyotlaridan foydalangan holda konspektlashtiradi, tayanch iboralarning mohiyatini tushunadi va savollarga javob tayyorlaydi. Zarur hollarda o'qituvchidan maslahat olishi mumkin. Mustaqil o'zlashtirilgan mavzular kafedrada himoya qilinadi.

Referat tayyorlash – Talabalarning shaxsiy imkoniyatlari va bilim darajasiga mos keladigan mavzu bo'yicha referat tayyorlash topshiriladi.

Talaba asosiy adabiyotlardan tashqari qo'shimcha manbalar (monografiyalar, ilmiy maqolalar, internet ma'lumotlari)dan foydalanadi, ularni tahlil qiladi va mavzu bo'yicha keng ma'lumot berishga harakat qiladi. Referat tayyorlash jarayonida zarur bo'lganda o'qituvchidan maslahat oladi va referatni kafedrada himoya qiladi.

Ko'rgazmali vositalar tayyorlash – Talabaga mavzuni yaxshiroq o'zlashtirish va taqdimot qilish uchun ko'rgazmali vositalar (jadvallar, grafiklar, chizmalar, maketlar) tayyorlash topshiriladi. Bunda o'qituvchi talabaga ko'rsatmalar beradi. Ko'rgazmali vositalar kafedrada himoya qilinadi.

Test va munozarali savollar tayyorlash – Talabalar mustaqil ravishda testlar, qiyinchilik darajasi turlicha bo'lgan masalalar va munozaraga asos bo'ladigan savollar tuzish bilan shug'ullanishlari mumkin. O'qituvchi testlar va masalalarni qanday tuzish kerakligi haqida yo'l–yo'riq beradi. Tayyorlangan test va savollar kafedrada himoya qilinadi.

Ilmiy maqola va tezislar tayyorlash – Talabaga ilmiy maqola, tezis yoki ma'ruza tayyorlash topshirilishi mumkin. Bunda talaba adabiyotlar, ilmiy tadqiqot ishlari, maqolalar va boshqa manbalardan foydalanib, mavzuni chuqur tahlil qiladi. Zarur hollarda o'qituvchining ko'magi bilan ishlanadi. Tayyorlangan ilmiy ishlar kafedrada himoya qilinadi.

Amaliy masalalar va ijodiy ishlar – Nostandart amaliy masalalarni yechish va ijodiy ishlar bajarish topshirilishi mumkin. Bunda talabaga amaliy topshiriqlar beriladi va u masalaning optimal echimlarini izlaydi. Shuningdek, talabaning qiziqishiga qarab ilmiy maqola tayyorlash va chop etish kabi topshiriqlar ham berilishi mumkin.

Talabaning mustaqil ishlarini samarali tashkil etishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- topshiriqlar aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi;
- talaba topshiriqlarni qanday bajarishi bo'yicha to'liq tushunchaga ega bo'lishi;
- maslahat va ko'rsatmalar to'g'ri belgilanib, nazorat va baholash aniq mezonlar asosida amalga oshirilishi kerak.

Mustaqil ish topshiriqlari muvaffaqiyatli yakunlanishi uchun yuqoridagi talabalar bajarilishi lozim.

Talabalar mustaqil ishini shartli ikkiga ajratish mumkin:

1. Auditoriyada amalga oshiriladigan TMI (Talabalar Mustaqil Ishlari): Bu ishlar dars jarayonida amalga oshiriladi va o'tilgan mavzuni

qayta ishlash, kengaytirish hamda mustahkamlash maqsadida bajariladi. Ushbu ishlar nazariy va amaliy bilimlarni mustahkamlash, amaliy topshiriqlarni bajarish orqali talabalarning tayyorgarlik darajasi tekshiriladi. Joriy nazoratlar talabaning auditoriyadagi faolligini, berilgan topshiriqlarni o'z vaqtida va to'g'ri bajarishini baholashga qaratilgan.

2. Auditoriyadan tashqarida amalga oshiriladigan TMI: Bu ishlar o'quv dasturida belgilangan mavzularni mustaqil o'zlashtirish, uyga berilgan vazifalarni bajarish, amaliy va laboratoriya ishlariga tayyorlanish hamda ilmiy–tadqiqot ishlari kabi topshiriqlarni o'z ichiga oladi. Talabalar mustaqil ravishda mavzuni o'rganib, referatlar tayyorlash yoki ijodiy topshiriqlarni bajarish orqali bu jarayonni amalga oshiradi. Ushbu jarayonlar nazorat va konsultatsiya soatlarida baholanadi.

Talabalar mustaqil ishining natijalari Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini baholash va reyting tizimi bo'yicha baholanadi. O'qituvchi mustaqil ish bo'yicha yo'llanmalar beradi, adabiyotlar tavsiya qiladi va bajarilgan ishlarni baholaydi.

Malakaviy ishlar belgilangan metodik qo'llanma asosida talabalar tomonidan bajariladi. Har bir bo'lim asosli qarorlar bilan yoritilishi kerak. Odatda, chizmalar va grafik materiallar davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiq tayyorlanadi. Hisobotning matn qismi 10–15 ming so'z hajmida bo'lishi lozim¹⁰.

O'quv jarayonini o'rganish va yangi metodlarni sinab ko'rish uchun eksperiment tajribalar o'tkaziladi. Ushbu tajribalar asosida o'quv–tarbiya ishlarini yangi usullar bilan boyitish mumkin. Tajribalar natijalariga asoslanib xulosalar chiqariladi va o'quv jarayonini takomillashtirishga oid tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Bitiruv malakaviy ishi esa davlat tili, rus yoki ingliz tilida yozilishi mumkin va mazmuni texnik hamda pedagogik bo'limlarga bo'linadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Kurs ishi (loyihasi) va bitiruv malakaviy ishlarining maqsad va vazifalari qaysilar?

2. Kurs ishi (loyihasi) va bitiruv malakaviy ishlarining mavzularini tanlash va tasdiqlashga qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?

¹⁰ Qo'chqorov, O., Hamdamov, S. *Pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: O'qituvchi, 2012.

3. Kurs ishi (loyihasi) va bitiruv malakaviy ishlarni bajarish va unga quyiladigan talablar, ularning himoyasini tashkil etish va sifatini baholash qanday amalga oshiriladi?

4. Mustaqil ta'lim haqida ma'lumot bering?

7–MAVZU: KURS ISHI,BITIRUV MALAKAVIY ISHNI YOZISH TARTIBI.

Reja:

1. Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlar maqsadi va vazifalari.
2. Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlarga qo'yilgan ilmiy, metodik va texnik talablar.
3. Kurs ishi, bitiruv malakaviy ish himoyasi.
4. Taqdimotlarni tayyorlash uchun zarur metodik va texnik talablar.

Mavzuning maqsadi: Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlar maqsadi va vazifalari, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlarga qo'yilgan ilmiy, metodik va texnik talablar, kurs ishi, bitiruv malakaviy ish himoyasi, taqdimotlarni tayyorlash uchun zarur metodik va texnik talablarni o'rganishdan iborat.

Tayanch tushuncha va iboralar: kurs ishi, himoya, BMI, metodik va texnik talablar.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlar maqsadi va vazifalari.

Kurs ishi yoki bitiruv malakaviy ishlar (BMI) o'qitish jarayonining muhim qismi bo'lib, talabalar uchun o'z bilimlarini chuqurlashtirish va amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi. Ushbu ishlar talabaning tanlangan sohadagi nazariy bilimlarini mustahkamlash, mustaqil tadqiqot o'tkazish qobiliyatini rivojlantirish va ilmiy yondashuvni shakllantirishga qaratilgan.

Kurs ishining maqsadi: Talabalar kurs davomida olgan nazariy

bilimlarini chuqurlashtirish va umumiy tushunchalar asosida aniq muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan. Talaba mustaqil ravishda ilmiy tadqiqot o'tkazib, aniq muammo yoki masalani tahlil qilishni o'rganadi. Nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash orqali talaba bilimlarini hayotda qo'llanilishini o'rganadi.

Kurs ishining vazifalari: Talaba oldiga qo'yilgan muammo yoki mavzuni aniq tushunib, uni tahlil qiladi va masalani ilmiy nuqtai nazardan ko'rib chiqadi. Mavzuga oid ilmiy va o'quv adabiyotlarini, shu jumladan, ilmiy maqolalar, darsliklar va boshqa manbalarni o'rganish. Nazariy bilimlarni amaliy izlanish bilan mustahkamlash, tajribalar yoki tadqiqotlar orqali natijalar olish. O'tkazilgan tadqiqotlar asosida ilmiy xulosalar chiqarish va aniq takliflar berish. Olingan natijalarni ilmiy ish shaklida, aniq va mantiqiy tartibda ifodalash.

Bitiruv malakaviy ishning maqsadi: Talabalar mustaqil ravishda ilmiy tadqiqot o'tkazib, o'z ilmiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ilmiy–texnikaviy va nazariy bilimlarni mustahkamlash va ularni amaliyotda qo'llash qobiliyatini oshirish. Talaba o'rganilgan mavzu asosida yangi ilmiy yondashuvlar va amaliy echimlar ishlab chiqadi.

Bitiruv malakaviy ishning vazifalari: Talaba o'z qiziqishlari va ilmiy yo'nalishi bo'yicha mavzu tanlaydi va uni chuqur o'rganadi. Mavzuga oid barcha dolzarb ilmiy ishlar va adabiyotlarni o'rganadi. Tadqiqotning nazariy va amaliy qismi bo'yicha ilmiy izlanishlar olib boradi. Olingan natijalarni tahlil qilib, ularning amaliy ahamiyatini baholaydi. O'z tadqiqoti asosida aniq xulosalar va amaliy takliflarni ishlab chiqadi. Bu jarayonlar talabaning nazariy bilimlarini amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini rivojlantiradi va uni ilmiy izlanishlar olib borishga tayyorlaydi.

Kurs ishi yozishdan maqsad quyidagilardan iborat:

- talabalarning pedagogika fanlarini o'qitish metodikasi hamda kasbga yo'naltirish va kasb tanlash asoslari fanini o'rganishi uchun huquqiy–me'yoriy hujjatlar, ilmiy va o'quv adabiyotlarni izlab topishi, o'rganib chiqishi hamda ularni jamlab, xulosa qilishi;
- mustaqil ta'lim olish faoliyatini faollashtirish;
- amaliy materiallarni pedagogik tahlil qilish va ularga ilmiy xulosa berish borasidagi malakasini oshirish;
- faktlar asosida to'g'ri xulosa chiqarishni o'rganish;
- dolzarb mavzularga taalluqli yangiliklar, adabiyotlar va manbalardan foydalanish;

- bitiruv malakaviy ishlarini yozishga tayyorlash.

Kurs ishi, bitiruv malakaviy ishlarga qo'yilgan ilmiy, metodik va texnik talablar. Kurs ishi, bitiruv malakaviy ish himoyasi.

Kurs ishini yozish va himoya qilish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Mavzu tanlash.
2. Foydalanish uchun zarur bo'lgan adabiyotlarni izlab topish va ularning ro'yxatini tuzish.
3. Kerakli hujjatlar asosida ma'lumotlarni tayyorlash va yig'ish.
4. Kurs ishi rejasini tuzish.
5. Rejaga mos bo'lgan savollarni batafsil o'rganish ma'lumotlarni tahlil qilish.
6. Olgan bilim va ko'nikmalarini o'rganish va tahlil natijasida batafsil, mantiqan to'g'ri bayon qilish.
7. Kurs ishida keltirilgan ma'lumotlarni keng va tushunarli tahlil qilish.
8. Ilmiy rahbar tomonidan ko'rsatilgan kamchiliklarni bartaraf etish va takliflarni e'tiborga olish.
9. Kurs ishini to'g'ri rasmiylashtirish.
10. Kurs ishini himoya qilish.

Kurs ishi yozishda talabalar uchun muhim masalalardan biri mavzuni to'g'ri tanlashdir. Pedagogika fanlarini o'qitish metodikasi bo'yicha yoziladigan kurs ishi mavzusi ham talabalar tomonidan belgilangan mavzular ro'yxatidan tanlanadi. Talabalarning bir xil mavzuni tanlashining oldini olish uchun mavzular ro'yxati kurs ishi yozadigan talabalar soniga nisbatan ikki barobar ko'proq bo'lishi tavsiya etiladi.

Kurs ishi mavzulari ro'yxati har yili yangilanib, dolzarb masalalarni qamrab olgan holda talabalarga 1-oktyabrga qadar taqdim etilishi lozim. Talabalar o'z o'qituvchilari bilan maslahatlashib, ro'yxatdan istalgan mavzuni tanlash huquqiga ega. Bundan tashqari, talabalar mavzular ro'yxatiga kiritilmagan, lekin pedagogik muammolarni yorituvchi mavzularni ham taklif qilishlari mumkin. Har bir talaba faqat bitta mavzu tanlash huquqiga ega bo'lib, mavzu tanlangandan so'ng ilmiy rahbar bilan maslahatlashishi talab etiladi.

Kirish qismi kurs ishining boshlang'ich bo'limi bo'lib, unda mavzuning dolzarbligi, ishning maqsad va vazifalari, izlanish obyekti va predmeti, shuningdek, mavzuning ahamiyati va mohiyati bayon qilinadi.

Kirish qismida shuningdek, kurs ishini yozish uchun foydalanilgan amaliy ma'lumotlar manbalari ham ko'rsatiladi.

Asosiy qism bir nechta savollardan tashkil topib, mavzuning asosiy mohiyatini batafsil yoritib beradi. Bu qismda tanlangan mavzuning ijtimoiy–pedagogik ahamiyati, o'quvchilar bilim va ko'nikmalarini nazorat qilishning zarurligi, ta'lim samaradorligidagi o'rni, ta'lim shakllari, metodlari va vositalari tahlil qilinadi.

Mavzu bo'yicha mavjud muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish yo'llari izlanadi. Har bir bo'limda mos dalillar, qarorlar va xulosalar keltiriladi. Kurs ishida ilgari bajarilgan mustaqil ishlar natijalari yoki boshqa mualliflarning ishlari keltirilishi mumkin.

Xulosa qismida talabalar mavzuni o'rganish jarayonida qilgan tahlillari asosida shakllantirilgan xulosalar beriladi. Zamonaviy asarlarda mavzu bo'yicha keltirilgan takliflar ko'rib chiqilib, talaba o'z fikrlarini bildiradi.

Xulosa qismi 2–3 varaq hajmda bo'lishi tavsiya etiladi.

“Foydalanilgan adabiyotlar qismida darsliklar, o'quv qo'llanmalar, ilmiy maqolalar, huquqiy–me'yoriy hujjatlar va internet manbalari haqida to'liq ma'lumotlar keltiriladi. Ilmiy ishlarda, shuningdek, kurs ishlarida ham foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini keltirish majburiy hisoblanadi. Foydalanilgan adabiyotlar qismini ham 2–3 varaq hajmda tuzish tavsiya etiladi”¹¹.

Kurs ishini himoya qilish jarayoni dekanat va kafedra bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi. Kurs ishlarini topshirish va himoya qilish uchun reja–jadval ishlab chiqiladi va bu muddatlar kafedra mudiri tomonidan belgilangan tartib asosida amalga oshiriladi. Talaba tayyor bo'lgan kurs ishini tegishli kafedra kotibasiga topshiradi, u esa kurs ishini ro'yxatga olish kitobida qayd qilib, titul varag'iga topshirilgan sana va ro'yxat raqamini yozadi. So'ng, kurs ishi ilmiy rahbarga topshiriladi. Ilmiy rahbar kurs ishini bir hafta ichida ko'rib chiqib, uni baholaydi va o'z taqrizi bilan kafedraga qaytaradi.

Ilmiy rahbarning taqrizida talabaning faolligi, mavzuning dolzarbligi, maqsadi, keltirilgan ma'lumotlarning tahlili, chiqarilgan xulosalar va takliflarning to'g'riligiga oid baholar ko'rsatiladi. Shu bilan birga, aniqlangan xato va kamchiliklar ham qayd etiladi. Taqrizda kurs

¹¹ Saidov, I. (2019). *O'qitishda zamonaviy metodlar*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

ishining himoyaga tavsiya qilinishi yoki qilinmasligi haqida xulosa beriladi. Agar kurs ishi qo‘pol xato va kamchiliklardan holi bo‘lsa, himoyaga tavsiya etiladi. Talaba kurs ishidagi kamchiliklarni to‘g‘rilab, himoyaga tayyor bo‘lishi kerak. Agar kurs ishida ko‘p xato va kamchiliklar aniqlansa, ularga tuzatishlar kiritilganidan so‘ng ilmiy rahbar tomonidan ikkinchi marta taqriz yoziladi.

Agar talaba kurs ishini o‘z vaqtida topshirmasa yoki kamchiliklarni to‘g‘rilamasa, ilmiy rahbar kurs ishi himoyaga qo‘yilmasligi haqida yozma xulosa beradi. Kotiba taqriz yozilgan kurs ishini topshirilgan kundan boshlab ro‘yxatdan o‘tkazib qo‘yishi kerak. Ro‘yxatga olish kitobida har bir guruh alohida sahifaga rasmiylashtirilishi tavsiya etiladi.

Kurs ishini himoya qilish kuni va himoyada ishtirok etuvchi komissiya tarkibi kafedra majlisida belgilanadi. Komissiya tarkibi 3–5 nafar a‘zodan iborat bo‘lib, himoyada kamida 3 kishi qatnashishi kerak. Har bir talabaning kurs ishi himoyasi 10–15 daqiqa davom etadi (5–7 daqiqa talabaning ma‘ruzasi, 5–10 daqiqa savol–javob). Talaba ma‘ruzada mavzu haqida qisqacha tushuncha berib, dolzarbligi, muammosi, xulosalari va takliflari haqida gapirishi lozim. Shuningdek, taqrizda ko‘rsatilgan kamchiliklar haqida ham ma‘lumot berishi zarur.

“Himoya tugagach, komissiya yopiq majlisda ishlarni baholaydi. Komissiya quyidagi qarorlarni qabul qilishi mumkin:

- Kurs ishi muvaffaqiyatli himoya qilinganligi va baho qo‘yilishi;
- Himoyaga kiritilmagan deb topilishi;
- Talaba himoyaga kelmagan deb qayd etilishi;
- Himoyada qoniqarsiz baho olishi;
- Qayta himoya qilish uchun muddat berilishi;
- Boshqa mavzuda qayta ishlab, himoya qilish tavsiya etilishi.

Agar talaba uzrli sabablarga ko‘ra himoyada qatnashmasa, dekan ruxsati bilan komissiyaning faoliyat muddati tugagunga qadar boshqa vaqtda himoya qilishga ruxsat beriladi”¹².

Taqdimotlarni tayyorlash uchun zarur metodik va texnik talablar.

Taqdimot qilish mahorati inson hayotidagi muhim ko‘nikmalardan biri bo‘lib, nafaqat o‘qish, balki ish faoliyatida ham katta ahamiyatga ega. Taqdimot qoidalarini bilish uni samarali qilishga yordam beradi. Andrew

¹² Karimova, D. (2020). “O‘quv jarayonida innovatsion yondashuvlar.” *Ilmiy ta'lim jurnali*, 3(12), 45-51.

Abelaning “Ekstrim Taqdimot” usuli kabi metodlar taqdimotni rejalashtirishga yordam beradi. Bu usul taqdimotni samarali qilish uchun 10 elementni tavsiya qiladi, jumladan, tinglovchilarni tushunish, taqdimot maqsadini belgilash, mavzuni tanlash va taqdimot jarayonini puxta o‘ylash.

Tinglovchilarni tushunish: Har bir taqdimot tinglovchilar ehtiyojlarini hisobga olib tayyorlanadi. Ularning yoshi, bilim darajasi, qiziqishlari va taqdimot joyidagi sharoitlar inobatga olinishi kerak. Shunday qilib, taqdimot mazmuni va usuli auditoriyaning qiziqishiga mos kelishi lozim.

Taqdimot maqsadi: Taqdimot maqsadini aniq belgilash katta ahamiyatga ega. Bu orqali taqdimotchi tinglovchilarni nimaga ishontrish yoki ularga nima etkazmoqchi ekanligini bilishi kerak. Ushbu jarayonda “Uch qismli struktura” kabi metodologiyalardan foydalanish tavsiya qilinadi.

Mavzuni tanlash: Taqdimot mavzusi auditoriya uchun dolzarb va qiziqarli bo‘lishi kerak. Mavzuni chuqur o‘rganish va tinglovchilarning saviyasiga moslashtirish orqali taqdimotni yanada foydali va samarali qilish mumkin.

Taqdimot jarayoni: Taqdimot davomiyligi va slaydlar soni oldindan rejalashtiriladi. Slayd tayyorlashda “10/20/30 qoidasi”ga amal qilish tavsiya etiladi, ya’ni 10 ta slayd, 20 daqiqa davomiylik va 30 shrift o‘lchami bilan taqdimot yaratish samaradorlikni oshiradi.

Interaktiv aloqa va vizual materiallar: Sifatli rasm, video va infografikalar tinglovchilarning e’tiborini jalb qiladi. Shuningdek, auditoriya bilan ko‘z aloqasini saqlash va ularning savollariga javob berishga tayyor turish taqdimotning muvaffaqiyatini ta’minlaydi.

Taqdimot paytida sodda, qiziqarli va ta’sirchan usullardan foydalanish orqali taqdimotni samarali o‘tkazish mumkin.

Amerikalik professor **Andrew Abela** tomonidan ishlab chiqilgan **“Ekstrim Taqdimot” usuli** ta’sirchan taqdimot yaratishda qo‘llaniladi. Ushbu usul taqdimot tayyorlashdan oldin 10 ta muhim elementga e’tibor qaratishni tavsiya qiladi:

1. Tinglovchilarni tahlil qilish:

- Auditoriyaning yoshi, kasbi, bilim darajasi va qiziqishlarini aniqlang.
- Taqdimot o‘tkaziladigan joy va sharoitlarni hisobga oling.

- Auditoriyaning ehtiyoj va kutganlarini tushunib, taqdimotni shunga mos ravishda tayyorlang.

2. Taqdimot maqsadini belgilash:

- Taqdimotning asosiy maqsadini aniq belgilang.
- Tinglovchilarning fikrlari va harakatlarini qanday o'zgartirmoqchi ekanligingizni o'ylab ko'ring.
- Eng muhim g'oyani yetkazish va undan keladigan foydani tushuntiring.

3. Mavzuni tanlash va yoritish:

- Auditoriya uchun dolzarb va qiziqarli mavzuni tanlang.
- Mavzuni chuqur o'rganib, eng muhim jihatlarini taqdim eting.
- Tinglovchilarga mavzuning foydasini ko'rsating va amaliy ahamiyatini tushuntiring.

4. Taqdimot tuzilishini yaratish:

- **“Uch qismli struktura”** (Kirish, Asosiy qism, Xulosa) yoki **“Besh qismli struktura”** (Kirish, Muammo, Yechim, Foyda, Xulosa) dan foydalaning.

- **Barbara Mintoning “Piramida Printsipi”** asosida asosiy g'oyani boshida bayon qilib, keyin batafsil tushuntiring.

- Fikrlarni lo'nda va tushunarli tarzda ifodalang.
- Murakkab tushunchalarni oddiy so'zlar bilan tushuntiring.
- **“Hikoya aytish” (Story telling)** metodidan foydalanib, shaxsiy tajriba va hayotiy misollarni keltiring.
- Sifatli rasmlar, videolar va infografikalardan foydalanib, taqdimotni boyiting.

- Diagramma va jadvallarni o'rinli qo'llab, ma'lumotlarni tushunarliroq qiling.

- Slaydlarni tayyorlashda *****10/20/30 qoidasi*****ga rioya qiling: 10 ta slayd, 20 daqiqa va 30 shrift o'lchami.

- Tinglovchilar bilan savol-javoblar tashkil qiling.
- Ularning fikrlarini tinglab, taqdimotni moslashtiring.
- Interaktiv elementlar orqali auditoriya e'tiborini ushlab turing.

Taqdimot usullari quyidagicha:

Pecha-kucha – Yaponiyada paydo bo'lgan taqdimot usuli bo'lib, 20 ta slayddan iborat va har bir slayd 20 soniya davom etadi. Umumiy davomiylik 6 daqiqa 40 soniyani tashkil etadi. Ushbu usul taqdimotni qisqa va qiziqarli qilishga yordam beradi va biznes, ta'lim hamda san'at sohalarida keng qo'llaniladi.

SCQA (Situation, Complication, Question, Answer) – konsaltingda keng foydalaniladigan usul. U muammoni aniqlash, uni tahlil qilish, savollar qo'yish va javoblarni taqdim etishga asoslangan. Ushbu usul taqdimotni izchil va mantiqiy tuzishda qo'l keladi.

Taqdimot san'ati – bu tinglovchilar bilan samarali muloqot o'rnatish, ularni qiziqtirish va ishontirish san'atidir. Bu ko'nikmani rivojlantirish doimiy o'rganish va amaliyot talab qiladi. Mohirona tayyorlangan taqdimot nafaqat g'oyalarni ommalashtirishga, balki shaxsiy muvaffaqiyatga ham xizmat qiladi.

Qo'shimcha Resurslar: Agar taqdimot tayyorlashda sizga yordam kerak bo'lsa, turli shablonlar va qo'llanmalardan foydalanishingiz mumkin. Shuningdek, tajribali taqdimotchilarning maslahatlari va tajribalarini o'rganish ham foydali bo'ladi.

Taqdimot – bu biror mavzuni kengroq tushuntirish, ma'lumot berish yoki o'z g'oyalarni boshqalarga yetkazish uchun tuzilgan ma'ruza yoki ko'rgazmali nutqdir. Taqdimot odatda biror tadbir, seminar, o'quv mashg'ulotlari yoki ish yig'ilishlarida o'tkaziladi va ma'ruzachining auditoriyaga ma'lumot yetkazish uchun foydalanadigan asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Taqdimotning maqsadi ma'lum bir g'oya yoki ma'lumotni boshqalarga yetkazish, tinglovchilarni biror narsaga ishontirish, ularni ma'lum bir harakatga undash yoki muayyan mavzuda ma'lumot berish bo'lishi mumkin. Taqdimotlar ko'pincha slaydlar, grafikalar, diagrammalar, videolar va boshqa vizual vositalar yordamida boyitiladi, bu esa auditoriyaga materialni yanada tushunarli va esda qolarli qilib taqdim etishga yordam beradi. Yaxshi taqdimot tinglovchilarni jalb qilish, ularni qiziqtirish va kerakli ma'lumotni samarali yetkazish uchun yaxshi tayyorgarlikni talab qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Kurs ishining maqsadi nima va u talabalarning bilimini qanday chuqurlashtirishga xizmat qiladi?
2. Bitiruv malakaviy ishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Kurs ishiga qanday ilmiy talablar qo'yiladi?
4. Bitiruv malakaviy ishining metodik talablari qanday bo'lishi kerak?
5. Bitiruv malakaviy ishni himoya qilish jarayonida nimalarga e'tibor qaratish kerak?

6. Taqdimotni tayyorlashda qanday metodik tavsiyalarga amal qilish lozim?

7. Texnik talablar, ya'ni slaydlar, grafikalar va boshqa vizual vositalarni qanday qo'llash kerak?

III Modul

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA KURSI.

8-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA O'QITISH UMUMIY METODIKASI.

Reja:

1. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi fan sifatida.
2. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi fan sifatida, fanlar aro bog'liqligi.
3. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning tarbiyaviy, ta'limiy, rivojlantiruvchi maqsadi va vazifalari.

Mavzuning maqsadi: boshlang'ich sinflarda matematika kursining mazmuni va tuzilishini o'rganishdan iborat.

Tayanch tushuncha va iboralar: Boshlang'ich matematika kursi, arifmetika, algebra, geometriya, negizlar, progressiv g'oyalar, konsentrlar, to'g'ri va egri chiziqlar, kesmalar, ko'p burchaklar va ularning elementlari, to'g'ri burchak va egri chiziqlar, kesmalar, ko'p burchaklar va ularning elementlar, to'g'ri burchak.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T- sxemasi, FSMU, baliq skeleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs-munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi fan sifatida, fanlararo bog'liqligi.

“Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi — bu boshlang‘ich ta‘lim darajasida matematika fanini samarali va tushunarli tarzda o‘qitish uchun qo‘llaniladigan usullar, yondashuvlar va strategiyalar majmuasi hisoblanadi. Bu fan o‘quvchilarga matematik tushunchalarni qabul qilish, ularni amaliyotda qo‘llash va mantiqiy fikrlashni shakllantirish maqsadida yaratilgan¹³”.

Metodika fan sifatida nafaqat matematik mavzularni qanday o‘qitish kerakligini, balki o‘quvchilarning yoshi, qiziqishlari va bilim darajasiga mos o‘qitish usullarini ham o‘z ichiga oladi. Bu fan matematikani o‘qitishda qo‘llanadigan didaktik prinsiplardan tortib, dars rejalari va o‘quv materiallarini yaratishgacha bo‘lgan keng qamrovli jarayonlarni ham qamrab oladi.

Metodika, shuningdek, o‘qituvchilarga o‘quvchilarning matematikani o‘rganish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarini aniqlash va ularga samarali yordam ko‘rsatish uchun kerakli bilim va ko‘nikmalarni o‘rgatadi. O‘qitish usullari turli xil bo‘lishi mumkin: vizual yordamchilar, interfaol o‘yinlar, jamoaviy faoliyatlar va individual yondashuvlar kabi. Ushbu usullarning barchasi o‘quvchilarning matematik tushunchalarni yanada chuqurroq o‘rganishiga xizmat qiladi. Fan sifatida matematika o‘qitish metodikasi o‘qituvchilarni zamonaviy ta‘lim texnologiyalari va innovatsion yondashuvlar bilan tanishtiradi, shuningdek, dars jarayonida turli xil pedagogik texnologiyalardan foydalanishni o‘rgatadi. Bu esa o‘qituvchining o‘z pedagogik faoliyatida yuqori natijalarga erishishiga ko‘maklashadi.

Umuman olganda, boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi o‘qituvchining o‘quvchilarni matematikani tushunarli, qiziqarli va samarali o‘rganishlariga yordam berish uchun kerak bo‘ladigan barcha bilimlarni o‘z ichiga oladi. Bu fan nafaqat matematikani, balki o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va ijodiy yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

“Mamlakatimizda sodir bo‘layotgan ijtimoiy–iqtisodiy o‘zgarishlar va Xalq ta‘limi tizimidagi islohotlar natijasida “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonun asosida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari oldiga muhim vazifalar qo‘yilmoqda. Ushbu vazifalar boshlang‘ich ta‘limga xos bo‘lgan o‘quv

¹³ Vildanova, N. A. *Boshlang‘ich ta‘limda matematika metodikasi*. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2019.

fanlari dasturlarini, o'quv rejalarini, darsliklarni ishlab chiqishda va ta'limning metodik tizimida o'z aksini topadi"¹⁴.

Davlat ta'lim standartlari nafaqat aniq o'quv fanlari bo'yicha, balki ta'lim sohalari bo'yicha ishlab chiqiladi, bu esa o'quv–metodik majmualarni (dastur, o'quv rejasi, darsliklar) variativ tanlash imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, bu yondashuv o'quv fanlararo bog'lanish va bilimlarning muvofiqlashtirilishini ta'minlaydi, ta'lim jarayonining ichki bog'liqligi va fanlararo aloqalarini mustahkamlaydi. Boshlang'ich sinflar o'qituvchisi uchun metodik va matematik tayyorgarlik muhim ahamiyatga ega. Bu tayyorgarlik ilmiy dunyoqarash asosida matematika o'qitish metodikasini umumiy pedagogik–psixologik va matematik tayyorgarlik bilan uyg'unlashtiradi. Ushbu tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi boshlang'ich sinflarda matematikadan o'qitish, o'rgatish va tarbiyalashga oid bilim va ko'nikmalarni egallashi kerak.

Metodik va matematik tayyorgarlik boshlang'ich sinf o'qituvchisini tayyorlashning ajralmas qismidir. Shu sababli, boshlang'ich sinflarda matematikani o'qitish nafaqat bolalarning kelgusidagi matematika kurslarini o'zlashtirishga tayyorlash uchun muhimdir, balki bu jarayon matematik tayyorgarlikni takomillashtirishda ham katta ahamiyat kasb etadi. “Boshlang'ich matematika kursi bolalarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi va ularga zaruriy metodologik tushunchalar va mantiqiy tuzilmalarni shakllantirishga imkon beradi”¹⁵. Shu bois, 6–10 yoshdagi bolalarning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Matematikadan boshlang'ich ta'lim vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish uchun nazariy bilimlar yyetarli emas. Bo'lajak o'qituvchilar o'quv jarayonida turli metodik masalalarni hal qilishda zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni egallashi lozim. Dars jarayonida yuzaga keladigan metodik masalalar har xil usullar bilan hal qilinishi va mazkur vaziyat uchun eng ma'qul yechim topilishi kerak. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi, o'qitishning metodologik qismi sifatida, pedagogika, psixologiya va boshqa fanlar bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu metodika turli pedagogik texnologiyalardan, ilmiy–tadqiqot usullaridan, masalan, kuzatish, tajriba, suhbat, so'rovnomalar va boshqalardan foydalanadi. Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'qituvchisi matematika o'qitish metodikasini chuqur o'rganishi, nazariy bilimlarni

¹⁴ Karimov, I. A. O'zbekiston Respublikasida ta'lim islohotlari va ularning natijalari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.

¹⁵ Ismoilova, G. X. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. Toshkent: Ta'lim nashriyoti, 2019.

amaliyotda qo'llay olishi va dars jarayonida yuzaga keladigan metodik masalalarni hal etishda yetarlicha tayyor bo'lishi zarur. Bu orqali u bolalarni kelgusida matematikani muvaffaqiyatli o'rganishga tayyorlaydi.

Matematika o'qitish metodikasi fan sifatida o'z mazmuni va usullarini ishlab chiqishda pedagogika, psixologiya va didaktika fanlariga tayanadi. Psixologiya bolalarning yosh xususiyatlarini va fikrlash qobiliyatlarini tushunishga yordam beradi, pedagogika esa o'qitishning samarali usullarini aniqlaydi. Didaktika o'qitish jarayonida bilimlarni qanday taqsimlash va bosqichma-bosqich o'zlashtirish zarurligini belgilaydi. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi o'qitishning metodologik qismi sifatida pedagogika, psixologiya va boshqa fanlar bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu metodika turli pedagogik texnologiyalar va ilmiy-tadqiqot usullaridan, masalan, kuzatish, tajriba, suhbat, so'rovnomalar va boshqalardan foydalanadi. Shu bois, boshlang'ich sinf o'qituvchisi matematika o'qitish metodikasini chuqur o'rganishi, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olishi va dars jarayonida yuzaga keladigan metodik masalalarni hal etishda yetarlicha tayyor bo'lishi zarur. Bu orqali u bolalarni matematikani muvaffaqiyatli o'rganishga tayyorlaydi.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning tarbiyaviy, ta'limiy, rivojlantiruvchi maqsadi va vazifalari.

“Matematika metodikasi pedagogika fanlari tizimiga kiruvchi pedagogika fanining tarmog'i bo'lib, jamiyat tomonidan qo'yilgan o'qitish maqsadlariga muvofiq matematika o'qitish qonuniyatlarini matematika rivojining ma'lum bosqichida tatbiq qiladi. O'qitishda yangi maqsadlarning qo'yilishi matematika o'qitish mazmunining tubdan o'zgarishiga olib keldi.

Matematika boshlang'ich ta'lim metodikasining predmeti quyidagilardan iborat:

1. Matematika o'qitishdan ko'zda tutilgan maqsadni asoslash (Nima uchun matematika o'qitiladi, o'rgatiladi).

2. Matematika o'qitish mazmunini ilmiy ishlab chiqish (nimani o'rgatish) ya'ni bir tizimga keltirilgan bilimlar darajasini o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos keladigan qilib taqsimlanadi, fan asoslarini o'rganishda izchillik ta'minlanadi, o'quv ishlariga o'quv mashg'ulotlari beradigan yuklama bartaraf qilinadi, ta'limning mazmuni o'quvchilarning aniq bilim bilish imkoniyatlariga mos keladi.

3. O'qitish metodlarini ilmiy ishlab chiqish (qanday o'qitish kerak, ya'ni, o'quvchilar hozirgi kunda zarur bo'lgan iqtisodiy bilimlarni, malaka, ko'nikmalarni va aqliy faoliyat qobiliyatlarini egallab olishlari uchun o'quv ishlari metodikasi qanday bo'lishi kerak?)

4. O'qitish vositalari – darsliklar, didaktik materiallar, ko'rsatmali, qo'llanmalar va o'quv– texnik vositalaridan foydalanish (nima yordamida o'qitish).

5. Ta'limni tashkil qilishni ilmiy ishlab chiqish. (darsni va ta'limning darsdan tashqari shakllarini qanday tashkil etish)

O'qitish maqsadlari

O'qitish mazmuni o'qitish shakllari

O'qitish metodlari

O'qitish vositalari

O'qitishning maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari va shakllari metodik jihatlarining asosiy tarkiblarini murakkab grafik bilan tasvirlash mumkin. Matematika o'qitish metodikasi boshqa fanlar, xususan, matematika fani bilan chuqur bog'liq bo'ladi.

Hozirgi zamon matematikasi natural son tushunchasini asoslashda to'plamlar nazariyasiga tayanadi. Boshlang'ich sinflar uchun mo'ljallangan zamonaviy matematika darsligida uchraydigan misollar, masalan, "Rasmda nechta yuk mashinasi bor bo'lsa, bir qatorda shuncha katakni bo'ya; rasmda nechta avtobus bo'lsa, ikkinchi qatorda shuncha katakni bo'ya", bolalarni to'plamlar elementlari orasida o'zaro bir qiymatli moslik o'rnatishga undaydi. Bu metod natural son tushunchasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Matematika o'qitish metodikasi umumiy matematika metodikasiga bog'liq bo'lib, umumiy matematika metodikasi tomonidan belgilangan qonuniyatlar yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Boshlang'ich sinf matematika o'qitish metodikasi (MO'M) pedagogika va yangi pedagogik texnologiya fanlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ushbu qonuniyatlarga tayanadi. MO'M va pedagogika o'rtasida ikki tomonlama bog'lanish mavjud:

Matematika metodikasi pedagogikaning umumiy nazariyasiga tayanadi va shu asosda shakllanadi, bu esa matematika o'qitish masalalarini hal etishda metodik va nazariy yaqinlashishning bir butunligini ta'minlaydi.

Pedagogika umumiy qonuniyatlarini shakllantirishda xususiy metodikalar tomonidan erishilgan ma'lumotlarga tayanadi, bu esa uning

hayotiyligi va aniqligini ta'minlaydi. Pedagogika metodikalarning aniq materialidan foydalanadi, pedagogik umumlashtirishda qo'llaniladi va metodikalarni ishlab chiqishda yo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

Matematika metodikasi pedagogika, psixologiya va yosh psixologiyasi bilan bog'liqdir. Boshlang'ich matematika metodikasi ta'limning boshqa fan metodikalari, masalan, ona tili, tabiatshunoslik, rasm, mehnat va boshqa fanlar metodikalari bilan ham uzviy bog'liq. O'qitishda predmetlararo bog'lanishni to'g'ri amalga oshirish uchun o'qituvchi buni hisobga olishi juda muhimdir.

Ilmiy-tadqiqot metodlari — bu qonuniy bog'lanishlarni, munosabatlarni va aloqalarni o'rnatish, shuningdek, ilmiy nazariyalarni tuzish maqsadida ilmiy axborotlarni olish usullaridir. Kuzatish, tajriba, maktab hujjatlari bilan tanishtirish, o'quvchilar ishlarini o'rganish, suhbat va so'rovnomalar ilmiy-pedagogik tadqiqot metodlariga kiradi. So'nggi vaqtlarda matematik va kibernetik metodlar, shuningdek, matematikani o'qitishda modellashtirish metodlari ham keng qo'llanilmoqda.

Matematika metodikasi ta'lim jarayoni bilan bog'liq bo'lgan quyidagi uch savolga javob beradi:

Nima uchun matematikani o'rganish kerak?

Matematikadan nimalarni o'rganish kerak?

Matematikani qanday o'rganish kerak?

“Matematika metodikasi haqidagi tushuncha birinchi marta Shveytsariyalik pedagog, matematik G.Pestalosi¹⁶ning 1803–yilda yozgan “Sonni ko'rgazmali o'rganish” asarida bayon qilingan. Boshlang'ich ta'lim haqida ulug' mutafakkir Abu Rayhon Beruniy¹⁷, Abu Ali Ibn Sino¹⁸ va boshqalar ta'lim va tarbiya haqidagi fikrlarida boshlang'ich ta'lim asoslarini o'rganish muammolari haqida o'z davrida ilg'or g'oyalarni ilgari surganlar”.

Matematika o'qitish metodikasi o'zining tuzilish xususiyatiga ko'ra shartli ravishda uch bo'limga bo'linadi:

Matematika o'qitishning umumiy metodikasi. Bu bo'limda matematika fanining maqsadi, mazmuni, metodologiyasi, shakli, metodlari va vositalarining metodik tizimi pedagogika, psixologik qonunlar va didaktik tamoyillar asosida ochib beriladi.

¹⁶ Pestalozzi, J. H. (1803). *Sonni ko'rgazmali o'rganish*. Shveytsariya:

¹⁷ Beruniy, A. (10-11-asr). *Boshlang'ich ta'lim asoslari*.

¹⁸ Ibn Sino, A. (10-11-asr). *Ta'lim va tarbiya haqidagi fikrlar*.

Matematika o'qitishning maxsus metodikasi. Bu bo'limda matematika o'qitish umumiy metodikasining qonun va qoidalarini aniq mavzu materiallariga tatbiq qilish yo'llari ko'rsatiladi.

Matematika o'qitishning aniq metodikasi. Bu bo'lim ikki qismdan iborat:

Umumiy metodikaning xususiy masalalari.

Maxsus metodikaning xususiy masalalari.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi butun pedagogik tadqiqotlarda pedagogik texnologiya, axborot texnologiyalari yutuqlarida qo'llaniladigan metodlardan foydalanadi.

Kuzatish metodi – odatdagi sharoitda kuzatish natijalarini tegishli qayd qilish bilan pedagogik jarayonni bevosita maqsadga yo'naltirilgan holda idrok qilishdan iborat. Kuzatish aniq maqsadni ko'zlagan reja asosida uzoq va yaqin vaqt oralig'ida davom etadi. Kuzatish tutash yoki tanlanma bo'lishi mumkin.

Tutash kuzatishda kengroq olingan hodisa (masalan, matematika darslarida kichik yoshdagi o'quvchilarning bilish faoliyatlari) tanlanma kuzatishda kichik–kichik hajmdagi hodisalar (masalan, matematika darslarida o'quvchilarning mustaqil ishlari) kuzatiladi.

Tajriba – bu ham kuzatish hisoblanib, maxsus tashkil qilingan, tadqiqotchi tomonidan nazorat qilib turiladigan va tizimli ravishda o'zgartirib turiladigan sharoitda o'tkaziladi. Tajriba natijalarini tahlil qilish taqqoslash metodi bilan o'tkaziladi. Pedagogik tadqiqotda suhbat metodidan ham foydalanishi mumkin.

Tadqiqotning maqsad va vazifalarini yaqqol aniqlash, uning nazariy asoslari va tamoyillarini ishlab chig'arish, ishchi faraz tuzish, boshlang'ich sinflarda matematika O'qitish metodikasining shakllanishida asosiy mezonlar hisoblanadi.

Metod atamasi yunoncha “methodos” so'zidan kelib chiqadi, bu so'z “tadqiqot yoki bilish yo'li”, “nazariya”, “ta'limot” ma'nolarini anglatadi. Metod, voqelikni amaliy yoki nazariy o'zlashtirish usullari sifatida tushuniladi. Ilmiy bilish va uning usullari metodikaning asosiy yo'nalishidir, bunda ta'lim va tarbiya berish usullari asosiy o'rinda turadi. Metod – o'qituvchi bilan o'quvchi–talabalarning ta'lim–tarbiyadan qo'yilgan maqsadga erishishga qaratilgan tartibga solingan va tizimlashtirilgan faoliyatdir.

Metod nihoyatda serqirra bo'lib, juda ko'p komponentlarni o'z ichiga oladi. Bu komponentlarga ta'lim–tarbiyaning maqsadi, o'qituvchi

tanlagan maqsadga erishish usullari, o'qituvchi va o'quvchi–talabalarning hamkorlik qilish yo'llari, ta'lim maqsadini aniq o'quv materiallari mazmunida ifodalash, ta'lim–tarbiya jarayonining (qonunlar, qonuniyatlar, prinsiplar) mantig'i, axborotlar manbasi, o'qituvchining mahorati, ta'lim–tarbiya jarayonidagi qatnashchilarning faolligi, o'qitish vositalari va usullari tizimi kabi jihatlar kiradi. Metodni yagona ma'noda ifodalash qiyin bo'lganligi sababli, uning mazmuni va mohiyatini soddalashtirilgan ta'riflarda berish zarur.

O'qitish metodlarining serqirraligi va murakkab tuzilishi unga turli jihatdan yondashuvlarda ifodalanadi. P.Podlasiyning fikricha, metod – jarayonning o'zagi bo'lib, rejalashtirilgan maqsadni yakuniy natija bilan bog'laydigan bo'g'in hisoblanadi. Uning "Maqsad – mazmun – metodlar – shakllar – o'qitish vositalari» tizimidagi roli hal qiluvchi ahamiyatga ega. Pedagogik amaliyotda, an'anaga muvofiq, o'quv-tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun qo'llaniladigan tartibga solingan faoliyat usuli metod deb tushuniladi. Bu yerda o'qituvchining o'qitish faoliyati usullari bilan o'quvchining o'qish faoliyatining usullari bir-biriga bog'liqligi ta'kidlanadi.

O'qitish metodi quyidagicha tavsiflanadi: o'qitishning maqsadi, o'zlashtirish usuli va o'quv jarayoni qatnashchilari (o'qituvchi, o'quvchi, talaba)ning o'zaro munosabatlari.

Ta'lim metodlari bir tomondan obyektiv xarakterga ega bo'lib, qaysi pedagog qo'llashidan qat'iy nazar, doimiy amal qiladigan qonun–qoidalar bilan bog'liq. Ular barcha didaktik qoidalar, qonunlarning talabi hamda maqsadlarning doimiy komponentlari, o'quv faoliyatining mazmuni va shaklini ifodalaydi. Ikkinchi tomondan, ular subyektiv xarakterga ega bo'lib, pedagog shaxsi, o'quvchi–talabalarning o'ziga xos tomonlari va aniq sharoit bilan belgilanadi. Metodlarning obyektiv va subyektiv xarakteri haqidagi fikrlar xilma-xildir. Ba'zilar metodlarning obyektiv xarakterini inkor qilib, ularni to'liq subyektiv sifatida ko'rishadi, boshqalar esa ularning to'liq obyektiv xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Haqiqatda, metodlarning umumiy obyektiv tomonlari va didaktika nazariyasi mavjud bo'lib, ko'p holatlarda eng yaxshi amaliyot yo'llari tavsiya etiladi. Metodlarning obyektiv jihatlarida barcha didaktik qoidalar, qonunlar, tamoyillar, ta'riflar, mazmun butunligining doimiy komponentlari, o'quv faoliyatining shakllariga xos bo'lgan umumiy tomonlar aks etadi. Metodlarning subyektiv jihati pedagog shaxsi, uning mahorati, ta'lim oluvchilarning o'ziga xosligi va

aniq sharoitga bog'liq. Dars jarayoni har ikki tomon bir butun bo'lib, birlashgan holda tashkil etiladi. Uning amaliy ifodasi qo'yilgan maqsadga ko'ra erishilgan natijada o'z aksini topadi.

Tarbiyalash funksiyasi: o'quv materialini o'rganish, o'zlashtirish jarayoniga mustaqil qarash, fikrlash, iroda xususiyatlari, axloqiy, ma'naviy qarashlarning shakllanishiga olib keladi.

Bilim olishga da'vat etish, istak, xohish uyg'otish funksiyasi: Metodlar talabalarni bilim olishga da'vat qiluvchi vosita hisoblanadi. Asosiy, gohida bilishga qiziqtiruvchi, istak, xohish tug'diruvchi yagona stimulyator vazifasini bajaradi.

Nazorat funksiyasi: Metodlar yordamida o'qituvchi o'quvchi, talabalarning bilimini nazorat qilibgina qolmay, o'quv jarayoni natijalariga ko'ra unga zarur o'zgartirishlar kiritadi.

Dars jarayonidagi metodlar qo'llash imkoniyatlariga ko'ra quyidagi sifatlarni o'z ichiga oladi:

Bilim berish, idrok etish, o'zlashtirish, e'tiqodni ta'minlovchi metodlar. Bu guruhga ma'ruza, talabalarning mustaqil ishlari, mustaqil tahsil olish, loyiha ishlab chiqarish jarayonlarini kuzatish, maslahatlar, ko'rsatmalar berish, ommaviy axborot, dasturlashtirilgan materiallarni idrok etish va boshqalar kiradi.

Bilimlarni tatbiq etish va mustahkamlash, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish, e'tiqodni chuqurlashtirish metodlari. Bu guruhga seminar, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlari, nazorat ishlarini bajarish, dasturlashtirilgan o'qitish kabinetlaridagi mashg'ulotlar va ishlab chiqarish amaliyoti kiradi.

Bilimlar, e'tiqodlarni shakllantirish, talabalarning kasbiy tayyorgarligini aniqlash metodlari. Bu o'quv jarayonining reytinglari, suhbat o'tkazish, kurs va bitiruv malakaviy ishlari, davlat attestatsiya natijalarini baholash kabilarni o'z ichiga oladi.

Metodlarni ajratib turuvchi sifatlarga: birinchi guruhda bilimni idrok qilish va o'zlashtirish, ikkinchi guruhda tatbiq etish va mustahkamlash, uchinchi guruhda attestatsiya va olingan bilimlar darajasini aniqlash kiradi.

Metodlarni fanlarni o'rganishdagi qo'llashdagi qamroviga ko'ra uch guruhga bo'lish mumkin: umumiy metodlar, turkum fanlarni o'rganishda qo'llaniladigan va xususiy metodlar.

Dars o‘tishning umumiy metodlari barcha fanlarni o‘rganishda qo‘llaniladi. Masalan, savol–javob, suhbat, tarqatma materiallardan foydalanish kabilar.

Xususiy metodlar faqat ayrim olingan fanni o‘rganishda qo‘llaniladigan metodlar yoki usullar bo‘lib, u o‘rganilayotgan fanning xususiyatidan kelib chiqib qo‘llaniladi.

Hozirgi vaqtda ilimiy–texnika taraqqiyoti asrida matematika muhim rol o‘ynaydi shuning uchun keyingi o‘n yilliklarda maktab matematikasini bir necha marta dasturiga o‘zgarishlar kiritildi. Yangi DTS va dastur bo‘yicha matematikadan yangi metodik sistema ishlab chiqildi. Matematika o‘qitish metodikasi eng avvalo kichik yoshdagi o‘quvchilarni umumiy sistemada o‘qitish va tarbiyalash vazifasini qo‘yadi. Umumiy metodika boshlang‘ich sinf matematikasining mazmunini va tuzilishini ochib beradi, har bir bo‘limni o‘qitishning o‘ziga xos xususiy metodlarini o‘rgatadi. Xususiy metodika matematika o‘qitishning asoslangan metodlarini va o‘qitish formalarini, shuningdek o‘quv faoliyatlarini tashkil qilish yo‘llarini ko‘rsatadi. ma’lumki o‘qitish tarbiyalash bilan bog‘liqdir. Metodika o‘qitishni tarbiyalash bilan qo‘shib olib borish yo‘llarini o‘rgatadi.

Boshlang‘ich matematika o‘qitish metodikasi bir necha fanlar bilan chambarchas bog‘liqdir.

1. O‘qitish asosi bo‘lgan matematika bilan.
2. Umumiy pedagogika.
3. Yosh davrlari psixologiyasi, pedagogik psixologiya.
4. Boshqa o‘qitish metodikalari bilan (ona tili, mehnat, ...).

Boshlangich matematika o‘qitish kursi o‘quv predmetiga aylangan.

Boshlangich matematika o‘qitish metodikasining o‘qitish vazifalari:

1. Ta’lim–tarbiyaviy va amaliy vazifalarni amalga oshirishi kerak.
2. Nazariy bilimlar sistemasini o‘rganish jarayonini yoritib berishi kerak.
3. O‘quvchilarning ijtimoiy–siyosiy dunyoqarashini shakllantirish yo‘llarini o‘rgatishi kerak.
4. Insonni tarbiyalash vazifasini yoritib beradi.
5. Matematika o‘qitish jarayonida insonni mehnatni sevishga, o‘zining qadr–qimmatini, bir–biriga hurmati kabi fazilatlarini tarbiyalashni ko‘rsatib beradi.

6. O'qitish metodikasi I–IV sinflar matematikasining davomi bo'lgan V–VI sinf matematikasi mazmuni bilan bog'lab o'qitishni ko'rsatadi.

Boshlang'ich matematika kursining vazifasi maktab oldiga qo'yilgan "o'quvchilarga fan asoslaridan puxta bilim berishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish, ularda hozirgi zamon ijtimoiy–iqtisodiy bilimlarni berish, turmushga, kasblarni ongli tanlashga o'rgatish" kabi vazifalarni hal qilishda yordam berishdan iborat.

Shunday qilib, boshqa har qanday o'quv predmeti kabi matematika boshlang'ich kursi matematika o'qitishning maqsadi quyidagi uch omil bilan belgilanadi:

1. Matematika o'qitishning umumta'limiy maqsadi.
2. Matematika o'qitishning tarbiyaviy maqsadi.
3. Matematika o'qitishning amaliy maqsadi.

Matematika o'qitishning umumta'limiy maqsadi o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

a) o'quvchilarga ma'lum bir dastur asosida matematik bilimlar sistemasini berish. Bu bilimlar sistemasi fan sifatidagi matematika to'g'risida o'quvchilarga yyetarli darajada ma'lumot berishi, ularni matematika fanining yuqori bo'limlarini o'rganishga tayyorlashi kerak.

Bundan tashqari, dastur asosida o'quvchilar o'qish jarayonida olgan bilimlarning ishonchli ekanligini tekshira bilishga o'rganishlari, nazorat qilishning asosiy metodlarini egallashlari lozim.

b) o'quvchilarning og'zaki va yozma matematik bilimlarni tarkib toptirish.

Matematikani o'rganish o'quvchilarning o'z ona tillarida xatosiz so'zlash, o'z fikrini aniq, ravshan va lo'nda qilib bayon eta bilish malakalarini o'zlashtirishlariga yordam berishi kerak.

a) o'quvchilarni matematik qonuniyatlar asosida real haqiqatlarni bilishga o'rgatish. Bunday bilimlar berish orqali esa o'quvchilarning fazoviy tasavvur qilishlari shakllanadi hamda mantiqiy tafakkur qilishlari yanada rivojlanadi.

Boshlang'ich matematika o'qitishning tarbiyaviy maqsadi o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- a) o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish.
- b) o'quvchilarda matematikani o'rganishga bo'lgan qiziqishlarni tarbiyalash.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi o'quvchilarda mustaqil mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish bilan birga ularda matematikaning qonuniyatlarini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini tarbiyalashdan iboratdir.

d) o'quvchilarda matematik tafakkurni va matematik madaniyatni shakllantirish.

Matematika darslarida o'rganiladigan ibora, amal belgilari, tushuncha va ular orasidagi qonuniyatlar o'quvchilarni atroflicha fikrlashga o'rgatadi.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning amaliy maqsadi o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

a) o'quvchilar matematika darsida olgan bilimlarini kundalik hayotda uchraydigan elementar masalalarni yechishga tadbiq qila olishga o'rgatish, o'quvchilarda arifmetik amallar bajarish malakalarini shakllantirish va ularni mustahkamlash uchun maxsus tuzilgan amaliy masalalarni hal qilishga o'rgatish,

b) matematika o'qitishda texnik vosita va ko'rgazmali qurollardan foydalanish malakalarini shakllantirish. Bunda diqqat o'quvchilarning jadvallar va hisoblash vositalaridan foydalana olish malakalarini tarkib toptirishga qaratilgan.

d) o'quvchilarni mustaqil ravishda matematik bilimlarni egallashga o'rgatish.

O'quvchilar imkoni boricha mustaqil ravishda qonuniyat munosabatlarini ochish, kuchlari yetadigan darajada umumlashtirishlar qilishni, shuningdek og'zaki va yozma xulosalar qilishga o'rganishlari kerak.

O'qitish samaradorligining zaruriy va muhim sharti o'quvchilarning o'rganilayotgan materialni o'zlashtirishlari ustidan nazoratdir. Didaktikada uni amalga oshirishning turli shakllari ishlab chiqilgan: bu o'quvchilardan og'zaki so'rash; nazorat ishlari va mustaqil ishlar; uy vazifalarini tekshirish, testlar, texnik vositalar yordamida sinash. Didaktikada dars turiga, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga va h.k. bog'liq ravishda nazoratning u yoki bu shaklidan foydalanishning maqsadga muvofiqligi masalalari, shuningdek, nazoratni amalga oshirish metodikasi yetarlicha chuqur ishlab chiqilgan.

Boshlang'ich maktab matematikasida barcha didaktik materiallar uchun umumiy narsa – topshiriqlarning murakkabligi bo'yicha tabaqalashtirilishidir. Bu materiallarni tuzuvchilarning g'oyasiga ko'ra,

ma'lum mavzu bo'yicha topshiriqning biror usulini bajarishi o'quvchining bu mavzuni faqat o'zlashtirganligi haqidagina emas, balki uni to'la aniqlangan darajada o'zlashtirganligi haqida ham guvohlik beradi.

Matematika o'qitish metodikasida "o'quv materialini o'zlashtirish darajasi" tushunchasining mazmuni to'liq ochib berilmagan. O'qituvchilar uchun qo'llanmalarda didaktik materiallarning qaysi darajaga mos kelishini aniqlashga yordam beradigan kriteriyalar (mezonlar) mavjud emas. Amaliyotda o'qituvchilar ko'pincha biror topshiriqning usullaridan birini boshqalardan soddaroq yoki murakkabroq deb ta'riflaydilar. Shuningdek, didaktik materiallar san'atkorona tuzilgan bo'lsa-da, ularning mazmuni va tuzilishida qanchalik chuqur g'oyalar amalga oshirilgan bo'lsa ham, ular barcha metodik vazifalarni tezda hal eta olmaydi, chunki hech qanday o'rgatuvchi mashina o'qituvchining intuitsiyasini almashtira olmaydi. Shunday qilib, didaktik materiallarni o'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish darajasini nazorat qilish usullaridan biri sifatida ko'rish kerak. Shu bilan birga, muayyan usul, ushbu sinf yoki o'qituvchi uchun eng yaxshi usul bo'lmasligi mumkin. Shu sababli, didaktik materiallar o'qituvchini o'quvchilarning bilim o'zlashtirish darajasini aniqlash imkonini beradigan individual tekshirish uchun ishlar matnini tuzishdan xalos eta olmaydi. Bu umumiy metodikaning asosiy vazifalaridan biridir.

I-IV sinflarda matematika o'qitishning asosiy vazifasi bo'lgan ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni hal qilishda bolalarning matematik tayyorgarligi, bolalar bog'chalaridagi tayyorlov guruhlarida dasturi orqali hamda uylarda matematik tushunchalarni o'rganish orqali qanchalik bilimga ega bo'lishiga bog'liq.

Shuning uchun, 1-sinfga kelgan bolalarning bilimlarini aniqlash, sinf o'quvchilarining bilimlarini tenglashtirish, ya'ni past bilimga ega bo'lgan o'quvchilarning bilimlarini yaxshi biladigan o'quvchilarga yetkazib olish vazifasi turadi. O'qituvchi quyidagi sistema bilan o'quvchilar bilimini maxsus daftarga hisobga olib boradi:

Nechigacha sanashni biladi?

Nechigacha sonlarni qo'shishni biladi?

Nechigacha sonlarni ayirishni biladi?

, <, = belgilarini ishlata oladimi?

Noma'lumlar bilan berilgan qo'shish va ayirishda bu noma'lumlarni topa oladimi?

Qaysi figuralarning nomlarini biladi va chiza oladi?

Nechigacha sonlarni yoza oladi?

O'ng, chap, kam, ko'p, og'ir, yengil, teng kabi tushunchalarni farqlay oladimi?

Pul, narx, soat, minut, uzunlik, massa o'lchov birliklari bilan muomala qila oladimi?

Bolalarni tayyorlashda asosiy ish metodi tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tabaqalash kabi aqliy operatsiyalarni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunday ishlar o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqlarini rivojlantirishga katta yordam beradi va matematik bilimlarni o'zlashtirishga qiziqishini oshiradi.

Matematika so'zi qadimgi grekcha "mathema" so'zidan olingan bo'lib, uning ma'nosi "fanlarni bilish" deganidir. Matematika fanining o'rganadigan obyekti fazoviy formalar va ular orasidagi miqdoriy munosabatlardan iborat. Maktab matematika kursining maqsadi o'quvchilarga ularning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda matematik bilimlar sistemasi berishdan iborat. Bu matematik bilimlar sistemasi ma'lum usullar (metodika) orqali o'quvchilarga yetkaziladi. "Metodika" grekcha so'z bo'lib, "metod" degani "yo'l" demakdir.

Matematika metodikasi pedagogika fanlari sistemasiga kiruvchi pedagogika fanining tarmog'i bo'lib, jamiyat tomonidan qo'yilgan o'qitish maqsadlariga muvofiq matematika o'qitish qonuniyatlarini matematika rivojining ma'lum bosqichida tadbiq qiladi. Maktab oldida zamon talablari asosida yangi maqsadlarning qo'yilishi matematika o'qitish mazmunining tubdan o'zgarishiga olib keldi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matematika darslarini samarali berish uchun bo'lajak o'qituvchi boshlang'ich sinflar uchun ishlab chiqilgan metodik o'quv materiallarini egallab, chuqur o'zlashtirib olishi zarur.

Matematika boshlang'ich ta'limi metodikasining predmeti quyidagilardan iborat:

Matematika o'qitishdan ko'zda tutilgan maqsadlarni asoslash
(Nima uchun matematika o'qitiladi va o'rgatiladi).

Matematika o'qitish mazmunini ilmiy ishlab chiqish (nimani o'rgatish) – sistemalashtirilgan bilimlar darajasini o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos keladigan qilib qanday taqsimlash, fan asoslarini o'rganishda izchillik ta'minlanishi, o'quv ishlariga o'quv mashg'ulotlarining beradigan yuklamani kamaytirish va ta'limning

mazmunini o'quvchilarning real bilish imkoniyatlariga mos kelishini ta'minlash. O'qitish metodlarini ilmiy ishlab chiqish (qanday o'qitish kerak, ya'ni, o'quvchilar zarur ijtimoiy-iqtisodiy bilimlarni, malaka, ko'nikmalarni va aqliy faoliyat qobiliyatlarini egallashlari uchun o'quv ishlari metodikasi qanday bo'lishi kerak).

O'qitish vositalari – darsliklar, didaktik materiallar, ko'rsatma-qo'llanmalar va texnik vositalarini ishlab chiqish (nima yordamida o'qitish).

Ta'limni tashkil qilishni ilmiy ishlab chiqish (darsni va ta'limning darsdan tashqari shakllarini qanday tashkil etish).

O'qitishning maqsadlari, mazmuni, metodlari, vositalari va shakllari metodik sistemasining asosiy komponentlari bo'lib, uni o'ziga xos grafik bilan tasvirlash mumkin.

O'zbekistonda boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi bilan N.U. Bikboyeva, M. Axmedov, R. Ibragimov, Z. Tadjiyeva, M. E. Jumayev va boshqalar shug'ullanmoqdalar. Boshlang'ich matematika o'qitish metodikasi butun pedagogik tadqiqotlarda pedagogik texnologiya, axborot texnologiyalari yutuqlarida qo'llaniladigan metodlarning o'zidan foydalaniladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning asosiy tamoyillari qaysilar?
3. Matematika o'qitish metodikasi fanining boshqa pedagogik fanlar bilan bog'liqligi qanday ifodalanadi?
4. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasining asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
5. Matematika o'qitish metodikasining ilmiy asoslari nimalardan iborat?

9-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA KURSINING MAZMUNI VA TUZILISHI

Reja:

1. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasining mazmuni va tuzilishi. Boshlang'ich sinflarda matematika faning fanlararo aloqadorligi.

2. "Matematika o'qitish metodikasi" fani tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari, uning mazmuni.

3. DTC, matematikadan dastur va darsliklarning sinflar kesimida tahlili. Maktabgacha ta'lim muassasalari va boshlang'ich sinflarda matematika fani o'qitilishi orasidagi uzviylik.

Mavzuning maqsadi: boshlang'ich sinflarda matematika kursining mazmuni va tuzilishini o'rganishdan iborat.

Tayanch tushuncha va iboralar: Boshlang'ich matematika kursi, arifmetika, algebra, geometriya, negizlar, progressiv g'oyalar, konsentrlar, to'g'ri va egri chiziqlar, kesmalar, ko'p burchaklar va ularning elementlari, to'g'ri burchak va egri chiziqlar, kesmalar, ko'p burchaklar va ularning elementlar, to'g'ri burchak

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skeleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasining mazmuni va tuzilishi. Boshlang'ich sinflarda matematika faning fanlararo aloqadorligi.

Metod – lotin tilidan olingan so'z bo'lib, "o'qitishning yangi yo'lini izlash, tushuntirishning oson usulini topish, qidirish" degan ma'noni anglatadi.

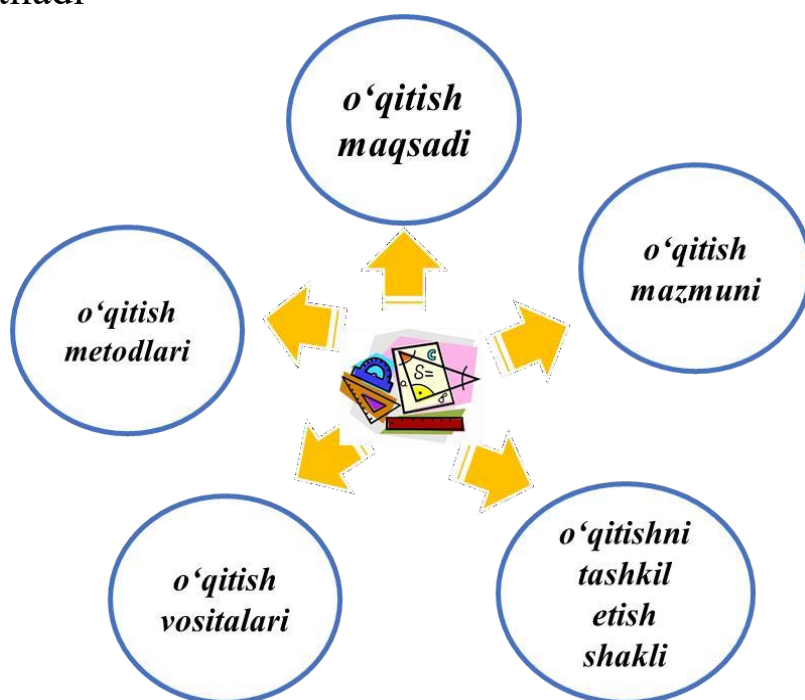
Pedagogik o'quv qo'llanmalarda metod o'quvchilarga bilim, ko'nikma va malakalarni oshirish va ularning o'zlashtirish usullari sifatida ta'riflanadi.

Ta'lim jarayonida metodlarga turli tariflar berilgan. Misol uchun, L.N.Skatkin metodlarni "darsda o'quvchilarning bilish faoliyatlarini tashkil etish usullari" deb ta'riflaydi. Bu fikrni psixolog I. Ya. Lerner ham qo'llab-quvvatlaydi.

Shuningdek, metodist Nekandrov o'zining doktorlik dissertatsiyasida metodlarni "darsda o'quvchilarning o'qish faoliyatlarini boshqarish usullari" sifatida ta'riflaydi. G.I.Shukina pedagogika kitobida metodlarni "darsda o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi ish faoliyatlari" deb ta'riflaydi, bu ta'rif to'liq va mukammal bo'lib, metodning o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini birgalikda qamrab olishini ta'kidlaydi. Moskva ilmiy tekshirish institutida metodlarga "darsda o'qituvchi va o'quvchilarning tartibga solingan ish faoliyati bo'lib, uning evaziga o'quv-tarbiya ishlari hal etiladi" deb ta'rif beriladi.

Umuman olganda, metodlar darsda ishlatilishi ko'rsatilgan, lekin darsdan tashqari holatlarda ham ular mavjud. Metodlar ta'lim, tarbiya va rivojlantirish vazifalarini bajarishga xizmat qiladi. Metodik sistemaning bir qismi sifatida metodlar quyidagi beshta komponentni o'z ichiga oladi: o'qitish maqsadi, mazmuni, metodlar, vositalar va o'qitishni tashkil etish formasini.

Bu struktura (tuzilma) A. N. Pishkaloning chizgan diagrammasi orqali ko'rsatiladi

Boshlang'ich matematika kursi maktab matematika kursining tarkibiy qismidir. Shu sababli, boshlang'ich matematikani muvaffaqiyatli o'zlashtirish maktabda butun matematik ta'limni to'g'ri yo'lga qo'yishga asos bo'lishi tushunarli. "Akademik A.H.Kolmogorov IV–VIII sinflar dasturlarida "natural sonlar bilan (aslida har qanday katalikdagi) to'rt arifmetik amalni bajarishning puxta ko'nikmalari birinchi uchta sinfdayoq o'zlashtiriladi", deb bejiz aytmagan¹⁹.

A.H.Kolmogorovning bu fikri boshlang'ich sinflarda to'rt arifmetik amalni puxta o'zlashtirishning matematik ta'limdagi muhim ahamiyatini ta'kidlaydi. Bu o'zlashtirilgan bilimlar keyingi sinflarda matematikani o'rganish uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi. Maktablarda shu vaqtgacha qo'llanilgan o'qitish metodlari xilma-xil bo'lib, keng tarqalgan va eng ko'p qo'llaniladigan turlari quyidagilardir:

An'anaviy dars o'tish metodlari:

o'quv mavzusini og'zaki bayon qilish;

suhbat;

darslik va kitob bilan mustaqil ishlash;

demonstratsiya (namoyish qilish), illyustratsiya (tasvirlash, rasmlar bilan ko'rsatish) va ekskursiya;

og'zaki, yozma mashq hamda grafik ishlar, maktab ma'ruzasi;

amaliy mashg'ulotlar (laboratoriya ishi, masala ishlash).

Ta'lim jarayonida foydalaniladigan dars metodlari 3 turga bo'linadi:

A.S.Pchyolko va M.I.Moro dasturda quyidagi progressiv g'oyalar aks etganini ta'kidlaydilar:

¹⁹ Kolmogorov, A. H. (1976). Matematika o'qitish metodikasi va ta'lim dasturlari. Moskva: Pedagogika.

Maktab matematikasini hozirgi zamon matematikasi va uning amaliy tatbiqlariga yaqinlashtirish.

Arifmetika, algebra va geometriya negizlarini birlashtirib yagona matematika kursini yaratish.

Maktab matematika kursining amaliy yo‘nalishini, o‘qitishning turmush bilan bog‘liqligini va o‘quvchilarning hisoblash madaniyatlariga e‘tibor berishni o‘qitishning quyi bosqichida jiddiy amalga oshirish.

Ta‘lim mazmunini yangilash, bayon qilish tizimini va metodlarini mukammallashtirish orqali o‘quv materiallarini o‘qitish yillarini pastga surish. Bu qoidalar bilib olingan va maktabning bundan keyingi rivoji uchun ta‘sir ko‘rsatuvchi faktorlar sifatida to‘g‘ri baholangan taqdirdagina yangi dasturining ruhi va yo‘nalishini, uning qayta qurilishining ma‘nosini oxirigacha tushunish mumkin.

“Matematika o‘qitish metodikasi” fanining tuzilishi va mazmuni:

“Matematika o‘qitish metodikasi” fanining tuzilishi va mazmuni o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bu fan boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitishning asosiy tamoyillari, usullari va yondashuvlarini o‘rganishga qaratilgan. U o‘quvchilarda matematik bilimlarni shakllantirish, rivojlantirish va amaliyotga tatbiq etish ko‘nikmalarini hosil qilish uchun zarur metodlarni taqdim etadi. Fan o‘qituvchilarga dars jarayonida turli yondashuvlarni qo‘llash imkoniyatini beruvchi nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va metodik tavsiyalarni taqdim etadi. Bu fanning mazmuni o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularni matematikaga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish va matematik tafakkurga yo‘naltirishni maqsad qiladi. Shuningdek, “Matematika o‘qitish metodikasi” fanining tuzilishi o‘quv materialining izchil va bosqichma-bosqich o‘zlashtirilishini ta‘minlashga xizmat qiladi. Bu jarayon dars rejalari, o‘quv dasturlari va amaliy mashg‘ulotlar orqali amalga oshiriladi. Fan, shuningdek, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va matematik muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Umuman olganda, bu fan boshlang‘ich sinflarda matematika ta‘limining samaradorligini oshirishga, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini chuqurlashtirishga qaratilgan ko‘plab nazariy va amaliy yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Shuni ta‘kidlash kerakki, amaldagi boshlang‘ich matematika dasturining struktura va mazmuni bo‘sh joyda yaratilmadi, balki traditsion dasturlardan to‘plangan boy metodik merosdan va o‘qituvchilarning

ilg'or tajribasidan kelib chiqib, o'qitishning traditsion tizimi bilan ma'lum izchillikni saqlagan holda yaratildi. Endi amaldagi dasturlar bo'yicha I–IV sinflarda o'rganiladigan boshlang'ich matematika kursining struktura va mazmunini batafsilroq ko'rib chiqaylik.

O'quv predmeti endi "arifmetika" emas, balki "matematika" deb ataladi. Fan nomining bunday o'zgarishi bejiz emas; bu o'zgarish o'zida o'quv predmetining mazmuni va strukturasini aks ettiradi. Matematika dasturining asosiy o'zagi natural sonlar va asosiy miqdorlar arifmetikasidan iborat bo'lib, bu o'zak atrofida algebra va geometriya elementlari birlashadi. Bu elementlar arifmetik bilimlar sistemasiga qo'shib, sonlar, arifmetik amallar va matematik munosabatlar haqidagi tushunchalarning yuqoriroq darajada o'zlashtirilishiga imkon beradi. Shunday qilib, boshlang'ich matematika kursi o'z strukturasini bo'yicha uch fanni o'z ichiga olgan butun kursdir: arifmetik va geometrik materiallardan iborat qismlar farqlanadi.

O'quv materiallarini og'zaki bayon qilish metodi:

Mazkur metod bayon qilinayotgan bilimlarning to'g'ridan-to'g'ri o'qituvchining jonli nutqi orqali ifodalanishi bilan tavsiflanadi. Bu metod quyidagi usullardan iborat bo'lishi mumkin:

Hikoya qilish;

Tushuntirish;

Maktab ma'ruzasidan iborat bo'lishi mumkin.

Hikoya qilish – bu o'qituvchi tomonidan yangi mavzuga oid faktlar, matematik hodisalar va voqealarning mazmunini ifodalaydigan tushunchalar, qonunlar va qoidalar bayon qilinishi.

Maktab ma'ruzasi metodi 10-11-sinflarda qo'llaniladi. Odatda, maktab ma'ruzasi mavzuning mazmuniga ko'ra, bir yoki ikki mavzuning asosiy g'oyaviy yo'nalishini ifodalovchi, tugallangan tushunchalar tavsifidir.

Og'zaki bayon qilish metodidan samarali foydalanish uchun quyidagi didaktik qoida va tajribalarga amal qilinishi lozim:

Bayon qilinayotgan mavzular maktab ta'limi oldida turgan umumiy talablarni amalga oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Mavzular g'oyaviy jihatdan puxta bo'lishi va nazariya bilan amaliyotni bog'lashni nazarda tutishi kerak.

Mavzuda o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish usullari hisobga olinishi kerak.

O'quvchilarga dars jarayonida mavzuga oid fan yangiliklari, yangi kashfiyotlar bilan tanishtirish, ular yuzasidan mustaqil ishlashlari uchun vazifalar berilishi lozim.

Og'zaki bayon qilish metodida o'qituvchining nutqi bilim manbai hisoblanadi va ravon, tushunarli hamda emotsional (ta'sirchan) bo'lishi kerak. Dars davomida ishlatilgan tushunchalar va yangi so'zlarga (terminlarga) izoh berish, qoida va qonunlarni sodda, ixcham va tushunarli qilib aytilishiga erishish zarur.

Bayon qilish jarayonida ishlatilgan ta'riflar, qoida va qonunlar o'qituvchi tomonidan yozdirilishi kerak.

Suhbat metodi:

Suhbat metodi tajribada eng ko'p qo'llaniladigan va samarali metodlardan biridir. Bu metod savol-javob orqali amalga oshiriladi. O'qituvchi o'quvchilarga savol berib, ilgari o'zlashtirgan bilimlarini eslariga tushirish, mavjud bilimlar asosida yangi mavzulardan tegishli xulosalar chiqarish, umumlashtirish va o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlariga tayanib yangi xulosalar chiqarishni taklif etish orqali bilim, ko'nikma va malakalar berishni nazarda tutadi.

Suhbat quyidagi maqsadlarda olib borilishi mumkin:

O'tilgan mavzuning mazmuniga bog'liq holda o'quvchilarning hayotda kuzatgan va tajribada ishlatgan fakt, narsa va hodisalardan nimalarni bilganliklarini aniqlash.

O'tilgan mavzu va ilgari o'tilgan materiallarni qayta esga tushirish.

O'quvchilarning bayon qilinayotgan ma'lumotni qanchalik idrok qilayotganliklarini aniqlash.

O'tilayotgan mavzuga oid ma'lumotlar haqida suhbat olib borish.

Bayon qilinayotgan ma'lumotni takrorlash va mustahkamlash.

O'tilgan mavzu yuzasidan xulosa chiqarish, umumlashtirish, qoida va ta'riflar ustida ishlash.

O'zlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalarni hisobga olish.

Uyga berilgan topshiriq va mustaqil o'rganilgan ma'lumotlar haqida suhbat o'tkazish.

“Zaruriy umumlashtirishlarni shakllantirish uchun eng qulay sharoitlar yaratish maqsadlariga nafaqat mazmun, balki o'quv materialini joylashish tizimi ham javob beradi. O'quv materialini dasturda ikki xil tarzda joylashtirish mumkin: chiziqli va konsentrik. Chiziqli tuzilish deyilganda, dasturda materialning mantiqiy ketma-

ketlikka asoslangan joylashishi tushuniladi. Bu qurilish ilmiy kurslarda qabul qilingan tartibga asoslanadi. Masalan, arifmetika bo'yicha chiziqli qurilish ko'p xonali sonlarni nomlash, qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lishni o'z ichiga oladi"²⁰.

Boshlang'ich matematika kursida arifmetik materialning konsentrik joylashuvi saqlanadi. Konsentrik joylashuvda material o'zaro bog'langan tushunchalar, amallar, masalalar orqali qayta guruhlanadi. Bu o'zaro bog'lanishlarni aniqlash, taqqoslash, qarshi qo'yish va solishtirish imkonini beradi. Masalan, amaldagi dasturda konsentrik materiallar soni kamaytirilgan: o'nlik, yuzlik, minglik, va ko'p xonali sonlar.

Nazariyaga katta e'tibor berish va kursni ratsionalroq tuzish tufayli, muhim bo'limlarni o'rganishni soddalashtirish mumkin bo'ladi. Masalan, 1–sinfdan 100 ichida qo'shish va ayirish usullari ustida ishlash, 2–sinfdan jadvalda ko'paytirish va bo'lishni o'rganishga tegishli.

Endi matematika kursining har bir tarkibiy qismiga (arifmetik, algebrik, geometrik) nazar solamiz. Boshlang'ich sinflar dasturida arifmetikaning elementar ma'lumotlari quyidagicha berilgan:

Natural sonlar va nol;

Shu sonlar ustida to'rt arifmetik amal;

Kasrlar, kasr sonlar va ular ustida amallar;

Bu materialni o'rganish o'quvchilarga matematik tushunchalar sistemasini o'zlashtirishga, shuningdek puxta va tushunib olingan hisoblash ko'nikmalarini egallashga olib kelishi kerak. Shu bilan birga, bu ko'nikmalar predmet to'plamlar bilan ishlashda va hisoblash usullaridan ongli foydalanish asosida rivojlanadi. Dasturga arifmetik amallarning ba'zi muhim xossalari va ulardan kelib chiqadigan natijalar bilan tanishish kiritilganligi sababli, hisoblash usullarini ongli o'zlashtirish imkoni vujudga keladi. Bu qo'shish va ko'paytirishning taqsimot qonuni, asosiy xossalardan kelib chiqadigan natijalar: sonni yig'indiga qo'shish, yig'indini sondan ayirish; sonni yig'indiga va yig'indini songa ko'paytirish, yig'indini songa bo'lish; sonni ko'paytmaga ko'paytirish va bo'lishdan iborat.

²⁰ Ismoilova, G. X. *Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi*. Toshkent: Ta'lim nashriyoti, 2019.

Matematikaning asosiy xossalari to'plamlar yoki sonlar ustida amaliy operatsiyalar bajarish orqali tushuntiriladi. Bu jarayon o'quvchilarga umumiy lashtirish imkonini beradi. Xossalarni o'zlashtirish uchun maxsus mashqlar tizimi kursda nazarda tutilgan, lekin asosiy maqsad bu xossalarni asosida hisoblash usullarini tushuntirishdir. Arifmetik amallar va ular bilan bog'liq hisoblash usullarini o'rganish jarayonida, arifmetik amallar natijalari bilan komponentlar o'rtasidagi bog'lanishlar ochib beriladi. Masalan, agar yig'indidan qo'shiluvchilardan biri ayrilsa, ikkinchi qo'shiluvchi hosil bo'ladi. Shunday qilib, komponentlarning o'zgarishi kuzatiladi. Dasturda hisoblashlarning og'zaki usullari bilan bir qatorda yozma usullarga ham katta e'tibor beriladi.

2-sinfda "minglik" mavzusini o'rganish bilan boshlanadi. 2-sinfda o'quvchilar 1000 ichida qo'shish va ayirish usullari bilan tanishadilar. 3-sinfda esa, 1000 ichida qo'shish va ayirishning murakkabroq hollari (masalan, $248+176$; $900-345$; $803-257$ kabi) hamda ko'p xonali sonlar ustida barcha amallar ko'rib chiqiladi. Matematika kursiga tayyorgarlik maqsadida kasrlar haqida dastlabki tushunchalar beriladi.

2-sinfda ulush (qism) tushunchasi butunning (masalan, doira, to'g'ri to'rtburchak) teng qismlaridan biri sifatida kiritiladi va ulushlarning yozilishi o'rgatiladi. 3-sinfda esa kasr ulushlar to'plami sifatida tushuntiriladi va kasrlarni almashtirish hamda taqqoslash ko'rsatmalilik asosida beriladi.

Dasturdagi arifmetik materiallar o'quvchilarni asosiy miqdorlar – uzunlik, massa, vaqt, yuz, baho, tezlik bilan tanishtirishni, shuningdek, bu miqdorlarning o'lchov birliklari va har xil asboblarni yordamida o'lchash usullari bilan tanishtirishni o'z ichiga oladi. Amaldagi dasturda uzunlik o'lchovlarini o'rganishga yaqinlashish tubdan o'zgartirildi. Natural qatorning dastlabki sonlarini o'rganishda nomerlash kiritildi. 2-o'nlik sonlarni o'rganayotganda detsimetr, yuzlik sonlarni o'rganayotganda esa metr kiritiladi. Bu birinchidan, bolalarda son tushunchasini nafaqat sanoq natijasi, balki o'lchash natijasi sifatida ham shakllantirish imkonini beradi; ikkinchidan, bolalarni uzunlik o'lchovlarida ifodalangan sonlar bilan erta tanishtirish imkonini beradi. Bunday yaqinlashtirish natijasida ismli sonlarni alohida mavzuga ajratish zarurati yo'qoldi. Ismli sonlar ustida amallar bajarish vaqti kelganda, bu ish parallel ravishda amalga oshiriladi, chunki ikkala holatda ham o'nlik sanoq tizimi yotadi.

Shuni qayd qilish kerakki, arifmetika materiali amaldagi dasturga yirik metodik birliklarda kiradi. Masalan, ikkita konsentr – million va milliard konsentrlari mavjud emas, balki bitta konsentr – ko‘p xonali sonlar konsentri mavjud; ikkita konsentr – ikkinchi o‘nlik va yuzlik konsentrlari mavjud emas, balki bitta – birinchi yuzlik konsentri bor, bu o‘z ichiga ikkinchi o‘nlikni ham oladi. Murakkab ismli sonlar konsentri deb ataluvchi alohida konsentr yo‘q, chunki bu sonlar ustida amallar isimsiz sonlar ustidagi amallar bilan o‘rganiladi. Nihoyat, ko‘paytirish va bo‘lishga doir to‘rtta jadval yo‘q, balki bittagina jadval mavjud, bu jadval bo‘yicha jadvalda bo‘lish natijalari osongina topiladi. Materialni bunday konsentrlash natijasida bolalarga qisqa vaqt ichida ko‘p miqdorda umumlashtirilgan va puxta bilimlar berish imkoniyati tug‘iladi. Algebra elementlarini kiritish chuqur, tushunilgan va umumlashtirilgan o‘zlashtirish maqsadida javob beradi: tenglik, tengsizlik, tenglama, o‘zgaruvchi tushunchalari aniq asosda ochib beriladi. 1–sinfdan boshlab sonli tengliklar va tengsizliklar ($4=4$; $6=1+5$; $2<3$; $6+1>5$; $8-3<8-2$ va h.k.) qaraladi, ular konsentrdan konsentrga o‘tgan sari murakkablashib boradi. Ularni o‘rganish arifmetik materialni o‘rganish bilan bog‘lanadi va uni chuqurroq ochib berishga yordam beradi. Shu yerning o‘zidayoq soddaroq ko‘rinishdagi $x+3=6$; $8-x=3$ kabi tenglamalar boshlanadi. Keyinroq, ikkinchi sinfdan boshlab, murakkabroq, masalan, $(x+6)-3=20$ kabi ko‘rinishdagi tenglamalar qaraladi. Tenglamalarni yechish oldidan tanlash metodi bilan, so‘ngra amallarning natijalari bilan komponentlar orasidagi bog‘lanishlarni bilganlik asosida bajariladi. 2–sinfdan harf o‘zgaruvchini belgilovchi sinvol ($a+b$; $15-k$ va h.k.) sifatida o‘zgaruvchili tengsizliklar ($8-c>5$) kiritiladi, bunda tengsizliklar tanlash yo‘li bilan yechiladi. O‘zgaruvchi bilan amaliy tanishtirish o‘quvchilarning funksional tasavvurlarini egallashlariga imkon beradi.

Geometrik material bolalarni eng sodda geometrik figuralar bilan tanishtirish, ularning fazoviy tasavvurlarini rivojlantirish, shuningdek, arifmetik qonuniyatlarni, bog‘lanishlarni ko‘rsatmali, konkret illyustratsiyalash maqsadiga xizmat qiladi (masalan, to‘g‘ri to‘rtburchakning teng kvadratlarga bo‘lingan ko‘rsatmali obrazidan ko‘paytirishning o‘rin almashtirish xossasini illyustratsiyalashda foydalaniladi va h.k.). 1–sinfdan boshlab dasturga geometrik figuralar – to‘g‘ri va egri chiziqlar, kesmalar, ko‘pburchaklar va ularning elementlari, to‘g‘ri burchak va boshqalar kiritilgan. O‘quvchilar geometrik figuralarni tasavvur qilishni, ularning nomlarini bilishni va

ularni katakli qog'ozda sodda shakllarda chizishni o'rganishlari kerak. Shuningdek, ular kesma va siniq chiziqli uzunligini, ko'pburchakning perimetrini, to'g'ri to'rtburchak, kvadrat va boshqa figuralarning yuzasini (paletka yordamida) topishni o'zlashtirishlari lozim.

Masalalar – bu shunday mashqlarki, ular yordamida boshlang'ich matematika kursining ko'plab mavzulari ochib beriladi. Masalan, masalalar yechish orqali arifmetik amallar, amallar xossalari, arifmetik amallar natijalari bilan ularning komponentlari o'rtasidagi bog'lanishlar va boshqa tushunchalar aniq mazmunga ega bo'ladi. Dasturga ilova qilingan "Tushuntirish xati"da shunday deyiladi: "Natural sonlar va nol arifmetikasini o'rganish maqsadga muvofiq masalalar tizimi va amaliy ishlar asosiga quriladi. Bu esa har bir yangi tushunchani shakllantirish har doim u yoki bu masalani yechish bilan bog'lanishini, bu masalalar tushuncha ahamiyatini tushuntirishga va uning qo'llanilishini talab qilishini bildiradi." Shunday qilib, masalalar matematika o'qitishni hayot bilan bog'lash vositasi sifatida xizmat qiladi. Ular matematik bilimlarning qo'llanishi va matematik tushunchalarning turli tomonlarini ochib berish uchun yetarlicha turli hayotiy vaziyatlarni taqdim etadi. Bundan tashqari, masalalar yechish jarayonida o'quvchilar hayotda zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni egallab oladilar. Ko'rib turganimizdek, boshlang'ich matematika kursining mazmuni juda keng qamrovli. Matematik xotira, tafakkur, diqqat, ijodiy tasavvur va boshqalarni rivojlantirishni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. O'qituvchi matematika darslarida bolalarning mantiqiy tafakkurlarini rivojlantirish uchun haqiqiy imkoniyatlarga ega bo'lib, bu imkoniyatlardan to'liq foydalanish lozim.

DTC, matematikadan dastur va darsliklarning sinflar qismida tahlili. Bolalar bog'chasi va boshlang'ich sinflarda matematika fani o'qitilishi orasidagi uzviylik.

Matematika o'qitish metodikasi matematikani o'rgatishning samarali yo'llarini ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy va amaliy tadqiqotlarning bir qismidir. Bu metodika matematik fanlarning rivojlanishi va pedagogikaning tamoyillari asosida shakllanadi. Quyida metodikaning asosiy jihatlarini ko'rib chiqamiz:

Matematika o'qitish metodikasi matematika fanining rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Tarixiy jihatdan, matematikada natural son tushunchasi boshqacha qabul qilingan va boshlang'ich arifmetika o'qitishda turli amaliy mashqlar kiritilgan. Hozirgi kunda esa, natural son

tushunchasi to'plamlar nazariyasi asosida tushuntiriladi, bu orqali o'quvchilarga to'plamlar o'rtasida bir qiymatli moslik o'rnatish vazifalari beriladi.

Boshlang'ich matematika o'qitish metodikasi yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Bu metodika o'quvchilarning yoshiga qarab matematik tushunchalarni o'rgatishga qaratilgan. O'quvchilar birinchi sinfdan boshlab oddiy matematik tushunchalarni (masalan, sonlarni taqqoslash, qo'shish va ayirish) o'rganadilar. Matematika o'qitishda pedagogik psixologiya va yosh psixologiyasiga tayanish zarur. Yosh psixologiyasi bolalarning bilish qobiliyatlari, mustaqilligi va ijodkorliklarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu metodikalar o'quvchilarning rivojlanish bosqichlarini hisobga olib, o'qitish jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda predmetlararo bog'lanish osonroq amalga oshiriladi, chunki barcha fanlar bir o'qituvchi tomonidan o'tiladi. Yuqori sinflarda, har bir fan alohida o'qituvchi tomonidan beriladi, bu esa predmetlararo bog'lanishni qiyinlashtirishi mumkin. Shuning uchun, boshlang'ich sinflarda matematikani boshqa fanlar bilan bog'lash osonroq va samaraliroq bo'ladi.

Darslik bilan ishlash metodikasi dars jarayonida hamda mustaqil ishlashda qo'llaniladi. Bu metodikaning maqsadi o'quvchilarga ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlarni mustaqil o'rganishni o'rgatishdir. Darslik va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash o'quvchilarni mustaqil fikr yuritish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Demonstratsiya va illyustratsiya metodlari o'quvchilarga materialni aniq va to'liq tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Bu metodlar o'quvchilarga turmush va texnikadagi hodisalarni bevosita ko'rish va idrok qilish imkonini yaratadi. Ekskursiya metodida o'quvchilar real hayotdagi obyektlar va hodisalarni o'rganishadi, bu esa ular uchun qo'shimcha tajriba va bilim beradi. Amaliy metodlar, masalan, og'zaki, yozma va grafik masalalarni echish, laboratoriya ishlarini bajarish, o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash va takrorlash uchun ishlatiladi. Bu metodlar o'quvchilarning mustaqil ishlash qobiliyatlarini rivojlantiradi va turmushda qo'llay olish ko'nikmalarini o'rgatadi. Shu tariqa, matematika o'qitish metodikasi o'quvchilarga matematik tushunchalarni samarali va qiziqarli tarzda o'rgatishga yordam beradigan, ko'plab metod va yondoshuvlardan iboratdir.

O'quvchilarga beriladigan mashqlar ilgari o'zlashtirilgan qoida va qonunlarni o'z ichiga olishi kerak. Agar o'quvchilar matematik yoki geometrik teoremlardan yaxshi xabardor bo'lsalar ham, ulardan foydalanishni talab qiladigan mashqlarni bajarishda qiyinchiliklar duch kelishlari mumkin. Shuning uchun, mashqlar tartibli ravishda takrorlanishi, har bir mashqning qiyinlik darajasiga qarab rejalashtirilishi lozim. Misol uchun, mashq uchun berilgan masalaning mazmuni, qaysi qoida va formulalar kerakligi, nima qilish zarurligi, qanday metodlardan foydalanish mumkinligi, va ishni nimadan boshlash kerakligi aniq belgilanishi lozim. Laboratoriya mashg'ulotlari o'quvchilarga tabiatdagi narsa va hodisalarni amaliy ravishda o'rganishga imkon beradi. Bu metod o'qituvchi tomonidan ilgari berilgan ma'lumotlarni mustahkamlash va qo'llash maqsadida ishlatiladi. Laboratoriya mashg'ulotlari quyidagi turdagi bo'lishi mumkin:

- **Kuzatish:** Tabiatdagi hodisalarni diqqat bilan o'rganish.
- **Tajriba yoki eksperiment:** O'rganilgan ma'lumotlarni amalda sinab ko'rish.

- **O'lchash va tekshirish:** Maxsus asbob-uskunalar yordamida o'lchashlar va tekshiruvlar o'tkazish.

Laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etishda quyidagi jihatlarga e'tibor berish kerak:

- **Tajribadan kuzatilgan maqsad:** Nima maqsadda tajriba o'tkazilmoqda.

- **Hodisalar xususiyati:** Kuzatilayotgan hodisa yoki tajriba obyekti haqida ma'lumot.

- **Asbob-uskunalar:** Tajribada foydalaniladigan asboblarning tuzilishi va ishlatish usullari.

- **Tajriba ishini boshqarish tartibi:** Tajribani qanday boshqarish va tashkil etish kerakligi.

- **Xavfsizlik choralari:** Tajribani xavfsiz o'tkazish uchun kerakli chora-tadbirlar.

O'quvchilar laboratoriya mashg'ulotlari davomida tajriba natijalari haqida hisobot yozishlari kerak. Bu hisobot yozma yoki grafik ko'rinishda bo'lishi mumkin. Agar o'quvchilar tajribani o'zgacha usulda bajarishsa, ularni rag'batlantirish va ishining to'g'riligini tekshirish zarur.

Induktiv va Deduktiv Metodlar

Induktiv metod: Bu metod bilishning yoʻlidagi birinchi qadam boʻlib, oʻquvchilar umumiy xulosalarga kelish uchun maxsus misollarni koʻrib chiqadilar. Misol uchun, 1–sinf oʻquvchilarga yigʻindilar bilan qoʻshiluvchilar orasidagi bogʻlanishni tushuntirishda bu metodni qoʻllash mumkin.

Deduktiv metod: Bu metod umumiy qoidalar asosida maxsus bilimlarni olishdan iborat. Deduktiv metod umumiy qoida yoki prinsiplarni bilib olib, ular asosida maxsus misollarni yechish uchun ishlatiladi.

Har ikki metod ham matematik tushunchalarni oʻrgatishda muhim rol oʻynaydi. Induktiv metod oʻquvchilarga konkret misollar orqali umumiy qoidalarni oʻrgatadi, deduktiv metod esa mavjud bilimlardan yangi xulosalar chiqarishga yordam beradi.

A n a l o g i y a – shunday xulosaki, bunda predmetlar baʼzi belgilarning oʻxshashligi boʻyicha bu predmetlar boshqa belgilari boʻyicha ham oʻxshash degan taxminiy xulosa chiqariladi. Masalan, uch xonali sonlarni qoʻshish va ayirishning yozma usullarini koʻp xonali sonlarni qoʻshish va ayirishga oʻtkazish analogiyani qoʻllashga asoslangan.

Yuqorida qaralgan metodlardan foydalanish asosida aqliy operatsiyalar: tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish va abstraksiyalash amalga oshadi. Butunni uni tashkil etuvchi qismlarga ajratishga yoʻnaltirishgan fikrlash usuli **a n a l i z** deb ataladi. Predmet yoki hodisalar orasida bogʻlanishlar oʻrgatishga yoʻnaltirilgan tafakkur usuli **s i n t e z** deb ataladi. Bularga misol keltiramiz.

Oʻqituvchining: ikki oʻntalik va oltita birlikdan tuzilgan son qanday ataladi?, – degan savoliga javob berishda oʻquvchilar sintezdan foydalaniladi (ikki oʻnlik va 6 ta birlikdan iborat son 26 dir);

Oʻqituvchining: 45 sonida nechta oʻnlik va nechta birlik bor?, – degan savoliga javob berishda oʻquvchilar sonni analiz qiladi.

Taqqoslash usuli – qaralayotgan sonlar arifmetik misol va masalalarning oʻxshash va farqli alomatlarini ajratishdan iborat. Matematikada yangi tushunchani, qonunlarni tarkib toptirishda bolalar umumlashtirishga duch keladi.

Umumlashtirish – oʻrganilayotgan obyektlarning umumiy muhim tomonlarini ajratish va aniqlashdan iborat.

1. Noanʼanaviy taʼlim metodlari

O'quvchilarning ijodiy ishlashiga ko'mak beruvchi usullardan biri maktabda konferensiya darsini tashkil etish va o'tkazishdir. Konferensiya darsi quyidagi yo'nalishda bo'ladi:

- an'anaviy shakldagi konferensiya darsi;
- maxsus mavzuni ilmiy jihatdan o'rganish;
- kasbga qiziqtirish darsi.

Konferensiya darsi o'quvchilarning kitob ustida mustaqil ishlashiga, olam yangiliklari bilan tanishishiga va ularning bilish faoliyatini kengaytirishga katta yordam beradi. Konferensiya darsining muvaffaqiyatli o'tishi uning sifatiga, tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Bunday tayyorgarlikka quyidagi bosqichlar kiradi:

konferensiya darsining vazifalari va unda muhokama qilinadigan savollar doirasini aniqlash;

o'qituvchining tegishli adabiyotlarni o'rganishi;

o'quvchilar o'rtasida ma'ruzani to'g'ri taqsimlash;

o'quvchilar uchun qo'shimcha moslamalar berish;

Konferensiya darsining mavzusi shunday tanlanishi kerakki, u birinchidan qiziqarli, ikkinchidan, uni atroflicha va chuqur o'rganishga erishish, uchinchidan, mavzuning texnik ahamiyatini yoritib berish lozim.

2. Seminar darsi.

O'quvchilarda mustaqil bilim olish va kitob ustida ishlash ko'nikmasini hosil qilishda seminar darsi yaxshi natija beradi. Seminar darsi hozirgi zamon talabiga javob beradigan dars turlaridan biri bo'lib, o'quvchilarni mustaqillikka o'rgatadi, qo'shimcha adabiyotlar, jurnallar, ommabop kitoblar, ma'lumotnoma (spravochnik)lardan foydalanishga odatlantiradi. O'quvchi o'rgangan materiallarini xulosalash, texnika va turmushga bog'lash, muammoli savollarni to'g'ri hal qilishda ijodiy yondashishga harakat qiladi. Seminar darsining maqsadi o'quvchilarni adabiyotlardan, qo'llanmalardan mustaqil konspekt olishga, o'quv predmetini chuqurroq o'rganish, egallagan bilimlarini umumlashtirishga o'rgatishdan iborat.

Masalan: miqdorlar (narx–navo, massa, vaqt, uzunlik, yo'l, yuz, tezlik) orasidagi bog'lanishlarni qo'llab, kundalik hayot bilan bog'lash mavzusiga doir seminar darsini tayyorlash.

Mavzular:

1. Massa o'lchov birliklari va uning hayotimizdagi o'rni.

2. Vaqt o'lchov birliklari va vaqtning kundalik hayotimizdagi ahamiyati.

3. Bozor iqtisodiyoti, narx–navo.

3. *Texnika vositalari yordamida dars o‘tish.*

O‘qituvchiga dars berishda yordam beruvchi asosiy qurol darslik, unga yozilgan metodik qo‘llanma, savol va masalalar hamda mashqlar to‘plami, didaktik material va hokazolardir. Shular qatoridan yaxshi o‘rin olgan vosita texnika vositalardir. Ya’ni kino apparatlari, video, kodoskop va boshqalar. Ko‘z bilan ko‘rib, quloq bilan eshitishga yordam beradigan bunday asboblarning o‘quvchilarning bilim olish samaradorligini oshiradi.

4. *Ilmiy–fantastik adabiyotlar ustida ishlash.*

Mazkur usul o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish va kitob ustida mustaqil ishlash ko‘nikmalarini hosil qiladi. Ilmiy–fantastik kitob ustida ishlash o‘quvchilarning bilim doirasini kengaytirishga yordam beradi.

5. *O‘ylab top (evrika) darsi.*

O‘quvchilarning topqirlik darajasini aniqlash uchun “O‘ylab top” o‘yini o‘ynaladi. Bu o‘yinni fizika, matematika, kimyo va boshqa fanlarda o‘tkazish mumkin. Matematika darsida quyidagi “O‘ylab top!” o‘yini mavjud:

Bu o‘yin 2, 10, 14 sonlarini qaytarmagan holda xohlagan sonlar qo‘yilib, 30 raqamini hosil qilish. Quyida har tomonlama 30 sonini chiqarish usuli ko‘rsatiladi. Bunda diagonalda ham 30 raqami chiqadi. Fizika fanida formuladagi bitta harf tashlab, o‘rniga so‘roq (?) belgisi qo‘yiladi.

6. *O‘yinchoqlar yordamida dars o‘tish.*

Interfaollikni oshirishda ba’zi mexanik, elektron o‘yinchoqlar muhim rol o‘ynaydi. Ular bolalarning atrof–muhitni o‘rganishida katta yordam beradi. Ayniqsa, matematika darslarida 1,4–sinf o‘quvchilarining tayyor yoki o‘zlari yasagan o‘yinchoqlarni namoyish qilishlari ularning bilim olish jarayonini tezlatadi va texnika fanlariga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

7. *Darsda kasbga yo‘naltirish.*

Mavzuni o‘quvchilar qiziqqan kasblarga bog‘lab o‘tish bolaning o‘sha kasbga bo‘lgan qiziqishini orttiradi. Bunda o‘quvchi darsni diqqat bilan tinglaydi. O‘zi ham keyingi darsda qiziqqan kasbi bo‘yicha biron narsa aytib berishga intiladi. Turmushda va texnikada ko‘rgan amaliy ishni kasbiga bog‘lashga urinadi. Natijada o‘quvchida fanga, kasbga bo‘lgan qiziqish ortib boradi.

8. *Ekserimental darslarini o‘tish.*

O'quv jarayonini jonlashtirish hamda o'quvchilarning fizika, kimyo va biologiya darslarida mustaqil ish olib borishini ta'minlashda tajribaviy dars o'tish metodi yaxshi natija berishi bilan birga, ularning texnik ijodkorligini oshirishga yordam beradi. O'quvchilar amallarning asosiy jarayonlarini o'z ko'zi bilan ko'radi. Hosil bo'lgan natijalarni mustaqil tahlil qilib, tegishli xulosa chiqaradi. Fizika, kimyo va biologiya fanlaridan o'tkazilgan laboratoriya ishlari o'quvchilarga hodisalarni chuqurroq tekshirish va o'rganishga, zamonaviy asboblardan o'lchash natijalariga matematik ishlov berish metodlari bilan tanishishga, ijodiy izlanish ko'nikmalari egallashga imkon beradi. Eksperimental dars o'tishdan maqsad nazariy bilimni mustahkamlash va chuqurlashtirish hamda asboblardan amaliy ishlash, olingan natijalarni hisoblash, ularni tatbiq qilish ko'nikmalarini oshirishdir.

9. Bahs–munozara darsi.

Mazkur usulda o'quvchilarga bir kun oldin mavzu beriladi. O'quvchilar mavzuni o'qib, savollarga javob topib, guruhlarda o'sha savollarga javoblar bahs–munozara asosida olib boriladi. Yoki biror masala sinf taxtasida ishlanadi va uning II, III varianti bor bo'lsa, bahs–munozara tarzida ishlanadi. Bunda o'quvchilarning faolligi oshadi, o'zini erkin tutadi.

10. Har xil yozma ishlar.

O'quvchilarning bilim darajasi, tafakkuri yuzasidan har xil yozma ish olinadi. Yozma ishlar 5–10, 10–15, 15–20 va hokazo, ya'ni 45 minut davom etadi. Ba'zida, ijodiy yozma ishlar olinib, o'quvchining ijod qilish faoliyati o'rganiladi.

11. Integrativ (fanlararo bog'lanish) darslar.

Hozirgi zamon tabiiy fanlari ichida fizika, kimyo, biologiya, matematika va geografiya fanlari qisman bir–biriga bog'langan, ya'ni integratsiyalangan. Bu darslar o'quvchi tafakkurini rivojlantiradi, solishtirish, turli faktlarni tahlil qilish, xulosa va yakunlar chiqarish kabi fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga, mustaqil faoliyatida esa muammolarni hal qilishga ijodiy yondashishga yordam beradi.

Bundan tashqari, bu hol o'quvchilarning ko'pgina tushuncha ta'riflarini yodlay olishlarinigina taqozo qilmay, balki tushunchalar tizimini o'zlashtirishni ham talab qiladi. Respublikamiz o'quvchilarining, deyarli, 60, 70 foizi qishloqda yashaydi. Shuni hisobga olgan holda, fizika va boshqa fanlar qishloq xo'jalik texnikasi bilan bog'lab o'tilsa, bu o'quvchilar bilimining o'sishiga yordam beradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Boshlang'ich matematika ning tuzilishi va mazmuni haqida nimalarni bilasiz?
2. Matematika o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi haqida gapirib bering?
3. DTC, matematikadan dastur va darsliklarning sinflar qismida tahlili. Bolalar bog'chasi va boshlang'ich sinflarda matematika fani o'qitilishi orasidagi uzviylik haqida nimalarni bilasiz?

10-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA QO'LLANILADIGAN O'QUV VOSITALARI VA ULARNING VAZIFALARI

Reja:

1. Matematikadan boshlang'ich sinflar uchun darsliklar, ularning mazmuni va tuzilishi. Turli metodik qo'llanmalar, ko'rgazmalar va ulardan foydalanish.

2. O'qitish vositalaridan ijodiy foydalanish va yasaladigan ko'rgazmali ko'rsatmalar.

3. Yasashga doir misollar. Rabototexnika elementlari.

Mavzuning maqsadi: boshlang'ich sinf matematika darslarida qo'llaniladigan o'quv vositalari va ularning vazifalarini o'rganishdan iborat.

Tayanch atama va iboralar: matematika, texnologiya, axborot, standart, interfaol, didaktika, dars, metod, ko'rsatmalilik, taqdimot, talablar, boshlang'ich sinf, mustaqil ish.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skeleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Matematikadan boshlang'ich sinflar uchun darsliklar, ularning mazmuni va tuzilishi. Turli metodik qo'llanmalar, ko'rgazmalar va ulardan foydalanish.

Matematika darsiga tayyorlanishda birinchi navbatda darslar tizimining tuzilishi va mavzularning o'zaro bog'liqligini aniqlash muhimdir. Shu orqali o'quvchilarning yangi mavzu materialiga tayyorgarligi va qaysi mavzularni qayta ko'rib chiqish zarurligi aniqlanadi.

O'qituvchi darsga tayyorlanishda matematika dasturi, ishchi reja, darsliklar, o'quv qo'llanmalar va metodik adabiyotlarni tayyorlashi lozim. Keyin esa navbatdagi darsning mazmunini rejalashtirishga kirishadi. Avvalo, bu dars matematika dasturida qaysi mavzular bilan bog'liq ekanini, tushunchalarni qanday izohlash kerakligini aniqlash muhimdir. Bu jarayon asosiy didaktik maqsadni belgilab beradi va darsning mazmuni, shuningdek, uning tipik xususiyatlari aniqlanadi.

Darsning didaktik maqsadi uning tarkibiga bog'liq bo'lib, darsning turli qismlarining bir-biri bilan bog'lanishini ta'minlaydi. Bu esa darsni yaxlit va mantiqiy tartibda olib borishga imkon yaratadi.

Dars rejasini tuzishda avvalo, mavzuning didaktik maqsadini ko'zda tutib, asosiy qismlarni rejalashtirish kerak. Agar dars yangi bilimlar taqdim etishga qaratilgan bo'lsa, masalan, uch xonali sonlarni yozma qo'shish mavzusi bo'lsa, o'qituvchi darsni qanday tushuntirishini o'ylashi kerak. Avvalgi darsda o'tilgan mavzularni takrorlash zarurligini va uy vazifasi tekshirilishi kerakmi, yo'qmi, degan savollarni ko'rib chiqishi lozim. Shundan so'ng, yangi mavzuni o'rganish uchun qaysi topshiriqlarni berish maqsadga muvofiq ekanligini hal qiladi.

O'qituvchi darsning tuzilmasi, o'quv materiallari, foydalaniladigan metod va usullar, ko'rgazma qurollarini oldindan tayyorlab, darsning har bir qismini rejalashtiradi. Bu darsning samarali o'tishini va o'quvchilarning yangi mavzuni yaxshi o'zlashtirishini ta'minlaydi.

Darsning har bir bo'limini bajarish uchun qancha vaqt talab qilishni aniqlash zarur. Tabiiyki, darsning eng katta qismi darsning asosiy didaktik maqsadini yechadigan bo'limga qaratilishi zarur.

Darsga tayyorgarlik ko'rishda darsda o'quvchilarga beriladigan vazifani bajarish usullarini ko'rsatish, ya'ni misol va masalalarni yechib qo'yish, sxematik yozuv va grafik ishlarni tayyorlash, o'qituvchining o'zi uchun foydalidir. Darsning maqsadi, uning strukturasi va mazmuni aniqlangandan keyingina darsning rejasini tuziladi.

Darsning rejasida uning mavzusi va asosiy didaktik maqsadi, foydalaniladigan ko'rgazma qurollar va uni jihozlash ko'rsatiladi. Tartib bo'yicha dars bo'limlarining strukturaviy nomi va uning mazmuni, mumkin qadar vaqtning taxminiy bo'linishi ham ko'rsatiladi.

Dars ishlanmada texnologik xarita mumkin qadar to'laroq yoritiladi. Suhbatni olib borishga yordam beradigan savollar o'quvchilarga havola etiladi va o'quvchilardan kutadigan javoblar uchun o'quv ishining metod va usullari yoziladi.

Misol va masalalar yechishga oid tavsiya va ko'rsatmalar beriladi. Shunday qilib o'qituvchi quyidagi ishlarni bajarishi lozim:

1. O'quv dasturi va o'qituvchi rejasida darsning o'rnini aniqlash.
2. Darsning asosiy didaktik maqsadini aniqlash.
3. Dars mazmunini aniqlash.
4. Dars bosqichlarini tuzib chiqish.
5. Dars rejasini tuzish.
6. Dars ishlanmalar (konspektini) tuzish.
7. Dars o'tish metodlarini aniqlash.
8. Har bir bosqichga sarflanadigan vaqtni aniqlash.
9. Darsda va uyga beriladigan misol va masalalarni yechib chiqish.
10. Ko'rgazma qurollarni tayyorlash va h.k.

O'qitish vositalaridan ijodiy foydalanish va yasaladigan ko'rgazmali ko'rsatmalar.

Tuzilgan matematika darsining reja yoki konspekti o'qituvchiga o'quvchilar bilan bajaradigan ishlarning umumiy yo'nalishini, ketma-ketligini, shuningdek, misollar va algebraik ifoda namunalarini ko'rsatib beradi.

O'qituvchi o'z reja yoki konspektidan erkin foydalanadi, lekin zarurat tug'ilganda undan chekinishi ham mumkin. Masalan, agar o'quvchilar dars mazmunini to'liq o'zlashtirmasalar, qo'shimcha tushuntirish berishi yoki o'quvchilar qiynalayotgan joylarda yordam ko'rsatishi mumkin. Agar mashqlarni bajarish yetarli darajada bo'lsa, ba'zilarini qoldirib, o'quvchilarning bilimini tekshirish uchun savollar berishi yoki topshiriqlarni bajarishini kuzatishi mumkin.

Boshlang'ich matematika kursining asosiy xususiyati uning amaliy yo'nalganligidadir. Agar yuqori sinflarda ba'zi matematika masalalari nazariy xarakterga ega bo'lsa, boshlang'ich sinflarda har bir yangi tushuncha va qonun amaliy faoliyat orqali kiritiladi. Masalan, o'quvchilar to'g'ri to'rtburchakning ta'rifini va xossalarini bilib, amaliy masalalarni yechishga o'rganadilar. Ular to'g'ri to'rtburchakning qarama-qarshi tomonlarining tengligini o'lchab, uning perimetri va yuzini hisoblashni amaliy ravishda o'zlashtiradilar.

Boshlang'ich maktabda shakllanadigan amaliy ko'nikmalar keyingi matematika kurslari uchun muhim ahamiyatga ega. Masalan, son haqidagi 1 va 5-sinf o'quvchilarining tasavvurlari turlicha bo'lsa-da, quyi sinflarda shakllangan arifmetik amallarni yozma va og'zaki bajarish ko'nikmalari keyingi sinflarda ham qo'llaniladi.

Shu sababli, o'quvchilarda puxta amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish boshlang'ich sinf o'qituvchisining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Bu jarayonda u ikki asosiy metodik muammoni hal etishi kerak:

- 1) amaliy ishlar mazmunini aniq va batafsil belgilash;
- 2) o'quvchilarning bu ishlarni o'zlashtirishlari va ularning ustidan samarali nazoratni yo'lga qo'yish.

Biror jarayonni oddiy ishlarning qat'iy ketma-ketligi sifatida ko'rsatish mumkin. Bunday jarayonni amalga oshirish uchun bajariladigan ishlar ketma-ketligi algoritm deb ataladi. Agar biror ishni bajarish algoritmi ma'lum bo'lsa, uni o'quvchilarga o'rgatish osonlashadi. Shuning uchun algoritmnlarni ishlab chiqish va ularni o'qitish muhim metodik ahamiyatga ega bo'lib, algoritmlar o'quv jarayonining muhim qismi hisoblanadi.

“Algoritmnlarni o'qitishda esa bir qator didaktik talablarni hisobga olish kerak. Bir xil ishlar uchun turli algoritmlar tuzilishi mumkin, ularning farqi esa elementar ishlar soni va ularning lozimligi bilan belgilanadi. Shu sababli, o'rganilayotgan algoritmlar imkon qadar sodda va samarali bo'lishi kerak”²¹.

Boshlang'ich sinflar o'quv materialiga nisbatan bir necha variantdagi algoritmnlarni ko'rib chiqamiz.

To'g'ri to'rtburchak perimetrini aniqlash algoritmini ko'raylik.

A1: 1. To'g'ri to'rtburchakning har bir tomonini o'lchash.

2. Olingan qiymatlar yig'indisini topish.

A2: 1. To'g'ri to'rtburchak tomonlari uzunliklari yig'indisiga teng kesma yasash.

2. Hosil bo'lgan kesmani o'lchash.

Barcha sinflar masalalari uchun ham algoritm tuzib bo'lavermaydi. Masalan, arifmetik masalalar shartlari bo'yicha ifodalar (tenglamalar) tuzish uchun, berilgan sonli ma'lumotlar, ifodalar (tenglamalar) bo'yicha matnli masalalar tuzish uchun, matnli masalalar shartlarini qisqa yozish uchun algoritm ishlab chiqish mumkin emas.

Ikkinchi tomondan, ko'pchilik sxemalar, yo'riqnomalar, buyruqlar tashqi tomondan algoritmnlarga o'xshasada, lekin aslida ular algoritmlar emas. Bu narsa, xususan, o'quvchilarga masalaning ustida ishlashlari

²¹ Абдуллаев, А. Математика дарсларини ташкил этиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи нашриёти, 2015. – 240 б.

bo'yicha eslatmaga ham taalluqlidir. Boshlang'ich sinflarda algoritmlashtirish mumkin bo'lgan jarayonlarning eng muhim sinflarini sanab o'tamiz:

- 1) "katta", "kichik", "teng" munosabatlarini o'rnatish;
- 2) og'zaki va yozma hisoblashlar;
- 3) tenglamalarni yechish;
- 4) geometrik shakllarni yasash;
- 5) sonning ulushini, sonning kasrini, sonning ulushi bo'yicha uning o'zini aniqlash.

Endi ikkinchi metodik muammoni qaraymiz, u o'quvchilarga algoritmlarni o'rgatishning umumiy qonuniyatlarini ochishdan iborat edi.

Yuqorida aytilniki, algoritmlashtirilishi mumkin bo'lgan ma'lum amaliy faoliyatni o'qitish tamoyilga ko'ra ushbu bosqichlarga bo'linadi: o'qituvchi algoritmni ishlab chiqadi; o'qituvchi algoritmning mazmuni bilan o'quvchilarni tanishtiradi; o'quvchilar mazkur algoritmdan ko'p marta foydalanib, uni o'zlashtiradilar.

O'rta maktab uchun matematika dasturlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich maktabdagi algoritmik masalalar o'rta maktabdagilardan sezilarli farq qiladi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari og'zaki va yozma hisoblash algoritmlarini avtomatizm darajasida o'zlashtirishlari kerak. Bu, shuningdek, "katta", "kichik", "teng" munosabatlarini aniqlash algoritmlariga ham tegishlidir. Tenglamalarni yechish, geometrik shakllarni yasash, ulushlar va kasrlar ustida amallar bajarish bo'yicha bilimlar o'rta sinflarda yanada rivojlantiriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari tenglamalarni yechishda arifmetik amallar orasidagi bog'lanishni, geometrik shakllarni yasash jarayonida ularning ta'rifi va xossalarini, kasrlar va ulushlarni hisoblashda esa bu tushunchalarning mohiyatini o'zlashtiradilar.

O'quvchilarni algoritmlar bilan tanishtirishda ikki asosiy metodik yondashuv mavjud: Ilgari o'rganilgan elementar harakatlarni ma'lum ketma-ketlikda bajarish orqali yangi masalani hal qilish imkoniyati o'quvchilarga ko'rsatiladi. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida algoritmni qayta bajaradilar. Ushbu tajriba umumiy sxema ko'rinishida jamlanadi va kartochkalarda yoki maxsus jadvallarda qayd etiladi. Dastlabki bosqichlarda o'quvchilar har bir elementar harakatning mazmunini baland ovozda aytib beradilar, keyinchalik esa ularni ichlarida bajaradilar. Algoritm o'zlashtirilgan sari o'quvchilar sxemasiz ishlay

boshlaydilar. Bu yondashuvda algoritm tarkibidagi harakatlar va ularning bajarilish tartibi o'quvchilarga tayyor holatda beriladi.

Algoritm sekin-asta va maqsadga yo'naltirilgan tarzda o'quvchilarning faol ishtirokida shakllantiriladi. O'quvchilar algoritm tarkibidagi harakatlarni o'zlari anglab tanlaydilar va ularning ketma-ketligini aniqlaydilar. Bu jarayonda mavjud ta'riflar va xossalar, shuningdek, ilgari o'rganilgan algoritmlar asosida yangi algoritmlar yaratiladi. Bu yondashuvda o'quvchilarning ishtiroki katta bo'lib, jarayon tadqiqot ishiga o'xshash bo'ladi.

O'quvchilarning ba'zi amaliy ko'nikmalarini algoritmik tarzda o'zlashtirishlari, ularga qo'yilgan topshiriqlarni bajarishda tizimli xatolarni aniqlashni osonlashtiradi. O'quvchi noto'g'ri javob bersa, bu aynan qaysi elementar harakatni xato bajarayotganini ko'rsatishi mumkin.

“Bolalarning matematik tasavvurlarini rivojlantirish vazifalari, miqdor, makon va zamonga oid tushunchalarni shakllantirish o'qitishning asosiy shartlaridan biridir. Tarbiyachi har bir mashg'ulotda asosiy masalalarni ochib berishi va dars metodikasini tushuntirishi kerak. Bunda beriladigan tavsiyalar bolalarga beriladigan topshiriqlar, savollar va mashqlarni o'z ichiga oladi, lekin o'qituvchi ularni sinf sharoitiga moslashtirishi mumkin”²².

Dastlab bolalarga kundalik rejimni o'rgatish jarayonida matematik tushunchalar va iboralar shakllantiriladi. Tayyorlov guruhida didaktik ko'rsatma materiallardan foydalanish xarakterlidir. O'qituvchi ko'rsatmalarga o'zgartirishlar kiritishi va sinf darajasiga mos mashqlarni tanlashi mumkin. O'qituvchi didaktik o'yinlarni ham ijodkorlik bilan tashkil qilib, o'yinlarni dars mavzusiga mos ravishda variatsiyalab borishi kerak. Tayyorlov guruhlarida matematikani o'rgatish metodikasi

Bolalar bog'chasining tayyorlov gruppasida bir haftada ikkita, bir yilda 72–74 mashg'ulot o'tkazish rejalashtiriladi. Mashg'ulotlar sentyabr–may oyining oxirigacha har biri 25–30 minutdan o'tkaziladi. Mashg'ulotlarda didaktik o'yinlar, ko'rgazmali materiallardan keng foydalaniladi.

Bolalar mashg'ulotlarga qiziqib qatnashishlari uchun tarbiyachi quyidagi talablarga rioya qilishi lozim :

²² Бобоев, Р. Бошланғич синфларда математика ўқитиш методикаси. – Тошкент: Шарқ нашриёти, 2018. – 356 б.

1. Dastur materiallarini yaxshi o‘zlashtirib olish.

2. Puxta material (namoyish qiluvchi va tarqatma) tayyorlash.

3. Bolalar faoliyatini o‘zgartirib turishga, qiziqishga e’tibor qilish.

4. Mashg‘ulot o‘rtasida harakatli o‘yinlar o‘tkazishni rejalashtirish.

5. Mashg‘ulot davomida bolalarning mustaqil xulosa chiqarishlariga erishish.

6. Bolalarning xilma–xil javoblarini rag‘batlantirish.

Dastur materialini mashg‘ulotlarga taqsimlashda bolalarning bilim va ko‘nikmalariga, shuningdek, ularning tayyorgarlik darajasiga e’tibor berish lozim. Masalan, ertaklar olamiga sayohat qilish, predmetlarning nomlari va sanog‘ini o‘rganish. Maxsus terminlarni to‘g‘ri qo‘llash katta ahamiyatga ega, masalan, son va raqam tushunchalarini aralashtirib yubormaslik kerak. To‘g‘ri ibora: “Qaysi son katta, qaysinisi kichik?” (Qaysi raqam katta deb aytish noto‘g‘ri).

Mashg‘ulotlarda barcha bolalarning faol ishtirokini ta’minlash uchun har bir bolaning oldida tarqatma materiallar bilan bir qatorda signalli kartochkalar bo‘lishi tavsiya etiladi. Agar o‘rtog‘ining javobi to‘g‘ri bo‘lsa, bola qizil kartochkani, javob noto‘g‘ri bo‘lsa yoki qoniqmasa, ko‘k kartochkani ko‘tarishi lozim. Bu usul yordamida barcha bolalar o‘rtoqlarining javoblarini diqqat bilan eshitadi, intizom saqlanadi, shuningdek, ularning test sinovlariga tayyorgarligi ham oshiriladi.

0 dan 9 gacha bo‘lgan raqamlar bilan tanishtirish jarayonida raqamning sonning shartli belgisi ekanligi tushuntiriladi. Bu bosqichda bolalarga raqamlarni yozishga o‘rgatilmaydi, faqat ularning bosma ko‘rinishi bilan tanishtiriladi. Bolalar har bir raqam qaysi sonning belgisini anglatishini ajrata bilishlari kerak. Jami 10 ta raqam mavjud: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. 10 raqami mavjud emas; 10 soni ikki raqam: 1 va 0 bilan belgilanadi. Bitta mashg‘ulotda bitta yoki ikkita raqam bilan tanishtirish mumkin.

Masalan, “1” raqami bilan tanishtirganda, tarbiyachi sanoq kartochkasiga bitta o‘yinchoq qo‘yadi va uning oldiga bir dona doirali kartochka joylashtiradi. Ikki bolani chaqirib, ulardan biriga bir marta sakrashni, ikkinchisiga esa bir marta stolga taqillatishni so‘raydi. Bolalar birgalikda “bitta” degan xulosaga keladi. So‘ngra tarbiyachi “1”raqamini ko‘rsatib, bu sonning shartli belgisidir, har bir son o‘z belgisiga ega ekanligini tushuntiradi. Bolalar bog‘chasi bilan boshlang‘ich sinf o‘rtasidagi uzviylik shundaki, ular bir–birini to‘ldirib boradi.

Bolalar predmetlarni ustma–ust yoki tagma–tag terib, sanash orqali to‘plamlarning teng yoki teng emasligini aniqlashadi. Tenglik va notenglik munosabatlarini aniqlashda maxsus belgi va simvollardan foydalaniladi. Masalan: “Qaysi qatorda ko‘proq? Qaysi qatorda kamroq? 5 soni 6 dan kichik.” Keyin: “5 va 6 tengsizligi o‘rniga tenglik hosil qilish uchun nima qilish kerak?” deb so‘raladi. Javob: birni qo‘shib tenglik hosil qilinadi, birni ayirib tengsizlikni yozish o‘rganiladi. Masalan: $6=6$.

“6–7 yoshli bolalar juda o‘ynoqi bo‘lganliklari sababli ularga uyda yoki bog‘chada o‘yinlar o‘ynash, mashg‘ulotlar o‘tkazish tavsiya etiladi. Chunki o‘yinlar ularning ko‘rish, eshitish va idrok qilish qobiliyatlarini rivojlantirib, predmetlarning shakli, kattaligi va rangi kabi xususiyatlarni ajratib bilishiga yordam beradi. O‘yinlar nafaqat predmetlarning shakli va rangini ajratishni, balki bolaning nutqi va tafakkurini rivojlantirishga ham xizmat qiladi”²³.

Bu davrda o‘g‘il bolalar otalariga, qiz bolalar esa onalariga o‘xshashni juda xohlashadi. Ko‘pgina kichikintoylar ota–onalarining yoki bog‘cha opalarining xatti–harakatlarini o‘z o‘yinlarida aks ettiradilar. Bola o‘yinida ularning uyidagi kayfiyat va o‘zaro munosabatlar qandayligi haqida ko‘p narsani bilib olish mumkin.

Ba‘zan bolalar o‘yinga berilib, kattalarning murojaatini eshitmasliklari yoki aytilgan ishni bajarmasliklari mumkin. Bunday holatlarda bolani qattiq tanqid qilish o‘rniga uning nima bilan bandligini aniqlash va unga qo‘shilish yaxshiroqdir. Agar bolaning qilayotgan ishi noto‘g‘ri bo‘lsa, unga buni tushuntirish, to‘g‘ri bo‘lsa, maqtash kerak.

Maktabga tayyorlanayotgan bolalar uchun sanoq sonlarini o‘rgatish foydadan holi emas. Ko‘pgina ota–onalar yoki tarbiyachilar bolalarni 3–4 yoshida sanashga o‘rgatadilar. Maktab yoshiga etgan bolalar esa bimalol 10 gacha sanashni biladilar. Keyingi bosqichda raqamlarni kartonlardan yasab, ularni to‘g‘ri tartibda yoki aksincha joylashtirish orqali bolalarning sanash ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Mashg‘ulotlarda bolalarning diqqatini jalb qilish uchun 10 sonigacha bo‘lgan raqamlarning orasidan ikkitasini olib tashlash yoki boshqa raqamlarni qo‘shib qo‘yish orqali bolalarning e‘tiborini tekshirish mumkin. Shu bilan birga, o‘yinlarni murakkablashtirish orqali bolalarning diqqat va xotirasi yanada rivojlantiriladi.

²³ Vygotskiy, L.S. "O‘yinining psixologik asoslari." (1967)

Boshlang'ich sinflardagi matematik ta'lim V–VI sinfdagi ta'limga bevosita bog'liq bo'lishi kerak. Boshlang'ich sinflarda olingan bilimlar puxta asos bo'lib, keyingi matematik ta'limni uzluksiz davom ettirishga imkon yaratadi. I–IV sinflardagi matematik bilimlar V–VI sinflardagi materiallar bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerak.

I–IV va V–VI matematika dasturidagi o'zaro izchillik ana shu qat'iylikka amal qilgan holda oshiriladi. Masalan, V sinf matematikasining I bobi "Natural son" deb ataladi. Bunda o'quvchilar natural son bilan boshlang'ich sinfda tanishganlar. Bu yerda esa natural son tushunchasi kengaytiriladi, chuqurlashtiriladi, yangi tushunchalar bilan boyitiladi. Bu yerda natural sonlarning bo'linish belgilari, EKUB va EKUK tushunchalari kiritiladi. Shuningdek, manfiy sonlar, oddiy va o'nli kasrlar, tenglama va tengsizlikni boshqacha usullar bilan yechish, yechim, ildiz kabi tushunchalar kiritiladi. Matematik logikaga asoslangan holda "to'g'ri va noto'g'ri fikrlar", "o'zgaruvchan mulohazalar", "yechimlar to'plami", algebraik amallar kabi tushunchalar bilan boyitiladi. Shuning uchun bu sinflar o'qituvchilari o'zaro fikr almashishda va bir–birining o'quv materiali, o'qitish metodi bilan tanish bo'lishi kerak. V–VI sinfga kelganda I–IV sinfda o'rganilgan o'quv materialini kengaytirish, davom ettirish, chuqurlashtirish masalasi qo'yiladi. Shuningdek V–VI sinfga kelganda faqatgina 4 amal o'qitilmasdan undan tashqari to'plam, tenglama va tengsizliklar, manfiy va kasr sonlar, geometrik yasashlar, almashtirishlar kabi materiallar qo'shib o'qitiladi.

Turli metodik qo'llanmalar , ko'rgazmalar va ulardan foydalanish. O'qitish vositalaridan ijodiy foydalanish va yasaladigan ko'rgazmali ko'rsatmalar .

Darsda o'qituvchi o'quvchilarni o'qitadi, o'quvchilar esa o'qiydi degan fikrni boshqa so'zlarda quyidagicha ifodalash mumkin: o'quvchilar o'quv, malaka va bilimlarni egallaydilar, o'qituvchilar esa bilimni egallash jarayoniga rahbarlik qiladilar.

Bu rahbarlik o'qituvchining o'quvchilar o'quv faoliyatini tashkil qilishdan iborat bo'lib hisoblanadi. Buning uchun o'qituvchi kerakli material tanlaydi, uni ma'lum ketma–ketlikda joylashtiradi, o'quvchilarning bilim manbalarini tavsiya qiladi, o'quvchilarning o'zlashtirish bo'yicha faoliyatini tashkil etadi, bilimni o'zlashtirish jarayoni qanday o'tishini nazorat qiladi.

O'quvchilarning matematik bilimlarni o'zlashtirish jarayoni qiyin jarayondir. Buni matematik tushunchalarning vujudga kelishini haqqoniy anglagandagina uni to'g'ri tushunish mumkin.

Haqiqatni tasavvur qilishga asosan matematik tushunchalar bizdan tashqaridagi narsalarning xossalarini aks ettiradi. Son tushunchasi yoki figura tushunchasi bizdan tashqaridagi narsalarning xususiyatlaridan kelib chiqqan. Matematik tushunchalarning vujudga kelishini bunday tushunish yosh maktab o'quvchilarining tashqi olam ob'yektlariga xos bo'lgan fazoviy forma, miqdoriy munosabatlarni o'rganishlarni tarbiyalaydi.

Bola hali maktabga kelmasdan turib o'yin bilan ish ko'radi–yu to'plamdan uning ayrim elementlarni axtaradi, elementlarni to'plamga birlashtiradi, to'plamlarni yig'adi, to'plamdan uning qismini ajratadi, to'plamlarni taqqoslaydi, teng sonli to'plamlarni ajratadi.

Narsalar to'plami bilan olib borilgan hamma shu kabi amaliy harakatlar, kattalar bilan doimiy aloqa – natural son tushunchasining shakllanishiga olib keladi.

Kublardan, g'ishtlardan, loylardan, har xil “yasashlarni” bajarish, rasm va boshqa shu kabi bolalar faoliyati ularga forma, o'lchov, predmetlarning o'zaro joylashishlari bilan tanishishiga imkon beradi, bu esa geometrik tushunchalarning shakllanishida asos bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, bolalar boshlang'ich matematik bilimlarni, o'zlarining katta bo'lmagan shaxsiy tajribalarida, mustaqil interfaol metodlar bilan munosabatning ta'siri bo'lgan holda egallaydi.

O'qituvchi bu bolalarning bilimlarini aniqlaydi, ularni to'g'rilaydi, to'ldiradi va shu fundamentga yangi bilimlarni o'zlashtirishni tashkil etadi. Yangi bilimlarni bunday egallash, yangi fakt va tushunchalarni kuzatish asosida mustaqil ishlashi, shuningdek, kishilar tomonidan ishlangan bilimlarni egallash bilan olib borish mumkin. Bunda yangi bilimlarni egallash yangi va oldingi bilimlar orasidagi ta'riflangan tushunchalar va yangi faktlar orasidagi qarama–qarshiliklarni hal qilish asosida boradi. Tushunchalar o'quvchi ongida o'zgarishsiz qolmasdan ular shaklan o'zgaradi, rivojlanadi.

Masalan: o'quv va hayotdagi amaliy tajribalar asosida predmetlar to'plamini taqqoslash, solishtirish, kesmalar uzunligini solishtirish, shuningdek, masalalar yechish orqali bolalar ayirishdan asosiy belgilarni o'zlashtirib oladi: ayirma ayirishdan kelib chiqadi va bir sonning ikkinchi sondan qancha ortiq yoki kamligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, o'quvchilarning o'qituvchi rahbarligida bilimlarni egallash jarayonini quyidagi sxema bilan ifodalash mumkin.

I. Bolaning shaxsiy hayotiy tajribasi va oldin egallagan bilimlari.

II. Maktabda tashkil qilingan tajriba: kuzatish, laboratoriya va boshqa amaliy ishlar.

III. Kishilar tomonidan o'rganilgan tajriba, kitoblarda bosilgan bilimlar.

IV. Bilimlarni o'quv – amaliy va hayotiy – amaliy ishlarda qo'llash.

Boshlang'ich sinfda matematika darsi va o'qitishning turli formalari.

Maktabda matematika o'qitishni uyushtirishning tarixiy, murakkab, ko'p yillik tajribada tekshirilgan va hozirgi zamonning asosiy talablariga javob beradigan formasi darsdir.

O'quvchilarning matematik bilimlarni o'zlashtirishi faqat o'quv ishida to'g'ri metod tanlashga bog'liq bo'lmasdan, balki o'quv jarayonini tashkil qilish formasiga ham bog'liqdir. "Dars" deb dastur bo'yicha belgilangan, aniq jadval asosida, aniq vaqt mobaynida o'qituvchi rahbarligida o'quvchilarning o'zgarmas soni bilan tashkil etilgan o'quv ishiga aytiladi.

Dars vaqtida o'quvchilar matematikadan nazariy ma'lumotga, hisoblash malakasiga, masala yechish, har xil o'lchashlarni bajarishga o'rganadilar, ya'ni darsda hamma o'quv ishlari bajariladi.

Yasashga doir misollar. Robototexnika elementlari.

Yasashga doir masalalar va robototexnika elementlari o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish va ijodiy tafakkurlarini shakllantirishga qaratilgan. Ushbu masalalar bolalarga turli xil obyektlarni yaratish, modellashtirish va loyihalash imkoniyatini beradi. Masalan, geometrik shakllarni yasash yoki oddiy mexanizmlar va qurilmalarni yig'ish orqali o'quvchilar yangi bilim va ko'nikmalarni egallaydilar. Robototexnika elementlari esa texnika va informatika fanlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'quvchilarga dasturlashni o'rgatish, mexanikani tushunish va bu bilimlarni amalda qo'llash imkonini beradi. Bu orqali ular oddiy robotlarni yig'ish, dasturlash va ularni turli vazifalarni bajarishga yo'naltirishadi.

Robototexnika darslari bolalarning analitik tafakkurini rivojlantiradi, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshiradi va ijodiy yondashuvni shakllantiradi. Yasash va robototexnika elementlarini ta'lim jarayoniga kiritish o'quvchilarning texnik va ijodiy qobiliyatlarini

oshiradi, shuningdek, ularni qiziqtiruvchi va motivatsiyalovchi ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi. Bu elementlar yordamida bolalar nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Matematika darslarining o'ziga xos tomonlari esa, asosan, o'quv predmetining xususiyatlari bilan bog'liq. Masalan, arifmetik materiallarni o'rganish bilan birgalikda algebra va geometriya elementlari ham kiritiladi. Matematikaning boshlang'ich kursidagi asosiy xususiyatlardan biri bu nazariy va amaliy masalalarning birgalikda ko'rib chiqilishidir. Har bir darsda yangi bilimlar o'rgatiladi va ularga doir amaliy ko'nikmalar mustahkamlanadi. Odatda, dars jarayonida bir nechta didaktik vazifalar amalga oshiriladi: yangi materialni o'rgatish, o'tilgan mavzuni takrorlash va mustahkamlash, bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish, hamda malakalarni shakllantirish.

“Matematika darslari abstrakt xususiyatga ega bo'lgani sababli, ko'rgazmali vositalar va faol o'qitish metodlarini diqqat bilan tanlash lozim. O'quvchilarning faolligi va sinfning umumiy o'zlashtirish darajasi o'quv jarayonining muvaffaqiyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, matematika darslarida o'quvchilarda kuzatuvchanlik, ziyraklik, mantiqiy fikrlash, aniqlik, mas'uliyat va mehnatsevarlik kabi fazilatlarni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratiladi”²⁴.

O'quv jarayonini darsdan tashqari tashkil qilishning bir qancha shakllari mavjud: mustaqil uy ishlari, individual va guruh mashg'ulotlari, matematikaga qiziqishi bo'lgan o'quvchilar bilan ishlash, sinfdan tashqari mashg'ulotlar va o'quv ekskursiyalari. Bu shakllar dars jarayonini to'ldiradi, lekin asosiy e'tibor darsga qaratiladi. Darsda barcha jarayonlarga bevosita o'qituvchi rahbarlik qiladi, qo'shimcha mashg'ulotlarda esa o'qituvchining nazorati ostida o'quvchilar mustaqil ishlaydi.

Boshlang'ich sinflarda matematika darslari tizimi ko'p tushunchalarni bir vaqtda o'zlashtirish imkoniyatini beradi. Har bir dars yangi tushunchalarni o'rgatish, mavjud bilimlarni takrorlash va mustahkamlash uchun zamin yaratadi. Matematika tushunchalari birgina darsda emas, balki bir-biriga bog'liq bir necha darslar davomida hosil qilinadi. Bu darslar tizimi deb ataladi va bu tizim asosida o'quv materiallari mantiqiy ketma-ketlikda o'qitiladi.

²⁴ Karimov, O. "Didaktik materiallar va o'qitish metodlari" - Karimov, O. (2019). – Didaktik materiallar va ularning ta'lim jarayonidagi ro'li.

Darslarning yaxshi rejalashtirilishi o'quv maqsadlariga erishish uchun juda muhimdir. Shuningdek, o'quvchilarning mustaqilligini oshirish, xususiyl misollardan umumiy xulosalar chiqarishga o'rgatish ham e'tiborda bo'lishi kerak.

Malakalarni shakllantirish uchun turli mashqlar qo'llaniladi, bu jarayon bilimlarni mustahkamlash va tizimlashtirish imkonini beradi. Dasturning qandaydir mavzusining mazmunini aniqlash, mavzu materialini dars vaqtlariga taqsimlash, ya'ni bilimlarni o'zlashtirishga quyidagi asosiy bosqichlar orqali amalga oshiriladi.

1. Yangi materialni o'qitishga tayyorlash.

2. Yangi o'quv materialini idrok qilish va yangi bilimlarni hosil qilish.

3. Bilimlarni mustahkamlash va turli xil mashqlar orqali malakalar hosil qilish.

4. Bilimlarni takrorlash, umumlashtirish va sistemalashtirish.

5. Bilim va malakalarni tekshirish.

Matematika o'qitishda mustaqil ishlar.

Matematika o'qitish jarayonida o'quvchilarning faolligini oshirish va matematikaga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish omillaridan biri – o'quvchilar bilan olib boriladigan mustaqil ishlardir.

– Otasi 46 yoshda. Bolasi 21 yoshda. O'g'li tug'ilganda otasi necha yoshda bo'lgan?

– 96 betli kitobga 3 ta ertak kiritilgan. Agar birinchi ertak 28 bet, ikkinchisi 45 bet bo'lsa uchunchi ertak necha bet bo'lgan?

Birinchi ertak ikkinchi ertakdan necha bet kam?

Qaysi ertak ko'proq berilgan?

– Shaxmat doskasi 64 katakdan iborat. O'yin boshlanganda 16 ta shaxmat toshi bor edi. Necha katak band bo'lgan va necha katak bo'sh bo'lgan?

– Yig'indisi 100 bo'lgan sonlar juftini toping.

– Uchta sonning yig'indisi 100 bo'lgan sonlarni toping.

Matematika darslarida mustaqil ishlar yangi materialni o'rganishga tayyorgarlik ko'rishda, yangi tushunchalar bilan tanishishda, bilim, uquv va malakalarni mustahkamlashda, shuningdek, bilimlarni nazorat qilishda amalga oshiriladi.

Mustaqil ishlarni shartli ravishda ikki ko'rinishda tashkil qilish mumkin:

1. Dars jarayonida tashkil qilinadigan mustaqil ishlar. Unga: 1) darsda yechilgan misol va masalaga o'xshash, shartlari ham bir xil, lekin shartidagi sonlar yoki harflar bilangina farq qiladigan topshiriqlar mustaqil bajarish uchun beriladi.

2) test yoki yozma ishlar o'tkazish.

3) o'tilgan mavzular yuzasidan kartochkalarga yozilgan topshiriqlarni bajartirish.

4) doskada topshiriqlar bajarish va h.k.

2. Darsdan tashqari bajaradigan mustaqil ishlar, ya'ni uy ishlari.

Uy ishlari – o'quvchilarning darsdan tashqari vaqtlarida mustaqil, individual ishlarni tashkil qilish formalaridan iboratdir.

Uy ishlarini berishda quyidagilarni hisobga olish lozim.

1) uyga berilgan vazifalar o'quvchilarning kuchlari va bilimlariga mos bo'lishi kerak. U darsda bajarilgan ishlarning boshqacharoq varianti bo'lib, uni aksariyat o'quvchilar bajara oladigan bo'lsin. Uy ishlari uchun o'qituvchi doskada ko'rgazma berishi lozim.

2) uy vazifalarini sistemali ravishda berish kerak.

3) uy vazifalarining hajmi matematika darsida bajarilgan ishning 30–40 % idan oshmasligi lozim.

4) har qanday uy ishi o'qituvchi tomonidan tekshirilgan bo'lishi kerak.

5) uy vazifasining bajarilish talablari turli–tuman bo'lishi lozim.

6) uy ishini individual bajartirishga erishish lozim.

O'qitish shakli – bu o'quvchilarning o'quv–bilish faoliyatlarini uni turli sharoitlarda (sinfda, ishlab chiqarishda va hokazo) o'tkazilishiga muvofiq ravishda o'qituvchi tomonidan tarbiyaviy o'qitish jarayonida foydalaniladigan qilib tashkil etilishidir.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning tashkiliy shakllari dars, uy vazifalarini mustaqil bajarish, o'quvchilarning yakka tartibda, guruh va jamoa bo'lib ishlashlari, ekskursiyalar va sinfdan tashqari ishlardan iborat.

O'quv dasturi DTS asosida Respublika Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tasdiqlagan davlat hujjati bo'lib, uning bajarilishi majburiydir. Boshlang'ich sinflar tabiiy–matematik ta'lim davlat standarti talablarining o'quvchilar tomonidan bajarilishi ularning zarur bilimlar, malaka va ko'nikmalarni egallashlariga, bilim olishga ijobiy munosabatda bo'lishlarining shakllanishiga yordam beradi:

- a) o'quvchilarni tevarak-atrofdagi tabiiy muhitga moslashtirish, yangi ijtimoiy maqomdagi o'quvchini shakllantirish;
- b) faoliyatning har xil turlarini: o'quv, mehnat, muloqotni egallash;
- d) o'z-o'zini nazorat qilish hamda baholashga o'rgatish;
- e) muayyan umumiy tabiiy-ilmiy iqtidorning belgilangan darajasi va uning keyingi taraqqiyoti tavsifi.

Shunday qilib, boshlang'ich sinflar tabiiy-matematik ta'lim davlat standartining o'quv-biluv jarayoniga joriy etilishi o'quv fanlariga doir tabiiy-ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarnigina emas, balki shaxsning muayyan asosiy faoliyati majmuasi—mehnat, o'quv-biluv, kommunikativ-axloqiy va jismoniy — tuzilishiga mos keladigan fazilatlarining shakllanishini ham ta'minlaydi.

Birgalikda ishlash bilish faoliyatining faollashuviga yordam beradi, o'quvchilarda o'zaro nazorat qilish va o'zaro yordam berish sifatlarini shakllantiradi, tarbiyaviy vazifani ado etadi.

Darsda tarbiyaviy vazifalarning hal etilishida uning ayrim tarbiyaviy jihatlariga emas, balki butun o'quv jarayoni: ta'lim mazmuni, o'quv ishi usullari, darsni puxta tashkil etishga yordam berishini unutmash kerak.

Darsning asosiy didaktik maqsadi bo'yicha ajratish asos qilib olinadi:

1. Yangi bilimlarni o'zlashtirish darsi, bunda o'quvchilar yangi tushunchalar, hisoblash usullari, yangi turdagi masalalarning echilishi, figuralarning yangi xossalari, sonlari bilan tanishadilar;

2. O'quv va malakalarni o'zlashtirish darsi;

3. Bilimlarni kompleks qo'llash darsi;

4. O'tilganlarni takrorlash, umumlashtirish va tizimga solish darsi;

5. Bilim, o'quv va malakalarni tekshirish, baholash va to'g'rilash darsi;

6. Aralash dars, bunda bir necha didaktik maqsadlar bo'lib, ularning hammasi ham muhimdir.

Uy vazifasini tekshirish darsning majburiy bosqichidir.

Yangi bilimlar berish. Darsning bu bosqichi maktab o'quvchilarida bilim va o'quv malakalarni shakllantirish va rivojlantirish bilan bog'liq. Mazkur bosqich ayrim qismlarga ajraladi:

a) yangi materialni o'rganishga tayyorgarlik;

b) maqsadni belgilash (muammoli vaziyat yaratish);

d) yangi materialni o'rganish;

e) qoidalar yoki qilinadigan ishlar algoritmini mashq qilish (yodlash).

Keyingi bosqich – darsni yakunlash. O‘qituvchi darsni yakunlaydi: “Darsda nima bilan shug‘ullandik? Darsda qanday yangi narsani bilib oldik?” deb o‘quvchilar bilan birgalikda yangi qoidani takrorlaydi.

O‘quvchilarni jalb qilish. Bahoni birgalikda qo‘yish, o‘quvchining o‘ziga beradigan bahosidan foydalanish mumkin. Qo‘yilgan baho o‘quvchining o‘ziga bergan bahosi bilan bir xil bo‘lganda eng yuqori samaraga erishiladi.

Bilimlarni bunday baholash usuli dars bo‘yicha ball nomi bilan ataladi. Dars bo‘yicha ball yordamida o‘quvchini odillik bilan baholash uchun javoblarni jadval yordamida hisobga olib borish foydalidir.

Nazorat uchun savollar:

1. Matematika fanidan boshlang‘ich sinflar uchun darsliklar, ularning mazmuni va tuzilishi haqida qanday ma’lumot bera olasiz?

2. Turli metodik qo‘llanmalar va ko‘rgazmali materiallardan qanday samarali foydalanish mumkin?

3. Dars jarayonida o‘qitish vositalaridan ijodiy foydalanish usullari qanday?

4. Ko‘rgazmali ko‘rsatmalarni yaratishda qanday misollar keltira olasiz?

5. Robototexnika elementlarini boshlang‘ich sinflardagi matematik darslarda qanday qo‘llash mumkin?

Reja:

1. Matematik tushunchalar haqida tasavvur hosil qilishda nazariy ma'lumotlarning o'rni. Boshlang'ich sinf matematikasi va matematika o'qitishning bosqichlari orasidagi uzviylik.

2. O'quvchilarning o'quv yili oxiridagi bilim, ko'nikma hamda malakalariga qo'yilgan kompetensiya talablari asosida nazorat tahlili.

3. Metod tushunchasi. Uning turlari va tasnifi. O'quv bilish faoliyatini tashkil qilish metodi va ular orasidagi bog'liqlik. O'qitishni tashkil qilishda didaktik o'yin metodidan foydalanish. O'quvchilar bilmini o'zlashtirish samaradorligini aniqlash metodlari.

Mavzuning maqsadi: o'qitish metodlari va interfaol metodlarni o'rganishdan iborat.

Tayanch atama va iboralar: innovatsiya, interfaol, pedagogik mahorat, samaradorlik, didaktik vazifa, xotira, ta'lim sifati, bilim, axborot vositalari, kompyuter

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: "Keys–stadiy" (yoki "O'quv keyslari"), "Blist–so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim". Interfaol ta'lim strategiyalari. "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig–zag", "Zinama–zina", "Muzyorar", "Rotatsiya", "Yumaloqlangan qor". Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konseptual jadval", "Venn diagrammasi", "T–jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?"

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Matematik tushunchalar haqida tasavvur hosil qilishda nazariy ma'lumotlarning o'rni. Boshlang'ich sinf matematikasi va matematika o'qitishning bosqichlari orasidagi uzviylik.

Matematik tushunchalarni shakllantirishda nazariy ma'lumotlar muhim o'rin tutadi. Ushbu ma'lumotlar o'quvchilarga asosiy matematik

g'oyalar va qoidalarini tushunishga yordam beradi, ularning bilimlarini mustahkamlash va kengaytirishga xizmat qiladi. Nazariy bilimlar asosida o'quvchilar amaliy masalalarni yechish va muammolarni hal qilishda zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantiradilar.

“Boshlang'ich sinf matematikasi va matematika o'qitishning keyingi bosqichlari o'rtasidagi uzviylik ta'lim jarayonida juda muhimdir. Boshlang'ich sinflarda asos solingan matematik tushunchalar va ko'nikmalar, keyingi sinflarda yanada rivojlantiriladi va murakkablashtiriladi. Bu uzviylik, o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash va yangi matematik bilimlarni o'zlashtirish jarayonini osonlashtiradi”²⁵. Shu sababli, boshlang'ich ta'limda beriladigan bilimlar keyingi bosqichlarga tayyorgarlik vazifasini bajarib, matematikani chuqurroq va kengroq o'rganishga zamin yaratadi. Boshlang'ich sinf matematikasi va matematika o'qitishning keyingi bosqichlari o'rtasidagi uzviylik ta'lim jarayonida uzluksiz rivojlanish va davomiylikni ta'minlaydi. Bu uzviylik boshlang'ich sinflarda asos solingan matematik tushunchalar, qoidalar va ko'nikmalar keyingi sinflarda yanada chuqurlashtirilishi va kengaytirilishi orqali amalga oshiriladi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga asosiy matematik tushunchalar, arifmetik amallar, geometrik shakllar va ularning xossalari, oddiy masalalarni yechish kabi mavzular o'rgatiladi. Bu bosqichda o'quvchilarning matematik tafakkuri, mantiqiy fikrlash qobiliyati va son tushunchasi shakllanadi. Boshlang'ich sinf matematikasi o'quvchilar uchun matematikaga kirish bo'lib, bu davrda olingan bilimlar keyingi matematik ta'lim uchun poydevor hisoblanadi. Har bir yangi mavzu yoki tushuncha avvalgi bilimlar asosida kiritiladi, bu esa o'quvchilarga yangi mavzularni osonroq o'zlashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinflarda to'plangan bilimlar keyingi sinflarda matematikani chuqurroq tushunishga, murakkab masalalarni yechishga va nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llashga yordam beradi. Boshlang'ich sinf matematikasi va keyingi bosqichlar orasidagi uzviylikning to'g'ri ta'minlanishi o'quvchilarning matematik qobiliyatlarini to'liq rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu jarayon orqali o'quvchilar

²⁵ Axmedov, B. "O'quvchilarda faollikni rivojlantirish metodikasi" - (2021). – O'quvchilarda faollikni oshirish usullari.

matematikani nafaqat o'rganadilar, balki uni hayotiy vaziyatlarda qo'llashni ham o'rganadilar.

O'quvchilarning o'quv yili oxiridagi bilim, ko'nikma hamda malakalariga qo'yilgan kompetensiya talablari asosida nazorat tahlili.

Boshlang'ich matematika kursi maktab matematika kursining takibiy qismidir. Shu sababli boshlang'ich matematikani muvaffaqiyatli o'zlashtirish maktabda butun matematik ta'limni to'g'ri yo'lga qo'yishga asos bo'lishi tushunarli bo'lib qoldi. Akademik A.N.Kolmogorov V–IX sinflar dasturlari “natural sonlar bilan (aslida har qanday kattalikdagi) to'rt arifmetik amalni bajarishning puxta ko'nikmalari birinchi to'rtta sinfdayoq o'zlashtiriladi, degan faraz kelib chiqadi” deb bejiz aytilgan emas.

Ma'lumki o'quv predmeti ilgarigidek “arifmetik” emas, balki “matematika” deb ataladi. Fan nomining bunday o'zgartirilishi bejiz emas: bu o'zgarish o'zida mazkur O'quv predmetining mazmuni va tuzilishini o'zgartirishni aks ettiradi.

Boshlang'ich matematika kursining asosiy o'zagi natural sonlar va asosiy miqdorlar arifmetikasi bo'lib, uning atrofida algebra va geometriya elementlari birlashadi. Bu elementlar arifmetik bilimlar tizimiga qo'shib, sonlar, arifmetik amallar va matematik munosabatlar haqida tushunchalarni yuqori darajada o'zlashtirishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinflarda matematika uch asosiy fan – arifmetika, algebra va geometriya materiallarini o'z ichiga oladi. O'quv dasturidagi bu materiallar o'zaro bog'liq holda taqdim etiladi, bunda asosiy maqsadlar materiallarning mazmuni va ularning tizimli joylashishi orqali umumlashtirishlarni shakllantirishdir. O'quv materiallari chiziqli yoki kontsentrik tartibda joylashtirilishi mumkin. Algebra elementlarini kiritish esa o'quvchilarga tenglik, tengsizlik, tenglama va o'zgaruvchi tushunchalarini aniq misollar orqali tushunish imkonini beradi. Birinchi sinfdan boshlab tenglik va tengsizliklar (masalan, $4=4$; $6=1+5$; $2<3$; $6+1>5$; $8-3<8-2$) ko'rib chiqiladi. Bu tenglik va tengsizliklar dastur davomida murakkablashib boradi. Ularni o'rganish arifmetikani chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, soddaroq tenglamalar (masalan, $x+3=6$; $8-x=3$) birinchi sinfdan o'qitiladi. Ikkinchi sinfdan boshlab esa murakkabroq tenglamalar (masalan, $x+6=3+20$) ko'rib chiqiladi. Tenglamalarni yechish dastlab tanlash usuli bilan amalga oshiriladi, keyinchalik esa

amaldagi natijalar va komponentalar orasidagi bog‘lanishlarni tushunish asosida yechiladi. Ikkinchi sinfdan boshlab, tenglamalar yechish bilan birga, masalalarni tenglamalar tuzish orqali yechishga ham o‘rgatiladi.

2–sinfdan harf o‘zgaruvchini belgilovchi simvol ($a+v$; 15va h.k.) sifatida o‘zgaruvchili tengsizliklar ($8-c>5$) kiritiladi bunda tengsizliklar tanlash yo‘li bilan yechiladi. O‘zgaruvchi bilan amaliy tanishtirish o‘quvchilarni funksional tasavvurlarini egallashlariga imkon beradi.

Geometrik material bolalarni eng sodda geometrik figuralar bilan tanishtirish, ularning fazoviy tasavvurlarini rivojlantirish, shuningdek arifmetik qonunyalarni bog‘lanishlarini ko‘rsatmali aniq tasavvur qilish maqsadlariga xizmat qiladi (masalan, to‘g‘ri to‘rtburchakning teng kvadratlariga bo‘lingan ko‘rsatmali obrazidan ko‘paytirishning xossasini tasavvur qilishda foydalaniladi va h.k.).

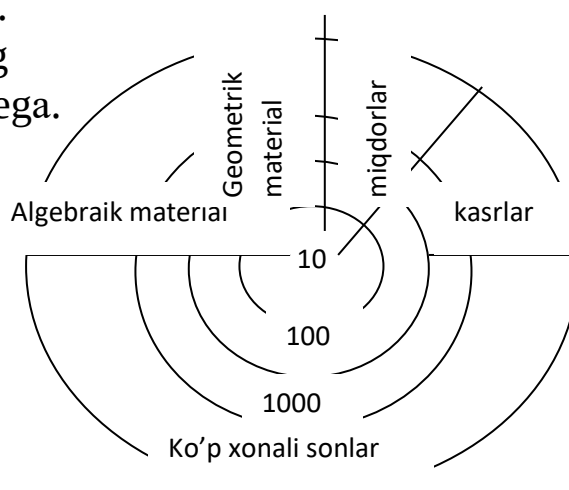
Sinfdan boshlab dastur geometrik figuralar to‘g‘ri va egri chiziqlar, kesmalar, ko‘pburchaklar va ularning elementlari, to‘g‘ri burchak va hokazolar kiritiladi.

O‘quvchilar geometrik figuralarni tasavvur qila olishni, ularni atashni va katakli qog‘ozga sodda yasashlarni o‘rganib olishlari kerak. Bundan tashqari, ular kesma va siniq chiziq uzunligini, ko‘pburchak perimetrini to‘g‘ri to‘rtburchak, kvadrat va umuman har qanday figuraning yuzini (poletka yordamida) topish malakasini egallab olishlari kerak.

Boshlang‘ich matematika kursining tuzilish xususiyatlari.

Maktabning I–IV sinflarida o‘rganiladigan matematika kursi maktab matematika kursining asosi bo‘lib, V–IX sinflarning matematika kursi boshlang‘ich davomi, boshlang‘ich kurs esa uning boshlang‘ich bazasi degan so‘z. Shu munosabat bilan matematikaning boshlang‘ich kursiga manfiy bo‘lmagan butun sonlar va asosiy kattaliklar arifmetikasi, algebra va geometriya elementlari kiradi.

Boshlang‘ich matematika kursining tuzilishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Birinchi xususiyati. Arifmetik material kursining asosiy mazmunini tashkil etadi. Boshlang'ich kursining asosiy o'zagi natural sonlar va asosiy miqdorlar arifmetikasidan iborat. Bundan tashqari bu kursga geometriya elementlari va boshlang'ich algebra elementlari birlashadi.

Ikkinchi xususiyati. Boshlang'ich kurs materiali kontsentrik o'rgatiladi. Dastlab birinchi o'nlik sanoqlarni (ularni o'nli sonlarga ajratib bo'lmaydi) nomerlash o'rganiladi, bu sonlarni bilish uchun raqamlar kiritiladi, qo'shish va ayirish amallari o'rganiladi. So'ngra 100 ichidagi sonlarni nomerlash qaraladi, son tushunchasi, uni xonalarga ajratish mumkin bo'lgan sonlarni yozishning pozitsion prinsipi ochib beriladi, ikki xonali sonlarni qo'shish va ayirish o'rganiladi, ikkita yangi amal ko'paytirish va bo'lish kiritiladi. Keyinroq 1000 ichidagi sonlarni nomerlash o'rganiladi. Bu yerda ko'p xonali sonlarni nomerlashni asosi bo'lgan uchta xonali sonlar (birlar, o'nlar, yuzlar) kiritiladi. Arifmetik amallar to'g'risidagi bilimlar o'zlashtiriladi, yozma qo'shish va ayirish usullari kiritiladi. Faqat ko'p xonali sonlarni nomerlash o'rganiladi, sinf tushunchasi qaraladi, raqamning o'rniga ko'ra qiymatini bilish umumlashtiriladi yozma hisoblash algoritmlari kiritiladi. Shunday qilib kursda to'rtta kontsentr o'rganiladi: o'nlik, yuzlik, minglik va ko'p xonali sonlar.

Uchinchi xususiyati. Nazariy va amaliy xarakterdagi narsalar o'zaro uzviy bog'langan. Ko'pgina nazariy masalalar induktiv ravishda kiritiladi, ular asosida esa, amaliy xarakterdagi masalalar ochib beriladi. Masalan, ko'paytirishning taqsimot xossasi xususiy faktlarni umumlashtirish asosida kiritiladi. Shundan so'ng bu xossadan foydalanib ushbu ko'paytirish usuli ochib beriladi.

$$17*3=(10+7)*3=10*3+7*3=51.$$

To'rtinchi xususiyati. Kursda matematik tushunchalar xossalari, qonunyalari o'zaro bog'lanishda ochib beriladi. Bu fakt arifmetik, algebraik va geometrik material orasidagi bog'lanish bo'lmay, balki kursning turli tushunchalari, xossalari qonunyalari orasidagi ichki bog'lanish hamdir. Masalan, arifmetik amallarni o'rganishda ularning xossalari orasidagi aloqa va bog'lanishlar ochib beriladi. Bu ma'lum qonuniyatlarga ega bo'lgan arifmetik amallar tushunchasini chuqur ochib berishga bolalarni funksional tasavvurlar bilan boyitishga imkon beradi.

Beshinchi xususiyati. Matematika kursi shunday tuzilganki uni o'rganish jarayonida har qaysi tushuncha o'zaro rivojlanishda bo'ladi. Masalan, arifmetik amallarni o'rganishda dastlab ularning aniq ma'nosi,

soʻngra amallarning xossalari komponentlar va amallar natijalari orasidagi hamda amallar orasidagi bogʻlanishlar bilan birgalikda ochib beriladi. Tushunchalarni kiritishda bunday yondoshish boshlangʻich sinf oʻquvchilarining yoshiga bogʻliq imkoniyatlariga mos keladi, matematika materialini yetarlicha egallash imkonini beradi.

Oltinchi xususiyati. Tajribalarning koʻrsatishicha, oʻxshash yoki oʻzaro bogʻliq masalalarni taqqoslab oʻrganish maqsadga muvofiqdir. Bu holda muhim oʻxshash va farq qiladigan momentlarni darhol ajratib koʻrsatish mumkin boʻladi. Bu esa oʻquvchilar oʻxshash masalalarni aralashtirish natijasida yoʻl qoʻyadigan xatolarning oldini oladi. Shuning uchun dastur baʼzi masalalarni bir vaqtda oʻrganishini (masalan, qoʻshish va ayirish amallari bir vaqtda kiritiladi), shuningdek ilgari oʻrganilgan va unga oʻxshash masalalar taqqoslangan holda yangi masalalarni kiritishni koʻzda tutadi. Endi matematika mazmuni va uning eng asosiy tushunchalarini ochib berish xususiyatlarini qarab chiqamiz.

Arifmetik material butun manfiy boʻlmagan sonlarni nomerlash va ular ustida arifmetik amallar bajarish, kattaliklar haqida, ularni oʻlchash va kasrlar haqida, ismli sonlar va ular ustida amallar toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi. Bu materialni oʻrganish Oʻquvchilarni matematik tushunchalar tizimini oʻzlashtirishda, shuningdek puxta, ongli, oʻquv va malakalarini egallashga olib kelishi kerak.

Matematikaning boshlangʻich kursida natural son tushunchasi asosiy oʻrin egallaydi, bu esa miqdorlarni oʻlchash va predmetlarni sanash orqali shakllanadi. Bu jarayonda sonlarning mazmuni boyitilib, bolalarning amaliy faoliyatlari bilan bogʻlanadi. Natural sonlar ichida nolning ham ahamiyati katta, u boʻsh toʻplamning miqdoriy xarakteristikasi sifatida talqin etiladi va sonlar sohasini kengaytirish uchun zarur sharoit yaratadi.

Bundan tashqari, boshlangʻich kursda kasr tushunchasiga ham yaqqol oʻrin beriladi. 1–sinfda ulush (butunlikning boʻlagi) tushunchasi, keyinchalik esa 2–3 sinflarda kasrlar va ularning shakllari, yozilishi, taqqoslanishi va kasrlarni topishga oid masalalar oʻrganiladi.

Sanoq tizimi haqida tushuncha esa natural sonlarni nomerlash va ular ustida amallar bajarish orqali rivojlantiriladi. Har bir xonali sonning tarkibi va ularning yozilishi asta–sekin oʻzlashtiriladi.

Arifmetik amallar boshlangʻich matematika kursining markaziy qismidir. Qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish va boʻlish kabi amallarni oʻrgatishda, ularning xossalari va natijalari oʻrtasidagi bogʻlanishlarni

ochib berishga e'tibor qaratiladi. Bu amallarni o'quvchilar tomonidan avtomatizm darajasida o'zlashtirish maqsad qilingan.

Arifmetik amallar bilan birga algebra elementlari ham kiritiladi. Tenglik, tengsizlik, tenglama va o'zgaruvchi kabi tushunchalar aniq misollar orqali ochib beriladi. Bu algebra elementlari arifmetik materiallarni chuqurroq tushunishga yordam beradi va matematik tafakkurni rivojlantiradi. Geometrik masalalar asosan o'quvchilarni eng sodda geometrik figuralar bilan tanishtirish va ularning fazoviy tasavvurlarini o'stirish maqsadida xizmat qiladi. Shuning uchun 1-sinf dan boshlab matematika kursiga quyidagi geometrik figuralar kiritilgan: to'g'ri chiziqlar va egri chiziqlar, siniq chiziqlar, nuqta, to'g'ri chiziq kesmasi, ko'pburchak (to'rtburchak, uchburchak va boshqalar), ularning elementlari (uchlari, tomonlari, burchaklari) to'g'ri burchak, to'g'ri to'rtburchak (kvadrat), aylana, doira, doiraning markazi va radiusi. O'quvchilar bu figuralarni bir-biridan farqlash, ularning nomlarini aytishni hamda chizg'ich, go'niya va tsirkul yordamida katak qog'ozda, chiziqsiz qog'ozda chizishni va eng sodda yasashlarni bajarishlarni o'rganishlari kerak. Bundan tashqari ular kesmaning, shuningdek siniq chiziqning uzunligini, to'rtburchakning perimetrini, to'g'ri to'rtburchak (kvadratning) yuzini topish malakasiga ham ega bo'lishlari kerak. Matematika kursi o'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini shakllantirishga qaratilgan geometrik xarakterdagi turli-tuman masalalarni bilishni ham ko'zda tutadi. Barcha geometrik material ko'rgazmalilik asosida ochib beriladi. Arifmetik, algebraik va geometrik materialni o'rganish bilan uzviy bog'liq ravishda kattalik (miqdor) tushunchasi va kattaliklarning g'oyasi ochib beriladi. Uzunlik, massa, vaqt, sig'im, yuz kattaliklarni o'lchash bilan tanishish amaliy tarzda bajariladi va son, o'nlik sanoq tizimi va arifmetik amallarning shuningdek geometrik figura tushunchasini shakllantirish bilan chambarchas aloqada bo'ladi. Ana shunday bog'lanish tufayli o'qitishni yuqori darajaga ko'tarish o'quvchilarning amaliy faoliyatlari bilan bog'lab olib borishga imkon tug'diradi.

O'quvchilarga egallangan bilim, ko'nikma va malakalarini turli xil sharoitlarda qo'llanishga o'rgatishni o'qitishning maxsus masalasi sifatida qarash kerak. Bu o'quvchilarni politexnik tayyorgarligiga qaratilgan ishning boshlanishidir.

Bu bilan birga bilimlarni qo'llanishi ham bolalarning o'quv ishlari samaradorligini oshirishning muhim vositalaridan biridir. Bilim,

ko'nikma va malakalarning to'la qiymatli o'zlashtirilishiga ularning o'zgaruvchi sharoitlarda mustaqil qo'llanishi natijasidagina erishish mumkinligini psixologlar isbotlashdi. Bolalarning maktabda boshlang'ich sinflardan keyingi sinfga o'tishida albatta vujudga keladigan qiyinchiliklar ko'p darajada aynan shu asosda bartaraf etilishi mumkin. Va aksincha, agar o'qituvchi har tomonlama bilimlarga maxsus e'tibor bermasa va bolalarni bir xil turdagi savollarga, topshiriqlarga, ifodalarga, masalalarga o'rgatib qo'ysa, bu 5-sinfda fanlar bo'yicha o'qitishga o'tishdagi murakkablikni yanada ortiradi.

Bu masala bolalar bilim qobiliyalarini o'stirishning ancha umumiy masalasi bilan uzviy bog'langan. Boshlang'ich maktabdayoq bolalarda kuzatish va taqqoslash, solishtirilayotgan hodisalardagi o'xshashlik va farq qiladigan belgilarni ajratish, tahlil, sintez, umumlashtirish, abstraksiyalash, aniqlashtirish kabi amallarni bajarish uchun ko'p ish qilingan bo'lishi kerak.

Bolalar mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish masalasi bilan ular da to'g'ri, aniq, qisqa matematik nutqini o'stirish masalasi uzviy ravishda bog'langandir. Bu boshlang'ich ta'limning muhim vazifalaridan biridir.

Boshlang'ich matematika kursida raqamlash va arifmetik amallar ustidagi ish *konsentrik* ravishda tuziladi. Dasturda bolalar bilan ko'rib chiqiladigan sonlar sohalarini asta-sekin kengaytirish bilan ko'rib chiqiladigan sonlar sohalarini asta-sekin kengaytirish tizimi ko'zda tutilgan (tayyorlov davri o'nlik-yuzlik-minglik-ko'p xonali sonlar) bunda bu mavzularning har birini o'rganishda sonning yangi sohasini qarab chiqish bilan birga bolalarning raqamlash va sonlar ustida amallar bajarishda ilgari egallangan bilimlarini asta-sekin kiritish (yoki chuqurlashtirish tizimga solish, umumlashtirish) ko'zda tutilgan.

Bolalarni sonlar va arifmetik amallar bilan tanishtirish matematikadan dastlabki darslarda berilgan ikki buyum to'plamlarining birlashmasiga, ikki to'plam elementlari orasida moslik o'rnatishga va buyumlarning berilgan to'plamlari qismini o'rnatishga amaliy mashq qilish bilan tayyorlanadi.

Birinchi yil o'qitishning hisoblash ko'nikmalarini shakllantirishdagi muhim vazifasi bolalarning 10 ichida qo'shish va ayirishning jadval hollarini shunday o'zlashtirishki, bunda bir xonali sonlarni qo'shishda va ikki xonali sonlarni tez og'zaki hisoblash ko'nikmalarini shakllantirishda avtomatik tarzda hisoblash imkoniyatlari ta'minlansin.

Dasturga berilgan tushuntirish (uqtirish) xatida qo'shish va ayirishning jadval hollari mashqlar natijasida bolalar tomonidan yoddan o'zlashtirilishi ta'kidlanadi va shuning uchun bolalarga ularni eslab qolishga oid ko'rsatmaning o'z vaqtida yaratilishi katta ahamiyatga ega. Shuningdek, har qanday mashq qilish ishini ham olib borish zarur, usiz istagan natijaga erishish mumkin emas.

10 va 100 ichida raqamlashni qarab chiqishda bolalarni yangi sanoq birligi –o'nlik bilan tanishtirishga, xona qo'shiluvchilaridan iborat sonlar tarkibini o'rganishga (13–bu 10 va 3 yoki 1 o'nlik va 3 birlik), ikki xonali son yozuvida raqamlarning o'rniga ko'ra qiymatini aniqlashga alohida e'tibor beriladi. Bu masalalarni qarab chiqish shu darajada bo'ladiki, bunda bolalar o'z bilimlaridan ishonchli foydalanishni, lekin biror umumiy ifodalashlarini o'zlashtirishni talab qilmaslikni nazarda tutadi.

100 ichida ko'paytirish va bo'lish II sinfda qaraladi. Bolalar uchun yangi bo'lgan bu arifmetik amallar bilan tanishtirishda o'qituvchi I sinf uchun dasturda ko'zda tutilgan tayyorgarlik ishlariga (bir xil qo'shiluvchilar yig'indisini topish va sonni shunday yig'indi ko'rinishda ifodalash mashqlariga) tayanishi mumkin.

Qo'shish va ayirishni o'rganishdagi kabi 100 ichida ko'paytirish va bo'lish usullarini qarab chiqish ballarni oldindan bu amallarning ba'zi muhim xossalari bilan ko'paytirish va bo'lish orasiga mavjud bog'lanish bilan tanishtirish asosida olib boriladi. Bunda biz yuqorida qo'shish va ayirishga nisbatan qarab chiqilgan o'xshash savollar yuzaga keladi.

Dastavval to'rtta arifmetik amal bolalar ongida bu amallar qo'llanadigan aniq masalalar bilan mustahkam bog'lanishi kerak. Amallarning mazmuni asosan buyumlar to'plami bilan amaliy ishlash asosida va tegishli matnli masalalar sistemasida olib borilishi kerak.

Shular asosida amal komponenti va natijasi orasidagi bog'lanish amallar orasidagi bog'lanish, amallarning qarab chiqilayotgan xossalari va o'rganilgan matematik munosabatlar bolalar ongida yetkaziladi.

“O'nlik” mavzusidayoq dastlabki o'nta son bilan tanishilgandan so'ng bolalar birinchi marta 0(nol soni) bilan tanishadilar. Keyin qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lishni o'rganish davomida nol qatnashgan hollarni qarab chiqishga alohida e'tibor beriladi. Ko'paytirish va bo'lishni o'rganish munosabati bilan nol va bir ko'paytirish va bo'lish hollari ajralib qoladi.

Sonlarni va arifmetik amallarni o'rganish bilan yaqindan bog'lanishda bolalarni kattaliklar va ularning o'lchovlari bilan

tanishtirish ishi ham olib boriladi. Yangi o'lchov birliklari bilan tanishish va ular orasidagi munosabatlarni o'rgatish, turli o'lchov birliklarida ifodalangan sonlarni shakl almashtirish odatda raqamlash ustidagi ish bilan bog'lanadi. (masalan, xona qo'shiluvchilaridan iborat ikkinchi o'nlik sonlari tarkibi va 1 dm 5 sm ko'rinishdagi son kesmalarini o'lchash natijasida bu sonlarning boshqa turi: $1\text{dm } 5\text{ sm} = 15\text{sm}$ hosil bo'lishi parallel qarab chiqiladi. Bu 1 o'nlik 5 birlik yoki 15 ga teng deganga o'xshash amalga oshiriladi. Bu belgi bundan keyin ham sonlar sohasini har bir kengaytirishga va amallarning yangi hollarini qarab chiqishda amalga oshiriladi.

“Ming va ko'p xonalar sonlar” mavzusini o'rganishga o'tishda yozma hisoblash ko'nikmalarni shakllantirish ishi asosiy ahamiyatga ega bo'ladi. Biroq bunda arifmetik amallarni yozma bajarish usullarini qarab chiqish bilan parallel ravishda 100 ichidagi sonlar bilan og'zaki hisoblashlarni bajarish ko'nikmalari ham takomillashtiriladi.

Sonlarni qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lishning yozma bajarish usullarini ochishda, og'zaki hisoblash usullaridagi kabi o'quvchilarning bajariladigan amallarning mazmunini, ularning ketma-ketligini ongli tushunishlari, ularni tushunarli asoslashlari ko'zda tutilgan. Shu bilan birga har doim yozma hisoblashlarda ma'lum avtomatizmga erishishdan iborat maqsad ko'zda tutilishi kerak (hosilaviy amallarni tushunib olishga qaytish ham mazkur holda asosan hisoblash davomida qiyinchilik yoki xatolik yuzaga kelganda tavsiya qilinadi).

Yozma hisoblashlar bilan birga bolalarning amallarning o'zi ularning xossalari haqidagi ba'zi yangi xossalari kiritiladi, amallar orasidagi mavjud boshlanish haqidagi, komponentlardan biri o'zgarganda amal natijasining o'zgarishi haqidagi, komponentlar va natija orasidagi bog'lanish haqidagi bilimlari umumlashtiriladi va chuqurlashtiriladi. Tegishli bilimlarni umumlashtirish va chuqurlashtirish boshlang'ich ta'limning uch yil davomida sistemali o'tkaziladigan kuzatishlar asosida amalga oshiriladi. Bu amallarning hammasi dasturda berilgan tushuntirish xatida hisoblashlarni samaraliroq qilish uchun foydalaniladi.

Sonlarni va arifmetik amallarni o'rganish bilan birga u bilan uzviy aloqada ifodalar, tengliklar va tengsizliklar tushunchasini shakllantirishga qaratilgan ishlar olib boriladi. Sonli ifodalar, tengliklar va tengsizliklar matematika o'qitishning dastlabki bosqichlaridayoq uchraydi va keyin ular ustidagi ish muntazam har darsda olib boriladi. Unda material faqat qaralayotgan sonlar sohasini kengaytirish hisobigagina emas, balki

qaralayotgan ifodalarning tuzilishini murakkablashtirish hamda bolalar ilgari egallagan bilimlarini qo'llanish bilan bog'liq topshiriq turlarini murakkablashtirish hisobiga ham asta-sekin qiyinlashtirilib borishni nazarda tutadi. Bu sistema dastur matnida alohida yanada umumiy misollar bilan ifodalangan. Masalan, "Ikkinchi o'nlik" mavzusida bolalarni avval sonlarni taqqoslash ya'ni, $5=5$, $6<7$, $8<9$ ko'rinishdagi yozuvlar bilan tanishtirish ko'zda tutilgan, keyin $5 + 4$ va $6 + 4$, $7 + 2$ va $7 - 2$, $3 - 0$ va $3 - 0$ ko'rinishdagi ifodalarni o'qish, yozish va taqqoslash tushunchasi kiritiladi. "Yuz" mavzusida $42 : 6$ va $36 : 6$, $6 + 2$ va $6 - 2$ va hokazo ko'rinishdagi ifodalarni taqqoslash uchun mo'ljallangan misollar keltirilgan.

Ifoda, tenglik, tengsizlik haqidagi tushunchalarni shakllantirish masalasidan tashqari tegishli mashqlar ham hisoblash malaklarini, ham amallarni o'rganishda qarab chiqilgan arifmetik nazariya elementlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Dasturning arifmetik qismiga bolalarni kasrlar bilan dastlabki tanishtirish ham kiradi. Bu masalaga nisbatan kam vaqt ajratilgan, chunki tegishli mavzularning hajmi uncha katta emas.

Dastur bolalarda miqdorning ulushlari haqidagi, ularning teng qismlarga bo'lish bilan hosil qilishi haqidagi tasavvurlarini shakllantirishni talab qiladi. Bolalar ulushlarini taqqoslashni kattalikning berilgan qismidan berilgan ulishini topishni va teskari masalani yechishni, ulushning berilgan qiymati bo'yicha izlanayotgan kattalikning qiymatini topishni bilishlari kerak, bunday masalalar ko'rsatmalilik asosda yechiladi.

Biz qarab chiqqan asosiy arifmetik material atrofida dasturga kiritilgan algebra hamda geometriya elementlari birlashtiriladi.

Bu ish 1-sinfdayoq boshlandi, unda "darchani" (biror son bilan to'ldirilishi kerak bo'lgan bo'sh joy) misollar qarab chiqiladi. Dasturda shu tarzda misollar keltirilgan ($5 + \square = 7$, $\square + 3 = 4$ va hokazo). Bolalar uchinchi sinfda oddiy tenglamalar bilan ham tanishishadi, unda harf faqat noma'lum sonni ifodalaydi. Biroq shu sinfnings o'zida bolalar noma'lum son sifatidagi "X" harfi bilangina tanishmay, bu yerda harf tegishli ifodalarda turli son qiymatlarni qabul qiluvchi o'zgaruvchi sifatida keladi. Bolalar eng oddiy harfiy ifodalarning ma'nosini tushuna bilishlari, ularga kirgan harflarning berilgan son qiymatlarida ifodalarning qiymatlarini topa olishlari, o'zgaruvchining qanday qiymatlarida $3 + a > 7$ tengsizlik to'g'ri bo'lishini bilishlari kerak. Harfiy

simvolika elementlari bilan tanishish bolalarning o'zgaruvchi tushunchasini o'zlashtirishga va masalalarni yechishning algebraik usullaridan foydalanishga tayyorlash masalasidan tashqari dasturning asosini tashkil etuvchi arifmetik umumlashtirish maqsadida foydalaniladi. Shu munosabat bilan III–IV sinflarda harf bilan berilgan masalalarni yechishga, harfiy ifodalarni tuzishga, ularni taqqoslashga va hakazolarga alohida e'tibor beriladi.

Tegishli arifmetik masalalarni qarab chiqish bilan bog'liq holda tenglamalarni yechish bilan bog'liq tushunchalar asta–sekin kuchaytirib boriladi. Dasturda har bir mavzuni o'rganishda yechiladigan tenglamalarning holati va murakkabligini ko'rsatuvchi namunalar keltirilgan.

Geometrik material (algebraik material singari) dasturda mustaqil bo'lim sifatida o'qitish jarayonida ajratib ko'rsatilmaydi. Geometrik mazmunli masalalarni imkon bo'lgan vaqtda, kursning boshqa masalalari bilan yaqin aloqada doim qarab chiqiladi. Biroq dasturdagi tushuntirish xatida ko'rsatilganidek, geometriya masalalarini bayon qilishda bu materialni kurs materialiga kiritish maqsadlariga bo'ysundirilgan shaxsiy mantiqqa ham rioya qilish kerak.

Bu maqsadlar dastavval bolalarning fazoviy tasavvurlarini o'stirishda, ularda turlicha geometrik figuralar (nuqta, to'g'ri va egri chiziq, to'g'ri chiziq kesmasi, egri chiziq, to'g'ri burchak va to'g'ri bo'lmagan burchak, turlicha ko'pburchaklar, doira, aylana) haqida tasavvur hosil qildirishdan iborat. Bolalar bu figuralarning har biri alohida turganda ham, tanish figura boshqa bir figuraning qismini tashkil etganda ham ularni taniy olishlari, farqlay olishlari, ularni tasvirlay olishlari va berilgan bir necha figuradan boshqa bir figura yasashni o'rganishlari kerak.

Geometrik material bilan tanishishda o'lchashlargacha katta o'rin beriladi, bolalar kesmaning uzunligini (I sinf), berilgan ko'pburchakning perimetrini (II sinf), to'g'ri to'rtburchakning yuzini (IV sinf) topishni bilishlari kerak.

Bunda tushunchalarning ta'riflari bolalarga aytilmaydi (tabiiyki, ularni bilish talab qilinmaydi). Shu bilan birga, bir qator tushunchalarga nisbatan (masalan, to'g'ri to'rtburchak, kvadrat va boshqalarga nisbatan) shu tushunchalarning mazmunini bevosita aks ettiruvchi belgilar ko'rsatiladi va yaqin jinsdosh (o'xshash) tushunchalarga tegishli figuralar sinfidan tegishli figurlarni ajratish imkoni beriladi (to'g'ri to'rtburchak–

hamma burchaklari to'g'ri bo'lgan to'rtburchak", "kavdrat–hamma tomonlari teng to'g'ri to'rtburchak" va hokazo). Bolalar turli xil figuralarni tanib olishida, siflarga ajratishda tegishli belgilardan foydalanishlari kerak.

Geometrik mazmunli masalalar asosan qog'oz varag'ini bo'yash, figuralarni chizish va hokazolar bilan bog'liq amaliy ishlar asosida qarab chiqiladi. Chizishdagi elementar ko'nikmalarni shakllantirishga ham alohida e'tibor beriladi. Dasturda bolalar qachon chiziqdan foydalanishni o'rganishlari vaqti hamda ular qanday sodda mashqlar va o'lchashlar bajarishlari kerakligi ko'rsatilgan.

O'lchash bilan bog'liq masalalarni qarab chiqish, albatta, sonlar va arifmetik amallar ustida bajariladigan ish bilan bog'lab olib boriladi. Geometrik figura qaralayotgan arifmetik masalalarning (mazmuni, qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish, ularning ba'zi xossalari va boshqalar) yaqqol talqini vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Egallangan bilim, o'quv va malakalar geometrik materialni o'rganishda faqat amaliy mashqlarni bajarishda emas, balki tekstli masalalarni yechishda ham qo'llaniladi.

Hozirgi kunda ta'lim tizimida o'quvchilarni amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishlarini ta'minlash va ularning ijodiy tafakkurlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, matematika darslarida algoritmik tafakkur va matematik tushunchalarni shakllantirish jarayonlari o'ziga xos qiyinchiliklarga ega. Ushbu jarayonni samarali amalga oshirish uchun o'qituvchi nafaqat o'quvchilar bilan ishlash usullarini puxta egallashi, balki har bir darsni puxta rejalashtirishi zarur.

O'qitish jarayonida o'quvchilarning qiziqishini oshirish va ularga matematika fanini oson tushuntirish uchun ko'rgazmali vositalar va innovatsion texnologiyalardan foydalanish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda nafaqat o'qituvchining bilim va ko'nikmalari, balki o'quvchilarning mustaqil izlanishlari ham katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, matematika fanini o'rgatishning asosiy maqsadi o'quvchilarda puxta amaliy ko'nikmalarni shakllantirish va ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishdir.

Matematika darslarida o'quvchilarga nafaqat nazariy bilim berish, balki ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini yaratish muhim. Shu sababli, matematikadan algoritmik masalalarni yechish, geometrik shakllarni yasash va robototexnika elementlarini qo'llash kabi o'quv

jarayonlarini tashkil etish o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga katta hissa qo'shadi.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning mazmuni va uni tanlash, shuningdek, bu materialni tizimli tarzda joylashtirish o'qitishning asosiy vazifalaridan kelib chiqadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish, aslida, yuqori sinflardagi matematika ta'limining ajralmas qismidir. 5–6–7–sinflarda matematika bu boshlang'ich ta'limning mantiqiy davomidir, ya'ni boshlang'ich matematika kursi yuqori sinflardagi matematikaga asos yaratadi.

Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan matematika dasturining o'ziga xosligi uning ko'p qirrali va murakkab tuzilishidadir. Bu kursda har bir yangi tushuncha ustida doimiy va izchil ish olib borish kerak bo'ladi. Shu orqali o'quvchilarning bilim va malakalarining bosqichma–bosqich rivojlanishi ta'minlanadi. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning maqsadi o'quvchilarga nazariy bilimlarni chuqur va ongli ravishda egallash imkonini yaratishdir.

Matematika o'qitishning yana bir muhim vazifasi – o'quvchilarda matematik dunyoqarashni shakllantirishdir. Son, arifmetik amallar, hisob tizimi, geometrik shakllar kabi asosiy tushunchalarni o'zlashtirish orqali o'quvchilarda matematika modda va miqdor munosabatlari bilan bog'liq haqiqiy bilimlar tizimi shakllanadi.

Matematika o'qitish shaxsni mehnatsevarlikka, qat'iyatga va intizomga o'rgatadi. Shu tariqa, boshlang'ich sinflardagi ta'lim yuqori sinflarda matematikani muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun mustahkam poydevor yaratadi. O'quvchilarning nazariy bilimlarni amalda qo'llashi, ulardan zaruriy ko'nikmalarni shakllantirish boshlang'ich sinf matematika ta'limining asosiy tamoyillaridan biri bo'lib qolishi kerak.

1– xususiyat: *Arifmetik material* kursning asosiy materiali bo'lib, u butun kursning sterjenini tashkil etadi. Bu xaqda dasturning tushuntirish xatida: “Boshlang'ich matematika kursining asosida arifmetik 4 amal, (qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish) natural sonlar va miqdor sonlari hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda algebra va geometriya elementlari kiradi. Bu material barcha arifmetik bilimlar sistemasiga kirib, sonlar, arifmetik amal, matematik munosabatlar haqidagi tushunchalarni oliy darajada o'zlashtirishga ko'maklashadi”.

Jumladan geometrik va algebraik material alohida emas ular arifmetik material bilan garmonik qo'shilgan. Bunday qo'shilish birinchidan geometriya va algebra fanlari haqida barvaqt tushuncha

berishda, ikkinchidan arifmetik materialni puxta o'zlashtirishda ko'malashadi.

2–xususiyat: Matematika kursida material *konucentrik* joylashgan.

Dastavval I o'nlik sonlari o'rgatiladi, bu sonlar ustida qo'shish, ayirish amali o'rgatiladi, keyin 2–o'nlik sonlari ustida qo'shish, ayirish amali undan keyin yigirma birdan yuz gacha sonlar va ular ustida to'rtala amal, keyin mingacha bo'lgan sonlar va ular ustida amallar, eng oxirida ko'p xonali sonlar o'rgatilib ular ustida arifmetik amallar o'rgatiladi. Shunday qilib kurs beshta katta konsentrga ajratiladi. Shu konsentrlarga bog'liq holda asosiy miqdorlar o'rgatiladi.

XIX asrning 50–yillargacha materialni chiziqli joylashtirib o'rgatish qabul qilingan edi. Lekin XIX asrning 2–yarmida Gurev, degan rus metodisti (1807–1884) o'zining 1861–yilda yozgan "*Amaliy arifmetika*" kitobida shunday degan: "Fanga hamma vaqt o'quvchilarning kuch va imkoniyatlari bilan bilim berish kerak, shu maqsadda ham maktabga endi kelgan bolalarga 1–10 gacha sonlarni o'rgatish va shu sonlar ustida qo'shish, ayirishni o'rgatish kerak."

Gurev ikkita konsentrga ajratadi:

1) *o'nlar*

2) *yuzlar*

Uning bunday ishi metodikani tubdan o'zgartirdi va shu bilan u matematikani ongli o'zlashtirish prinsipiga amal qildi.

Shunday savol: materialni kontsentrik joylashtirishning qanday asoslari bor:

1) *Psixologik asos:* Matematikada dastlabki o'qitish o'quvchilardagi maktabgacha mavjud bo'lgan bilimlarni hisobga olishdan boshlanadi. Shuning uchun o'qitishni katta sonlardan boshlash mutloqo noto'g'ri.

2) *Metodik asos:* Bu asos hisob sistemasining xususiyatlari va arifmetik amallarni bajarish qoidalari bilan bog'liq. Bizning hisob sistemamiz o'nlik sistemasidir. Ko'p xonali sonlarni o'qish asosida bir xonali sonlar yotadi. Shuning uchun ham 1–10 alohida *konsentr* qilib ajratilgan. 2–o'nlik (11–20) sonlari, ularni o'qish xususiyatlariga qarab alohida qayd qiladi. Chunki bu sonlarni o'rganish jarayonida qo'shish, ayirish jadvali o'rganiladi.

1–100 sonlar *konsentrlari* alohidalashga sabab, razryad va ko'paytirish jadvali kiritiladi. Ming ichidagi sonlarni konsentr qilishga sabab bu konsentrga asosan birinchi sinf sonlari tugaydi va yozma hisob

usullari mukammal o'rganiladi. Ko'p xonali sonlarni konsentr qilishdan sabab, bu konsentrga sinf tushunchasi kiritiladi barcha yozma hisob algoritmlari o'rganilib bo'ladi.

Uchinchi bir metodik asos ham mavjudki, bu asosni o'zaro teskari amallar bilan bog'liq bo'lgan asos deymiz. Bunda har bir amaldagi hisob usullari ba'zan boshqa *amalga* bog'liq bo'lgan savollarni hal qilishni talab qiladi. Masalan: sakkiz soniga yettini qo'shish talab qilinsin. Bu amalni bajarish ayirish amalini talab qiladi. Oldin 8 ga 2 ni qo'shamiz keyin chiqqan natijaga 5 qo'shamiz. O'zaro teskari amallarni o'rgatish bu amallarni puxta o'rganishning asosidir bunday ishda faqat material *konsentrik* joylashtirilgandagina amalga oshadi.

3–xususiyat: Matematika kursida hamma nazariy materiallar *induktiv* tarzda o'rgatiladi (amaliy xususiyatga ega mashqlar asosida).

4–xususiyat: Matematika kursida barcha tushuncha, xossa, qonuniyat *bir–biriga bog'liq* qilib o'rgatiladi. Masalan: Barcha arifmetik amallar o'rgatilishi jarayonida ularni xossalari baravar o'rgatiladi. Undan tashqari amalning komponentlari bilan natijasi orasidagi bog'lanish ham darhol o'rgatiladi. Bu bilan birinchidan arifmetik amallar puxta o'zlashtirilsa, ikkinchidan funksional bog'lanish degan tushuncha yaxshi shakllanadi.

5–xususiyat: “Matematika kursi shunday tuzilganki unda har bir tushuncha o'zining *keyingi taraqqiyotiga ega*: Har bir arifmetik amal bajarganda, dastavval bu amalning mohiyati ochiladi, keyin esa amalning komponenti bilan mohiyati orasida bog'lanish hosil bo'ladi. O'qitishga bunday munosabatga ega bo'lish, o'quvchining yosh xususiyatiga mos tushadi. Bundan keyin matematik bilimlarni o'rganishga qulaylik yaratadi”²⁶.

6–xususiyat: Tajribalar shuni ko'rsatadiki, o'zaro o'xshash bir–biriga bog'liq masala, materiallar *takrorlash* yo'li bilan, *solishtirish* yo'li bilan o'zlashtirishga qulaylik yaratadi. Chunki o'zlashtiriladigan yangi material oldingi material bilan taqqoslansa, ularning o'xshash va farqli tomonlari o'rganilsa, ham tezda ham puxta o'rganiladi.

Metod tushunchasi. Uning turlari va tasnifi. O'quv bilish faoliyatini tashkil qilish metodi va ular orasidagi bog'liqlik. O'qitishni tashkil qilishda didaktik o'yin metodidan foydalanish.

²⁶ Shodmonov, B. M. (2004). *Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

O'quvchilar bilmini o'zlashtirish samaradorligini aniqlash metodlari.

Mamlakatimizda boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish umuman maktab matematika kursini o'zlashtirishning dastlabki bosqichi sifatida qaraladi. Shu sababli boshlang'ich sinflarda ishlashda o'rta maktabda matematika o'qitishda ko'zda tutiladigan umumiy masalalarni hisobga olish va bu masalalarni hal etishda boshlang'ich ta'limning ahamiyatini to'g'ri baholash kerak.

O'rta maktab matematika dasturiga taalluqli ko'pgina masalalar boshlang'ich sinflardayoq shu darajada mustahkam o'zlashtirilishi kerakki, bunda ular o'quvchilar ongida butun umr saqlanib qolsin, boshqa masalalar esa o'qitishning dastlabki bosqichida keyingi sinflarda mufassal qarab chiqishga tayyorgarlik ko'rish maqsadidagina kiritiladi yoki biror malaka va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida fikrlash qobiliyati darajasini oshirish imkoniyatiga ega bo'lish uchun kiritiladi.

Maktabning boshlang'ich sinflarida bolalar matematika sohasida dasturda nazarda tutilgan bilimlar, malaka va ko'nikmalarning ma'lum hajmini ongli ravishda va mustahkam egallab olishlari haqida gap borganda yuqorida aytib o'tilgan mulohazalarni hisobga olish kerak.

“Boshlang'ich ta'limning muhim masalalaridan biri o'quvchilarda ongli va mustahkam hisoblash (ko'pincha avtomatizmga yetkazilgan) malakalarini shakllantirish edi va shunday bo'lib qoladi”²⁷.

Matematika kursi o'quvchilar kuchi yetadigan darajada o'quv materialini umumlashtirishni, o'rganilayotgan matematik dalillar asosida yotuvchi umumiy tamoyil va qonuniyatlarni tushunishni, qarab chiqilayotgan hodisalar orasida mavjud bo'lgan bog'lanishlarni tushunishni nazarda tutadi.

Bu asosan, amallarning xossalarini, ular orasidagi mavjud bog'lanishlarni o'rganishga, bolalarda shakllanayotgan amaliy o'quv va ko'nikmalarning asosi bo'lgan matematik munosabatlar va bog'lanishlarga taaluqlidir.

Ilmiy-tadqiqot va kuzatish metodlari haqida ma'lumot. Pedagogik tarbiyalashga oid ish tajribalarni o'rganmay va umumlashtirmay, pedagogik jarayoni chuqur tadqiq qilmay turib pedagogikani rivojlantirib bo'lmaydi. Hozirgi ta'lim-tarbiya pedagogikani ilmiy bilishning umumiy

²⁷ Shodmonov, B. M. (2004). *Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

metodi bilan qurollantiradi. Boshqa har qanday fan kabi pedagogika fanining ham xususiy tadqiqot metodlari mavjud.

Ilmiy tadqiqot metodlari – bu qonuniy bog‘lanishlarni, munosabatlarni, aloqalarni o‘rnatish va ilmiy nazariyalarni tuzish maqsadida ilmiy axborotlarni olish usullaridir. Kuzatish, tajriba, maktab hujjatlari bilan tanishish, o‘rganish, suhbat va so‘rovnomalar o‘tkazish, ilmiy pedagogik tadqiqot metodlari jumlasiga kiradi. So‘nggi vaqtlarda matematik va kibernetik metodlardan, shuningdek, modellashtirish metodlaridan foydalanish qayd qilinmoqda. Boshlang‘ich matematika o‘qitish metodikasida butun pedagogik tadqiqotlarda qo‘llaniladigan metodlarning o‘zidan foydalaniladi.

Kuzatish metodi – odatdagi sharoitda kuzatish natijalarini tegishli qayd qilish bilan pedagogik jarayonni bevosita maqsadga yo‘naltirilgan holda idrok qilishdan iborat. Kuzatish metodidan o‘quv–tarbiya ishining u yoki bu sohasidagi ishning qanday borayotganini o‘rganish uchun foydalaniladi. Bu metod o‘qituvchi va o‘quvchilarning faoliyatlari haqida majbur qilinmagan tabiiy sharoitda faktik material to‘plash imkonini beradi. Kuzatish vaqtida tadqiqotchi o‘quv jarayonining odatdagi borishiga aralashmaydi. Kuzatish aniq maqsadni ko‘zlangan reja asosida uzoq yoki yaqin vaqt oralig‘ida davom etadi. Kuzatishning borishi, faktlar, sodir bo‘layotgan voqealar, jihozlar kuzatish kundaligiga qayd qilinib boriladi.

Kuzatish tutash yoki tanlama bo‘lishi mumkin. Tutash kuzatishda kengroq olingan hodisa (masalan, matematika darslarida kichik yoshdagi o‘quvchilarning bilish faoliyatlari), tanlama kuzatishda kichik–kichik hajmdagi hodisalar (masalan, matematika darslarida o‘quvchilarning mustaqil ishlari) kuzatiladi. Qaror yozish yoki kundalik yuritish kuzatishni qayd qilishning eng sodda metodidir. Ammo kuzatishlarni qayd qilishning eng ishonchli metodi texnik vositalar, video, foto va kinosyomkadan, tele ekrandan foydalanishdir.

Foydalaniladigan kuzatish metodlaridan biri ilg‘or pedagogik tajribani o‘rganish va umumlashtirishdan iborat. Bu metoddan muvaffaqiyatli foydalanishning majburiy asosiy sharti shundan iboratki, o‘qituvchilar tajribasining tavsifi qo‘yilgan tadqiqot vazifasiga javob beradigan bo‘lishi kerak (bizning mamlakatimizda ilg‘or pedagogik tajribani o‘rganishga doir katta ish olib borilmoqda. Bu tajribaning umumlashtirilishi ilmiy–amaliy konferensiyalarning va pedagogika o‘qishlarining materiallari to‘plamlarida, monografiyalarda va jurnal

maqolalarida axborot texnologiyalarini qo'llash jarayonida o'z aksini topmoqda).

Tajriba va maktab hujjatlarini o'rganish.

Tajriba – bu ham kuzatish bo'lib, maxsus tashkil qilingan, tadqiqotchi tomonidan nazorat qilib turiladigan va tizimli ravishda o'zgartirib turiladigan sharoitda o'tkaziladi. Pedagogik tajriba o'qitishning va tarbiyalashning u yoki bu usulining, ko'rsatma – qo'llanmalarining samaradorligini tadqiq qilishda qo'llaniladi.

Tajriba o'tkazishdan oldin tadqiqotchi tadqiq qilinishi kerak bo'lgan masalalarni aniq ifodalab olishi, bunday masalalarni hal qilinishi maktab amaliyotida va pedagogika fani uchun ahamiyatga ega bo'lishi kerak. Tajriba o'tkazishdan oldin tadqiqotchi o'rganish predmeti bo'lmish masalaning nazariyasi va tarixi bilan, shuningdek, shu soha bo'yicha amaliy ish tajribasi bilan tanishib chiqadi. Tadqiqotda ilmiy farazni o'rni katta ahamiyatga ega. Butun tajribani tashkil qilish ilmiy farazni tekshirishga yo'naltiriladi. U material to'plash yo'larini belgilash imkonini beradi, tadqiqotchining faktik materialda chalkashib ketishiga yo'l qo'ymaydi.

Tajriba natijalarini tahlil qilish, taqqoslash metodi bilan o'tkaziladi. Buning uchun ikki yoki bir necha guruh tuziladi, bu guruhlariga kirgan o'quvchilar tarkibi bo'yicha tayyorgarlik darajalari va boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha imkoni boricha bir xilda bo'lishi kerak. Bir xil sinflarda tadqiqotchi tomonidan maxsus ishlab chiqilgan tajriba materiali bo'yicha ish bajariladi. Taqqoslash uchun nazorat sinflari tanlanadi, bu sinflar o'quvchilar tarkibi, ularning bilim darajalari bo'yicha taxminan tajriba sinflarga teng kuchli bo'lishi kerak, bu sinflarda matematika tajriba sinflarda qo'llaniladigan metodlar, vositalar va boshqalar qo'llanilmaydi.

Tajriba natijalari haqida obyektiv ma'lumotlar olishning boshqa usullaridan ham foydalaniladi:

1. Tajriba–sinov o'tkaziladigan sinflarda boshlang'ich shartlar nazorat sinfidagiga qaraganda bir muncha qulayroqdir, agar tajriba sinflarda bunday sharoitlarda yaxshi natijalar olingan bo'lsa, masalani tajriba hal qilishi o'zini oqlagan hisoblanadi;

2. O'quvchilarnig tarkibi taxminan bir xil bo'lgan ikkita sinf olinadi; tadqiq qilinayotgan masalaning yangi yechimi shu sinflarning bittasida qo'llaniladi, so'ngra boshqa mavzu materiallarida ikkinchi bir

sinfda qo'llaniladi; agar bunday qo'llanishdagi yangi metod, usul yaxshi natija bersa, bu usul, metod o'zini oqlagan bo'ladi.

Tajribani boshlashdan oldin, uning oraliq bosqichlarida va oxirida hamma sinf o'quvchilarining bilimlari tekshiriladi. Olingan ma'lumotlarni tahlil qilish asosida tadqiq qilinayotgan metodning, usulning va h.k. samaradorligi haqida xulosalar chiqariladi. Tajriba–sinov o'tkaziladigan sinflardan olingan sifat va miqdoriy natijalarni tahlil qilish asosida xulosa chiqariladi. Miqdoriy kattaliklarni aniqlashning turli xil usullari (o'zlashtirilishi bo'yicha, to'g'ri va noto'g'ri javoblarni taqqoslash va h.k.) mavjud. Keyingi vaqtlarda shu maqsadda variatsion statistika metodlaridan har xil hisoblash texnikasi va kibernetik vositalardan foydalanilmoqda. Ba'zi muhim qoidalarni tajribaviy tekshirish ommaviy tajriba yo'li bilan amalga oshiriladi.

Pedagogik tadqiqotlarning keng tarqalgan metodlaridan biri o'quvchilar ishlari va hujjatlarini o'rganishdan iborat. O'quvchilarning ishlari ularni dasturning ayrim bo'limlari bo'yicha tayyorgarlik darajasini aniqlash, o'qitishning ma'lum davri davomida o'sishi va rivojlanishlarini kuzatish imkonini beradi. Masalan, maxsus yozma va grafik ishlar shu maqsadda o'tkaziladiki, ularni tekshirish natijasida bolalarning matematikadan olgan bilimlarini va malakalari aniq ko'rinishi kerak; ma'lum vaqt oralig'ida bunday maxsus ishlarni bajartirib turish, o'quvchilar olg'a siljiyotganini va qanday darajada siljiyotganini ko'rsatadi. O'quvchilarning yozma ishlarida yo'l qo'ygan xatolarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bunday tahlil butun sinf o'quvchilarining duch keladigan murakkab qiyinchiliklarini, shuningdek, o'quvchilarning matematikani o'zlashtirishlaridagi individual xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

O'quv hujjatlari (O'quv rejasi, dasturi, metodik ishlar hujjatlari, hisobotlar va h.k.) o'quv tarbiyaviy ishlarni rivojlanish jarayonini va holatini aks ettiradi. O'quvchilarning daftarlarini o'rganish, ilmiy tadqiqot ishi uchun ahamiyatga ega. Uzoq vaqt davomida o'quvchilar jamoasini qarab chiqish va tahlil qilish o'qituvchi ishi tizimini, o'quvchilar ishining xususiyatlarini ochishga yordam beradi.

Suhbat va anketalashtirish metodi.

Pedagogik tadqiqotlarda suhbat metodidan ham foydalaniladi. Bu metoddan foydalanish kuzatishdan olingan ma'lumotlarni to'ldiruvchi va aniqlovchi materiallarni olish imkonini beradi. Bu metod

muvaffaqiyatining asosi bolalar bilan aloqa o'rnatilishi, ular bilan bimalol erkin muloqotda bo'lish imkoniyatidan iborat

Suhbat uchun uning maqsadini belgilash, dastur ishlanmasi, yo'nalishi va metodikani asoslash juda muhimdir. Suhbat metodi bevosita berilgan savollarga javoblarning ishonchliligini tekshirish imkonini beruvchi bevosita va bilvosita savollarni kiritishni nazarda tutadi.

Suhbat metodi o'qituvchilarga yoki ota-onalarga qaratilgan bo'lishi ham mumkin, bu holda aytib o'tilgan ehtiyotkorlikning hojati yo'q, shu sababli, bunda tadqiqotchining suhbatdoshiga nisbatan munosabati ochiq-oydin bo'lishi mumkin. Biror masalaga nisbatan fikrlarni aniqlash, ba'zi faktlarni to'plash talab qilingan hollarda anketalashtirish metodidan foydalaniladi. Agar javoblar og'zaki olinadigan bo'lsa, u holda bu javoblar qarorga to'la yoziladi. Ko'pchilik bir savolning o'ziga javob berganda, buning ustiga har kim mustaqil javob bersa, yozma anketalash qimmatli bo'ladi.

Anketadan foydalanilganda quyidagi ikki talabga amal qilish zarur:

1) anketada savollar kam bo'lishi kerak;

2) savollar shunday tuzilishi kerakki, bunda ularni hamma bir xil tushunsin, ular aniq (mujmal bo'lmagan) javoblarni talab qilsin.

Ilmiy – pedagogik tadqiqotlarda nazariy metodlar yetakchi o'rin tutadi. Har bir tadqiqotdan oldin o'rganish obyektni tanlash, nazariy tahlil asosida obyekt qaysi faktlarga bog'liqligini aniqlash va tekshirish uchun ulardan yetakchilarini tanlash kerak. Tadqiqotning maqsad va vazifalarini yaqqol aniqlash gipotezasini tuzish shunga mos ravishda tadqiqot o'tkazish metodikasini ishlab chiqish, tadqiqotning borishida olingan faktlarni tushuntirish va tahlil qilish usullarini tanlash va xulosalarni ifodalash lozim. Bu ishlarning hammasini bajarish uchun tadqiq qilinayotgan masalaning ilgari va hozirgi vaqtdagi nazariyasi va amaliyotini yorituvchi adabiy manbalarni o'rganish va tahlil qilish kerak. Nazariy metodlar boshqa metodlar bilan bir qatorda matematika metodikasiga oid har bir tadqiqodlarga qo'llaniladi. Har qanday ilmiy muammolarni hal qilishda eng oldin qilinayotgan masalaga oid hamma adabiyotni o'rganish va nazariy tadqiqot o'tkazish kerak. Busiz maqsadga yo'naltirilgan bo'lmaydi, sinash ba'zan xatolar yo'li bilan olib boriladi, shu bilan birga har doim ham qo'yilgan masalaning to'la jalb qilinishiga olib kelinavermaydi. Bundan tashqari adabiyotni o'rganmay va nazariy tahlil qilmay turib, fanda izchillik ta'minlanmaydi.

Matematika metodikasiga doir tadqiqotlarda boshqa metodlardan ham foydalaniladi. Odatda bu metodlarning hammasidan birgalikda foydalanish natijalarning ishonchli bo'lishini ta'minlaydi. Hozirgi zamon didaktikasida o'qitish metodlari klassifikatsiyasiga har xil yondoshish mavjud. Yuqorida keltirilgan ta'rifdan o'qitish metodlari o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatidan iborat ekani ko'rinadi. Binobarin, bunday faoliyat tashkil qilish, rag'batlantirish va nazorat qilishni nazarda tutadi, shunga ko'ra o'qitish metodlari ham uchta katta guruhga bo'linadi: o'quv faoliyatini tashkil qilish metodlari, o'quv faoliyatini rag'batlantirish metodlari va o'quv faoliyatini samaradorligini nazorat qilish metodlari.

Nazorat uchun savollar:

1. Matematik tushunchalarni shakllantirishda nazariy ma'lumotlarning ahamiyati qanday? Nazariy ma'lumotlar o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirishda qanday rol o'ynaydi?

2. Boshlang'ich sinf matematikasi va matematika o'qitishning keyingi bosqichlari orasidagi uzviylik nima va bu uzviylik qanday ta'minlanadi?

3. O'quv yili oxirida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yilgan kompetensiya talablari asosida qanday nazorat va tahlil usullari qo'llaniladi?

4. Metod tushunchasini izohlang. Metodlarning asosiy turlari va tasnifini qanday ifodalaysiz?

5. O'quv–bilish faoliyatini tashkil qilish metodlari qaysilar va ular o'rtasidagi bog'liqlik qanday ta'minlanadi?

6. O'qitishni tashkil qilishda didaktik o'yin metodidan foydalanish qanday afzalliklar beradi? Ushbu metod o'quvchilarning faolligini oshirishda qanday rol o'ynaydi?

Reja:

1. O'quvchilarning faollik darajasiga ko'ra qo'llaniladigan metodlar.
2. Boshlang'ich sinf matematika darslarida interfaol metodlardan foydalanish.
3. Matematika darsida nazarot turlari va ularni tashkil qilish, o'quvchilarning daftar bilan ishlashda qo'llaniladigan metodlar.

Mavzuning maqsadi: o'qitish metodlari va interfaol metodlarni o'rganishdan iborat.

Tayanch atama va iboralar: innovatsiya, interfaol, pedagogik mahorat, samaradorlik, didaktik vazifa, xotira, ta'lim sifati, bilim, axborot vositalari, kompyuter.

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: "Keys–stadiy" (yoki "O'quv keyslari"), "Blits–so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim". Interfaol ta'lim strategiyalari. "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig–zag", "Zinama–zina", "Muzyorar", "Rotatsiya", "Yumaloqlangan qor". Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Kontseptual jadval", "Venn diagrammasi", "T–jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?"

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

O'quvchilarning faollik darajasiga ko'ra qo'llaniladigan metodlar.

Hozirgi vaqtda ta'lim jarayonida o'qitishning zamonaviy metodlari keng qo'llanilmoqda. "O'qitishning zamonaviy metodlarini qo'llash o'qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq. An'anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda uni ta'lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan turli–tuman metodlar bilan

boyitish ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish darajasi o'sishiga olib keladi"²⁸.

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta'lim–tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta'lim metodlari hozirda eng ko'p tarqalgan va barcha turdagi ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan metodlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta'lim metodlarining turlari ko'p bo'lib, ta'lim–tarbiya jarayonining deyarli hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishli qo'llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta'lim metodlarini ma'lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to'g'ri tanlash muammosini keltirib chiqargan.

Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta'lim beruvchi tomonidan ta'lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirib turilishi, o'quv materialini kichik–kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs–munozara, muammoli vaziyat, yo'naltiruvchi matn, loyiha, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va ta'lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni o'zaro muloqotda, o'zaro bahs–munozarada fikrlash asnosida, hamjihatlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat o'quvchi–talabani mustaqil fikrlashga o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi. O'qitishning interfaol usullarini tanlashda ta'lim maqsadi, ta'lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o'quv muassasasining o'quv–moddiy sharoiti, ta'limning davomiyligi, o'qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e'tiborga olinadi.

“Interfaol metodlar deganda – ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi”²⁹. Bu metodlar qo'llanilganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta'lim

²⁸ Axmedov, B. "O'quvchilarda faollikni rivojlantirish metodikasi" - (2021). – O'quvchilarda faollikni oshirish usullari.

²⁹ Shodmonov, B. M. (2004). *Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi. Ta'lim oluvchi markazda bo'lgan yondashuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ta'lim samarasi yuqoriroq bo'lgan o'qish–o'rganish;
- ta'lim oluvchining yuqori darajada rag'batlantirilishi;
- ilgari orttirilgan bilimlarning ham e'tiborga olinishi;
- ta'lim jarayoni ta'lim oluvchining maqsad va ehtiyojlariga muvofiqlashtirilishi;
- ta'lim oluvchining tashabbuskorligi va mas'uliyatining qo'llab-quvvatlanishi;
- amalda bajarish orqali o'rganilishi;
- ikki taraflama fikr–mulohazalarga sharoit yaratilishi.

Shunday qilib, fanlarni o'qitish jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega. Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o'rganish va amalda qo'llash o'quvchi–talabalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to'g'ri yechimini topishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi–talabalarning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Turli xil nazariy va amaliy muammolar interfaol metodlar orqali tahlil etilganda o'quvchi–talabalarning bilim, ko'nikma, malakalari kengayishi va chuqurlashishiga erishiladi.

Yuqorida aytilganlardan interfaol ta'lim metodlarini tegishli tahlil qilish va shu asosda ularni tasniflash zarurati ma'lum bo'ladi. Quyida ushbu masala yuzasidan umumiy mulohazalarni keltiramiz.

Bu metodlarni tasniflashda ularni interfaol metodlar, interfaol ta'lim strategiyalari, interfaol grafik organayzerlarga ajratish mumkin.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'lim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar: “Keys–stadi” (yoki “O'quv keyslari”), “Blits–so'rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta'lim” va boshqalari.

2. Interfaol ta'lim strategiyalari. “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig–zag”, “Zinama–zina”, “Muzyorar”, “Rotatsiya”, “Yumaloqlangan qor”. Interfaol ta'lim metodlari tarkibidan interfaol ta'lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma'lum ma'noda strategik yondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

3. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Kontseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T-jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?” va boshqalari. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg‘ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko‘rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko‘proq jihatdan interfaol ta’lim metodlariga tegishli bo‘lib, ularning orasida boshqa farqlar yo‘q.

Interfaol ta’lim metodlarini ko‘pincha turli shakllardagi o‘quv mashg‘ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo‘llanmoqda. Bu metodlarni qo‘llash mashg‘ulot ishtirokchilarining faolliklarini oshirib, ta’lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Bu jadvaldagi ayrim interfaol ta’lim metodlarining turli shakllardagi o‘quv mashg‘ulotlari texnologiyalari bilan qo‘llash uchun qulayligi bir muncha shartli va aslida muayyan o‘quv mashg‘ulotlari texnologiyalari bilan boshqa yana ko‘p interfaol metodlarni aniq maqsadlar yo‘lida qo‘llash mumkin ekanligini alohida ta’kidlash zarur.

KEYS–STADI METODI

Bu metodning nomi inglizcha “**case–study**” so‘zlaridan olingan. Bunda “**case**” – yashik, quti, g‘ilof, jild, “**study**” – o‘rganish, tadqiq qilish, ilm bilan shug‘ullanish, o‘quv fani, saboq olish, o‘qish ma’nolarini bildiradi. Bu metod haqida inglizcha aytiladigan “**case – true life**”, ya’ni “**keys – haqiqiy hayot**” iborasiga ko‘ra keys – real hayotning «**bir parchasidir**». Shunga ko‘ra bu metod “**amaliy holatlarni o‘qitish metodi**” deb ham ataladi.

Keys–stadi metodi bo‘yicha o‘rganilayotgan har bir muammo yoki mavzu yuzasidan amalga oshiriladigan ishlar rejasi, ularni bajarish tafsiloti, natijalar va xulosalar yig‘indisi alohida keysni tashkil qiladi. Bu metod ta’lim jarayonida hayotiy vaziyatlardan foydalanishga qaratilgan. Bu esa, hozirgi kunlarda ta’lim sohasidagi dolzarb bo‘lgan muammolardan hisoblanadi. Ushbu muammoni hal qilish imkonini berishi bu metodning alohida ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatib turibdi. Shu sababli G‘arb mamlakatlaridagi ta’lim muassasalarida keys–stadi metodidan, ya’ni keyslardan foydalanish o‘quv rejasining 25 % ini tashkil qiladi. Shu munosabat bilan ta’lim muassasalarida hayotiy vaziyatdan foydalanishning ahamiyati haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Boshlang‘ich sinf matematika darslarida interfaol metodlardan foydalanish.

Keys–stadi ta’lim metodini turli holatlarni o’rganishda qo’llash – hayotdan olingan odatdagi vaziyatlarni o’rganishni tashkil etish yoki sun’iy yaratilgan vaziyatlarga asoslangan holda ta’lim oluvchilardan tegishli muammolarning maqsadga muvofiq yechimlarini izlashni talab qilishga qaratilgan ta’lim jarayonidan iborat.

Bu metod ta’lim oluvchilarga mavzuga tegishli hayotiy vaziyatni tashhis qilish, farazlarni ifodalash, muammolarni aniqlash, qo’shimcha axborotlarni yig’ish, farazlarga aniqlik kiritish va muammolarni yechish hamda ularni bajarishning aniq bosqichlarini loyihalash bo’yicha amaliy faoliyatlarini modellashtirish imkonini beradi. Muayyan hayotiy vaziyatlarga bag’ishlangan keyslardan foydalanish ta’lim jarayonini haqiqiy hayot bilan bog’laydi. Keysni ko’rib chiqishda ta’lim oluvchilar ta’lim olish jarayonini yaratadilar. Shu jarayondagi o’zaro harakatda ularning haqiqiy fikr almashish holatlari kelib chiqadi. Keys ta’lim oluvchilarga tahlil qilish, qiyoslash yo’llarini qidirish va muammoni yechish erkinligini beradi.

Keys–stadi ta’lim metodiga doir ayrim asosiy tushunchalar ta’rifi:

“Keys” va “keys–stadi” tushunchalarining ma’no–mazmuni ko’p qirrali bo’lib, shunga ko’ra quyida ularning asosiy xususiyatlarini to’liqroq aks ettirish maqsadida ko’p variantli ta’riflari berildi.

Keys –

1) ta’lim oluvchilarning ma’lum maqsadlardagi hayotiy vazifalarni bajarishlari bo’yicha vaziyatning bayoni, uni tushunish va baholashga imkon beradigan hamda muammoni ifodalash uchun, uning maqsadga muvofiq yechimini izlashlari uchun kerak materiallar to’plami;

2) belgilangan mavzu yoki muammo va uning yechimiga doir qo’shimcha axborotlar, audio, video, elektron tashuvchilar, o’quv–uslubiy materiallar yig’indisi;

3) muammoni hal qilish bo’yicha amalga oshirilgan ishlar, ularning natijalari va xulosalar.

Keys–stadi metodi

1) ta’lim oluvchilarni o’rganilayotgan muammoni ifodalash hamda uning maqsadga muvofiq yechimi variantlarini izlashga yo’naltiradigan aniq real yoki sun’iy ravishda yaratilgan vaziyatning muammoli–vaziyatli tahlil etilishiga asoslanadigan ta’lim metodidir.

2) ta’lim, axborot–kommunikatsiya, boshqaruv va boshqa sohalarni o’rgatishda qo’yilgan ta’lim maqsadini amalga oshirish va keysda bayon

qilingan amaliy muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida oldindan belgilangan (bashorat qilinadigan) o'quv natijalariga kafolatli erishishni vositali tarzda ta'minlaydigan, bir tartibga keltirilgan optimal usullar va vositalar majmuidan iborat bo'lgan ta'lim texnologiyasidir.

Vaziyat (lotincha situation – ahvol) – muayyan vaziyat, ahvolni hosil qiladigan shart–sharoitlar va holatlar yig'indisi. Keysda bayon qilingan vaziyat institusional tizimda (shu o'rinda va keyinchalik – korxonada) diskret (ayni shu) vaqtda tashkiliy hayotdagi tipik muammolarni qayta yaratadigan real yoki sun'iy qurilgan hodisalarning ideal tarzda in'ikosidan iboratdir.

Muammoli vaziyat – mazkur holda vaziyat subyektining hozirgi vaqtda yoki kelgusidagi maqsadlarga erishishiga xavf soladigan vaziyat tushuniladi.

Keys–stadi metodi tarixi. Keys–stadi amaliy vaziyatlarni tahlil etish va hal qilish asosida o'qitish metodi sifatida xorijiy ta'limda dastlab huquq sohasida qo'llanila boshladi: u ilk marta Garvard universitetining huquq maktabida 1870–yilda qo'llanilgan edi. 1920–yilda Garvard biznes–maktabi (GBM) o'qituvchilari yuristlarning o'qitish tajribasiga tayanib, iqtisodiy amaliyotdagi aniq vaziyatlarni tahlil etish va muhokama qilishni ta'limning asosiy usuli etib tanlashganidan keyin mazkur o'qitish uslubi keng tatbiq etila boshladi. Ana shu vaqtdan boshlab GBM keyslarning boy to'plamini yig'di va mazkur metodni ta'limning mustaqil kontsepsiyasi darajasigacha olib chiqdi. Ayni shu sababga ko'ra keys–stadi metodini ko'pincha Garvard metodi deb ham ataladi. O'z mohiyatiga ko'ra, Garvard metodi ta'lim oluvchilarning amaliy vaziyatlarni videomateriallar, kompyuter va dasturiy ta'minotdan foydalanib hal qilish bo'yicha intensiv treningidan iboratdir.

Keys–stadining ikki klassik maktabi – Garvard (Amerikada) va Manchester (Yevropada) maktablari mavjud. Garvard maktabi doirasida mazkur metod yagona to'g'ri yechimni izlashni o'rgatish metodi hisoblanib, ikkinchi maktab (Manchester) keysda bayon qilingan muammoli vaziyat yechimining ko'p variantlilikini taklif qiladi. Amerika keyslari o'nlab sahifali matnni va ko'plab chizmalarni o'z ichiga oladi. Yevropa keyslari hajmi birmuncha kamroq.

Chet ellardagi biznes–maktablarda odatiy vaziyatlarni o'rganishga o'quv vaqtining o'rtacha 25% dan 90% gacha bo'lgan qismi ajratiladi. Masalan, Chikago universiteti biznes–maktabida o'quv vaqtining 25%i keyslar ulushiga, Kolumbiya universitetida – 30%, Uortonda esa – 40%

iga to'g'ri keladi. Mashg'ulotlarni ushbu metod bo'yicha o'tkazishga ajratiladigan soatlar soni bo'yicha uning **"ilk ixtirochisi"** – Garvard yetakchilik qiladi. Oddiy tinglovchi GBMda o'qish vaqtida 700 tagacha keyslarni ko'rib chiqadi va buning uchun o'quv vaqtining 90% gacha qismini sarflaydi. Bunda shunday aniqlik kiritish kerak: moliyaviy fanlarga ixtisoslashgan maktablarda keyslar salmog'i asosiy fanlar – menejment, marketing, axborot texnologiyalari, xodimlarni boshqarish va shu kabilardan iborat maktablardagiga nisbatan ancha kamdir.

Mamlakatimizdagi ta'lim sohasida keys–stadi, asosan, mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimida, ayniqsa boshqaruv sohasida qo'llaniladi. Keyingi yillarda oliy o'quv yurtlarida ham o'qituvchilarning keyslarni ishlab chiqish va amalga oshirishga qiziqishi oshayotganligi kuzatilayapti.

Keys–stadi metodini ta'lim jarayonida keng tatbiq qilishning dolzarbligini belgilovchi omillar. Keys–stadini iqtisodiy oliy o'quv yurtining ta'lim amaliyotiga keng tatbiq etishning dolzarbligi va zarurligi quyidagi omillar bilan bog'liq:

Birinchidan, mamlakatdagi iqtisodiy ta'limning umumiy yo'nalishi, uning nafaqat ta'lim oluvchilarda aniq bilimlarni shakllantirishga, shu bilan birga, tinglovchilarda fikrlash faoliyati, nazariy bilimlarini amalda qo'llashga tayyorlik va bunga qobillikni rivojlantirish, bo'lg'usi mutaxassislarda mustaqillik va tashabbuskorlik, boshqaruv va iqtisodiyotdagi tadqiqotlarning turli jihatlari bilan bog'liq keng doiradagi masalalarni idrok etish qobiliyatini ravnaq toptirishga yo'naltirilganligi bilan bog'liq. "Insonning qo'liga baliqni tutqazsang – u bir kun qorni to'q yuradi, mabodo insonni baliq tutishga o'rgatsang – u butun umri davomida ochlik nimaligini bilmaydi" – xitoylik donishmandlarda shunday hikmatli gap bor. Auditoriya sharoitlaridayoq boshqaruvchilik yechimlarini qabul qilishga doir malaka va ko'nikmalar egallanmasa, keyinchalik yaxshi boshqaruvchi bo'lib chiqish mumkin emas.

Kelgusidagi kasbiy faoliyati uchun o'zining boshqarish siyosatini ishlab chiqishga tinglovchilar korxonada va umuman iqtisodiyotda vujudga keladigan turli xil vaziyatlarni tahlil etish malakalari va ko'nikmalarini egallashi, tahlil qila bilish qobiliyatini o'stirishi, boshqaruvchiga xos xususiyatlarni orttirishlari zarur. "Maslahat berish mumkin, lekin bunday maslahatdan foydalanishga o'rgatish mumkin emasligi" haqiqatdir. O'rganib olgach omadli iqtisodchi, moliyachi yoki

menejerga aylanib olishga imkon beradigan qandaydir yagona, universal uslub yoki usul mavjud emas.

Tinglovchilarning keyslarni ishlab chiqish texnologiyalarini o'zlashtirishi, keysda taqdim qilinadigan amaliy muammoli vaziyatlarni tahlil etish, yakka tartibda va jamoa bo'lib ularni optimal hal qilish yo'llarini izlash malakalarini egallashi, bo'lg'usi mutaxassisda funksional vakolatlikni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy faoliyatda o'zining boshqarish va tashkil qilish texnologiyalarini loyihalashtirish, kasbiy jarayon mantiqini qurish usullari, shuningdek, kasbiy vazifalarni mustaqil va mobil tarzda hal etish usullarini hosil qilishga yordam beradi.

Ikkinchidan, bozor iqtisodiyotining nostandart vaziyatlarda bir tizimli asosda va samarali harakat qilish, oqilona yechimlarni qabul qilish qobiliyatini egallagan mutaxassislardan keyslarda har xil hayotiy vaziyatlar bayoni beriladi va ularning oqibatlarini xususida mushohada yuritish yoki qatnashchilar harakatlarining samaradorligini baholash yoxud muammoni hal etish usullarini taklif qilish talab etiladi. Lekin har qanday holatda ham amaliy harakat modeli ustida ishlash ta'lim oluvchilar – bo'lg'usi mutaxassislarda mehnat bozori talab qiladigan kasbiy jihatdan muhim xususiyatlarni shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Uchinchidan, jahon tajribasi ko'rsatib turganidek, keys–stadi tinglovchilarda ijtimoiy yetuklikni rivojlantirish, o'qishga qiziqish va motivlarni hosil qilish, ularni haqiqiy professionallar sifatida etishtirishga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Keys–stadi interfaol metod bo'lgani sababli tinglovchilar tomonidan unga nisbatan ijobiy munosabat bo'lishiga erishiladi, ular ushbu metodni o'quv axborotini o'zlashtirish va undan foydalanish yuzasidan amaliy ko'nikmalarni ta'minlaydigan amaliy qo'llanma (praktikum) sifatida qabul qiladilar. Keys–stadi metodining umumiy tavsifnomasi bu metodning mohiyati, belgilari va didaktik o'ziga xos xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Ularni qisqacha ko'rib chiqamiz.

Keys–stadining mohiyati shundan iboratki, ko'rib chiqilayotgai muammoli vaziyat bo'yicha maslahatchilar rolini bajarishi kerak bo'lgan tinglovchilarga quyidagilar taklif qilinadi:

- keysda bayon qilinganida ayni bir paytda tashkiliy hayotdagi tipik amaliy muammoni aks ettiradigan va amaliyotda ushbu muammoning hal etilishida o'zlashtirilishi va qo'llanilishi lozim bo'ladigan muayyan

bilimlar majmuini dolzarblashtiradigan vaziyatni idrok etish va tahlildan o'tkazish;

- muammoli vaziyatni maqsadga muvofiq tarzda hal etadigan usullar va vositalarni izlash;

- taklif etilgan muqobil jihat(alternativ)larni baholash va ular orasidan qo'yilgan muammoga nisbatan eng qulay variantini tanlash;

- tanlangan muqobil usul (alternativ)ni amalga oshirish bo'yicha aniq yechimni butun tafsilotlari bilan ishlab chiqish.

Keys–stadining mohiyatli belgilari quyidagicha ifodalanadi:

1. Asosiy parametrlari bo'yicha muayyan diskret vaqtda ishlarning real ahvolini yana qayta tiklaydigan vaziyat shaklidagi holatda taqdim etilgan institutsional tizim modelining mavjudligi.

2. Berilgan vaziyatning muammoliligi.

3. Vaziyatning to'liq chizmaviy emasligi va buning oqibati sifatida, unda mustaqil, qolipi bo'lmagan yechimlarni talab qiladigan mavhumlikning mavjudligi.

4. Yechimlarning ko'plab muqobil jihat(alternativ)larga egaligi har bir qatnashchi o'zining bilimi, tajribasi va sezgi(intuistiya)sidan kelib chiqib o'z variantini taklif qiladi.

5. Muammoli vaziyat optimal yechimining yakka tartibda, so'ngra jamoa bo'lib ishlab chiqilishi va ommaviy taqdim etilishi (shuningdek, keys bilan mutlaqo yakka tartibda ishlashga va natijalarni yakka tartibda taqdim etishga ham yo'l qo'yiladi).

6. Muammoli vaziyat tahlili va uning yechimini ishlab chiqishdagi yagona maqsad.

7. Faoliyat natijalarini guruh bo'lib baholash tizimi.

8. Ta'lim oluvchilarda boshqariladigan hissiy (emotsional) keskinlikning mavjud bo'lishi.

9. O'qituvchi va tinglovchi ta'lim jarayonida ayni bir paytda ham mas'ul, ham erkin bo'ladi:

- O'qituvchi keysning tayyorlanishi va uning o'quv–uslubiy ta'minoti, shuningdek, undan samarali foydalanish uchun mas'uldir.

- Tinglovchi mashg'ulotga tayyorlanish va keys bo'yicha o'quv topshiriqlarini samarali bajarish uchun mas'ul, ayni paytda u muammoli vaziyatni tahlil etish natijasida yechimlar va xulosalarni ishlab chiqish borasida erkin ish tutadi.

- Tinglovchi o'quv sharoitida muammoli vaziyatni tahlil etish va hal qilishda xatoga yo'l qo'yishi mumkin, lekin u real hayotda qabul qilinadigan noto'g'ri yechim uchun mas'uliyat hissini sezishi kerak.

10. Ta'lim natijalarini rejalashtirish va ularga erishishda ta'limdagi oshkoralik bilan qat'iyatlikning qo'shib olib borilishi.

Keys–stadi ta'lim metodi sifatida quyidagi didaktik o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- Keysda taqdim etilgan aniq vaziyat ta'limning voqelik bilan o'zaro aloqasini ta'minlaydi, chunki u kelgusidagi kasbiy faoliyat uchun tipik muammolarni aks ettiradi. Bunda o'rganish jarayoni o'z mohiyatiga ko'ra, real hayotdagi yechim qabul qilish mexanizmini ifodalaydi.

- Keys undan foydalanuvchiga muammolarni tahlil etish, bir xillashtirish va hal qilish yo'llarini izlashda erkinlik beradi.

- Keysni ko'rib chiqishda tinglovchilar ta'lim jarayonining tashkilotchilariga aylanadilar va bir–birlari bilan o'zaro hamjihat harakat qilish orqali real kommunikation holatlarni ifodalashadi (masalan, bank–korxona).

- Ta'lim oluvchilar aniq vaziyatni ko'rib chiqish jarayonida muayyan umumlashgan, konseptual tusga ega bilimni shakllantirishga muvaffaq bo'ladilar va ayni bir paytda oddiy umumlashtirish malakalarini orttiradilar.

- Amaliy vaziyatlarga asoslangan mashg'ulotlar nazariy tayyorgarlik davrida olingan bilimlar, shuningdek tinglovchilarning o'z malaka va mahoratlaridan foydalanish va amalda qo'llanishga yo'naltiriladi.

- Keys bilan ishlash natijalarining ommaviy taqdim etilishi taqdimotlar o'tkazish va matbuot anjumanlarida qatnashish: axborotni lo'nda, mantiqan va ko'rgazmali tarzda taqdim etish, savolni ifodalay bilish va javobni dalillash malakalarini hosil qilishga ko'maklashadi.

Ushbu yondashuv keyslarni asosiy manbalari bo'yicha tasniflashga asos bo'lishi mumkin. Bu yerda quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- hayotiy keyslar – mutlaqo real hayotiy vaziyatlarni aks ettiradi;
- kabinetdagi keyslar – keysolog modellashtirgan amaliy vaziyatni o'z ichiga oladi;
- ilmiy–tadqiqotchilik keyslari – tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirishga yo'naltirilgan.

Hayotiy keysning asosiy vazifasi hayotiy vaziyatni batafsil va to'liq aks ettirishdan iborat. O'z mohiyatiga ko'ra, bunday keys vaziyatning amaliy, ya'ni “harakatdagi” modelini yaratadi. Bunda bunday keysning

o'quv maqsadi ta'lim oluvchilar treningi, ushbu vaziyatdagi bilimlar, qobiliyatlar va fe'l-atvor (qarorlar qabul qilish) ko'nikmalarini mustahkamlashdan iborat bo'ladi. Bunday keyslar maksimal ko'rgazmali va batafsil bo'lishi kerak. Ularning asosiy mazmuni hayotni bilish va optimal faoliyatga doir qobiliyatlarni hosil qilishdir.

Garchi har bir keys ta'lim beruvchi funksiyasini bajarsa-da, lekin ularning barcha qirralarining turli keyslarda aks etishi darajasi turlichadir. Ko'proq ta'lim beruvchi funksiyani bajaradigan, hayotni biroz boshqacharoq aks ettiradigan keys **kabinetdagi keys** deyiladi.

Birinchidan, u hayotda ko'proq uchraydigan va mutaxassis o'zining kasbiy faoliyatida duch keladigan turli vaziyatlarni aks ettiradi. Ikkinchidan, ta'lim beruvchi keysda o'quv topshiriqlari birinchi o'rinda turadiki, bu unda aks etadigan hayotning ancha shartlilik elementiga ega bo'lishini oldindan belgilaydi. Bu yerdagi vaziyat, muammo va syujet hayotda bo'ladigani kabi tus kasb etadi. Ular sun'iyligi bilan tavsiflanadi va eng muhim va haqiqiy hayotiy detallardan iborat bo'ladi. Bunday keys vaziyatlardagi tipiklikni ko'rishga imkon beradi va ta'lim oluvchida vaziyatni amaliyotdagi shunga o'xshagan variantni qo'llash orqali tahlil qilish qobiliyatini shakllantirib boradi.

Ilmiy-tadqiqotchilik keysi uchun ham shunday xususiyatlar xosdir. Uning asosiy mazmuni shundaki, u vaziyat va undagi fe'l-atvor haqidagi yangi bilimni olish uchun model bo'lib xizmat qiladi. Uning ta'lim beruvchi funksiyasi modellashtirish uslubini qo'llash orqali ilmiy tadqiqotchilik malakalarini shakllantirishdan iborat. Ushbu keys tadqiqotchilik modelini yaratish tamoyillari bo'yicha quriladi. Shuning uchun uni ko'proq magistraturada, mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimidagi ta'limda qo'llash ma'quldir. Bunday keysda tadqiqotchilik funksiyasining ustunlik qilishi uni ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatida ancha samarali qo'llashga imkon beradi. Keysning yuqorida ajratib ko'rsatilgan manbalarini asosiy, bazaviy yoki birlamchi manbalar deb atash lozim, chunki ular keyslarga ta'sir ko'rsatishning eng mohiyatli omillarini belgilaydi.

Keyslarni shakllantirishning ikkilamchi manbalarini ham ajratib ko'rsatiladi. Ular bazaviy manbalardan hosil bo'ladigan tusga egadir. Quyida ularga to'xtalamiz.

1. Xorijiy tajribalardan ko'rinib turganidek, mahsulotlari tinglovchilar uchun muayyan shaxsiy ahamiyat kasb etadigan korxonalar faoliyati ko'rib chiqilganida yoki axborot "mahalliy" materialga

asoslanganida keyslar muhokamasi ancha mazmunli va qiziqarli kechadi. Lekin bu keyslarda faqat mamlakatdagi korxonalar tajribasi yoritilishi kerakligini bildirmaydi. Bunda u yoki boshqa sifati bilan milliy bozorda mavjud bo'ladigan korxonalar va tovarlar yoki xizmatlar nazarda tutilayapti.

Agar tinglovchilar keyslarda bayon qilingan hodisalar bilan bog'liq bo'lgan muhit va sohani yaxshi bilsalar, ular o'zlarini ancha ishonchliroq his etadilar. Ularning, masalan, amerikalik yoki boshqa xorijiy iste'molchilar fe'l-atvori va motivlarini muhokama qilishi ancha qiyin kechadi. O'qituvchi ham o'zi subyektini yaxshi biladigan keys muhokamasiga mohirona rahbarlik qiladi. Har qanday holda ham bunday keyslar muhokamasida korxona — keys obyekti vakilini taklif qilishdek noyob imkoniyat mavjud bo'ladi.

2. Statistik materiallar, bozor ahvoli haqidagi ma'lumotlar, korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy tavsifnomalari va shu kabilar keysga ilmiylik va oddiylik baxsh etadi. Bunda mazkur materiallar vaziyatni tashxis qilish vositasi rolini bajarishi, vaziyatni tushunish uchun juda muhim bo'lgan ko'rsatkichlar hisob-kitobi uchun axborot vazifasini o'tashi mumkin.

Statistik materiallardan foydalanishda tinglovchi bu materiallarni idrok etishi, quyidagi kabi bir nechta savollarga javob berishi kerak: «Ushbu materiallar vaziyatni tavsiflashda qanday rol o'ynaydi?», «Materiallarning o'zidagi qaysi narsalar vaziyatni bevosita tavsiflaydi?», «Bunday tavsifnomalar qanday hisoblab chiqiladi yoki ajratib ko'rsatiladi?» va hokazo.

Statistik materiallar keys matnida yoki ilovada joylashtiriladi. Ilmiy manbalar, publististika va badiiy adabiyot asarlari – bular ham keysni yozish uchun yana bir manbadir. U yoki boshqa muammoga bag'ishlangan ilmiy maqolalar, monografiyalar va ilmiy hisobotlarni tahlil etish orqali ham keys uchun yaxshi materiallarni olish mumkin. Yaxshi ilmiy maqola odatda, qandaydir masalani teran tushuntirishi bilan tavsiflansa, ilmiy monografiya tadqiqot predmetining bir tizimli, har tomonlama tavsifnomasini beradi. Ilmiy hisobotning o'ziga xos xususiyati esa, materialning dolzarbligi va yangiligidadir. Bunday fan mahsulotlari har doim ham vaziyatni bayon qilavermaydi va izohlab bermaydi. Shuning uchun ularni keysolog vaziyat nuqtai nazaridan maxsus mushohadadan o'tkazishi kerak bo'ladi.

Eng qiziqarli ilmiy maqolalar keys–stadi metodida ikkita funksiyani bajarishi mumkin. Birinchisi shundan iboratki, ilmiy maqolalar va ularning qismlari ularni matnga kiritish orqali keyslarning tarkibiy qismiga aylanishi mumkin, ikkinchisi shundaki, ular keysni tushunish uchun zarur adabiyotlar ro‘yxatiga qo‘shilishi mumkin. Agar ilmiy manbalar keysga qat’iylik va oddiylik bersa, unda publisistika va badiiy adabiyot asarlari emotsional to‘liqlik va predmetli izohlilikni yaratadi.

3. Internet va uning resurslari – keyslar uchun tuganmas material manbaidir. Ushbu manba keng miqyoslilik, tezkorligi va qulayligi bilan ajralib turadi.

Keyslarning syujetlilik bo‘yicha turlari. Syujet mavjudligiga qarab keyslar:

- syujetli;
- syujetsiz bo‘ladi.

Syujetli keys, odatda, bo‘lib o‘tgan voqealar haqidagi hikoyani, shaxslar va korxonalar harakatlarini o‘z ichiga oladi.

Syujetsiz keys, odatda, yaqqol ifodalangan syujetga ega bo‘lmaydi, chunki syujetning aniq ifodasi ko‘p jihatdan yechimni ochib beradi. Sirtidan qaraganda vaziyat tashhisiga, syujetni yana qayta tiklashga yordam berishi kerak bo‘lgan statistik materiallar, hisob–kitoblar va ishlanmalar majmuidan iborat bo‘ladi.

Keysda bayon qilingan vaziyat syujetining vaqtdagi izchilligi bo‘yicha keysning turlari. Keysda bayon qilinadigan vaziyat syujetining vaqtdagi izchilligi ham keysning tasnifiy o‘ziga xos xususiyatlariga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Ushbu belgiga ko‘ra keyslarning uch turini farqlashadi:

- O‘tmishdan hozirga kelish rejimidagi keys;
- Vaqt orqaga qaytariladigan keys–xotira;
- Bashorat keys.

O‘tmishdan hozirga kelish rejimidagi keys bayon qilinadigan hodisalarning vaqtdagi tabiiy izchilligi bilan tavsiflanadi, sabab–oqibatli aloqalarni yaxshi aniqlashga imkon beradi.

Vaqt orqaga qaytariladigan keys–xotirada vaqt orqaga qaytariladi: unda harakat qiluvchi shaxslar nimalarnidir eslashadi, xotiraning o‘zi uzuq–yuluq, ko‘pincha bir tizimsiz va fragmentar bo‘ladiki, bu vaqt zanjirini qayta tiklashni qiyinlashtiradi. O‘z mohiyatiga ko‘ra, keys tahlili vaziyat rekonstruksiyasi, uning biror–bir bilish paradigmasi jihatidan idrok qilinishidan iborat bo‘ladi.

Bashorat keys yaqin o'tmishdagi va hozirgi voqealarning ancha batafsil bayonini beradi, undagi obyektning kelgusidagi holatining eng yaxshi variantini ishlab chiqish vazifasini qo'yadi.

Vaziyat obyektiga qarab keyslar turlari. Vaziyat obyektiga qarab keyslar shartli ravishda uch guruhga bo'linadi:

- Shaxslarga oid keys, unda aniq subyektlar: menejerlar, siyosatchilar, rahbarlar amal qiladilar.

- Tashkiliy–institutsonal keys – uning obyekt i institustional tizimlar: tashkilotlar, firmalar, kompaniyalar, korxonalar va ular bo'linmalari bo'lishi bilan farqlanadi.

- Ko'p obyektli keys – odatda bir nechta harakat qiluvchi obyektlarni o'z ichiga oladi.

Materialni bayon qilish usuliga ko'ra keyslar turlari. Materiallarni yetkazishning janriga xos xususiyatlariga qarab keys quyidagi turlardan biri shaklida taqdim etilishi mumkin:

- hikoya;
- esse;
- tahliliy yozishma;
- jurnalist tergov;
- hisobot;
- ocherk;
- faktlar majmui;
- statistik materiallar majmui;
- hujjatlar va ishlab chiqarish namunalari majmui.

Kattaligiga qarab keyslar turlari. Keyslar kattaligiga qarab uch turli bo'ladi:

- qisqa(lo'nda)keys;
- O'rtacha miqdordagi keys;
- katta (uzun) keys.

Keysning kattaligi uning hajmiga bog'liq bo'ladi va uni tahlil etish uchun zarur o'quv vaqtini belgilaydi.

Qisqa keys – shuningdek «yevropacha», qisqa keys deb ham ataladi. Uning hajmi bir necha jumladan bir–ikki sahifagacha bo'ladi. Uning yechimi ikki soatlik amaliy mashg'ulotning bir qismini band qilishga mo'ljallangan,

O'rtacha miqdordagi keys – uning ko'rib chiqilishi odatda ikki soatlik mashg'ulotni band qiladi.

Katta keys («amerikacha», uzun) – o‘nlab sahifalarni o‘z ichiga oladi, bir necha amaliy mashg‘ulotlar davomida va hatto butun o‘quv kursi mobaynida qo‘llanilishi mumkin.

Tarkibiy tuzilishi bo‘yicha keyslar turlari. Tuzilmaviy xususiyatlariga qarab keyslarning ikki turi farqlanadi:

- tuzilmaga keltirilgan;
- tuzilmaga keltirilmagan.

Tuzilmali keys o‘zining tuzilmali shakli jihatidan vaziyatning idrok etilishi va fikrlanishini yengillashtiradigan axborotni o‘z ichiga oladi.

Tuzilmaga ega bo‘lmagan keys, odatda, muammoni batafsil (ba‘zan, hatto haddan ortiq tafsilotlari bilan) yoritadigan katta hajmdagi tuzilmalanmagan axborotni o‘z ichiga oladi.

O‘quv topshirig‘ini taqdim etish usuliga ko‘ra testlar turlari. Ushbu tasniflash asosiga ko‘ra keyslar ikki turda bo‘ladi:

- Savolli keys – uning yechilishida tinglovchilar vaziyat bayon qilinganidan keyin qo‘yiladigan savollarga javob berishi kerak.
- Keys–topshiriq – keysni hal qilish jarayonida bajarilishi lozim bo‘lgan vazifa yoki topshiriq, odatda vaziyat bayonigacha qo‘yiladi.

Didaktik maqsadlariga ko‘ra keyslar turlari. Ushbu tasniflash asosiga ko‘ra keyslarning besh turi farqlanadi:

1. Muammo, yechim yoki konsepsiyani izohlovchi keys. Taniqli va muvaffaqiyat bilan ishlaydigan korxonalar (kompaniyalar)ning uzoq muddat davomidagi ish faoliyatini bayon qiladi (maqsadlari, strategiyalari, mahsulot modifikasiyalari, turli bozorlardagi ishi va boshqalar).

Bunday keysning ta’limiy maqsadi – misol orqali o‘qitish. Rejalashtiriladigan o‘quv natijalari – to‘g‘ri qabul qilingan qarorlarni eslab qolish, taniqli va muvaffaqiyat bilan ishlaydigan korxonalar va tarmoqlarning amaliyoti bilan tanishish.

2. Treningli, o‘quv fani, mavzu bo‘yicha malaka va ko‘nikmalar orttirishga mo‘ljallangan keys. Uning ta’limiy maqsadi – tinglovchilarga biror–bir harakatlarni bajarish algoritmini o‘rgatish.

Tinglovchi quyidagilarni o‘rganishi kerak: muayyan model, formula, hisob–kitob algoritmini qo‘llash, berilgan odatiy vaziyatda yagona to‘g‘ri qarorni qabul qilish.

3. Tahlil va baholashga o'rgatuvchi keys. Bunday keysda aniq vaqt davridagi vaziyat bayon qilingan, vaziyat subyekti oldida turgan muammolar aniqlangan va aniq ifodalangan bo'ladi.

Tinglovchi vaziyatni tushunishi, tahlil qilishi va baholashi, qo'yilgan muammo yuzasidan qaror qabul qilishi lozim.

4. Muammoni ajratish va yechish, boshqaruvchilik qarorlari qabul qilishga o'rgatuvchi keys. Murakkab shaklda bayon qilingan vaziyatga ega. Muammo vaziyatga kiritiladi–yu, lekin aniq namoyon bo'lmaydi. U statistik ma'lumotlar, korxona hisobotlari, bo'linmalar rahbarlari nutqlari va shu kabilarda taqdim etilgan.

Tinglovchilar muammoni aniqlashi va ifodalashi, uni hal etish usullari va vositalarini ko'rsatishi kerak.

5. Vaziyat subyekti rivojining yangi strategiyalari va yo'llari, yangicha baholash uslublari va shu kabilarni ishlab chiqishga rag'batlantiruvchi keys. Bunday keysning o'ziga xos xususiyati shundaki, boshqaruvchilik muammosi korxona faoliyatining muayyan turiga, muayyan asosiy shart–sharoitlarga bog'lab bayon qilinadi.

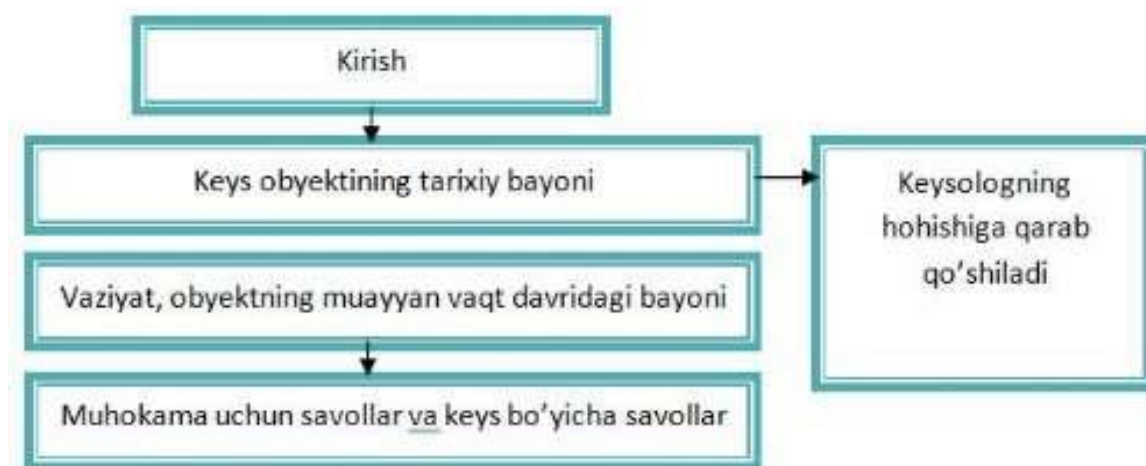
Tinglovchidan vaziyat subyektini rivojlantirishning yangi strategiyasi va yo'llarini topish talab qilinadi. Bunday keysdagi vaziyatda axborotning bir qismi bo'lmasligi mumkin. Axborotga ehtiyojni aniqlash va uni topish – tinglovchining yana bir vazifasidir.

Bezatish usuliga qarab keyslar turlari.

Keyslar tinglovchilarga turli shaklda taqdim etilishi mumkin: bosma, elektron, video–keys, audio–keys, multimedia–keys.

O'qitish amaliyotida, odatda, bosma shakldagi va elektron tashuvchilardagi keyslar qo'llaniladi – bunday shakldagi axborot bilan ishlash audio yoki video variantlardagiga nisbatan qulay va tahlil qilish osonroq. Bundan tashqari, ko'p martalab interfaol kuchdan kechirish imkoniyatlarining cheklanganligi birlamchi axborotning buzilishi va xatolarga olib kelishi mumkin. Multimedia – keyslarning imkoniyatlari yuqorida ko'rsatilgan qiyinchiliklarning oldini olishga imkon beradi va o'zlarida matnli axborot va interaktiv video tasvir ustunliklarini mujassam etadi.

KEYS MAZMUNINING TARKIBIY TUZILISHI

– Majburiy tarkibiy qism (komponent).

Keysning ushbu tuzilmali komponenti keys dolzarbligining asosini, uning ta'lim beruvchi maqsadi va tinglovchilar keysni hal qilish natijasida erishishi mumkin bo'lgan nazarda tutiladigan o'quv natijalarini o'z ichiga oladi.

Keys obyektining tarixiy bayoni. Ushbu komponent katta (amerikacha, uzun) keyslarda doim bo'ladi.

Keys obyektining tarixiy bayoni to'g'risidagi ma'lumotlar muammoning retrospektiv tahlilini o'tkazish, uning sabablari va rivojlanish tendensiyalarini belgilashga imkon beradi.

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodi

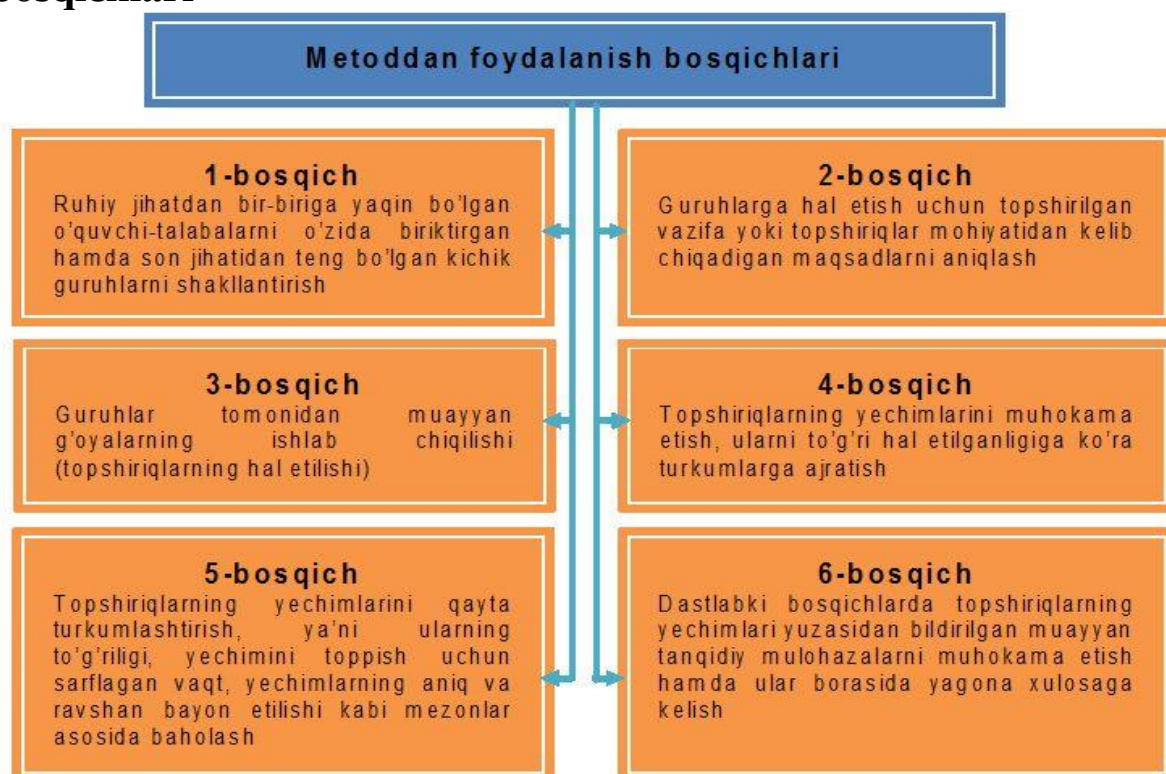
“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodi - jamoa orasida muayyan topshiriqlarni bajarayotgan har bir o'quvchining shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga va o'quvchilarda ma'lum jamoa (guruh) tomonidan bildirilgan zid fikrga qarshi g'oyani ilgari surish layoqatini yuzaga keltirishga asoslangan metoddir. Bunda jamoa bo'lib g'oyalar ishlab chiqishda ishtirokchilarning ijodiy imkoniyatlari faollashtiriladi va ularning fikrlariga zid g'oyalar qo'yiladi.

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodi Ya.A. Aleksandrov tomonidan asoslangan hamda G. Ya. Bush tomonidan qayta ishlangan.

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodini ijtimoiy, gumanitar va tabiiy yo'nalishlardagi fanlar yuzasidan tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida birdek muvaffaqiyatli qo'llash mumkin. Ushbu metoddan foydalanishga asoslangan mashg'ulot bir necha bosqichda tashkil etiladi. Ular quyidagicha:

1–sxema

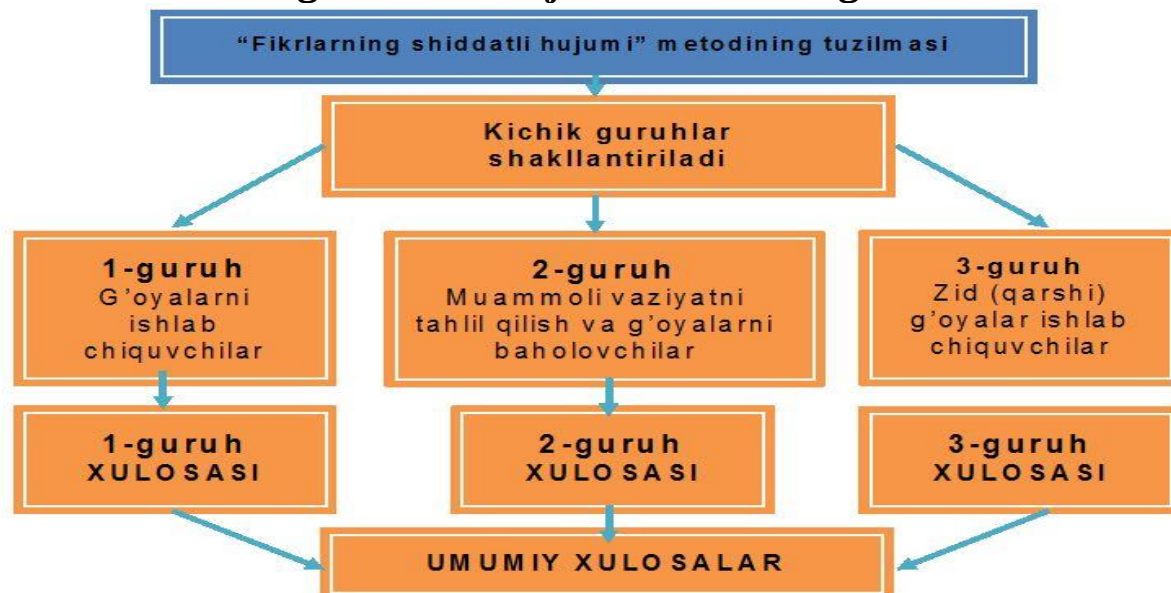
“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodini amalda qo‘llash bosqichlari

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodini qo‘llash jarayonida quyidagi holatlar yuzaga keladi:

- o‘quvchi–talabalar tomonidan muayyan nazariy bilimlarning puxta o‘zlashtirilishiga erishish;
- vaqtni tejash;
- har bir o‘quvchi–talabani faollikka undash;
- ularda erkin fikrlash layoqatini shakllantirish.

“Fikrlarning shiddatli hujumi” metodining tuzilmasi

Ushbu «Ta'lim metodlari» bo'limi ta'lim tizimida zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanish, o'quv jarayonida treninglar, yakka tartibda, juftlikda, kichik guruhlar va jamoada ishlashni tashkil qilgan holda ilg'or ta'lim metodlarini amaliyotga joriy qilish hamda pedagogik jarayonga yangicha yondashuv masalalariga bag'ishlangan. «Ta'lim metodlari» bo'limida o'qituvchilarda global tafakkur, kompetentlik, professionallikni shakllantirish, nazariy va amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ta'lim turlari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, ulardan o'z pedagogik faoliyatlarida samarali foydalanishlarini ta'minlash ko'zda tutilgan.

Matematika darsida nazarot turlari va ularni tashkil qilish, o'quvchilarning daftar bilan ishlashda qo'llaniladigan metodlar.

Ta'lim metodlaridan tegishli maqsadlarda samarali foydalanish uchun har bir metodning tarkibiy tuzilishi to'g'risida zarur tushunchalarga ega bo'lish talab qilinadi. Ta'lim metodlari ta'lim–tarbiya jarayonini amalga oshirishning tegishli pedagogik–psixologik va ilmiy–metodik asoslariga ega. Ular ko'zlangan maqsadlarga erishish yo'lidagi murakkab, ko'p qirrali, ko'p sifatlarga, xususiyatlarga ega bo'lgan faoliyat turidir. Shu munosabat bilan ta'lim metodlarining tarkibiy tuzilishiga doir umumiy ma'lumotlarni qisqacha keltirib o'tamiz.

Ta'lim metodlari turli tarkibiy tuzilishga ega bo'lib, ular usul, yo'l, bosqich, bo'lak, qism, modul, algoritm kabi tushunchalar bilan ifodalanadigan tarkibiy elementlarni o'z ichiga oladi. Ular orasida usullar alohida ajralib turadi. Quyida ularning qisqacha ta'riflarini keltiramiz:

Usul – metodning unsuri bo'lib, uning tarkibiy qismi, metodni amalga oshirish bo'yicha qo'llanadigan harakatlarning turlarini belgilaydi.

Yo'l – metodni amalga oshirish bo'yicha qo'llanadigan harakatlarni bajarish shaklini belgilaydi.

Bosqich – metodni amalga oshirish jarayonining mazmun va vaqt bo'yicha muayyan darajadagi ketma–ketligini bildiradi.

Bo'lak – metodning tarkibini istalgan turli kattalikda taqsimlanishi natijasida hosil bo'ladi.

Qism – metodning tarkibini muayyan mantiqiy asosda taqsimlanishi natijasida hosil bo'ladi.

Modul – metodni hosil qiluvchi eng kichik tarkibiy bo'laklarini bildiradi.

Algoritm – metodning tarkibiy tuzilishidagi muayyan tartibda takrorlanuvchi modullari yig'indisini hamda metodni amalga oshirish jarayonidagi harakatlarning muayyan tartibda takrorlanib turuvchi majmuasini bildiradi.

Ta'lim metodlarida o'qitishning obyektiv qonuniyatlari, maqsadlari, mazmuni, tamoyillari, shakllari o'z aksini topadi. Metodlar boshqa didaktik kategoriyalarga uzviy bog'liq va biri boshqalarini taqozo qiladi, ya'ni o'qitishning maqsadi, mazmuni, shakli, hosilasi sifatida metodlar didaktik kategoriyalarga tegishlicha ta'sir ko'rsatadi. Har bir ta'lim metodining tarkibiy tuzilishida shu metodning o'ziga xos bo'lgan obyektiv va subyektiv jihatlar ajralib turadi. Metodlarning obyektiv jihatlarida barcha didaktik qoidalar, qonunlar va qonuniyatlar, tamoyillar va ta'riflar, shuningdek, mazmun butunligining doimiy komponentlari, o'quv faoliyatining shakllariga xos bo'lgan umumiy jihatlar aks etadi. Metodlarning subyektiv jhati pedagog shaxsi, ta'lim oluvchilarning o'ziga xosligiga va mavjud sharoitga bog'liq bo'ladi.

Ta'lim metodlari ko'p parametrlarga ega va ko'p o'lchovli bo'lib, ularning bu xususiyatlari ta'lim–tarbiyaviy maqsad va vazifalar hamda ularni amalga oshirish shakllarining turli–tumanligi bilan bog'liq. Shu munosabat bilan ta'lim metodlarini tasniflashda ham har turli yondashuvlar mavjud. Buning natijasida ta'lim metodlarining ko'plab tasniflari kelib chiqqan. Quyida ularni qisqacha ko'rib chiqamiz.

Ta'lim metodlari tasnifi – bu muayyan belgilar asosida tartibga solingan tizimdir. Ma'lumki, didaktik tadqiqotlar o'qitishni dialektik jarayon sifatida o'rganadi. Bunga ko'ra ta'lim metodlari tizimi O'sishda, o'zgarishda, harakatda bo'lib, ta'lim mazmunida yuz berayotgan barcha o'zgarishlarni hisobga olgan holda rivojlanib borishi hisobga olinadi. Shunga muvofiq ularni tasniflashda ham ushbu ro'y berayotgan o'zgarishlar tegishlicha aks etib boradi.

Ta'lim metodlarini tasniflashda ularning an'anaviyligi, didaktik maqsadi, bilish faoliyati xarakteri, o'quv–bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish xususiyatlari. O'quv– bilish faoliyatini motivatsiyalash va stimullash xususiyatlari, o'quv–bilish faoliyatining samaradorligini nazorat qilish va o'z–o'zini nazorat qilish xususiyatlari kabi belgilariga asoslaniladi.

Ta'lim metodlarini tasniflash shakllariga doir ayrim misollarni ko'rib chiqamiz.

1. An'anaviy ta'lim metodlari tasnifi. Bu metodlarning ibtidosini ilk falsafiy va pedagogik tizimlar tashkil etadi. Hozirgi davrda ulardan beshtasi inobatga olinadi: amaliy, ko'rgazmali, ifodali, kitob bilan ishlash va video metodlar.

2. Didaktik maqsadi bo'yicha tasnifi.

- ilk bor bilimlarni o'zlashtirish metodlari;
- egallangan bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish metodlari.

3. Ta'limning umumiy maqsadiga ko'ra metodlar tasnifi:

- bilimlarni egallash;
- malaka va ko'nikmalarni shakllantirish;
- bilimlarni qo'llash;
- ijodiy faoliyat;
- mustahkamlash metodlari;
- bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish metodlari.

4. Idrok etish – bilish faoliyati xarakteriga ko'ra metodlar tasnifi:

- tushuntirish — illyustrativ (axborot — restseptiv). Ularning xarakterli xususiyatlari: bilimlar “tayyor holda” tavsiya etiladi; bunda bilimlarni idrok qilish tashkil etiladi; bilimlar idrok (restepsiya) qilinadi va tushunib olinadi, xotiraga joylashtiriladi.

- reproduktiv metod: bilimlar tayyor holda tavsiya etiladi, bilim nafaqat bayon qilinadi, balki tushuntiriladi; bilimlar ongli o'zlashtiriladi, ularning tushunilishi va eslab qolinishiga erishiladi hamda bilimlarning mustahkamligi tez–tez takrorlash yo'li bilan ta'minlanadi.

- muammoli bayon qilish metodi;

- qisman ijodiy (evristik) metod. Bilim tayyor holda tavsiya etilmaydi, balki u mustaqil ravishda egallanadi; yangi bilimlarni qidirish, izlash tashkil etiladi; bilish vazifalari bo'yicha mustaqil fikr yuritiladi, muammoli vaziyatlar yaratiladi va hal qilinadi.

5. Ta'lim metodlarining binar (qo'sh) va polinar (ko'pqirrali) tasnifi.

Binar tizim dars berish metodi va o'rganish metodi majmuidan iborat. Uni quyidagi jadval ko'rinishida yaqqol ifodalash mumkin (1 – jadval).

O'qitish metodlari

1–jadval

Dars berish metodi	O'rganish metodi
Axborot berish – bayon qilish	Ijro etish
Tushuntirish	Reproduktiv
Ko'rsatma berish – amaliy	Produktiv – amaliy
Tushuntirish – ishontirish	Qisman ijodiy
Ishontirish	Ijodiy

O'qitishning polinar, ya'ni ko'pqirrali tasnifi bilimlar manbai, bilish faolligi darajasi, o'quv bilimlarining mantiqiy yo'llari va o'qitishning monologik, hamkorlik va dialogik metodlar yig'indisidan tarkib topadi (2–jadval).

2–jadval

Monologik metodlar	Hamkorlik metodlari	Dialogik metodlar
Ma'ruza	Individual (o'zaro)	Suhbat
Hikoya	Guruhli	Munozara
Namoyish qilish	Frontal	Muzokara

Pedagogik adabiyotlarda oliy ta'lim muassasalarida o'qitish metodlarining quyidagi uch guruhi mavjudligi bayon etilgan:

- o'quv–bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari (1–jadval);
- o'quv–bilish faoliyatini motivastiyalash va stimullash metodlari (2–jadval);

3–jadval

O'quv–bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari hamda asoslari

Ifodali, ko'rgazmali, amalii metodlar	Induktiv va deduktiv metodlar	Reproduktiv va muammoli–ijodii metodlar	O'qituvchi rahbarligida mustaqil ish metodlari

Manbalar	Mantiq	Tafakkur	Boshqaruv

O‘quv–bilish faoliyatini motivatsiyalash va stimullash metodlari

O‘quv–bilish faoliyatining samaradorligini nazorat qilish va o‘z–o‘zini nazorat qilish metodlari

4–jadval

Og‘zaki nazorat qilish va o‘z–o‘zini nazorat qilish metodlari	Yozma nazorat qilish va o‘z–o‘zini nazorat qilish metodlari	O‘z–o‘zini nazorat qilishning laboratoriya–amaliy metodlari

Maktabda fan asoslari o‘rganiladi. Oliy ta’lim muassasasida talaba zamonaviy fanni o‘rganadi va ixtisoslik bo‘yicha ta’lim oladi. Shuning uchun ham oliy ta’lim muassasalaridagi o‘qitish metodlari bilimlarni yetkazish va anglashning usullarigina emas, balki fan taraqqiyoti jarayoniga tobora kirib borish, uning metodologik va g‘oyaviy asosini ochish metodi hamdir.

Oliy ta’lim muassasalaridagi o‘qitish metodlarini asoslashda didaktika bilan shug‘ullanuvchi olimlar oliy ta’lim muassasalaridagi o‘quv jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari va talabalarning bilish faoliyatini qamrab oladilar hamda talabalarning kasbiy va shaxsiy tayyorgarligi masalalariga katta ahamiyat beradilar. Talabalarning faol ijodiy bilish faoliyati hamda ularning mustaqil ishlaridan iborat kasbiy ta’lim jarayoni ta’lim metodlarining o‘qitish metodlari va o‘rganish metodlaridan iborat ikki guruhini bir–biridan farqlashni taqozo qiladi:

O‘qitish metodlari bilimlarni berish usullari sifatida qaraladi va talabalarning ilmiy bilish faoliyatiga rahbarlik qilishga qaratilgan bo‘ladi hamda o‘quv jarayonida pedagogning talabalarga ta’sir ko‘rsatish usullarini shakllantiradi.

O‘rganish metodlari bilim, malaka va ko‘nikmalarni ijodiy egallashga hamda metodik va g‘oyaviy–siyosiy e’tiqodlarni ishlab chiqishga qaratilgan talabalarning ilmiy bilish faoliyati usuli sifatida belgilanadi.

Oliy ta’lim muassasalaridagi ta’lim xususiyati o‘quv jarayonini tashkil etishda namoyon bo‘ladi. Bunda maktab, akademik litsey, kasb–hunar kollejidagi ta’lim metodlarini belgilash va o‘qitish shakllarini ham tashkil qilishni tavsiya etadi. Oliy ta’lim muassasalarida ushbu o‘qitish metodlari va shakllari qo‘shilib ketadi, ya’ni oliy ta’lim muassasalaridagi dars berish metodi ayni zamonda o‘qitishning tashkiliy shakli ham

hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalaridagi o'qitish metodlari o'ziga qo'shimcha yuklama–mashg'ulotni tashkil etishni ham qamrab oladi.

Oliy ta'lim muassasalaridagi o'qitish metodlari tasnifi masalasi o'zining dolzarbligini saqlab qoladi. Oliy ta'limdagi o'qitish metodlari tasnifiga didaktik yondashuvlar, umumdidaktik yondashuvlarga monelik qilmaydi, balki ularni rivojlantiradi. Ular oliy ta'lim tizimidagi o'quv jarayonining xususiyatlari, ularning didaktik vazifalari xarakteriga asoslanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida o'qitish va o'rganish metodlari quyidagi keng tarqalgan tasniflarga borib taqaladi:

1. Bilimlarni berish, idrok etish va o'zlashtirish hamda e'tiqodni shakllantirishni ta'minlovchi metodlar. Bu metodlarga ma'ruza, talabalarning mustaqil ishlari, mustaqil ta'lim olish bo'yicha ishlari, ishlab chiqarish jarayonlarini kuzatish, maslahatlar, ko'rsatma berish, ommaviy axborot vositalari, dasturlashtirilgan materiallarni idrok etish va boshqalar kiradi.

2. Bilimlarni tatbiq etish va mustahkamlash, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish hamda e'tiqodni chuqurlashtirish metodlari: bunga seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, nazorat ishlarini bajarish, o'quv xonalaridagi dasturlashtirilgan mashg'ulotlar va ishlab chiqarish amaliyoti kiradi.

3. Bilimlar, e'tiqodlarni shakllantirish va talabalarning kasbiy tayyorgarligini aniqlash metodlari. Bu o'quv jarayonining reyting baholari, suhbat o'tkazish, kurs va diplom ishlari loyihalari hamda davlat attestatsiyasi natijalarini baholash.

Bu tasnif aniq metodlar imkoniyatlarini belgilovchi eng muhim sifatlar asosiga qurilgan. Bunda ushbu tasnif bo'yicha birinchi guruhdagi shunday sifatlarga bilimlarni idrok qilish va o'zlashtirish, ikkinchi guruhga – tatbiq etish va mustahkamlash, uchinchi guruhga esa – attestatsiya va bilimlarni aniqlash taalluqlidir.

Oliy ta'lim tizimidagi o'qitish metodlari tizimiga quyidagi talablar qo'yiladi:

«6X6X6» metodi

Ushbu metod yordamida bir vaqtning o'zida 36 nafar o'quvchini muayyan faoliyatga jalb etish orqali ma'lum topshiriq yoki masalani hal etish, shuningdek, guruhlarining har bir a'zosi imkoniyatlarini aniqlash, ularning qarashlarini bilib olish mumkin. «6x6x6» metodi asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotda har birida 6 nafardan ishtirokchi bo'lgan 6 ta

guruh o'qituvchi tomonidan o'rta tashlangan muammo (masala)ni muhokama qiladi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach o'qituvchi 6 ta guruhni qayta tuzadi. Qaytadan shakllangan guruhlar har birida avvalgi 6 ta guruhlar bittadan vakil bo'ladi. Yangi shakllangan guruh a'zolari o'z jamoadoshlariga avvalgi guruhi tomonidan muammo (masala) yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

«6x6x6» metodining afzallik jihatlari quyidagilardir:

- *guruhlar har bir a'zosini faol bo'lishga undaydi;*
- *ular tomonidan shaxsiy qarashlarning ifoda etilishini ta'minlaydi;*
- *guruhning boshqa a'zolarining fikrlarini tinglay olish ko'nikmalarini hosil qiladi;*
- *ilgari surilayotgan bir nechta fikrni umumlashtira olish, shuningdek, o'z fikrini himoya qilishga o'rgatadi.*

Eng muhimi, mashg'ulot ishtirokchilarining har biri qisqa vaqt (20 daqiqa) mobaynida ham munozara qatnashchisi, ham tinglovchi, ham ma'ruzachi sifatida faoliyat olib boradi.

Ushbu metodni 5, 6, 7 va hatto 8 nafar o'quvchidan iborat bo'lgan bir necha guruhlarda ham qo'llash mumkin. Biroq yirik guruhlar o'rtasida «6x6x6» metodi qo'llanilganda vaqtni ko'paytirishga to'g'ri keladi. Chunki bunday mashg'ulotlarda munozara uchun ham, axborot berish uchun ham birmuncha ko'p vaqt talab etiladi. So'z yuritilayotgan metod qo'llanilayotgan mashg'ulotlarda guruhlar tomonidan bir yoki bir necha mavzu (muammo)ni muhokama qilish imkoniyati mavjud.

«6x6x6» metodidan ta'lim jarayonida foydalanish o'qituvchidan faollik, pedagogik mahorat, shuningdek, guruhlar maqsadga muvofiq shakllantira olish layoqatiga ega bo'lishni talab etadi. Guruhlarning to'g'ri shakllantirilmasligi topshiriq yoki vazifalarning to'g'ri hal etilmasligiga sabab bo'lishi mumkin. «6x6x6» metodi yordamida mashg'ulotlar quyidagi tartibda tashkil etiladi:

O'qituvchi mashg'ulot boshlanishidan oldin 6 ta stol atrofida 6 tadan stol qo'yib chiqadi.

O'quvchilar o'qituvchi tomonidan 6 ta guruhga bo'linadilar. O'quvchilarni guruhlariga bo'lishda o'qituvchi quyidagicha yo'l tutishi mumkin: 6 ta stolning har biriga muayyan obyekt (masalan, kema, to'lqin, baliq, delfin, kit, akula) surati chizilgan lavhani qo'yib chiqadi. Mashg'ulot ishtirokchilariga kema, to'lqin, baliq, delfin, kit hamda akula

surati tasvirlangan (jami 36 ta) varaqchalardan birini olish taklif etiladi. Har bir o'quvchi o'zi tanlagan varaqchada tasvirlangan sur'at bilan nomlanuvchi stol atrofiga qo'yilgan stuldan joy egallaydi.

O'quvchilar joylashib olganlaridan so'ng o'qituvchi mashg'ulot mavzusini e'lon qiladi hamda guruhlariga muayyan topshiriqni beradi. Ma'lum vaqt belgilanib, munozara jarayoni tashkil etiladi. O'qituvchi guruhlarining faoliyatini kuzatib boradi, kerakli o'rinlarda guruh a'zolariga maslahatlar beradi, yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi hamda guruhlar tomonidan berilgan topshiriqlarning to'g'ri hal etilganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng guruhlardan munozaralarni yakunlashlarini so'raydi.

Munozara uchun belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach, o'qituvchi guruhlarini qaytadan shakllantiradi. Yangidan shakllangan har bir guruhda avvalgi 6 ta guruhning har biridan bir nafar vakil bo'lishiga alohida e'tibor qaratiladi. O'quvchilar o'z o'rinlarini almashtirib olganlaridan so'ng belgilangan vaqt ichida guruh a'zolari avvalgi guruhlariga topshirilgan vazifa va uning yechimi xususida guruhdoshlariga so'zlab beradilar. Shu tartibda yangidan shakllangan guruh avvalgi guruhlar tomonidan qabul qilingan xulosalar (topshiriq yechimlari)ni muhokama qiladilar va yakuniy xulosaga keladilar.

FIKR, SABAB, MISOL, UMUMLASHTIRISH (F.S.M.U.) metodi

F.S.M.U. metodining tavsifi: Bu metod mashg'ulotda o'rganilayotgan mavzuning muhokamasi jarayonida unga doir masalalar bo'yicha talabalar o'z fikrlarini bayon qilishlari, shu fikrlarni asoslovchi sabablarni ko'rsatishlari, ularni tasdiqlovchi misollarni keltirishlari va pirovardida umumlashtiruvchi xulosalar chiqarishlarini o'rgatish va mashq qildirish metodidir. Bu metod talabalarni erkin fikrlashga, o'z fikrini himoya qilishga va boshqalarga o'z fikrini o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, bahs-munozara madaniyatiga, shu bilan bir qatorda, talabalar tomonidan o'quv jarayonida egallangan bilimlarni tahlil etishga va o'zlashtirish darajasini aniqlashga va baholashga o'rgatadi.

FSMU metodining umumiy sxemasi:

F– fikringizni bayon eting;

S– fikringizni asoslovchi sabab ko'rsating;

M– ko'rsatgan sababingizni tasdiqlovchi misol keltiring;

U– fikringizni umumlashtiring.

FSMU metodini amalda qo'llash namunasi:umumlashtiring.

O'qituvchi quyidagiga o'xshagan vazifalar yozilgan tarqatma materiallarni oldindan tayyorlab, mashg'ulot vaqtida kichik guruhlar yoki alohida talabalarga tarqatadi.

1- vazifa. "Ta'lim texnologiyasi o'zini oqlaydi" mavzusi yuzasidan fikrlaringizni FSMU metodi bo'yicha bayon eting.

F— _____;

S— _____;

M— _____;

U— _____.

2-vazifa. "Madaniy o'simliklarning begona o'tlar bilan munosabati" mavzusi yuzasidan fikrlaringizni FSMU metodi bo'yicha bayon eting.

F— _____;

S— _____;

M— _____;

U— _____.

O'qituvchi vazifani bajarish uchun vaqtni belgilab e'lon qiladi. Vazifalarni bajarish vaqtida umumiy rahbarlikni amalga oshiradi. Talabalar o'zlariga berilgan vazifani bajarib bo'lgandan so'ng, ularning umumiy muhokamasini tashkil qiladi. Vazifani eng yaxshi bajarganlar rag'batlantiriladi.

ESSE metodi

Esse fransuz tilidan tarjimada "tajriba, andoza" ma'nolarini anglatadi.

Esse – prozaik etyud, qandaydir bir predmetga oid umumiy yoki dastlabki mulohazalar. Ko'pincha esse yozish mashg'ulotning boshida, yoki refleksiya sifatida, oxirida taklif etiladi. Esse yozish ko'pincha nazariy mashg'ulotlar, ma'ruzalar hamda mustaqil mashg'ulotlar tarkibida o'tkaziladi. Uning quyidagi turlari tegishli maqsadlarga muvofiq holda qo'llaniladi:

Esse – taklif etilgan mavzu yuzasidan 1000 dan 5000 gacha so'z hajmidagi insho.

Esse – bu muallifning ta'kidlab o'tadigan individual nuqtayi nazarini erkin ifoda etish shakli, qandaydir mavzu bo'yicha umumiy yoki dastlabki dunyoqarashni o'z ichiga oladi.

Asoslangan esse – qo‘yilgan savolga asosli javob keltirilgan yozma ishdir. Muallif ma‘lum bir nuqtayi nazarni egallaydi va uni himoya qiladi, bunda o‘zining nuqtayi nazarini qo‘llab-quvvatlash uchun bir qancha asoslangan isbotlarni keltiradi. Maqsad – muallif lozim topadigan qarashlarni boshqalarning ham qabul qilishiga ishontirish.

Asoslangan samarali esse yozish uchun agar siz o‘z essengizni yozish jarayonida uni fikriy jihatdan kitobxonlarga (uni o‘quvchilarga) “taqdim eta olsangiz” va ular bilan fikriy muloqot o‘rnata olsangiz, uni yozishingiz yengil bo‘ladi.

Asoslangan esse tarkibi:

Misol sifatida “Menimcha mamlakatimiz iqtisodi gullab yashnaydi, agarda ...” mavzusida asoslangan esse yozing, degan topshiriqni bajarish tartibini ko‘rib chiqamiz:

1. Mavzu (savol)ga nisbatan muallif nuqtai nazarining bayon etilishi (1 xatboshi).

2. Bayon etilgan nuqtai nazarni asoslash – ushbu nuqtai nazarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha muallifning ishonarli dalillari va ushbu nuqtai nazarni qabul qilishga ishontirish.

3. Xulosa – rezyume..

Asoslangan essenin baholash ko‘rsatkichlari va mezonlari:

- mavzu mazmuniga mos kelishi (mavzudan chetga chiqmaslik);
- mazmuni, fikri;
- unga taalluqli muammoni oldindan ko‘ra bilish, shaxsiy nuqtayi nazari, ma‘lumotlar yetarliligi;
- uslub, ifoda aniqligi, muayyanligi;
- orfografiya qoidalariga rioya qilinishi.

Besh daqiqali esse – o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha olingan bilimlarni umumlashtirish, mushohada qilish maqsadida o‘quv mashg‘uloti oxirida 5 daqiqa oralig‘ida o‘tkaziladi. Yozma topshiriqning ushbu turi talabalarning mavzuga doir o‘z mustaqil fikrlarini ifodalay olishga yordam berish va o‘qituvchiga o‘z talabalari o‘quv material bilan tanishganda qaysi jihatlariga ko‘proq e‘tibor berishlari xususida fikrlash imkonini beradi.

Ushbu yozma topshiriq turida ta‘lim oluvchilardan quyidagi ikki topshiriqni bajarish: mazkur mavzu bo‘yicha ular nimalarni o‘rganganliklarini mustaqil bayon etish va ular javobini ololmagan bitta savolni berish so‘raladi.

O'qituvchi taklif etishi mumkin:

- “Men bu ... haqida nimani o'ylayman” yoki “Nima uchun, mening fikrimga ko'ra ...” savollariga javob bering,
- O'quv mashg'ulotida berilgan talablar uchun yangi sanalgan g'oyani tavsiflash va sharhlab berish;
- olingan bilim, ko'nikmalar qayerda amaliyotda qo'llanilishini tavsiflash.

Ushbu ko'rinishdagi esse baholanmasligi ham mumkin. Ammo, o'qituvchi juftliklarga ajralish, ishlar bilan o'zaro almashish va yozilganlarni muhokama qilish taklifini berishi ham mumkin. Ushbu holda o'qituvchi 2–3 ta essenini tanlab tekshirishi mumkin, ularni ovozini chiqargan holda sharhlashi talabalar bilan muhokama qilishi va xulosa qilishi mumkin.

Erkin yozish metodi – besh daqiqali essening boshqa ko'rinishi bo'lib, talabalarning muayyan mavzu bo'yicha o'z hayollariga kelgan barcha narsalarni to'xtamasdan yozish mashqlaridan iborat. Masalan, talabalarga besh daqiqa ichida “Ulug'bek fojiasi” mavzusi bo'yicha o'z hayollariga kelgan barcha narsalarni to'xtamasdan yozishni taklif qilish mumkin. Besh daqiqa tugaganida (eslatma, besh daqiqa tugadi deb e'lon qiling va ishni tugallash uchun yana bir daqiqa vaqt bering, zero qiziqarli fikrlar odatda tang vaziyatlarda tug'iladi) ularga o'z yozganlarini sheriklariga o'qib berishlarini taklif etish mumkin.

Mazkur bosqichda o'qituvchining ixtiyorida ko'p imkoniyatlar bo'ladi. Masalan, juftliklarga o'z fikrlarini butun guruh bilan o'rtoqlashishni taklif etish va guruhli aqliy hujum vaziyatini yaratish mumkin.

O'qitishning 4 pog'onali metodi

Kasbiy harakatlarni bajarish ko'nikmalarini o'rgatish metodi

O'qitishning 4 pog'onali metodi dastlab AQShda paydo bo'lgan. Sanoat korxonalarida konveyerli ishlab chiqarish ko'paygan sari shunday o'rgatish usullari zarur bo'lib qoldiki, ishchilar bir xilda qaytariladigan qul va boshqa tana a'zolari harakatini to'g'ri bajarish ko'nikmalarini iloji boricha tez va mukammal ravishda o'rganib olishlari kerak edi. Bu metod bo'yicha amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni 4 ta pog'onali bosqichlar doirasida kechadi.

Bu pog'onalarning nomi: «Tushuntirish», «Nima qilish kerakligini ko'rsatib berish», «Ko'rsatilgan tarzda qaytarish» va «Mashq qilish».

Bu metod bo'yicha masalan, amaliyot o'qituvchisi talabalarga avval biror ishni bajarishning kichikroq alohida bosqichini tushuntirib beradi, keyin nima qilish kerakligini o'zi bajarib ko'rsatadi. So'ngra talaba shu ish bosqichini ko'rsatilgandek bajarib takrorlashi (imitatsiya qilishi) kerak.

Talaba takrorlab bajarayotgan paytda amaliyot o'qituvchisi xatolarini to'g'rilab turadi (maqtaydi yoki tanqid qiladi). Undan keyin esa, talaba shu ish bosqichini mukammal o'zlashtirgunicha mashq tarzida ko'p marta takrorlab bajaradi.

4 POG'ONA USULI

O'qitishning 4 pog'onali metodini qo'llashdagi harakatlar.

4 pog'onali metodni qo'llashda shu pog'onalar bo'yicha amaliyot o'qituvchisi talabalar bilan guruhli hamda yakka tartibda ish olib boradi. Bunda o'qituvchi 1 va 2-pog'onalarda guruh bilan, 3 va 4-pog'onalarda esa, har bir talaba bilan yakka tartibda ishlashi asosiy ahamiyatga ega bo'ladi. Bu harakatlarning mazmuni quyidagicha bo'ladi:

- 1-pog'ona. Amaliyot o'qituvchisi nima qilish kerakligini tushuntiradi. U talabalarga ma'lum bir ish bosqichi yoki bir ko'nikmani qo'llash uchun kerakli barcha ma'lumotlarni beradi. Talabalar o'qituvchining og'zaki tushuntirishlarini tinglab, tushunib boradilar.

- 2-pog'ona. Amaliyot o'qituvchisi tushuntirilgan ish bosqichi qanday bajarilishi kerakligini o'zi bajarib ko'rsatadi, talabalar esa, diqqat bilan kuzatib, eslab qoladilar. Odatda, o'qituvchi nima qilayotgani haqida talabalarga izohlar berib, takrorlab namoyish etib boradi.

- 3-pog'ona. Amaliyot o'qituvchisi ko'rsatib bergan ish bosqichini bajarish harakatlarini talabalar ko'rsatilgan tarzda qaytaradilar.

O'qituvchi ular bajarayotgan harakatlar yuzasidan o'z fikrini bildirib, xatolarni to'g'rilab turadi.

- 4–pog'ona. Har bir talaba tegishli ish bosqichi bo'yicha harakatlarni o'qituvchi ko'rsatib bergandek qaytarib bajarib ko'radi va o'qituvchining bu ish bosqichini to'g'ri bajarish bo'yicha izohlarini tushunganidan keyin, bu ish bosqichini kutilgan natijaga erishmagunicha takrorlab mashq qilishda davom etadi.

Shundan keyin amaliyot o'qituvchisi ishning keyingi bosqichiga doir harakatni o'rgatishga o'tadi. Bu bosqich ham 4 pog'onadan iborat bo'lib, quyidagi mazmunda bo'lishi mumkin:

- mashg'ulotda har bir harakatni o'rgatishning boshlanishida amaliyot o'qituvchisi tomonidan nazariy va amaliy ma'lumotlar beriladi, so'ng esa, talabalarning shu harakatlarni amaliy bajarish mashqlari bilan almashinadi;

- talabalarning harakatlari amaliyot o'qituvchisi ko'rsatib bergan harakatlar doirasi bilan cheklanadi;

- talabalar yakka tartibda o'rganish (o'zlashtirish, mashq qilish)ga yo'naltiriladilar, lekin ularning mustaqil fikrlashga haqlari yo'q, chunki o'rganilayotgan kasbiy harakatni boshqacha bajarish albatta noxush holatlarga olib keladi;

- ishni tashkil qilish (ish tartibi) odatda, hech qanday yangicha yondashuvlarga yo'l qo'ymaydi.

O'qitishning 4 pog'onali metodini qo'llash yuzasidan yo'l–yo'riqlar.

- Tushuntirish–qiziqtirish (motivastiya), ma'lumot va yo'riqnoma berish. Amaliyot o'qituvchisi avval bu yo'riqnoma berish (instruktaj)ni o'quv xonasida yoki ish o'rnida o'tkazish maqsadga muvofiqqligini hal qiladi. Bu esa, instruktajning mohiyati va turiga bog'liq. U instruktaj vaqti 20–40 daqiqadan oshib ketmasligini rejalashtiradi.

- O'rganilayotgan mavzu bo'yicha ishni bajarishga qaratilgan topshiriq yuzasidan instruktaj talabalarning qiziqishini uyg'otishdan boshlanadi, chunki ularning qiziqish va e'tibori o'rganilayotgan narsaga qaratilishi kerak. So'ngra amaliyot o'qituvchisi talabalarga amaliy topshiriqni bajarish uchun kerakli barcha ma'lumotlarni beradi va bajariladigan jarayonlarni tushuntiradi. Shu paytda u o'zining amaliy ish tajribasidan kelib chiqib, mavzuga doir barcha o'quv–didaktik materiallardan, masalan, chizmalar, ish rejalari, ekspluatatsiya bo'yicha

instruksiyalar, instrumentlar va xom–ashyolardan ko‘rgazmali materiallar sifatida foydalanishi mumkin.

- O‘qituvchi ish bosqichlarini ularning ketma–ketligida tushuntiradi va kerak bo‘lsa, talabalarga shu bosqichlarni o‘zlarining ish rejalariga kiritishlarini talab qiladi. Shu paytning o‘zida u talabalarga sifat farqini namoyish etish maqsadida yaxshi va yomon sinov ishi misollarini ko‘rsatishi mumkin. Talabalar nisbatan passiv bo‘lishadi, ular tinglashadi va qarab turishadi.

- Nima qilishni ko‘rsatib berish – namoyish qilish. Bu pog‘onada amaliyot o‘qituvchisi tushuntirgan ish bosqichlarini o‘zi bajarib, namoyish qilib ko‘rsatadi. Buning uchun u avval kerakli ish o‘rnini puxtalik bilan tayyorlab qo‘ygan bo‘ladi va o‘sha ish o‘rnida namoyishni o‘tkazadi. Namoyish qilayotgan paytda amaliyot o‘qituvchisi talabalarning diqqat bilan kuzatib turishlarini ta‘minlaydi. Har bir harakatni 3 martadan namoyish qilib ko‘rsatish tavsiya etiladi. Ular quyidagicha bajariladi:

- namoyish oddiy tezlikda o‘tkaziladi, talabalarda kasbiy harakatning amalda qanday bajarilishi to‘g‘risida to‘la va haqiqiy tasavvur paydo bo‘lishi uchun.

- namoyish atayin sekin tezlikda o‘tkaziladi, har bir bosqichni alohida va o‘ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq ko‘rsatish hamda mehnat xavfsizligi qoidalarini tushuntirish uchun.

- namoyish oddiy tezlikda o‘tkaziladi, ishni bajarish harakati ko‘nikmasini yana bir marta to‘la ravishda ko‘rsatish va o‘quvchilarda «ichki sur‘at» ya‘ni, harakatni bajarish usuli, tartibi, ketma–ketligi, tezligi to‘g‘risida aniq tasavvur paydo bo‘lishi uchun.

Namoyish qilayotgan paytda amaliyot o‘qituvchisi har bir harakatini izohlab boradi. Shundan so‘ng bevosita instruktaj qismi tugaydi.

1–pog‘ona. Ko‘rsatilgan tarzda qaytarish – taqlid (imitatsiya) bu pog‘onada talabalarning har biri amaliyot o‘qituvchisining harakatlarini u ko‘rsatgan tarzda qaytarishlari kerak. Talabalar ishlayotgan paytda amaliyot o‘qituvchisi o‘z fikrini bildiradi, yaxshi ishni maqtab yomon ishni tanqid qiladi va nima qilishni yana bir marta ko‘rsatadi. Hamma talabalar ish jarayonini tushunganligini ko‘rganidan keyin1– amaliyot o‘qituvchisi mashq qilishni boshlashga ruxsat beradi.

2–pog‘ona. Mashq qilish – talabalar ko‘plab marta takrorlash orqali instrument va uskunar bilan bajariladigan ish jarayonlari bo‘yicha

kasbiy harakatlarni to'g'ri bajarishni mashq qilishlari uchun amaliyot o'qituvchisi ularga yetarlicha xom–ashyolar berib qo'yadi. Har bir o'quvchi o'zi ishlaydi va bir xil ishlash usullarini qo'llaydi. Agar ish natijalarining sifati maqbul natija standartiga (oldindan belgilangan sifat mezonlariga – aniq maqsadlarga) javob bersa, ish tugatilishi mumkin. Amaliyot o'qituvchisi bu yerda nazoratchi vazifasini bajaradi.

Eslatma. 1–2–bosqichlar (pog'onalar) davomida amaliyot o'qituvchisi talabalarda dastlabki bilimlar bor yoki yo'qligini aniqlashi mumkin. Agar dastlabki bilimlar darajasi yetarlicha bo'lmasa, bu holda u qayta nazariy dars o'tkazishi kerak.

Didaktik vositalar va mashq materiallarini tayyorlash.

Didaktik vositalar va mashq materiallari sifatida odatda, asl (original) ish hujjatlari ishlatiladi masalan, texnik chizmalar yoki biror elektr sxema, ish bosqichlari va izohlar ko'rsatilgan jadval shaklidagi ish rejasi hamda nazorat varag'i, unda o'quvchining natijalari yozib boriladi. Bunda ushbu chizmalar va boshqa hujjatlarni selofan paket, plyonkaga chiqarilmaydigan qilib solib qo'ygan yaxshi va talabalarga ko'rish uchun berish kerak. Ish rejasini esa shaxsiy mehnat vositasi sifatida har bir o'quvchi o'zi to'ldirishi kerak. Bu maqsadda amaliyot o'qituvchisi tegishli shaklni tayyorlaydi va o'quvchilarga to'ldirish uchun tarqatadi.

Nazorat yoki baholash varag'i ham tegishli shaklda bo'lishi kerak. Uni o'qituvchi natijalarning isboti sifatida mashqlar tugaganidan keyin o'zida saqlab qoladi. Qo'shimcha ravishda talabalarga tarqatma didaktik materiallar (kartochka–topshiriqlar) berilishi mumkin. Tarqatma materiallar darsliklar, maxsus adabiyotlar yoki ekspluatatsiya bo'yicha yo'riqnomalardan olingan qisqa ma'lumotlar (ko'chirmalar) bo'lishi mumkin.

Mashq materiallari deb amaliy mashqlarni bajarish uchun kerak xom–ashyolar, sarflanadigan materiallar va yordamchi materiallarni aytiladi. Ular kasb–hunarni o'rgatishga bevosita bog'liq bo'lib, ta'lim

beruvchi korxona (firma)ning mahsulotlaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Kerakli mashq materiallarini amaliyot o'qituvchisi odatda, bir yil oldindan rejalashtiradi. Ularni hisoblashda quyidagi ma'lumotlarga asoslaniladi:

- bir yilda ta'lim oladigan talabalar soni, bir yilda o'tkaziladigan mashqlar soni va buning uchun kerakli xom– ashyo sarfi va yordamchi materiallar miqdori. Juda oddiy misol: Egovlash mashqlari uchun 40mm * 40mm * 100mm hajmidagi to'rt qirrali po'lat ko'zda tutilgan. Yil davomida taxminan 30 o'quvchi shu mashqni bajaradilar. Demak, bir yil uchun 3 metr pulat kerak bo'ladi (30 kishi x 100 mm). Bunday rejalarni tuzish uchun amaliyot o'qituvchisi shunday hujjatni ishlab chiqishi kerakki, unda quyidagi indikatorlar (ma'lumotlar) bo'lishi kerak:

- barcha kurslar davomida o'tkaziladigan mashqlar ro'yxati (nomi va soni);

- biror texnik chizma mavjudligi ;

- bu mashqlar bo'yicha xom–ashyo hajmlari ko'rsatkichlari (har bir mahsulotning tayyor hajmi hamda tayyorlash jarayonidagi chiqindilar);

- zarur bo'ladigan asboblari, tekshirish va o'lchash asboblari, yordamchi vositalar, boshqa kerakli asbob–uskunalar to'g'risida ma'lumotlar;

- ko'nikmalarni shakllantirish va mustahkamlash uchun taxminan qancha vaqt talab qilinishi to'g'risida ma'lumotlar.

Bahs – munozara metodi

Bahs–munozara metodi – biror mavzu bo'yicha ta'lim oluvchilar bilan o'zaro bahs–munozara va fikr almashuv tarzida o'tkaziladigan mashg'ulot metodidir.

Bahs–munozaralar o'quv guruhini ikki yoki undan ko'p kichik guruhlarga bo'lgan holda ishtirokchilarning biror mavzu bo'yicha o'zaro fikrlar almashishi tarzida o'tkaziladi. Bahsning samarali bo'lishi eng avvalo bahslashuvchilarning bir–birlariga nisbatan qanday holatda joylashuvlariga bog'liq. Tinglovchi va muzokarada qatnashuvchilarning o'zaro joylashuvlari va ularning psixologik mavqelarining mohiyati muhim ahamiyatga ega ekanligi bois biz ushbu masala bo'yicha quyidagi variantlarni keltiramiz:

- Sinf sharoiti. Bu – an'anaviy dars o'tkazish shakli bo'lib, tinglovchilar bir–birlarining yuzlarini ko'rish imkoniyatlari cheklangan holatda o'tiradilar. Ularning doska oldidagi o'qituvchiga va u bayon etayotgan mazmunga nisbatan munosabatlari va mas'uliyatlari turlicha.

Bu sharoitda bahs o'tkazish mumkin emas. Chunki sinfda oxirgi qatorda o'tirgan bola bilan birinchi qatorda o'tirganning darsga munosabati keskin farq qiladi. Tinglovchining psixologik o'rne – «Men» – o'yindan tashqarida» deb baholanadi.

- «Men» – o'yinda» deb ataluvchi holat: tinglovchilar doira shaklidagi stol atrofida joylashadilar va o'rta tashlangan mavzu yuzasidan erkin fikr almashish, hattoki, ayrim ijtimoiy rollarga ham kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, hatto boshlovchi ham «qatorda» o'tiradi. «Ishchanlik o'yinlari» va boshqa rolli o'yinlar ana shunday sharoitda o'tkazilishi mumkin.

- «Men» – munozarada» deb ataluvchi holat ayni bahs – munozaralar o'tkazish uchun qulay, chunki unda shaxs o'z fikrini dadil aytish uchun imkoniyatni his qiladi. Odatda, bunday bahslar to'rtburchak stol atrofida uyushtiriladi.

«Men» – hamkorlikdaman» degan holat kattaroq guruhlar tarkibida tashkil etiladi. Munozara a'zolari to'rt-besh kishidan bo'lib alohida stollar atrofida o'tirib, har bir guruh o'z qarorini chiqaradi. «Munozara» klublari» faoliyati shu tarzda tashkil etiladi.

Bahs–munozara metodi ishtirokchilarining joylashish sxemasi

Bu keltirilgan har bir holat bahs qatnashuvchilarida o'ziga xos ruhiy tayyorgarlik va mas'uliyat hissini keltirib chiqaradi. Demak, dars mobaynida o'qituvchi mavzuning xarakteri va u bo'yicha shakllantirish lozim bo'lgan bilim, malaka va fazilatlariga mos tarzda munozara sharoitini tanlashi va shundan keyingina mashg'ulotni boshlashi kerak. Ko'rinib turibdiki, an'anaviy sinfda tashkil etiladigan mashg'ulotlarning samaradorligi deyarli yo'q, chunki ular oldingi qatorlarda o'tirgan tinglovchilarning faolligigagina yo'naltirilgan, qolganlar «o'yindan tashqari» holatda, bu narsa ularning dars mazmuniga munosabatlarida bevosita aks etadi. Kichik, tor doiralardagi ixcham guruhlarda uyushtirilgan munozaralarning erkin mavzuli, yo'naltirilgan va aniq ssenariyli dastur turlari mavjud bo'lib, bu tanlangan mavzuga va munozara guruhlarining muloqot tajribasiga bog'liqdir. Kichik guruhlarda tashkil qilinadigan munozaralardagi asosiy narsa – guruh a'zolarining tanlangan mavzu xususiyatiga qarab, har birining o'z fikr–mulohazalarini oxirigacha bayon etish imkoniyatlari borligidir. Bunday guruhda boshlovchi ham qatorda o'tirib, mavzuning yechimi batamom hal bo'lmaguncha faol muloqotlarning ishtirokchisi bo'lishi mumkin. Lekin asosiy rol guruhning a'zolariga yuklanganligini va bevosita ajralib

chiqqan norasmiy lider asosiy bahs yurituvchi bo'lishi mumkinligini unutmasligi zarur. Bunday bahs–munozaralar turli sharoitda, ko'pincha bahs ishtirokchilari uchun tabiiy sharoitlarda (masalan, sinfda, talabalar auditoriyalarida, ish xonalarida va b.da) o'tkazilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

“Dumalovchi qor uyumi” metodi

Dumalovchi qor uyumi metodi o'quv mashg'uloti o'tkazish metodining ramziy nomi bo'lib, ish qo'yilgan muammo ustida mulohaza yuritib ko'rish uchun talabalarga vaqt, tegishli manbalar, tarqatma materiallar berishdan boshlanadi. Bu metod guruhning har bir a'zosiga butun guruhning bilimlari va tajribalaridan foydalanib, o'zining keng qamrovli nuqtayi nazarini bayon etishni nazarda tutadi. Buning uchun talabalar 4 ta kichik guruhlariga ajratiladi. Muhokama qilib chiqish uchun barcha guruhlariga bitta topshiriq beriladi. Har bir kichik guruh topshiriq ustida alohida ishlaydi. So'ngra birinchi bilan ikkinchi va uchinchi bilan to'rtinchi guruhlar muammo ustida birgalikda muhokama yuritishadi. Oxir oqibatda barcha kichik guruhlar birlashib, butun yaxlit guruh bo'lib qo'yilgan muammo yechimini hal etishning turli yo'llarini, variantlarini muhokama qilishadi. Bunday muhokama jarayonida talabalarining qo'yilgan muammo yuzasidan bilimlari chuqurlashib, oydinlashib, boyib, keng qamrovli bo'lib boradi.

“Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” metodi

Ushbu metod o'quvchilarga muayyan mavzular bo'yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi. Metodni qo'llash jarayonida o'quvchilar bilan guruhli yoki ommaviy ishlash mumkin. Guruh shaklida ishlashda mashg'ulot yakunida har bir guruh tomonidan bajarilgan faoliyat tahlil etiladi. Guruhlarning faoliyatlari quyidagi ko'rinishda tashkil etilishi mumkin: har bir guruh umumiy sxema asosida o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi va mashg'ulot yakunida guruhlarining munosabatlari loyiha bndlari bo'yicha umumlashtiriladi; guruhlar umumiy sxemaning alohida bndlari bo'yicha o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi.

O'quv faoliyati bevosita yozuv taxtasi yoki ish qog'ozida o'z aksini topgan quyidagi sxema asosida tashkil etiladi:

Metoddan foydalanish uch bosqich asosida amalga oshiriladi, ya'ni: O'quvchilarning o'rganilishi rejalashtirilayotgan mavzu bo'yicha tushunchalarga egalik darajalari aniqlanadi. O'quvchilarning mavzu

bo'yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo'lgan ehtiyojlari o'rganiladi. O'quvchilar mavzuga oid ma'lumotlar bilan batafsil tanishtiriladilar.

Bosqichlar bo'yicha amalga oshirilgan harakatlarning to'liq tafsiloti quyidagicha:

sinf o'quvchilari guruhlariga biriktiriladi;

o'quvchilarning yangi mavzu bo'yicha tushunchalarga egalik darajasi o'rganiladi;

o'quvchilar tomonidan qayd etilgan tushunchalar loyiha 1-bandiga yozib boriladi;

o'quvchilarning yangi mavzu bo'yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo'lgan ehtiyojlari o'rganiladi;

o'quvchilarning ehtiyojlari sifatida bayon etilgan tushunchalar loyiha 2-bandiga yozib qo'yiladi;

o'qituvchi yangi mavzuga oid umumiy ma'lumotlar bilan o'quvchilarni xabardor qiladi;

o'quvchilar o'zlashtirgan yangi tushunchalar aniqlanadi; bayon etilgan yangi tushunchalar loyiha 3-bandiga yozib qo'yiladi;

mashg'ulot yakunida yagona loyiha yaratiladi.

«Qalin va ingichka savollar» metodi.

Bu metod «Qalin» va «ingichka» savollar metodi deb atalishining sababi quyidagicha. Ta'lim jarayonida savollardan foydalanishda ularni ikki turga: oddiy va murakkab savollarga ajratish qabul qilingan. Bunda oddiy savollar “ha” yoki “yo‘q” yoxud boshqa birorta so‘zlar bilan javob berish mumkin bo‘lgan savollardan iborat. Ularni boshqachasiga qisqa yoki ixcham obrazli qilib esa, ingichka savollar deb ham atash mumkin. Murakkab savollar ularga bir nechta so‘zlar, iboralar, gaplar yoki tegishli bayon qilish, tushuntirish bilan javob berish lozim bo‘lgan savollardan iborat. Ularni boshqachasiga to‘liq yoki yoyiq obrazli qilib esa, qalin savollar deb atash ham mumkin. Shunga ko‘ra ushbu «Qalin» va «ingichka» savollar metodining nomini boshqachasiga «To‘liq» va «qisqa» yoki «Yoyiq» va «ixcham» savollar metodi deb ham atash mumkin. Bu metoddan o‘quvchi–talabalarning o‘zlashtirishini tezkor nazorat qilish hamda faolliklarini oshirish maqsadlarida mashg‘ulotning turli bosqichlarida foydalanish mumkin.

“Assesment” metodi.

“Assesment” inglizcha “assessment” so‘zidan olingan bo‘lib, “baho”, “baholash” ma’nolarini bildiradi. Assesment metodi talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini har tomonlama,

xolis baholash imkoniyatini ta'minlovchi topshiriqlar to'plami bo'lib, u biografik anketa, ta'lim sohasidagi yutuqlar bayoni, o'quv individual topshirig'i, bahs– munozara, intervyu, ijodiy ish, test, individual keys, taqdimot, ekspert kuzatishi, rolli hamda ishbilarmonlik o'yinlari kabilardan tashkil topadi. Bu metod asosan quyidagi *uch maqsadga* xizmat qiladi:

- talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini har tomonlama, xolis baholash;

- talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash;

- talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan istiqbol reja (maqsadli dastur)ni shakllantirish.

“Mazkur texnologiyaning yaratilish tarixi o'tgan asrning 30–40–yillariga borib taqaladi. Dastlab texnologiya mavjud harbiy vaziyatlarni to'g'ri baholay oladigan, harbiy harakatlar jarayonini samarali boshqaradigan, zarur o'rinlarda oqilona harakatni tashkil eta oladigan ingliz hamda nemis harbiylari orasidan bilimdon, tadbirkor, mahoratli harbiylar, shuningdek, ofitserlarni tanlash maqsadida qo'llanilgan”³⁰.

Keyinchalik bu metod tadbirkorlik sohasiga ham samarali tatbiq etildi. Metodni birinchi marta 1954–yilda “AT&T” kompaniyasi tomonidan tadqiqot dasturlarini amalga oshirish doirasida qo'llanilgan.

Ayni vaqtda ishlab chiqaruvchi va savdo kompaniyalari malakali menejerlarni tanlash maqsadida mazkur texnologiyadan muvaffaqiyatli foydalanmoqdalar. So'nggi yillarda mazkur texnologiya ta'lim tizimiga ham samarali joriy etildi. Uning yordamida talabalarning bilim, ko'nikma va malakalari darajasi har tomonlama, xolis baholanmoqda.

Metodning qo'llanishi. “Assesment” metodi o'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida (dars boshlanish yoki dars oxirida yoki o'quv predmetning biron–bir bo'limi tugallanganida) o'tilgan mavzuni o'zlashtirilganlik darajasini baholash takrorlash mustahkamlash yoki oraliq va yakuniy nazorat o'tkazish uchun, shuningdek, yangi mavzuni boshlashdan oldin ta'lim oluvchilarning bilimlarini tekshirib olish, malaka oshirishga kelgan tinglovchilarning dastlabki bilimlari, ko'nikma, malakalarini aniqlab olish uchun mo'ljallangan. Ushbu metodni mashg'ulot jarayonida yoki mashg'ulotning bir qismida hamda

³⁰ Karimov, O. "Didaktik materiallar va o'qitish metodlari" - Karimov, O. (2019). – Didaktik materiallar va ularning ta'lim jarayonidagi ro'li.

yakka tartibda qo'llash mumkin. Bu metoddan uyga vazifa berishda ham foydalansa bo'ladi. Bunda topshiriqlar shakli 1–jadvaldagi ko'rinishda bo'lishi mumkin.

5.jadval

“Assesment” metodi bo'yicha topshiriq namunasi

Test. Tegishli fan bo'yicha o'tilgan (bo'lim, kurs) yuzasidan 1– 2 ta test beriladi.	Muammoli vaziyat. O'tilgan mavzu asosida aniq hayotiy vaziyat, hodisaga asoslangan muammo beriladi.
Simptom. Mavzu bo'yicha ilmiy–nazariy fikrlar, g'oyalar, ta'riflar tugallanmagan fikr ko'rinishida beriladi, masalan: ta'rif bering, ilmiy asoslang, yoriting va boshqalar.	Amaliy ko'nikma. O'tilgan mavzu mazmunini hayotda ish foaliyatida qo'llashdagi ko'nikmalarga tegishli topshiriq beriladi, masalan: chizing, hisoblang, to'ldiring, toping, solishtiring va b.

Nazorat uchun savollar:

1. Interfaol metodlar haqida nimalarni bilasiz?
2. Interfaol ta'lim strategiyalari haqida gapirib bering?
3. Interfaol grafik organayzerlar qaysilar?
4. Metod tushunchasini ilmiy va amaliy asosda yoriting?
5. Amaliy metodlar haqida ma'lumot bering?

13-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINFDADA MATEMATIKA O'QITISHNI TASHKIL QILISH SHAKLLARI.

Reja:

1. Boshlang'ich sinfdada matematika darsining tuzilishi va dars tizimi.
2. Dars, dars mazmuni, texnologik xaritalar tuzish.
3. Muammoli dars va uni tashkil qilish usullari. Darsni tahlil qilish.

Mavzuning maqsadi: boshlang'ich sinfdada matematika o'qitishni tashkil qilish shakllarini o'rganishdan iborat.

Tayanch atama va iboralar: Dars, dars turlari, dars tizimi, yangi bilim berish darsi, mustahkamlash darsi, takrorlash darsi, o'quvchilar bilimini sinash darsi, kombinatsiyalashgan darslar, dars tahlili, dars tarkibi.

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: "Keys–stadi" (yoki "O'quv keyslari"), "Blits–so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim". Interfaol ta'lim strategiyalari. "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig–zag", "Zinama–zina", "Muzyorar", "Rotatsiya", "Yumaloqlangan qor". Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konseptual jadval", "Venn diagrammasi", "T–jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?"

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

BOSHLANG'ICH SINFDADA MATEMATIKA DARSINING TUZILISHI VA DARS TIZIMI

"O'qitish shakli – bu o'quvchilarning o'quv–bilim faoliyatlarini uni turli sharoitlarda (sinfdada, ishlab chiqarishda va hokazo) o'tkazilishiga muvofiq ravishda o'qituvchi tomonidan tarbiyaviy o'qitish jarayonida

foydalaniladigan qilib tashkil etilishidir”³¹.

Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitishning tashkiliy shakllari dars uy vazifalarini mustaqil bajarish o‘quvchilarning yakka tartibda guruh va jamoa bo‘lib ishlashlari, ekskursiyalari, sinfdan tashqari ishlardan iborat.

Maktabda o‘qitishni tashkil etishning asosiy shakli darsdir. Dastur asosida darslar kalendar rejasi tuziladi. O‘qituvchi rejani o‘zi uchun, o‘z o‘quvchilari uchun moslashtirishi lozim. Mavzu bo‘yicha qilingan ishni, o‘quvchilarning nazorat ishlarini tahlil etib, o‘qituvchi ayrim o‘quvchilar bilan ishlashda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni ko‘radi, vaqt rezervini aniqlaydi, qaysi mavzularni o‘rganishda vaqtni tejash mumkinligini, qaysi mavzularga esa qo‘shimcha vaqt ajratish lozimligini o‘ylab ko‘radi. Bu bilan bir vaqtda o‘quv va malakalarni hisobga olish va nazorat qilish grafigi tuziladi. Shunday qilib, mavzu bo‘yicha reja o‘qituvchining o‘z sinfi bilan aniq ishini aks ettirishi lozim, shu sababli u barcha uchun bir xil bo‘la olmaydi.

Dars o‘qitish jarayonining *asosiy bo‘g‘inidir*. “Dars” so‘zining dastlabki ma‘nosi – *bu ma‘lum muddatda bajarilishi kerak bo‘lgan mehnat topshirig‘idir*. Dars o‘quv ishining shakli sifatida XVII asrdan, ya‘ni 300 yildan beri mavjud. Darsda bolalar faqat o‘qibgina qolmasdan balki jamoa bo‘lib ishlaydilar, unda muloqotda bo‘lish qoidalariga o‘rganadilar va har biri alohida o‘rganilayotgan narsaga bir–birlariga va o‘qituvchiga o‘z munosabatlarini bildiradilar. Ana shu narsa tarbiyadir.

Hozirgi zamon matematika darsida ta‘limiy, tarbiyaviy va ongni oshirishga oid vazifalar bajariladi. Darsning ta‘limiy vazifalari o‘quv dasturiga muvofiq bo‘lishi lozim. Bitta darsning o‘zida umumtalim vazifalarning turli xillarini birlikda qo‘yish ham mumkin. Masalan, “Bir xonali sonlarni o‘nlikdan o‘tib qo‘shish” mavzusini o‘rganishda umumta‘lim vazifalarning amalga oshirilishiga oid misolni ko‘rib chiqaylik. Ta‘limiy maqsad: bolalarni bunday g‘oya bilan tanishtirish: o‘nlikdan o‘tib qo‘shish usuli faqat birinchi o‘nlik ichidagina emas, balki natural qatorning istalgan soni uchun ham saqlanadi. Bolalar $9+2$ ni bajarish usulini takrorlaydilar: 10 hosil bo‘lishi uchun 9 ga qancha qo‘shish kerak bo‘lsa, Shuncha qo‘shamiz, keyin qolganini qo‘shamiz. Hisoblaymiz: 9 ga 1 ni qo‘shsam 10 bo‘ladi, yana 1 ni qo‘shaman 2 bo‘ladi.

³¹ Абдуллаев, А. Ш. Педагогикада инновацион технологиялар ва интерактив методлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 2018. – 256 б.

Doskaga misolar yozilgan:

$$19 + 2 =$$

$$39 + 2 =$$

$$29 + 2 =$$

$$49 + 2 =$$

O'qituvchi: "Ushbu ifodalarda yuqoridagi usulni qo'llang". So'ngra ushbu misollar taklif etiladi:

$$109 + 2 =$$

$$119 + 2 =$$

$$129 + 2 =$$

$$139 + 2 =$$

Misollar doskaga yoziladi, bu misollarni bolalarda bu ishga qiziqish uygotg'anligini o'qituvchi sezgunga qadar berish mumkin.

Darsning tarbiyaviy vazifalari o'quvchi shaxsini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. O'quv materiallarga bog'liq holda tarbiyaviy vazifalarning ushbu turlariga egamiz: ilmiy dunyoqarashni shakllantirish; axloqiylikni shakllantirish; hissiyotini shakllantirish; atrof- muhitga estetik munosabatda bo'lishni shakllantirish; irodalilikni shakllantirish; jismoniy rivojlantirish; guruhda va jamoada o'zini tuta bilishliklarini shakllantirish.

Darsda birgalikda ishlashga birinchi sinfdan boshlab o'rgatish mumkin. Birinchi sinf o'quvchilari uchun o'z o'rtog'i bilan hamkorlikda ishlash qiziqarlidir. Masalan, 6 sonining tarkibini o'rganishda birgalikdagi ishni bunday tashkil etish mumkin: "Chap tomonda o'tirgan o'quvchilar", 6 ta cho'p qo'ying, cho'plarni shunday bo'lingki har birimizda baravardan cho'p bo'lsin. Har biringizga qanchadan cho'p bo'ladi: Demak, $6=3+3$. Endi o'ng tomonda o'tirgan o'quvchilar, bu cho'plarni shunday bo'lingki, biringizda ikkinchingizga qaraganda kamroq cho'plar bo'lsin. Har biringizda qanchadan cho'p bo'lganligini ko'rsating.

Demak, $6-2=4$, $6-1=5$.

Bu birgalikda ishlay bilish faoliyatining faollashuviga yordam beradi, o'quvchilarda o'zaro nazorat qilish va o'zaro yordam berish sifatlarini shakllantiradi, tarbiyaviy vazifani ado etadi. Darsda tarbiyaviy vazifalarning hal etilishida darsning ayrim tarbiyaviy o'rinlari emas, balki butun o'quv jarayoni ta'lim mazmuni, o'quv ishi usullari darsni puxta tashkil etilishiga yordam berishni unutmaslik kerak.

Dars, dars mazmuni, texnologik xaritalar tuzish.

Dars – ta'lim jarayonining asosiy bo'g'ini bo'lib, o'quvchilarga yangi bilimlar berish, ularni mustahkamlash va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Darsning mazmuni esa o'quvchilarga yetkazilishi lozim bo'lgan bilimlar, tushunchalar va ko'nikmalar majmuasini ifodalaydi. Dars mazmuni o'quvchilarning yosh

xususiyatlari, ularning bilim darajasi va ta'lim dasturlariga muvofiq holda tuziladi.

Texnologik xaritalar esa dars jarayonini samarali rejalashtirish va o'quvchilarning bilimlarini tizimli tarzda shakllantirish uchun tuziladi. Texnologik xaritada darsning maqsadi, vazifalari, o'quvchilarning faoliyati, o'qituvchining harakatlari va dars natijalari aniqlashtiriladi. Shuningdek, darsning bosqichlari va ularda qo'llaniladigan metodlar, o'quv materiallari va resurslar ham batafsil ko'rsatiladi.

Texnologik xaritalarni tuzish o'qituvchiga darsning barcha jihatlarini oldindan ko'rib chiqish, darsning samaradorligini oshirish va o'quvchilarning bilim darajasini to'g'ri baholash imkonini beradi. Bu jarayon darsni strukturaviy va rejalashtirilgan tarzda o'tkazish uchun muhim vositadir. Texnologik xaritalar yordamida o'quvchilarning bilim olish jarayoni tizimli va samarali tarzda tashkil etiladi, bu esa ta'lim jarayonining umumiy sifatini oshiradi.

Alohida mavzu bo'yicha darslar tizimini ishlab chiqayotganda o'qituvchi darsning taxminiy maqsadi va mazmunini aniqlab oladi. Darslarning har biri bir nechta didaktik maqsadlarga ega bo'lib, ulardan biri bosh vazifadir. Boshlang'ich maktabda darslarni turlarga ajratishda darslarni asosiy didaktik maqsad bo'yicha ajratish asos qilib olinadi.

1) Yangi bilimlarni o'zlashtirish darsi, bularda o'quvchilar yangi tushunchalar, hisoblash usullari, yangi turdagi masalalarning yechilishi, figuralarning yangi xossalari, sonlar bilan tanishadilar;

2) O'quv va malakalarni o'zlashtirish darsi;

3) Bilimlarni kompleks qo'llanish darsi;

4) O'tilganlarni takrorlash, umumlashtirish va tizimga solish darsi;

5) Bilim, o'quv malakalarini tekshirish, baholash va to'g'rilash darsi;

6) Aralash dars, bunda bir necha didaktik maqsadlar bo'lib, ularning hammasi ham muhimdir.

Har bir matematika darsi o'z tarkibiy tuzilishiga ega. Darsning turiga qarab bu tarkibiy qismlar turlicha bo'lishi va turli usullar bilan amalga oshiirishi mumkin. Har bir bosqichda o'qituvchi bajaradigan ishni ko'rib chiqamiz.

Dars tashkiliy ish bilan boshlanadi. O'qituvchining o'quvchilar bilan uchrashishi salomlashishidan boshlanadi. O'quvchilar o'rinlaridan turib o'qituvchi bilan salomlashadilar. O'quvchilar tez, yengil va beshovqin o'rinlaridan turishlari va shu ondayoq kiyimlari, sochlarini

tuzatib olishlari lozim. Bolalarning “Assalomu alaykum” deb yakdillik bilan bergan salomlariga o‘qituvchining “Voaleykum assalom” degan javobi bilan yakunlanadi. “O‘tiring”. Bunda ham tez va beshovqin o‘tirishlari kerak. Sinfda yo‘q o‘quvchilarni belgilashda, sinfn ing darsga tayyorgarligini tekshirishda, kerakli darsliklar va qo‘llanmalarni tayyorlash o‘qituvchiga navbatchi yordam beradi. Og‘zaki sanoqni uy vazifasini tekshirishi bilan qo‘shib olib borish o‘quvchilar ishini faollashtiradi. Bolalar uyda ushbu misollarni yechishgan deylik:

$$57 - 37 = 20 \qquad 91 - 28 = 63$$

$$57 + 27 = 84 \qquad 48 + 22 = 70$$

$$48 + 4 = 52 \qquad 39 + 12 = 51$$

Tekshirishga kirishib, o‘qituvchi savollar beradi:

1) 61 ni hosil qilish uchun qaysi misolning javobiga 9 ni qo‘shish kerak?

2) Javobida nol bilan tugagan ikki xonali son hosil bo‘lgan misolni o‘qib bering?

3) Javobi 24 dan 4 ta kam bo‘lgan misolni toping.

4) Javobi II xonaning uch birligini o‘z ichiga olgan misolni toping.

5) Qiymati 8 o‘nlik va 4 birlikka teng bo‘lgan sonli ifodani toping.

6) 22 va 18 sonlarining yig‘indisini 12 ta orttiring. Uy vazifasida shunday natijali ifoda bormi? Uni o‘qing.

Yangi bilimlar berish. Darsning bu bosqichi maktab o‘quvchilarida bilim, o‘quv va malakalarni shakllantirish va rivojlantirish bilan bog‘liq. Mazkur bosqich ayrim qismlarga ajraladi:

a) Yangi materialni o‘rganishga tayyorgarlik;

b) Muammoli vaziyat yaratish, yangi materialni o‘rganish;

d) Qoidalar yoki qilinadigan ishlar algoritmini mashq qilish (yodlash).

ustaqil ish darsning navbatdagi bosqichi bo‘lib, yangi bilimlarni o‘zlashtirishning dastlabki tekshirish usulidir. Mustaqil ishni bajarish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilarga yakka tartibda yordam berishi, qaralayotgan usulning xususiyatini yana bir bor aytib berishi mumkin. Mustaqil ishni albatta shu darsning o‘zida tekshirish lozim. Bir ikkita misol doska oldida o‘quvchilarga batafsil tushuntiriladi. Boshqa misollarning faqat javoblari tekshiriladi. Javoblarni kartochkalarga yozib qo‘yish mumkin. O‘quvchilar ularni tartib bilan terib qo‘yib, orqa tomonini ag‘darganlarida bunday so‘zlarni o‘qiydilar:

“Ofarin”, “Yaxshi”, “A’lo” va hokazo.

O'quvchilarning uy ishiga ta'lim, tarbiya va rivojlantirish kabi muhim vazifalar qo'yiladi. Uy vazifasini tayyorlaganda shuni unutmaslik kerakki, u darslar orasidagi bir pog'analar va uni o'quvchi mustaqil bajarib, o'tilgan materialni o'zlashtiradi va yangi bilimlarni qabul qilishga tayyorlanadi. Masalan 1-sinfda bolalar "36-2 va 36-20 ko'rinishdagi ayirish" mavzusida yangi ayirish usuli bilan tanishadilar. Mustahkamlash uchun ular uyda ushbu misollarni yechadilar:

$$69 - 3 =$$

$$98 - 6 =$$

$$69 - 30 =$$

$$98 - 60 =$$

Miqdorlarni taqqoslash haqidagi ilgari o'rgangan bilimlarni mustahkamlash uchun bunday topshiriqni bajaradilar:

$$2 \text{ dm} > 12 \text{ cm}$$

$$1 \text{ kg} > 800\text{g}$$

$$6 \text{ cm} < 2 \text{ dm}$$

$$60\text{q} > 50\text{q}$$

Masalan, III sinfda o'quvchilar 23×4 va 4×23 ko'rinishdagi ko'paytirish usuli bilan tanishadilar.

Uyga ushbu misollarni yechish topshirilgan: $5 \times 17 =$ $4 \times 25 =$ $26 - 3 =$ $28 \times 3 =$

Turli guruh o'quvchilarga (o'zlashtirish darajasiga qarab) ushbu maslahatchi –kartochkalar beriladi:

Topshiriqni bajarish uchun dasrlikda berilgan namunadan foydalan:

$$23 \times 4 = (20 + 3) \times 4 =$$

$$20 \times 4 - 3 \times 4 =$$

$$80 + 12 = 92$$

Diqqatni rivojlantirish uchun mulohazalarda va yozuvlarda xatolik bo'lgan topshiriqlarni berish, yetishmaydigan yoki ortiqcha ma'lumotlari bo'lgan masalalarni yechish, bolalarni nazorat va o'zini-o'zi nazorat qilishning xilma-xil usullari bilan tanishtirish kerak. Diqqatni shakllantirishga yordam beradigan o'yinlarni kiritish foydalidir.

To'rt yillik maktabning I sinfida uy vazifalari butun ishi davomida berilmaydi. Barcha sinflarda o'quvchilarning uy vazifalari bajarishlari uchun ajratilgan vaqt normasi belgilangan: II sinfda 1–1,5 soat, III sinfda 1,5 – 2 soat, IV sinfda 2 soatgacha. Shunga asosan bajarilishi uchun ketadigan vaqt shu normalardan ortadigan topshiriqlarni bermaslik lozim.

O'qituvchi darsni yakunlaydi: "Dasrda nima bilan shug'ullandik? Darsda qanday yangi bilim oldik?" O'quvchilar bilan birgalikda yangi qoidani takrorlaydi. O'qituvchi "To'g'ri", "Yaxshi", "Noto'g'ri" kabi so'zlar bilan, qo'l harakati bilan, yuz ifodasi bilan ma'qullab boradi.

O'quvchini doska oldida so'rash baho (uch ballik mezon bo'yicha)

qo'yish bilan tugallanadi va u izohlanadi javobni izohlashga o'quvchilarni jalb qilish, bahoni birgalikda qo'yish, o'quvchining o'ziga beradigan bahosidan foydalanish mumkin. Qo'yilgan baho o'quvchining o'ziga bergan bahosi bilan bir xil bo'lganda eng yuqori samaraga erishiladi.

Dars bo'yicha ball yordamida o'quvchini odillik bilan baholash uchun javoblarni jadval yordamida hisobga olib borish foydalidir. Dars bo'yicha ball o'quvchilarning bilim, o'quv va malakalarini har tomonlama tekshirishga imkon beradi, bolalarning butun dars davomida faol ishlariga sabab bo'ladi, biroq bunda boshqacha tekshirish usullari ham inkor etilmaydi.

Dastur har bir sinflar uchun o'qitishning mazmunini belgilab beradi. Uning sistemasini belgilaydi va o'qitishning asosiy yo'nalishlarini ko'rsatadi. Hatto har bir mavzuni o'tish uchun aniq soatlar belgilanadi. O'qituvchilar uchun chiqarilgan qo'llanmalar esa har bir mavzu o'tish uchun taxminiy namunalar ko'rsatadi. Lekin bularning birortasi ham darsda o'qituvchining o'z ishini rejalashtirish vazifasidan holi etolmaydi. Faqat o'qituvchigina o'z sinfining xususiyatini yaxshi tushunadi. Qaysi mavzuning qay darajada o'zlashtirilganligini bildiradi.

Bilamizki dars, o'qitish jarayonining asosiy elementidir. Shu bilan bir qator maktabda o'qitishni tashkil etishning ham elementi o'qituvchiga bog'liq. Darsda bilim berish jarayonini kuzatar ekanmiz, bir darsda o'sha bilimdan dastlabki ma'lumot beriladi va o'zining yangi – yangi qirralarini ochib boradi. Hozirgi zamon matematika darslarining yana bir xususiyati shundaki, darslar ko'p qirralidir. Lekin o'qituvchi barcha maqsadlarga dars davomida erishishi kerak. Har bir dars ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantirishga qaratilgan maqsadlarga ega. Biz bu o'rinda faqat ta'limiy maqsad to'g'risida gapirmoqchimiz. Ta'limiy maqsadning o'zi ham bir necha xil bo'ladi. Lekin bunda ba'zida o'qituvchi ko'zlagan maqsadlaridan ba'zisiga erishmaydi. Metodikada bu ham tan olinadi. Bunda o'qituvchi bugungi darsning asosiy maqsadi bilan, 2–darajali maqsadini ajrata olishi kerak. Qanday bo'lmasin darsning oxiriga, darsning bosh maqsadiga erishishi kerak.

Misol tariqasida 1–sinfdan biror mavzuni olib ko'raylik. “4 ni qo'shish va ayirish”.

Bu darsdan o'qituvchi o'z oldiga quyidagi ta'limiy maqsadlarni qo'yishi mumkin.

a) 4 sonning tarkibi haqida o'quvchilar bilimlarini takrorlash.

b) 4 ni qo'shish va ayirishning barcha usullarini o'quvchilarga o'rgatish.

d) 4 gacha bo'lgan sonlarni qo'shish va ayirishni takrorlash.

e) Sonlarni takrorlash ustida olgan bilimlarini taqqoslash.

Nima sababdan o'qituvchi bu maqsadlarni o'z oldiga qo'yadi?

Birinchi maqsaddan ko'zda tutilgan narsa bu, o'quvchilar 2, 3, 4 sonlarining tarkibini o'zlashtirishgan, shuni albatta takrorlash zarur. Ikkinchi maqsadni qo'yilishiga sabab, o'quvchilar aynan shu darsda 4 soniga qo'shishni va ayirishning barcha usullarini o'rganishlari kerak. Uchinchi maqsadni qo'shilishiga sabab, hozirgacha o'zlashtirgan 1 ni (+), (-) , 2 ni (+), (-), 3 ni (+), (-) kabilarni o'zlashtirganlar. Uni albatta mustahkamlab borish zarur. To'rtinchi maqsadni qo'yilishni sababi, 3 ni (+), (-) mavzusiga kelganda o'quvchilar "<", ">", alomatlari bilan tanishganlar va sonlarni taqqoslab ko'rganlar. Shuning uchun ham uni mustahkamlash shart.

Mustahkamlash darslarining tuzilishi. Umuman olganda bunday darslarning tuzilishi quyidagicha bo'lishi mumkin.

a) Uy ishlarini tekshirish.

b) Darsning maqsadini, mavzusini e'lon qilish.

d) Og'zaki hisob mashqlarini o'rganish.

e) Ba'zi o'lchov va grafik ishlarini bajarish.

f) Xulosalash.

O'tilganlarni takrorlash, umumlashtirish va sistemaga solish darslarining tuzilishi. Bu xildagi darslar har 1-o'quv yilining boshida 2 haftalik muxlat bilan oldingi yilda o'tilganlarni takrorlash maqsadida tashkil etiladi. Bunday takrorlashlardan maqsad oldingi yilni bilimlarini umumlashtirish, sistemaga solishdir. Yakuniy, takroriy darslar bo'lishi mumkin. Bunday darslar chorak oxirida yoki yilning oxirida uchraydi.

O'quvchilar bilimi tekshirish va xatolar ustida ishlash. Bunday darslar asosan yil davomida katta bir bo'limni o'tib bo'lgandan keyin, har 1 chorak oxirida yoki yilning oxirida o'tkaziladi. Bu darslar uchun struktura quyidagicha:

1) Darsning maqsadini e'lon qilish, yozma ish mazmuni bilan tanishtirish va uni bajarish uchun yo'l yo'riqlar ko'rsatish;

2) O'quvchilar tomonidan ishning mustaqil bajarilishi;

3) Dars oxirida ishlarni terib olish.

Lekin bunday darslarning asosiy ishi kelgusi soatda davom etadi. Asosiy ish uyda ham bajariladi. O'qituvchi ishlarni tekshiradi. Yaxshi va

yomon ishlarini ajratadi, barcha o'quvchi uchun umumiy bo'lgan tipik xato aniqlanadi. Qolgan xatolar kategoriyaga ajraladi. Turli xil kartotekalar taxlanadi. Kelgusi soatda xatolar ustida ishlash boshlanadi.

Muammoli dars va uni tashkil qilish usullari. Darsni tahlil qilish.

Muammoli dars – bu o'quvchilarda qiziqish va mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan dars turi bo'lib, unda o'quvchilar oldiga muayyan muammolar qo'yiladi va ularni hal qilish jarayonida yangi bilimlar o'zlashtiriladi. Bu turdagi dars o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishga, analitik va kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Muammoli dars o'quvchilarni faollikka undaydi va ularni dars jarayonida faol ishtirok etishga jalb qiladi.

Muammoli darsni tashkil qilish usullari:

1. Muammoli vaziyat yaratish: Dars boshida o'quvchilar uchun qiziqarli va hayotiy muammo yoki savol qo'yiladi. Bu savolni yechish orqali o'quvchilar yangi mavzuni o'rganishga kirishadilar.

2. Muammoli savollar: O'qituvchi dars davomida o'quvchilarga turli muammoli savollar beradi. Ushbu savollar o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga, muammolarni tahlil qilishga va mustaqil ravishda yechim topishga undaydi.

3. Tadqiqot usuli: O'quvchilar o'z oldilariga qo'yilgan muammoni mustaqil tadqiq qilish orqali yechadilar. Bu jarayonda ular yangi bilimlar kashf etadilar va ularni amalda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

4. Munozara: Muammoli darsda o'quvchilar o'rtasida muammo yechimi bo'yicha munozara tashkil qilinadi. Bu usul o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytiradi va ularni o'z nuqtai nazarlarini himoya qilishga o'rgatadi.

5. Guruhda ishlash: O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linib, muammoni birgalikda hal qiladilar. Har bir guruh o'z qarashini bildiradi va yechimni taqdim etadi. Bu usul hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Darsni tahlil qilish:

Darsni tahlil qilish – bu dars jarayonini chuqur o'rganish va baholash jarayoni bo'lib, u o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyatini baholash, darsning maqsadlariga erishilganini aniqlash va kelgusidagi darslarni rejalashtirish uchun zarur hisoblanadi.

Darsni tahlil qilishda quyidagi omillar e'tiborga olinadi:

Maqsadga muvofiqlik: Darsning boshida belgilangan maqsadlarga erishilganmi? O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari qanchalik rivojlandi?

O‘quvchilarning faolligi: O‘quvchilar dars davomida qanchalik faol ishtirok etdilar? Muammoli savollarni yechishda ularning mustaqil fikrlashi qanday rivojlandi?

O‘qituvchining roli: O‘qituvchi darsni qanday olib bordi? Muammoli vaziyatlarni yaratishda va ularni hal qilishda qanday usullardan foydalandi?

Metodlar samaradorligi: Darsda qo‘llanilgan metodlar qanchalik samarali bo‘ldi? O‘quvchilarning darsdan olgan bilimlari va ularni qo‘llash ko‘nikmalari qanday shakllandi?

Darsning tuzilishi: Darsning mantiqiy ketma–ketligi va o‘quvchilar bilimini shakllantirishdagi izchilligi qanchalik to‘g‘ri tashkil etilgan?

Darsni tahlil qilish natijalari kelgusida dars jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini yanada samarali rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

1) Darsning asosiy maqsadini aniqlash;

2) Darsning mazmunini tahlil qilish.

Bunda quyidagilarga e‘tibor berish kerak.

a) berilayotgan bilim ilmiy asoslanayaptimi yoki yo‘qmi?

b) tanlangan material o‘quvchilar quvvatiga mosmi yoki yo‘qligiga, dars qismlari material bilan to‘la ta‘minlanadimi – yo‘qmi?

d) o‘quvchi faoliyatining o‘qituvchi tomonidan qanday tashkil etilganligini tekshirish.

Nazorat uchun savollar:

1. Boshlang‘ich sinfda matematika darsining tuzilishi va dars tizimi haqida yoritib bering?

2. Dars, dars mazmuni, texnologik xaritalar tuzish nimalarga bog‘liq?

3. Muammoli dars va uni tashkil qilish usullari. Darsni tahlil qilish usullari haqida gapirib bering?

14-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKADAN DARSDAN TASHQARI MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISH.

Reja:

1. Ta'limning darsdan tashqari yordamchi shakllari (to'garak, matematika kechasi va boshqa turlari); o'zlashtirmaydigan o'quvchilar bilan ishlash; o'quvchilar uy vazifalari, uni tashkil qilishga qo'yilgan talablar; xatolar ustida ishlash, o'quvchilar bilimini tekshirish metodlari; darsdan tashqari mashg'ulot turlari,

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematika darslarida yosh xususiyatlariga mos tarixiy ma'lumotlarni o'zlashtirishi mazmuni.

Mavzuning maqsadi: boshlang'ich sinf matematikadan darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishdan iborat.

Tayanch tushuncha va iboralar: Matematik o'n minutlik, matematika to'garagi, matematik viktorinalar, mustaqil ishlar, ularning turlari, sinfdan ishlar, qo'llanma, maqola, didaktik vositalar, mustaqil ta'lim, dars jarayonida mustaqil ishlar.

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: "Keys–stadi" (yoki "O'quv keyslari"), "Blist–so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim". Interfaol ta'lim strategiyalari: "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig–zag", "Zinama–zina", "Muzyorar", "Rotatsiya", "Yumaloqlangan qor". Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konseptual jadval", "Venn diagrammasi", "T–jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?"

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni Umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Ta'limning darsdan tashqari yordamchi shakllari (to'garak, matematika kechasi va boshqa turlari); o'zlashtirmaydigan o'quvchilar bilan ishlash; o'quvchilar uy vazifalari, uni tashkil qilishga qo'yilgan talablar; xatolar ustida

ishlash, o'quvchilar bilimini tekshirish metodlari; darsdan tashqari mashg'ulot turlari

Ta'limning darsdan tashqari yordamchi shakllari o'quvchilarning bilimlarini kengaytirish, chuqurlashtirish va qiziqishlarini rivojlantirishga qaratilgan. Bu shakllar o'quvchilarga darsdan tashqari vaqtda qo'shimcha ta'lim olish imkoniyatini beradi va ta'lim jarayonini boyitadi.

Darsdan tashqari yordamchi shakllar:

To'garaklar: To'garaklar o'quvchilarning ma'lum bir fan yoki qiziqish sohasiga yo'naltirilgan faoliyatini tashkil qilishning samarali shakli hisoblanadi. Masalan, matematika to'garaklari o'quvchilarning matematik bilimlarini chuqurlashtirish, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va murakkab masalalar yechish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Matematika kechalari:– bu o'quvchilarni matematika bilan bog'liq turli qiziqarli tadbirlar orqali rag'batlantiradigan va bilimlarini sinovdan o'tkazadigan faoliyat turi. Ushbu kechalar o'quvchilarning matematikaga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularni bir-birlari bilan musobaqalashishga undaydi.

1. Seminarlar va viktorinalar:

Matematika seminarlarida o'quvchilar o'z bilimlarini mustaqil ravishda taqdim qilish va boshqalar bilan fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Viktorinalar esa o'quvchilarning bilimlarini qiziqarli savollar va testlar orqali tekshirishning samarali usuli hisoblanadi.

2. Ilmiy–amaliy konferensiyalar:

O'quvchilar ilmiy izlanishlar olib borish va ularning natijalarini taqdim etish orqali o'z bilimlarini chuqurlashtirishlari mumkin. Bu turdagi mashg'ulotlar o'quvchilarning tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularni fan bilan yanada chuqurroq shug'ullanishga rag'batlantiradi.

O'zlashtirmaydigan o'quvchilar bilan ishlash: O'zlashtirmaydigan o'quvchilar bilan individual yondashuv va ularga qo'shimcha yordam ko'rsatish muhimdir. O'qituvchi bunday o'quvchilar bilan ishlashda quyidagi usullardan foydalanishi mumkin:

1. Individual mashg'ulotlar:

Bunday o'quvchilar bilan darsdan keyin yoki bo'sh vaqtlarida individual mashg'ulotlar o'tkazilishi mumkin. Bu usul o'quvchining

tushunmagan mavzularini batafsil tushuntirish va ularning bilimlarini mustahkamlash imkonini beradi.

2. Qo'shimcha topshiriqlar:

O'quvchilarga ularning bilim darajasiga mos keladigan qo'shimcha topshiriqlar beriladi. Bu topshiriqlar o'quvchining o'quv jarayonidagi qiyinchiliklarni engishga yordam beradi.

3. Psixologik yordam:

Ba'zida uzlashtirmaslik psixologik muammolar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun o'quvchilar bilan ishlashda ularning psixologik holatini ham inobatga olish lozim.

O'quvchilarning uy vazifalari va ularni tashkil qilishga qo'yilgan talablar:

Uy vazifalari o'quvchilarning darsda o'rgangan bilimlarini mustahkamlash, mustaqil ishlash qobiliyatlarini rivojlantirish va yangi bilimlarni o'zlashtirishda yordam berishi kerak. Uy vazifalarini tashkil qilishda quyidagi talablar hisobga olinadi:

1. Tizimlilik va izchillik:

Uy vazifalari darsda o'tilgan mavzularga mos bo'lishi va tizimli ravishda berilishi kerak.

2. Murakkablik darajasi:

Topshiriqlar o'quvchilarning bilim darajasiga mos kelishi lozim. Juda qiyin yoki juda oson vazifalar berish o'quvchilarni rag'batlantirmaydi.

3. Ijodiy yondashuv:

Uy vazifalari o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Masalan, masalalar yechish, izlanish topshiriqlari, mustaqil loyihalar.

4. Xatolar ustida ishlash:

O'quvchilarning uy vazifalarida yoki dars davomida qilgan xatolari ustida ishlash muhimdir. Xatolarni tahlil qilish va ularni to'g'rilash o'quvchilarning o'z bilimlarini yaxshiroq tushunishlariga yordam beradi.

O'quvchilar bilimini tekshirish metodlari:

O'quvchilarning bilimini tekshirish uchun quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

1. Test sinovlari:

Testlar o'quvchilarning bilimlarini tez va aniq tekshirish imkonini beradi. Testlar turli xil formatlarda — yopiq (tanlovli) va ochiq (erkin javobli) bo'lishi mumkin.

2. Og‘zaki savol–javob:

Dars davomida o‘qituvchi og‘zaki savollar berish orqali o‘quvchilarning mavzuni qanchalik yaxshi o‘zlashtirganini aniqlaydi.

3. Yozma ishlar:

Yozma ishlar o‘quvchilarning darsda o‘rganganlarini mustahkamlash va ular asosida o‘z fikrlarini yozma shaklda ifoda etish imkoniyatini beradi.

4. Amaliy mashg‘ulotlar:

Amaliy ishlar orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini amalda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu metod o‘quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko‘nikmalarini ham tekshirishda samarali hisoblanadi.

Darsdan tashqari mashg‘ulot turlari:

Darsdan tashqari mashg‘ulotlar o‘quvchilarning qiziqishlariga mos ravishda, ularning bilimlarini kengaytirish va rivojlantirish maqsadida tashkil etiladi:

1. Sport mashg‘ulotlari: O‘quvchilarning jismoniy sog‘ligini mustahkamlash va sportga qiziqishlarini oshirishga qaratilgan faoliyat.

2. San‘at va madaniyat to‘garaklari: Rassomlik, musiqa, teatr va boshqa san‘at turlari bilan shug‘ullanish orqali o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish.

3. Fan olimpiadalari va musobaqalar: Fanlarga oid bilimlarni sinovdan o‘tkazish va o‘quvchilarni raqobatbardosh muhitda o‘zini sinab ko‘rish imkoniyatini yaratish.

4. Sayohatlar va ekskursiyalar: Tarixiy joylar, muzeylar yoki ilmiy markazlarga tashriflar orqali o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish.

Bu yordamchi shakllar ta‘lim jarayonini yanada boyitadi va o‘quvchilarning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Sinfdan tashqari ishlar o‘qituvchiga o‘quvchilarning matematik bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, qiyinroq misol va masalalarni yechish bo‘yicha mashq qildirish, dasturdan tashqari ba’zi masalalar bilan tanishtirish, matematikaning turmush bilan bog‘lanishlarini to‘laroq ochib berish imkoniyatlarini beradi. Bularning hammasi o‘quvchilarning rivojlanishiga, fanga bo‘lgan qiziqishning ortishiga ijobiy ta’sir qiladi. Maktab tajribasida matematikadan kichik yoshdagi o‘quvchilar bilan bajariladigan sinfdan tashqari ishlarning quyidagi turlari uchraydi: matematik to‘garaklar, konkurslar, matematik

gazeta, matematik burchak, ertaliklar, ertaklar va matematikadan olimpiadalar. Sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilish va o'tkazish asosida quyidagi qoidalar yotadi:

1. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchilarning darslarda oladigan bilimlarini, malaka va ko'nikmalarini hisobga olgan holda o'tkaziladi.

2. Sinfdan tashqari ish ixtiyorlik, tashabbuskorlik printsiplari va o'quvchilarning harakatlari asosida tuziladi hamda o'quvchilarning individual talablarini qanoatlantirish maqsadida o'tkaziladi.

3. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'tkazilishi shakliga ko'ra darslardan farq qiladi va ko'pincha qiziqarlilik xarakterga ega bo'ladi. Bunda zaruriy shartlardan biri ishning rejalanganligi va muntazamligidir. Matematik to'garak. Matematik to'garak sinfdan tashqari ishning biridir. Tajriba kichik yoshdagi o'quvchilar bilan 1 sinfda (2 chorakdan) boshlab to'garak mashg'ulotlarini tashkil qilish va o'tkazish mumkinligini ko'rsatmoqda. Ammo, odatda bu xil ishni 2–4 sinf o'quvchilari bilan o'tkaziladi.

Matematika to'garagi ishi, uni to'g'ri tashkil qilinganda va uni o'tkazish metodikasidan to'g'ri foydalanilganda, o'quvchilarda matematikaga qiziqish uyg'otish va bu qiziqishni rivojlantirish ularning bilish aktivliklari va matematik qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi, mustaqil ishlash ko'nikmalarini singdiradi, o'z kuchlariga ishonchni, hosil bo'lgan qiyinchiliklarni mustaqil bartaraf qilish qobiliyatini tarbiyalaydi. Bolalarning to'garak ishi jarayonida o'zlarining matematik jihatidan yangi bilimlar va malakalar olganliklarini anglab yetishlari katta ahamiyatga ega. To'garakning ba'zi mashg'ulotlariga o'quvchilarning ota-onalari ham taklif qilinishi mumkin, ularni bolaning to'garakdagi ishiga qiziqishlari uning matematikaga bo'lgan qiziqishini quvvatlashda muhim rol o'ynashi mumkin. To'garak mashg'ulotlari vaqtida mehnat bilan xordiqning to'g'ri qo'shib olib borilganini kuzatib borish zarur, buning uchun qaralayotgan yoshga mos ish sur'atini saqlash, mashg'ulot turlarini almashtirib turish ish xarakteri va uslularini o'zgartirib turish kerak. Qiyinroq misol va masala yechish, o'quvchilar taffakurini, konkretan abstraktga o'tish, zarur umumlashtirishni qila olish qobiliyatlarini rivojlantirish va hokazolar to'garak ish mazmuniga kiradi. Qiziqarlilik xarakteridagi mashqlar: matematik labirinitlar, "ajoyib" (magik) kvadratlar, arifmetik fokuslar, topishmoqlar, o'yinlar, sherlar va hokazolar katta o'rin oladi. To'garak mashg'ulotlarida

o'qituvchilar suhbatlariga, to'garak a'zolarining chiqishlariga katta o'rin ajratiladi, ba'zi nazariy material o'qituvchining suhbatlarida bayon qilinadi, qiziq matematik masalalar beriladi. Matematik savollar va masalalarning turli-tumanligiga qaramay kichik yoshdagi o'quvchilar bilan o'tkaziladigan to'garak mashg'ulotlari mazmuni quyidagi asosiy talabalarga javob berishi kerak:

1. Rejalashtiruvchi material dastur materiali bilan bog'lanishiga ega, bunda hisoblash amallari qaralayotgan sinf dasturi talablaridan ortib ketmaydi, hisoblashlar, masalalar yechish, geometrik figuralarni amaliyot bilan nazariya orasidagi bog'lanish ta'minlanishi kerak.

2. O'rganilayotgan masalalar istiqbol maqsadlarga ega bo'lishi, ya'ni o'quvchilarni kelajakda o'rganilishi nazarda tutilgan matematik masalalarni, masalan, to'plam funktsional bog'lanish, tenglamalar, grafiklar yordamida matematik masalalarni yechish va hokazolarni o'rganishga tayyorlash maqsadlariga ega bo'lishi mumkin.

3. O'rganiladigan masalalarning mazmuni qaralayotgan yoshdagi bolalarning kuchlari yetadigan, ularda matematikaga muhabbat va uni o'rganishga qiziqish uyg'otadigan, asosiy ta'lim va tarbiyaviy masalalarni hal qilish imkonini beradigan bo'lishi kerak. Shu munosabat bilan matematika to'garaklarida quyidagilarni qarash foydali:

a) abstraktlashtirish va umumlashtirish qobiliyatlarini o'stiruvchi masalalar: o'quvchilarning yozilgan sonlar qatoridagi qonuniyatni, toq va juft sonlarni, ikki xonali va uch xonali sonlarni umumiy holda yozilishini aniqlashlari;

b) o'qituvchilar mantiqiy tafakkurlarini o'stiruvchi masalalar: mantiqiy xarakterdagi masalalarni yechish,

d) ba'zi ma'lum qoidalarni qaytadan eslashga doir masalalar. Masalan: har doim har ikki sonni qo'shish, ko'paytirishga berilgan sonlarning har biridan katta son hosil bo'ladimi;

e) fazoviy tassavurni rivojlantiruvchi, ma'lum sondagi cho'plardan geometrik figuralar konturlarini tuzishga doir, berilgan chizmadagi geometrik figuralar sonini aniqlashga doir mashqlar, geometrik mazmundagi masalalarni yechish va hokazo;

f) o'quvchilarning hisoblash va o'lchash madaniyatlarini (ko'nikmalarini) o'stirish imkonin beruvchi mashqlar. Bular arifmetik labirintlar, "qiziqarli" kvadratlar, o'yinlar, sonli topishmoqlar, kattaliklarni o'lchash bilan bog'liq amaliy topshiriqlar shaklida berilgan mashqlardir;

g) arifmetik xotirani, diqqatni, topqirlik va ziyraklikni rivojlantiruvchi masalalar, savollar, son ma'lumoti masalalarni yechish, qo'yilgan shartlarni bajarish uchun alohida diqqatni talab qiluvchi o'yinlarni o'tkazish va h.k. Matematik to'garak ishini rejalashtirishdan shuni hisobga olish kerakki, alohida olingan mashg'ulot qo'yilgan masalalarni to'la hal qilmaydi, hamma rejalashtirgan mashg'ulotlarning o'rganishi nazarda tutilgan savollarning to'la ishlanmasi bilan birgalikdagi oldindan o'ylab qo'yilgan sistemasi zarur. Shu munosabat bilan yarim yilga yoki birdaniga bir yilga mo'ljallangan reja tuzish kerak, bunda butun materialni Shunday taqsimlash lozimki, u shu vaqtda darsda o'rganayotgan temalar bilan bog'liqlikda bo'lsin.

Mashg'ulotlarni o'tkazishning borishida rejaga konkret o'zgarishlar, to'ldirishlar kiritiladi. Mazmuni butun o'rganishi qiyinroq masalalarni yechish, shuningdek topqirlik, ziyraklik, diqqatni talab qiluvchi masalalarni yechish, kichik–kichik qiziqarli savollarni qarash bilan almashlab borish foydali. To'garak mashg'ulotlari bir oyda ikki marta 2–sinfda 30–35 minut davomiylikda, 3–4 sinfda 35–40 minut davomida o'tkazish maqsadga muvofiq. To'garakning 4–sinf uchun bitta mashg'ulot namunasini keltiramiz. O'quvchilar ko'p xonali sonlarni qo'shish va ayirish bilan tanishgan, shu boisdan to'garak mashg'uloti ham mavzuga asoslanadi, tayanadi.

To'garak mashg'uloti rejasi.

1. Qiziqarlilik elementlari mavjud bo'lgan qo'shish va ayirishga doir misollar.

2. Nostardart misollar. Mashg'ulotning birinchi qismida bolalar bunday shartlarni bajarishadi:

I. 1. Quyidagi sonlarni xona qo'shiluvchilarining yig'indisi shaklida o'qing: 2324; 36768; 40503; 1009, 300040.

2. Agar sanoq: a) eng kichik ikki xonali sondan boshlanib, eng kichik to'rt xonali sonda tugasa;

b) eng katta ikki xonali sondan boshlanib, eng kichik to'rt xonali sondan tugasa;

d) eng katta olti xonali sondan boshlanib, eng kichik etti xonali sondan tugasa necha xonali hisoblanadi?

Javob: a) 991, b) 902, d) 2

II. 1. Unta sonni qo'shish talab qilinadi: 1012, 1012, 1012, 1012, 1012, 1008, 1008, 1008, 1008, 1008. 1008, bu sonlarning yig'indisini qanday qilib qulay, tez hisoblash mumkinligini o'ylab ko'ring va ayting.

Ko'rsatma. O'quvchilarga yig'indini hisoblashda yozuvni bunday ko'rsatish mumkin. $1000 \cdot 10 + 12 \cdot 5 + 8 \cdot 5 = 10100$ yoki $1000 \cdot 10 + (12 + 8) \cdot 5 = 10100$

Bu topshiriqni ham asosan o'qituvchi bajaradi.

2. Quyidagi oltita son yig'indisini ham yuqoridagidek toping: 10125, 10125, 10125, 10125, 10250, 10250.

III. 1. Ayirishni to'ldirish yordamida bajaring: 1) $338 - 297 =$ 2) $5243 - 2995 =$

Yechish: 1) $338 - 297 = 338 - 300 + 3 = 41$. 2) $5243 - 2995 = 5243 - 3000 + 5 = 2248$

Matematik konkurslar. Matematik konkurslar qiyinroq masalalarni yechish bo'yicha va topqirlik, tashabbuskorlik talab qiluvchi topshiriqlarni bajarish bo'yicha o'ziga xos musobaqadan iborat. Matematik konkurslar asosan xohlovchi o'quvchilarga yangi masalalarni yechish bo'yicha o'z kuchlarini sinab ko'rish imkoniyatini berish va hamda eng tayyor va tashabbuskor o'quvchilarni aniqlash maqsadlarida o'tkaziladi.

Tajriba 3–sinf o'quvchilari bilan matematik konkurslar o'tkazish mumkinligini ko'rsatmoqda. Quyida parallel sinflar o'quvchilari uchun matematik konkurs topshiriqlarining taxminiy mazmunini keltirilaylik.

III SINF. 1. Ikki koptok ipdan 3 ta qalpoqcha to'qish mumkin. Shunday 9 ta qalpoq to'qish uchun Shunday koptok iplardan nechitasi kerak bo'ladi?

2. Salim bilan Nasibaning birgalikda 30ta konfeti bor edi. Ular baravardan konfet yeganlaridan keyin Salimda 9ta, Nasibada 5ta konfet qoladi.

Ular nechtdan konfet yeyishgan?

4. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 sonlari berilgan. Javobida 15 chiqadigan misollardan ko'proq hosil bo'ladigan qilib shu qator sonlarni 3 tadan qo'ying.

Matematik olimpiada. Matematik olimpiadalar konkurslarda farqli ravishda kengroq masshtabda o'tkaziladi va o'quvchilarning matematikani o'rganishida erishgan yutuqlarini o'ziga xos namoyish qilishdan iboratdir. qatnashuvchilarga qarab olimpiadalar maktablar, rayonlar, shaharlar va hokazolar olimpiadalar bo'lishi mumkin. Bunday olimpiadalar kichik sinflarda 3 sinf o'quvchilarini jalb qilish bilan muvoffiqiyatli o'tkazish mumkin. Olimpiadalarda g'oliblarni maktab devoriy gazetasida (matematik burchagida) yoki maktab lineykasida

taqdirlanadi, sovg'alar, matematik kitoblar yoki boshqa qiziqarli adabiyotlar bilan mukofotlanadilar. Olimpiadalarni tashkil qilishda maktab o'quvchilari, jamoatchilik tashkilotlarining vakillari qatnashadilar. Topshiriqlar mazmuni, qatnashuvchilarni tanlash shartlari aniqlanadi, olimpiadaning o'tkazish vaqti belgilanadi. Buning uchun maxsus komissiya tuziladi. Komissiyani maktab direktori boshqaradi. Komissiya topshiriqlarning mazmunini olimpiadani o'tkazish vaqtini belgilaydi. Olimpiadalarni o'tkazish oldidan ba'zi tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi. Olimpiada 2 turda o'tkaziladi. Ikkinchi turning topshiriqlari qiyinroq bo'ladi. 1-turdan taxminan 8 ballgacha ball olganlar 2-turga qatnashadi. Matematik matbuot: sinf gazetalari, viktorinalardan masalalar tuzish, matematika adabiyotiga qiziqtirish uchun ba'zi ma'lumotlarni oladilar. Matematik ekskursiyalar 1 va 2 sinflarda ochiq havoda yoki gimnastik zalida o'tkaziladigan xarakatli o'yinlarga bag'ishlanadi. Sanoq material terish uchun parkka yoki boqqa ekskursiya uyushtirish mumkin. 3-4 sinflar o'quvchilari bilan ham daraxtlar sonini aniqlash uchun boqqa, kengligini aniqlash uchun daryoga, geometrik jismlarning va figuralarning modelini tuzish uchun cho'p yig'ishga ochiq maydonga ekskursiya o'tkaziladi: Shu maydonning o'zida masalalarni ko'z bilan chamalab topish va boshqa usullar bilan tekshirish qulay. Maktab atrofidagi sharoitga qarab ekskursiya bo'lishi ham mumkin: qurilish materiallari hajmini aniqlash uchun uy qurilishiga; vagonlar hajmini, relslar, va boshqa narsalar hajmini aniqlash uchun temiryo'lga ekskursiyalar tashkil qilish mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematika darslarida yosh xususiyatlariga mos tarixiy ma'lumotlarni o'zlashtirishi mazmuni.

Kichik yoshdagi o'quvchilar bilan ekskursiyalar o'tkazish uchun o'qituvchidan sinchiklab tayyorgarlik ko'rishni talab qiladi. O'qituvchi ekskursiya o'tkaziladigan joyga oldindan borib ko'rishi, ekskursavodga tushuntirishlarini qanday shaklda berish haqida yo'l-yo'riq berishi, ekskursiya vaqtini belgilashi kerak. O'tkaziladigan ekskursiyaning mazmuni o'quvchilarga tushunarli bo'lishi muhim. Ular nima qilishlari va o'zlarini qanday tutishlarini oldindan bilishlari kerak. Ekskursiya vaqtida olingan ma'lumotlardan jadvallar tuzish uchun ko'rgazmali qo'llanmalar tayyorlash uchun va boshqa maqsadlarda foydalaniladi. Kichik yoshdagi o'quvchilar (1, 2 sinflar) bilan o'tkaziladigan sinfdan tashqari ishlarning sanab o'tilgan turlaridan ko'pincha, epizodik tadbirlar, matematik o'yinlar, ermaklar va vaqtichoqliklar o'tkaziladi. Bu

mashgʻulotlarda darsning boshida 3–5 minut vaqt ajratiladi, keyinroq esa boshlangʻich maktabda topishmoqlar va boshqotirgichlar, rebuslar shaklidagi qiziqarli materiallar koʻproq vaqt oladi, ularning maqsadi oʻquvchilarning matematik qiziqishlarini orttirishdan iborat.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun matematik gazeta, rangli bezalgan boʻladi, masalalar va misollar orqali beriladi va qiziqarlilik xarakterida boʻladi. Ayniqsa bayonning sheʼr shakli bolalarni oʻziga jalb qiladi. Gazetaning chiqishi “Ochiq” toʻgarak mashgʻulotlariga bagʻishlangan boʻlishi mumkin. Bu gazetada berilgan masalalarni yechish natijalarini hisobga olish va habar qilish imkonini beradi. Gazeta uchun masalalar va matematik topishmoqlar tuzishga oʻquvchilarning oʻzlarini jalb qilish maqsadga muvofiq, gazetani tayyorlashda ularning ota-onalari yordam berishi mumkin.

Matematik viktorinalar oʻz ichiga faqat oʻquvchilarga yechish uchun berilgan masala va savollarni beradi, Shu jihati bilan ular matematik gazetalardan farq qiladi. Javoblar yozma holda maʼlum vaqt ichida oʻqituvchiga yoki shu ish topshirilgan oʻquvchiga beriladi. Muddat oʻtib borish bilan olingan javoblar qaraladi va gʻolib oʻquvchi aniqlanadi.

Matematik burchak. Matematik gazeta, viktorinalar odatda matematika burchagi deb ataluvchi joyga osib qoʻyiladi, bulardan tashqari matematika burchagida matematikada koʻrsatmali qoʻllanmalar, maʼlumot jadvallari, matematikadan qiziqarli adabiyot, olimpiadalar gʻoliblari boʻlgan oʻquvchilar roʻyxati va hokazo boʻlishi mumkin. Matematika burchagini tashkil qilishni oʻquvchilar va ular ota-onalarining faol qatnashuvida oʻqituvchi amalga oshiradi. Sinf oʻquvchilari orasidan matematik burchakka javob beruvchilar belgilanadi, ular faqat tartibga javob berib qolmay balki oʻqituvchi bilan birgalikda matematikadan tegishli koʻrsatma qoʻllanma tayyorlashadi, burchakning bezatishga zarur koʻrsatilgan oʻzgartirishlar kiritishadi va hokazo. Har qaysi sinfning shunday burchagi boʻlishi maqsadga muvofiqdir.

Matematik oʻyinlar. Bunday oʻyinlardan biri bolalar yaxshi koʻradigan mozayka oʻyinidir. Bu oʻyin jarayonida bolalar mozayka detallaridan ketma–ket har xil rangli naqshlar, figuralar, tuzadilar. Birinchi sinfda sanoatda ishlab chiqariladigan geometrik mozayka oʻyidan foydalaniladi, sotuvda mavjud boʻlgan boshqa mozaykalardan ham foydalaniladi. Bolalar oʻqituvchining mozayka bilan oʻynaylik, degan chaqirigʻiga jon–jon deb javob beradilar. Oʻyin ularga tanish, ular

o'z kuchlariga ishonishadi va quyidagidek topshiriqlarni ishtiyoq bilan bajaradilar: Yashil doirachani qo'ying, undan o'nga sariq uchburchakni, pastga qizil kvadratni qo'ying. Sariq uchburchakdan keyin yashil kvadratni undan keyin qizil doirachani qo'ying. Rasmga qarang yashil kvadratdan (figura rangi rasmda rangning birinchi harfi bilan belgilangan) keyin sariq uchburchakdan oldin qanday figura kelmoqda? Ikkita yashil figura orasida qanday figura bor? Sanab chiqing, uchburchaklar qancha ekan? Yashil figuralar sonini, hamma figuralar sonini raqamlar bilan ko'rsating". Shunday qilib, o'yin jarayonida bolalar eng sodda geometrik figuralar bilan topishadilar, fazoviy tasavvurlarni asosiy bo'lgan "Yuqorida", "Pastda" "Chapda" "O'ngda" "Orasida" tushunchalarni o'zlashtiradilar, sanoqni egallaydilar, bir yoki bir necha belgisi bo'yicha figuralarni sinflarga ajratishni qaraydilar.

O'quvchilarga boshqa o'yin "Boshqotirma" ham yoqadi. Uni sotib olish yoki bolalarning o'zlari o'qituvchi boshchiligida yasashlari mumkin. Buning uchun uchta detal– ikkita yarim doira (diametrlari 5sm va 7, 5sm) sanoq cho'pi (uzunligi 9 sm) eskizi rasmni solish va qalin qog'ozdan har biridan 12tadan qirqish kerak. Shu qismlardan bolalar har xil figuralar tuzadilar, masalan, chiburashka, qo'ziqorinlar va boshqalar. Bolalar bir nechta figura tuzganlaridan keyin, u yoki bu figura qanday qismlardan iboratligi va shunday qismlardan nechtasi kerak bo'lganini aniqlaydilar. Bolalarga boshqa rasmlarni o'ylab topish topshirig'i ham beriladi. Bolalar bunday topshiriqlarni sevishadi. Ular chidam va talabchanlik bilan ishlaydilar, kuzatuvchilik va fantaziyalarni namoyon qiladilar. Natijada ular ma'noli suratlar, masalan quyosh va olcha suratlarini hosil qiladilar.

"Boshqotirgich" o'yini nabori bolalarni doira bilan tanishtirish, sanoqqa o'rgatish uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilishi mumkin, cho'plardan esa o'n ichida qo'shish va ayirishga doir masalalarni yechishda sanoq materiali sifatida foydalanish mumkin. O'yinda bolalarning individual xususiyatlarni hisobga olish, ya'ni ba'zilarni maqtash, ba'zilarni ruxlantirish ba'zilarga yordam berish, aytib berish muhimdir. Kichik yoshdagi o'quvchilar "Tangram" o'yinini juda sevadilar. Bu tayyorlanishi bo'yicha juda sodda. Ammo qiziqarli va ibratli o'yin.

Xitoyda taxminan to'rt ming yil oldin ixtiro qilingan. Shunga qaramay hozirgacha butun olamdagi kattalar va bolalar undan o'z qobiliyatlarini topqirliklarini sinab ko'radilar, ijodiy tafakkurlarini mashq

qiladilar. Bu o'yin qoidalariga ko'ra har bir figurani kvadratning ettita qismining hammasi ham qatnashishi kerak, ammo ular bir-birining ustiga qo'yilmasligi kerak. Kvadratning hamma qismidan figura tuzish va faqat olti etti yoshli bolaga balki kattalarga ham qiyinlik qiladi, shu sababli bu o'yinni o'quvchining pedagog rahbarligisiz qoldirmaslik muhimdir. Agar biz bolani qiziqтира olsak, u holda biz unga ko'p yillar uchun ishdan bo'sh vaqtlarini o'tkazish uchun zavqli, qiziqarli, foydali mashg'ulot bergan bo'lamiz, chunki o'smirlar, katta yoshdagi maktab o'quvchilari va hatto kattalar bu o'yinni qiziqish bilan o'ynaydilar. Bolalar qancha katta bo'lsa, bu o'yin qiziqarliroq bo'ladi.

Sanoatimiz "Tangram" o'yinini eslatuvchi "Labirint" va "Pifagor" o'yin boshqotirgichlarini ishlab chiqaradi. Bu o'yinlar juda qiziqarli hamda idrokni, fazoviy tassavurlarni va taffakurni o'stirish imkonini beradi. O'yinni o'ynash qoidalari xuddi "Tangram" o'yinidek: kvadrat, to'g'ri to'rtburchak doira qismlaridan har xil figuralar tuzish kerak. Yechishda sanoq materiali sifatida foydalanish mumkin. Shunday qilib, savodli, qiziqarli o'tkazilgan har bir o'yin o'quvchilarga matematikani o'rganish havasini singdiradi. Matematik ertaliklar. Ertaliklar tashkil qilish uchun o'yinlar bilan tanishish va ularni mustaqil o'tkazishda foydalanish mumkin. Ba'zida ularni KVN shaklida, ertaliklar tariqasida o'tkaziladi. Ertalik chorakda yoki yarim yilda hamma parallel sinflarda bir marta o'tkaziladi.

Ikkinchi sinflar IVchorak uchun ertalikdan birining rejasini keltiramiz.

1. Mashg'ulot maqsadini aniqlovchi shifrlangan misollarni yechish.
2. "Kim to'g'riroq, kim tezroq" o'yinlari.
3. "Tipik misollar"ni yechish.
4. She'riy masalalarni yechish.
5. Topishmoqlarni topish.
6. "Quvnoq sanoq". (20 ichida)

Dasturning istalgan bo'limi bo'yicha har bir sinfdan 3–5 o'quvchidan so'raladi, javoblarga berilgan ballar jamlanadi va oxirida g'olib sinflar e'lon qilinadi. O'qituvchilar shunday ertaliklarni III sinfdan, shuningdek IV sinfdan o'tkazishlari mumkin.

Matematik ertaklar. Oxirgi vaqtda matematik ertaklar borgan sari katta ahamiyat kashf etmoqda. Ertakni hamma sevadi, ammo bolalar ko'prok sevadi. Ularni o'rganilgan mavzuni qaytarish yoki mustahkamlashda matematika darsida kiritish va sinfdan tashqari

mashg'ulotlardan foydalanish mumkin. Namuna sifatida "nol" haqida ertakni keltirish mumkin. Qulaylik uchun ertaklar qismlarga bo'linadi.

1. Juda qadim zamonlar dengizlar va tog'lardan narida Raqamiya mamlakati bo'lgan. Unda juda rostgo'y insonlar yashashgan. Nolgina o'zining dangasaligi va yolg'onchiligi bilan ajralib turgan.

2. Bir kuni sahrodan ancha narida qirolicha Arifmetika paydo bo'lganligini va Raqamiyaning barcha fuqarolarini o'zida xizmat qilishga chaqirganligini hamma biladi.

Raqamiya bilan Arifmetika qirolligi orasida sahro bo'lib, bu sahroni to'rtta daryo — Qo'shish, Ayirish, Ko'paytirish va Bo'lish daryolari kesib o'tardi. Arifmetika qirolligiga qanday yetib borishi mumkin? Sonlar birlashishga sahroni kesib o'tishga harakat qilishga ahd qilishdi.

3. Ertalab vaqtli quyosh o'z nurlarini yerga socha boshlashishi bilan sonlar yo'lga o'tlanishdi. Ular jaziramada uzoq yurishdi va Qo'shish darsiga yetib borishdi. Sonlar suv ichish uchun daryoga o'zlarini tashlashdi, ammo daryo ikkitadan bo'lib turing va qo'shiling, shunda ichishga suv beraman dedi. Hamma daryo buyrug'ini bajardi. Daryo istagini tanlab nol ham bajardi. Amm u bilan qo'shilgan son norozi bo'ldi.

4. Ayirish daryosiga yetib borishdi. U ham suv uchun haq talab qildi. Ikkitadan bo'lib turish va katta sondan kichik soni ayirishni talab qildi.

5. Ko'paytirish daryosi o'zaro ko'paytirishni talab qildi. Nol bilan juftlikda turgan son umuman suv olmadi.

6. Bo'lish daryosi oldida ham nol bilan juftlik turishni xohlamadi.

7. Qirolicha Arifmetika hamma sonlarni bu tanbal bilan kelishtirib qo'ydi: U nolni sonning yoniga shundaygina yozib qo'yadigan bo'ldi, bundan o'sha son 10 marta ortdi. Shundan keyin sonlar yaxshi yashab ketishdi.

O'quvchilarga berish mumkin bo'lgan savollarni ba'zi namunalarini keltiramiz.

1. Nega mamlakat Raqamiya deb ataladi? Nol soni nimani bildiradi?

2. Qirolicha Arifmetika matematikada nima bilan shug'ullanadi? Sonlar raqamlardan nimasi bilan farq qiladi?

3. Nol qo'shilgan son nega norozi bo'ladi?

4. Nega nol bilan juft tashkil qilgan son yutkazib qo'ydi?

5. Nega nol bilan turgan son daryodan suv ololmadi?

6. Nega bo'lish daryosidan o'tishga nol bilan sonlar juftlashishni xohlamadi?

7. Birinchi son ikki sondan necha marta katta yoki kichik: 7 va 70, 3 va 30, 50 va 57. Ertak esa bolalarning jonu dili. Ertak aytib berganda bolalar qiziqish bilan tinglaydi. Takrorlash va mustahkamlash darslarida ertakdan foydalanish qiziqarli bo'ladi. Xulosa qilib aytganda sinfdan tashqari ishlashda matematik bilimni kengaytiradi va chuqurlashtiradi. Dasturdan tashqari ba'zi masalalar bilan tanishtiradi. Matematikaga qiziqish uyg'otish va bu qiziqishni rivojlantirish ularning bilimiga bo'lgan qobiliyatlarini rivojlantiradi. Matematik konkurslar o'quvchilarga o'z kuchlarni sinab ko'rishga imkoniyat beradi. To'garak va ularning usullarini o'zgartirib borish o'quvchilarning qiziqishini ortiradi. Qiziqarli mashqlar esa bolalarni matematik qoidalar, qonuniyatlarni tushuntirishga imkon beradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Ta'limning darsdan tashqari yordamchi shakllarini qanday tashkil etish mumkin va ularning o'quvchilar rivojlanishiga qanday ta'siri bor?

2. O'zlashtirmaydigan o'quvchilar bilan samarali ishlash usullari qanday va bu jarayonda qaysi metodlardan foydalanish lozim?

3. O'quvchilarning uy vazifalarini tashkil qilishda qaysi talablarni hisobga olish kerak va bu ularning mustaqil o'qish ko'nikmalarini qanday rivojlantiradi?

4. O'quvchilar tomonidan qilingan xatolar ustida ishlashning qanday usullari mavjud va bu jarayon o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlashda qanday ahamiyatga ega?

15-MAVZU: IXTISOSLASHTIRILGAN BOSHLANG‘ICH SINFLARDA MATEMATIKA O‘QITISH.

Reja:

1. Ixtisoslashtirilgan boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish.
2. Matematika ixtisoslashtirilgan boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish.
3. Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash. Matematikani chuqurlashtirib o‘qitish xususiyatlari .

Mavzuning maqsadi: boshlang‘ich sinf matematikadan darsdan tashqari mashg‘ulotlarni tashkil etishdan iborat.

Tayanch tushuncha va iboralar: Matematik o‘n minutlik, matematika to‘garagi, matematik viktorinalar, mustaqil ishlar, ularning turlari, qo‘llanma, maqola, didaktik vositalar, mustaqil ta‘lim, dars jarayonida mustaqil ishlar.

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: “Keys–stadi” (yoki “O‘quv keyslari”), “Blist–so‘rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta‘lim”. Interfaol ta‘lim strategiyalari. “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig–zag”, “Zinama–zina”, “Muzyorar”, “Rotatsiya”, “Yumaloqlangan qor”. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T–jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?”

Talabalarga qo‘yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko‘nikmalarni rag‘batlantirish.

Ixtisoslashtirilgan boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish.

Ixtisoslashtirilgan sinflarda matematika mashg‘ulotlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiyalashda, ularga kasb–hunar tanlashga oid bilim berishda yuqori natijalar beradi. Ayniqsa, iqtidorli o‘quvchilarda fanga qiziqishi, dunyoqarashi, zehni namoyon bo‘ladi. Bu esa boshlang‘ich sinf

o'quvchilariga to'la– to'kis bilim berishda har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini o'rganishda o'quvchining qobiliyati namoyon bo'ladi. Shu o'rinda o'qituvchi birinchi bosqichda o'quvchilarga matematikaga qiziqishi va iqtidorini aniqlashga imkon berib, ular bilan til topa oladi.

Boshlang'ich sinflarda mashg'ulotlar didaktik o'yinlar, olimpiadalar, kechalar, viktorinalar o'tkazishga yordam beradi. Ilmiy texnik taraqqiyot matematikaga bog'langanligi sababli asta–sekin murakkabroq masalalar echimini o'rganishga imkoniyat beradi.

Boshlang'ich sinflarda bunday mashg'ulotlarda o'quvchilarning matematik tafakkuri, fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

Ixtisoslashtirilgan boshlang'ich sinflarda matematika darsini o'quvchilarning matematikaga bo'lgan qiziqishini har tomonlama hisobga olgan holda olib borish lozim.

Ixtisoslashtirilgan sinflarda matematika mashg'ulotlar haftasiga 5+2 bo'lib, dastur mazmuniga 2 soat qo'shimcha o'tiladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarni qiziqishi va o'zlashtirishiga qarab fanlararo aloqadorlikni hisobga olgan holda olib boradi.

III – IV sinflarda ko'pincha murakkab masalalar ustida ishlash uchun ko'proq vaqt ajratiladi. Boshlang'ich sinflarda mashg'ulotlarni tashkil etish mohiyati juda katta ahamiyat kasb etadi. Matematikaga ixtisoslashtirilgan boshlang'ich sinflarda o'qitish– darslik materiallarini takrorlamaydigan lekin uni mustahkamlashga xizmat qiladigan (murakkab) o'quv materiallar o'rganilib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdan olgan bilimni mustahkamlash va chuqurlashtirishga qaratilishi lozim. Ayniqsa, sharq mutafakkirlari ijodini o'rganish, matematika darslari samaradorligini oshirishda tarixiy materiallardan foydalanish har bir mashg'ulotlarda tavsiya etiladi.

Boshlang'ich matematika o'qitishda o'quvchilarning mantiqiy fikrini o'stirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Eng avvalo, matematik bilimlarni bolalar aniq tushunishi uchun moslashtirilgan narsalarni o'zaro bog'liqlikda, biridan ikkinchisini hosil qilish tartibida keltirib chiqaradilar. Narsalar va atrofdagi haqiqatning mavjudligini bila borish bilan biz narsalarni qismlarga ajratish va bir qancha elementlardan bir butun narsalarni tuzishni tushuntira boramiz. Butun bir narsani qismlarga ajratib fikrlashni «tahlil» deb ataymiz. Predmet va hodisalarni o'zaro bog'lab o'rganishni esa «sintez» deb ataymiz. Bu ikki fikrlash operatsiyasi o'zaro bir– biri bilan bog'liqdir.

Tahlil va sintez o‘zaro bog‘langan bo‘lib, arifmetik qonuniyatlarni o‘qitishda qanday qo‘llansa, misol va masalalar yechishda ham shunday qo‘llaniladi. O‘qitishning birinchi qadamidayoq, ya’ni, birinchi o‘nlikni o‘qitishda o‘quvchilar ko‘rgazmali qurol yordamida predmetlar to‘plamini ularni elementlarga ajratib tahlil qiladi va ko‘rgazma asosida elementlarni sintez (birlashtirib) qilib to‘plam hosil qiladi. Shunga o‘xshash ko‘rgazmali tahlil va sintezlar natijasida o‘quvchilar ichki nutq yordamida fikrlab, ongli tahlil va sintez qilishga erishadilar. Masalan, o‘quvchi o‘qituvchi yordamida “1– qatorga 5 marka, 2– qatorga 4 marka yopishtirildi. Ikki qatorga necha marka yopishtirildi” – degan masalani yechishi kerak.

Oldin o‘quvchi o‘qituvchi yordamida masala mazmunini tahlil qiladi. Masalada berilgan sonlarni (5 va 4) alohida markalarga ajratib, masalani shart va savol qismini aniqlaydi. O‘quvchi ikki qatordagi markalarni fikran o‘zaro birlashtirib sintez qiladi va masalaga javob topadi. Bu yerda o‘quvchi eng avval masalani tahlil qildi, masalada sonli berilganlarni va talab qilinganlarni aniqladi va sintez qilib javab topdi.

Boshlang‘ich matematika o‘qitishda taqqoslashdan ham keng foydalaniladi. Taqqoslash yordamida son, misol va masaladagi narsalarning bir xil va farq qiluvchi tomonlari aniqlaniladi. Masalan, o‘quvchiga sonni bir necha birlikka orttirish va bir necha marta orttirish to‘g‘risida taqqoslash berilgan bo‘lsin: O‘qituvchi rahbarligida o‘quvchi masalani taqqoslaydi va bir xil tomonlarni: ikkala masalada ham berilgan sonlar bir xil, ikkala masalada ham ikki qutidagi qalamlar haqida gapirilgan, savollar ham bir xil. Farqi: 1– masalada 2– qutida uch qalam ortiq, 2–masalada 2– qutida 3 marta ortiq qalam bor deyiladi. Masala yechilgandan keyin o‘quvchilar qaysi masala qaysi amal bilan yechilganini taqqoslaydi. 1– qo‘shish, 2– ko‘paytirish bilan bajarildi. Shundan keyin masala sharti bilan masalani yechish usulini moslashtiradi. Natijada o‘quvchi nechta ortiq yoki kam degan shartda qaysi amallar ishlatilishini va necha marta ortiq yoki necha marta kam deganda qaysi amallar ishlatilishini fikrlab oladi.

Ba‘zan ko‘p qiymatli sonlar bilan masalalar yechishda analogiya usulini ham qo‘llaydilar. Masalan: III sinfda shunday masala yechiladi: ikkita meva saqlagichda 1568 kg olma bor edi. Birinchi meva saqlagichdan 240 kg, ikkinchisidan 364 kg olingandan keyin ikkalasida ham bir xil miqdorda olma qoldi. Har qaysi meva saqlagichda qancha olma bo‘lgan? Masalani yechishdan oldin o‘qituvchi quyidagi masalani

yechishni tavsiya qildi: ikki bolada 90 so'm bor edi. Ulardan birinchisi 45 so'm, ikkinchisi 35 so'm sarf qilganidan keyin ikkalasida baravar pul qoldi. Har bir bolada qanchadan pul bo'lgan? O'quvchilar bu masalani hatto og'zaki ham yechishi mumkin. Bu masalani yechish rejasi va yo'llarini aniqlagandan keyin oldingi masalani shunga o'xshash yo'l bilan yechadi.

Darsda oldingi amalga oshirilgan barcha ishlar o'qituvchining mustaqil ravishda yangi bayon qilingan qoida-qonunlari asosida misol-masala yechishga qaratilmog'i kerak. O'quvchilar bilan yangi mavzuga taalluqli mustaqil ish bajarish o'qituvchiga yangi mavzuni o'quvchilar qanday o'zlashtirganligi, o'quvchilar bilimida qanday kamchiliklar borligi to'g'risida ma'lumot beradi. Bu vaqtda o'quvchilar o'zlarining bilimlarini mustahkamlaydi, ba'zi malakalar hosil qiladi, uy vazifasini bajarishga tayyorlaydi, yangi mavzuni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan qiyinchiliklarni yengadi. Mustaqil ish tekshirish va umumlashtiruvchi xulosani takrorlash bilan yakunlanadi.

Uyga vazifa. Uy vazifasining mazmuni bir tomondan darsda o'rganilgan yangi materialni mustahkamlashga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan keyingi darsga tayyorlashga qaratilmog'i kerak.

Darslar sistemasida mustahkamlash darsning har xil bosqichlarida va har xil darajalarida o'tkaziladi. Agar darsning oldiga ko'nikma ishlab chiqish va birinchi malakalarni hosil qilishdek didaktik maqsad qo'yilgan bo'lsa, uning natijasida avtomatlashtirilgan malakalar ishlab chiqiladi. Bu esa darsning strukturasida, mazmunida va uning ustida ishlash metodlarida aks ettirilishi lozim. Mustahkamlash va olingan bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilish uchun darsning strukturasiga har xil bo'lishi mumkin. Bunday darsning strukturasiga quyidagilar kiradi: uy vazifasini tekshirish, mavzuni va darsning maqsadini e'lon qilish, og'zaki hisoblash, ifodalarning qiymatlarini hisoblash va masalalar yechish mashqlari natijasini mustaqil tekshirish va materialni mustaqil umumlashtirish, o'quvchilarning o'zlari mustaqil ravishda ifodalar va masalalar tuzish, o'lchash va grafik ishlarini bajarish va h.k.

O'tilgan materialni takrorlash darsi.

Boshlang'ich sinflarda matematikadan har qanday darsda qandaydir darajada o'tilgan materiallar takrorlanadi va mustahkamlanadi. Takrorlash vazifasi faqatgina bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash bilangina chegaralanmay, balki bu bilim, ko'nikma va

malakalarni to'ldirish, chuqurlashtirish va sistemalashtirishni ham o'z ichiga olishi kerak.

Takrorlash o'qitishning har xil bosqichlarida olib boriladi: o'quv yili boshidagi takrorlash darsi, kundalik takrorlash, mavzu yuzasidan umumlashtiruvchi takrorlash darsi va yakuniy takrorlash darslarini bir-biridan farq qilish kerak. Barcha sinflarda taxminan birinchi ikki hafta davomida o'quvchilar olgan bilim, ko'nikma va malakalarni tiklash maqsadida takrorlash o'tkaziladi.

Mavzu bo'yicha umumlashtiruvchi va yakunlovchi takrorlash darslari o'quvchilar olgan bilimlarni mustahkamlash va sistemalashtirish maqsadini amalga oshiradi. Umumlashtiruvchi va sistemalashtiruvchi takrorlash darsining strukturasiga har xil mashqlar, savol-javoblar, suhbatlar kiradi, ular bilimlarni sistemaga solish va umumlashtirish maqsadini amalga oshiradi.

Umumlashtiruvchi va takrorlash darsining tuzilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Uy vazifasini tekshirish.
2. Dskada yozilgan takrorlash rejasi bilan o'quvchilarni tanishtirish.
3. O'tilgan materialni og'zaki hisoblash yordamida takrorlash.
4. Har xil vazifalarni bajarish yordamida takrorlash: misol va masalalarni yechish, oldin yechilgan misol va masalalarni qarash va oldingi va keyinga misol va masalalarni yechish usullarini taqqoslash, darslikdan matn o'qish, o'lchash, grafik va sxemalar chizish, qoida va xulosalarni qayta esga olish va ularga taalluqli misol va masalalar tuzish va h.k. Darsda takrorlangan mavzu material bo'yicha umumlashtirish beriladi.
5. Uyga vazifa berish.

Keyingi ishlardagi xatolarning oldini olish maqsadida bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish darsi.

O'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirish uchun alohida dars bag'ishlanadi. Bunday darsga mavzu va bo'limni tugatgandan keyin o'tkaziladigan yozma nazorat ishi darsi misol bo'ladi. Masalan,

- 1) darsning maqsadini e'lon qilish nazorat ishning mazmuni bilan tanishtirish, uni bajarish tartibi haqida qisqacha tushuncha berish;
- 2) nazorat ishini o'quvchilarning har biri mustaqil bajarishi;
- 3) o'quvchilar ishini yig'ish.

O'qituvchi dars tugashiga 3–5 minut qolganda o'quvchilarni ishni tugatish zarurligi haqida ogohlantiradi, ya'ni ular hamma yozuvlarni va hamma ishni tekshirishni erkin bajarib ulgursin. Berilgan aniq vaqtda barcha o'quvchilar ishni topshirishlari zarur. O'quvchilar ishini tekshirib bo'lgandan keyin, ikkinchi kun o'qituvchi nazorat ishining tahlilini o'tkazadi, u ishning natijasi haqida so'zlab beradi, yaxshi ishlarni ajratadi, qo'pol xatolarni aytib o'tadi. Yuqorida ko'rib chiqqan matematika darsining turlarida darsning mazmuniga bog'liq bo'lgan ba'zi bir xususiyatlar kelib chiqadi. Ya'ni matematika darsi o'quvchilarning amaliy ishlariga ham qaratilishi mumkin: o'lchashga doir, geometrik figura chizish, predmetlarni tortish, o'qituvchi tomonidan ko'rsatmalar(instrukturlashni) kiritish, o'quvchilarni zvenolar bo'yicha ishlarini tashkil qilish, bajarilgan ishlarni o'qituvchi qabul qilishi va boshqa ishlarni amalga oshirishi mumkin.

Bunday dasturning xususiyati shundan iboratki, bu erda o'quvchilar faqatgina darslik va daftar ustida ishlash bilan shug'ullanmay, balki o'lchash, chizish va boshqa o'quv qurollari bilan ishlashga o'rganadilar.

Bunday amaliy ishga bog'liq bo'lgan darslar quyidagi bo'limlarni o'z ichiga olishi mumkin:

- o'lchash vaqtida qo'llaniladigan o'quv qurollarni ko'rsatish, uning tuzilishini qisqacha bayon qilish;
- uni qo'llash qoidasini aytib berish;
- kesma, og'irlik va boshqalarni o'lchash usullarini tasavvur qilish asosida o'quvchilarga alohida o'lchatish;
- laboratoriya xarakteridagi mustaqil ishlar, bu ishni tekshirish va o'z–o'zini tekshirish, xulosa.

Amaliy ish darslarida taalluqli ishni har bir o'quvchi bajarishini nazorat qilib borish kerak. Ba'zan ishni bajarishda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi. Bunday holda zvenoning oldiga vazifani shunday qo'yish kerakki, ishda barcha o'quvchilar faol qatnashsin.

O'quvchilarning alohida va guruhli ishlari.

Guruhli mashg'ulotlar butun guruh bilimidagi kamchiliklar bir xil bo'lgandagina o'tkaziladi. Individual ishlarni tashkil qilishdan maqsad o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlaridagi kamchiliklarni bartaraf qilish uchun kurash, o'quvchilarnig o'zlashtirmaslik sabablarining oldini olish va uni bartaraf qilishdan iborat. Guruhli mashg'ulotlari butun sinf o'quvchilari bilimidagi kamchiliklar bir xil bo'lgandagina o'tkaziladi. Ba'zan bunday mashg'ulotlar individual xarakterda bo'lishi mumkin.

Bunday mashg'ulotlarda muvaffaqiyatga erishmoq uchun u yoki bu o'quvchining o'zlashtirmaslik sabablarini aniq bilish, ular yo'l qo'yadigan xatolarni aniq hisobga olish kerak. Bu o'quvchi qaysi bosqichda qoqilishini, nimani yetarlicha o'zlashtirmaganini aniqlashga yordam beradi.

Matematika ixtisoslashtirilgan boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish. Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash.

Ixtisoslashgan maktabda matematika darslarining tuzilishi xususiyatlarini tamoman tushunib olish uchun har bir darsning tuzilishida hisobga olish lozim bo'lgan didaktik qoidalar bilan tanishib olish va darsning tuzilishiga qanday bo'lmasin ta'sir qiladigan matematika shu jumladan arifmetikada xos bo'lgan xususiyatlarni nazarda tutish kerak.

Matematika darslarida asosiy didaktik maqsadlar.

Darsni o'tkazishga tayyorgarlik ko'rishda eng oldin darsning asosiy maqsadlarini aniq oydinlashtirib olish zarur. Darsda nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi, algebraik va geometrik elementlarning arifmetika bilan bog'liqligi, didaktik maqsadlar amalga oshiriladi; yangi material bilan tanishtiriladi va mustahkamlanadi, malaka, ko'nikmalar hosil qilishga doir ishlar o'tkaziladi. Har bir darsda turli xil didaktik maqsadlar ko'zlanadi ular orasida bittasi bosh maqsad bo'lib hisoblanadi, uni darsning asosiy didaktik maqsadi deyiladi.

Har bir alohida darsning maqsadi darslar tizimining maqsadini aniqlab, uning yordamida o'qitilayotgan mavzuning mazmunini o'quvchilarga ochib beradi. Bu holda yangi tushunchalar bilan o'quvchilarni tanishtirish bo'lsa, ikkinchi holda tanishtirilgan tushunchani kengaytirish va chuqurlashtirish, uchinchisida esa, bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish va h.k. bajariladi. Har bir darsda yuqorida aytilganlarning bir nechitasi yoritilishi mumkin. O'tilganlarni takrorlash, o'tilgan bilimlarni yangi tizimga solish, shu bilan bilimlarni tekshirishni o'z ichiga oladi. Yangi materialni bayon qilish har kuni mashqlar bajarish bilan davom ettiriladi.

Ixtisoslashgan maktablarning tajribasi darsning ma'lum tuzilishini biladiki, ko'pchilik o'qituvchilar bu tuzilishga rioya qilib, ma'lum natijalarga erishmoqda. Odatda darsning boshida uy vazifasi tekshiriladi yoki o'tgan mavzu takrorlanadi, so'ngra o'tgan mavzu yuzasidan savol – javob o'tkaziladi. Shundan keyin yangi material bayon etiladi va uni mustahkamlash uchun o'quvchilarga misol va masalalar yechdiriladi yoki nazorat savollari beriladi. Dars oxirida uyga vazifa va unga ko'rgazmalar

beriladi. Ba'zan bu maqsadlardan bittasiga bag'ishlanishi mumkin. Ana shu bitta maqsadni darsning asosiy didaktik maqsadi deyiladi va boshqalar unga bo'ysunadi.

Misol uchun "Ikki xonali sonlarni xona birliklarining yig'indisi bilan almashtirish" mavzusiga bag'ishlangan darsni qaraylik.

Dars maqsadi. 1. O'quvchilarni 2 xonali sonlarni xona birliklarining yig'indisi bilan almashtirishga o'rgatish.

2. Nollar bilan tugaydigan ikki xonali sonlarni qo'shish va ayirish malakalarini mustahkamlash.

3. Sonni yig'indiga qo'shish xossalari o'rgatishga doir tayyorgarlik ishini o'tkazish.

Texnologik xarita tuzish darsni aniq rejalashtirishga yordam beradi. Texnologik xarita darslarning to'la ishlanmasidan iborat bo'lmay, balki, shu dars uchun majburiy bo'lgan asosiy bosqichlarini o'z ichiga oladi.

1. Dars vaqti.

2. Mavzu:

3. Maqsadi:

4. O'tilganlarni takrorlash, yangi mavzuni bayon qilishga tayyorlanish.

5. Yangi materialni bayon qilish usuli.

6. Mustahkamlovchi mashqlar tizimi.

7. Mustaqil ish.

8. Ko'rgazmali vositalar.

9. Uyga vazifa.

Dars maqsadlarini muvoffaqiyatli amalga oshirishning to'g'ri yo'llarini topishga darsning ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarini, irodani qiziqishlarini va qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vazifalarni aniqlash yordam beradi.

Dars mazmunini aniqlash uchun o'qituvchi quyidagi talablarga rioya qilishi kerak.

1. Dars mazmuni dasturiga mos kelishi va uning maqsadlaridan kelib chiqishi.

2. G'oyaviylik va e'tiqodni tarbiyalash. Darsda o'quvchilar dunyoqarashlarini kundalik axloq asoslari sifatida shakllantirish uchun eng qulay, yaxshi sharoit yaratish zarur.

3. Darsni turmush bilan, o'quvchilarning shaxsiy tajribasi bilan bog'liqligi.

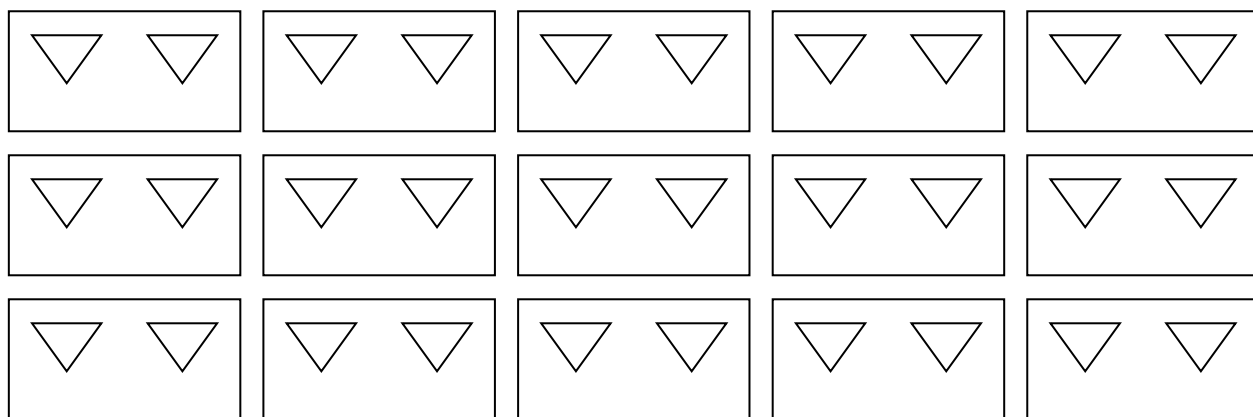
4. O‘quv materialining o‘quvchilarga tushunarli va ularning kuchlari yetadigan bo‘lishi.

Dars mazmuniga har xil masalalar, mashqlar kiradi. O‘qituvchi dars mazmuniga mos bo‘lgan masalani tanlashi lozim.

Masalan: “Ko‘paytirishning guruhlash qonuni”ni quyidagi masala bilan boshlash mumkin.

Zoo do‘koniga qushlar qamalgan qafaslar keltirildi. Qafaslarni uch qatorga har birida 5 tadan qafas qilib joylashtirildi. Har bir qafasda 2 tadan qush bor. Qafaslardagi hamma qush qancha?

Qafasni to‘g‘i to‘rtburchak, qushni uchburchak shaklida tasvirlashga kelishib olamiz va masalani modellashiramiz.

Model berilgan va izlanayotgan miqdorlar orasidagi munosabatlarni aniq ko‘rsatish bilan birga o‘quvchilarning muammoli vaziyat mazmunini bilib olishlariga, hamda mumkin bo‘lgan yechish usullarini topishga yordam beradi.

Yechilishi:

I – usul $(5 \cdot 2) \cdot 3 = 10 \cdot 3 = 30$

II– usul $(5 \cdot 3) \cdot 2 = 15 \cdot 2 = 30$

III– usul $(2 \cdot 3) \cdot 5 = 6 \cdot 5 = 30$

J: 30 ta qush.

Matematika darslarida bajariladigan asosiy ish turlari:

a) og‘zaki mashqlar;

b) yozma hisoblashlar va masalalar yechish;

d) yasashga va o‘lchashga doir mashqlar.

Hozirgi zamonning muhim talablaridan biri o‘quvchilarning bilish va ijodiy faoliyatlarini faollashtirishdan iborat. Har bir dars fikrlash, ijod qilishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Bir necha shunday usullar bilan tanishaylik:

1) Butun sinfga topshirilgan ijodiy ishda har bir o‘quvchining maksimal bilimini hisobga olish.

- 2) Maxsus didaktik materiallardan foydalanish.
- 3) Muammoli vaziyat yaratish, testlardan foydalanish.
- 4) Har xil ko'rsatmali va axborot– kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash.
- 5) Darsda musobaqa shaklidan foydalanish.

Darsda alohida va umumiy ishni birgalikda mohirona olib borish differensiallashgan o'qitishni amalga oshirishda muhim hisoblanadi. O'qituvchining mahorati darsda o'quvchilar uning tushuntirishlarini qanday qabul qilishlariga, o'quvchilar qanday ishlashlariga, savollarga javob berishiga qarab baholanadi. Ma'lumki, boshlang'ich matematika asosan uchta kursdan iborat: unda arifmetika, algebra va geometriya elementlari bayon qilinadi. Bu yo'nalishlar bir – biri bilan uzviy ravishda bog'liq holda qaraladi. Bu esa kursda o'tiladigan matematika darsi tuzilishi va metodikasiga ta'sir qiladi.

Boshlang'ich matematika kursining xususiyatlari nazariy bilimlar, amaliy malaka va ko'nikmalarni shakllantirish va o'zlashtirishni nazarda tutadi. Shu sababli har bir darsda yangi materialni o'rganish bilan bir qatorda ko'nikma va malakalarni mukammallashtirish ishlari olib boriladi.

Matematika darslarining xususiyatlari o'quvchilarning matematik materialni o'zlashtirish xususiyatlariga ham bog'liq: materialning abstrakt xarakterda bo'lishi ko'rsatma vositalarini, o'qitish metodlarini to'g'ri tanlashni, o'quvchilarga differentsial va individual yaqinlashishni talab qiladi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi o'zida yuqori professional pedagogik madaniyatni, demokratik kelajkni ko'ra bilish sifatlarini mujassamlashtirish; o'zi o'qitadigan fanning so'nggi yutuqlarini, pedagogik va metodik nazariyani yaxshi bilish; psixologiya ma'lumotlariga asoslanishi; o'quvchilarning aqliy va axloqiy rivojlanishi usullarini izlashi kerak.

Matematikadan dars turlari.

Dars samaradorligi o'quv materialining mazmuni bilan uni o'qitish metodlari bilan o'quvchilarning faoliyatlari orasidagi bog'lanishlarning darajasiga bog'liq, shuningdek, dars alohida qismlarning o'zaro bog'liqligini qanday amalga oshirilishiga, o'quvchilarning nazariy va metodik tayyorgarligiga bog'liq. O'qituvchi dars rejasini tuzishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak. Shu dars qanday qismlardan iborat bo'lish kerak, ularni qanday ketma–ketlikda joylashtirish, ular o'rtasida O'quv materialni qanday taqsimlash, bu qismlar bir biriga qanday

bogʻlanishda, ular darsning asosiy didaktik maqsadini amalga oshirishda yyetarli miqdorda yordam bera oladimi va h.k..

Ixtisoslashgan maktabda matematikadan dars turlari:

1. Murakkab dars.
2. Yangi materialni oʻrganish darsi.
3. Bilim, malaka va koʻnikmalarni mustahkamlash darsi.
4. Takrorlash – umumlashtirish darslari.
5. Bilim, malaka va koʻnikmalarni nazorat qilish darsi.
6. Muammoli dars.
7. Noanʼanaviy dars.

1. Murakkab darslar — boshlangʻich sinflarda eng koʻp oʻtiladi.

Tuzilishi:

1. Uy vazifasini tekshirish.
2. Maxsus ogʻzaki mashqlar.
3. Oʻquvchilar oldiga dars maqsadini qoʻyish.
4. Yangi materialni idrok qilishga tayyorlash.
5. Yangi materialni oʻrganish.
6. Yangi materialni mustahkamlash.
7. Oʻtilganlarni takrorlash.
8. Darsni yakunlash va uyga vazifa berish.

2. Yangi materialni oʻrganish darslari — murakkab va yangi materialni oʻrganish darslari tuzilishi jihatidan oʻxshash. Ammo, yangi materialni oʻrganish darslarida asosiy vaqt yangi mavzuga beriladi. M: 20–25 minut. (Mus. 10–15 m).

3. Bilim, malaka va koʻnikmalarni mustahkamlash — bunday darsning maqsadi olingan bilimlarni mustahkamlashga yoʻnaltirilgan boʻladi va unda mashqlar, amaliy va mustaqil ishlar asosiy vosita hisoblanadi.

Tuzilishi:

1. Dars maqsadini qoʻyish.
2. Uy vazifasini tekshirish va oʻrganilgan materialni mustahkamlash.

3. Darsni yakunlash va uy vazifasi berish.

4. Oʻtilganlarni takrorlash darslari – tuzilishi mustahkamlash dars kabi, takrorlash darslarida asosan oʻrganilgan oʻquv material tizimga solinadi va umumlashtiriladi. Takrorlash turlari:

- 1) oʻquv yili boshida va kundalik takrorlash;
- 2) mavzu boʻyicha takrorlash;

3) *umumlashtiruvchi takrorlash.*

5. *Bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish va hisobga olish darslari*

Tuzilishi:

1. Dars maqsadini aytish.
2. Nazorat ishining mazmuni bilan tanishtirish.
3. Ishni bajarishga oid qisqacha yo'l — yo'riq berish.
4. O'quvchilarning ishlarni mustaqil bajarishlari.
5. Ishni yig'ib olish.

O'qituvchi dars tugashiga 3–5 minut qolganda o'quvchilarga ishni tugatish zarurligini ogohlantiradi, ya'ni ular hamma yozuvlarni va hamma ishni tekshirishni erkin bajarib ulgursin. Qo'yilgan aniq vaqtda barcha o'quvchilar ishni topshirishlari zarur.

O'quvchilar ishini tekshirib bo'lgandan keyin, ikkinchi kun o'qituvchi nazorat ishining tahlilini o'tkazadi, u ishning natijasi haqida so'zlab beradi, yaxshi ishlarni ajratadi, qo'pol xatolarni aytib o'tadi.

6. *Muammoli dars* – muammoli dars. Muammoli vaziyatni hosil qilib dars o'tishni nazarda tutadi.

Tuzilishi:

1. Muammoli vaziyat hosil qilish.
2. Qo'yilgan muammoni hal qilish.
3. Yangi bilimlarni tadbiq qilishga doir maxsus mashqlar bajarish.
4. Bajarilgan ishlarga yakun yasash.

Ammo, bu reja o'zgarishi mumkin. Muammoning xarakteriga qarab, to'la yoki qimsan bajarilishi yoki uning ayrim punktlari birlashtirilishi mumkin.

Misol «42:3 ko'rinishdagi jadvaldan tashqari bo'lish» ni o'rganish.

1. Muammoli vaziyat hosil qilish. Siz, 46 ni 2 ga bo'la olasizmi? Buning uchun $46=40+6$ almashtiramiz.

Endi 42:3 ni qaraylik, buni yuqoridagi usul bilan ishlab bo'lmaydi. (muammo).

2. Muammoni hal qilish. Buning uchun 42 ni 3 ga bo'linadigan 10 likka ajratimiz va qolgan birliklarga bo'lamiz.

$$42:3=(30+12):3=30:3+12:3=10+4=14 \text{ (og'zaki).}$$

3. Yangi bilimlarni amalda qo'llash. 72:6, 52:4, 34:2.

4. Yakunlash. O'quvchilar bo'linuvchini qulay qo'shiluvchilar yig'indisi bilan almashtirish kerak degan xulosaga kelishadi. Ular

shunday tanlanadiki, ulardan biri bo'luvchiga qoldiqsiz bo'linadigan sondagi 10 liklardan iborat bo'ladi.

Uyga vazifa. Uy vazifasining mazmuni bir tomondan darsda o'rganilgan yangi materialni mustahkamlashga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan keyingi darsga tayyorlashga qaratilmog'i kerak.

Matematika darsi tahlili.

1. Dars ahamiyatini aniqlash, mazmuni, usulini baholash.
2. Ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlari; dasturga mos kelishi, hayot bilan bog'liqligi, ilmiylik darajasi, qiziqishi, mustaqilligi, aqliy faoliyatlarini faollashtirish.
3. O'quvchilar bilan ishlashi, topshiriqlar berishi.
4. O'quv vositalari bilan ishlashi.
5. O'qituvchi qiyofasi.
6. Umumiy baho.

Yuqorida ko'rib chiqqan matematika darsining turlarida darsning mazmuniga bog'liq bo'lgan ba'zi bir xususiyatlar kelib chiqadi. Ya'ni matematika darsi o'quvchilarning amaliy ishlariga ham qaratilishi mumkin: o'lchashga doir, geometrik figura chizish, predmetlarni tortish, o'qituvchi tomonidan ko'rsatmalar kiritish, o'quvchilarning kichik guruhlarda ishlashini tashkil qilish, bajarilgan ishlarni o'qituvchi qabul qilish va boshqa ishlarni amalga oshirish mumkin.

Bunday dasturning xususiyati shundan iboratki, bu yerda o'quvchilar faqatgina darslik va daftar ustida ishlash bilan shug'ullanmay, balki o'lchash, chizish va boshqa qurollar bilan ishlashga o'rganadilar.

Nazorat uchun savollar:

1. Boshlang'ich sinf matematikadan darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish haqida nimalarni bilasiz?
2. Ixtisoslashtirilgan boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish usullari qaysilar?

IV modul BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI KURSI

16-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI.

Reja:

1. Ona tili o'qitish tamoyillari.
2. Ona tili o'qitish metodikasning boshqa fanlar bilan aloqadorligi.

Mavzuning maqsadi: boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti va vazifalari. til ta'limida innovatsion pedagogik texnologiyalarni o'rganishdan iborat.

Tayanch so'z va iboralari: grammatika, fonetika, savod o'rgatish metodikasi, grammatika va imlo, o'quvchilarda bog'lanishli nutqni o'stirish metodikasi, til ma'nolari, tilga sezgirlik, empirik metod, eksperimental tekshirish, til ma'nolarini tushunish tamoyili, nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyili, orfoepik va orfografik qoidalar, og'zaki qayta hikoyalash, innovatsion pedagogik texnologiyalar.

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: "Keys–stadi" (yoki "O'quv keyslari"), "Blits–so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim". Interfaol ta'lim strategiyalari. "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig–zag", "Zinama–zina", "Muzyorar", "Rotatsiya", "Yumaloqlangan qor". Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konseptual jadval", "Venn diagrammasi", "T–jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?"

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;

d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Ona tili o'qitish tamoyillari

Ona tili o'qitish metodikasi – pedagogik va amaliy fan. Chunki u nazariyaga asoslanib o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash, o'stirishning amaliy vazifalarini bajaradi.

Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ta'lim berish jarayonida ona tilini egallash, ya'ni nutqni, o'qish va yozishni, fonetika, grammatika kabilarni bilib olish jarayoni hisoblanadi. Ona tilidan ko'nikma va malakalarni shakllantirish, til haqidagi fanning ilmiy tushunchalar sistemasini o'zlashtirish qonuniyatlarini o'rganadi, til o'rganishning eng qulay metod va usullarini izlaydi.

Ona tili o'qitish metodikasi amaliy fan sifatida uch vazifani bajaradi:

1. Nimani o'qitish kerak? savoliga javob beradi, ya'ni boshlang'ich sinf uchun dasturlar ishlab chiqadi, darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratib beradi. Ularning samaradorligi va muvofiqligini doimiy tekshirib boradi.

2. Qanday o'qitish kerak? savoliga ta'lim berishning metodlari, metodik usullar, mashqlar sistemasi, qo'llanmani tatbiq etish tavsiyanomalarini, yozma ish, amaliy ishlar sistemasini, dars, uning turlarini ishlab javob beradi.

3. Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak? bunda ilmiy nuqtayi nazardan eng foydali metodlarini o'rganish, tanlash, asoslash, tavsiyalarni eksperimental tekshirish vazifalarini bajaradi.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qishning muvaffiyatini va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, uni bartaraf etish usullarini topadi. Nutqiy va orfografik tipik xatolarni tekshiradi, uni oldini olish chora –tadbirlarini belgilaydi. Ona tili ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'rgatiladi. Maktabgacha tarbiya muassasasida, asosan, bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishlari ham nazarda tutiladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani to'rt bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Savod o'rgatish metodikasi, ya'ni elementar o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogikadagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy qo'yilgan masalalardandir. Chunki

xalqning savodxonligi ozodlik uchun, siyosiy onglilik uchun, madaniyat uchun kurash qurolidir. Mustaqil O'zbekiston Respublikamizda har bir kishining savodxon bo'lishiga alohida e'tibor berilmoqda. 1–sinfga qadam qo'ygan bolalarga barcha o'quv qurollarining sovg'a qilinishi Prezident Sh.Mirziyoyevning kelajak avlodning savodxon, yuksak madaniyat egasi bo'lib yetishishlari uchun g'amxo'rligining bir namunasidir.

2. O'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish predmetining vazifasi birinchi navbatda bolalarni tez (me'yorida), to'g'ri, ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

3. Grammatika va imlo metodikasi. Bu bo'lim elementar to'g'ri yozuvga va husnixatga o'rgatish ya'ni, grammatik tushunchalarni, boshlang'ich imlo malakasini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

4. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. Bolalar birinchi marta tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida anglaydilar, ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydilar. Ular o'zining grafik shakli bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik shakli bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni egallaydilar.

Metodika bolalarning nutqini boyitishni sintaktik va bog'lanishli nutqini o'stirishni ham ta'minlashi kerak. Shuni aytib o'tish kerakki, bog'lanishli nutq maktablarda alohida bo'lim sifatida o'rganilmaydi. U til fanining boshqa bo'limlari bilan bog'langan holda o'rganiladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik va ilmiy asoslari:

Ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosi borliqni bilish nazariyasidir.

Ona tili o'qitish metodikasining bosh vazifasi o'quvchilarning o'zbek tili lug'at boyligini to'liq o'zlashtirib olishlarini ta'minlashdir. Ma'lumki, jamiyatda til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir. Tilsiz jamiyatning yashashi mumkin emas; tilning aloqa vositasi sifatidagi roli uzluksiz ortib boradi. Til borliqni oqilona, mantiqiy bilish vositasidir. Til birliklari va formalari yordamidagina bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshiriladi. Til va nutq tafakkur bilan uzviy bog'lanadi. Fikr nutqda

shakllanadi va reallashadi. Tilni egallash va nutq o‘stirish bilan o‘quvchining fikrlash qobiliyati ham o‘sadi.

Turkiy filologiya, xususan, turkiy tilshunoslikning Rossiyadagi taraqqiyoti haqida bir qancha asarlar yaratildi. Bu asarlar orasida akad. A.N.Kononovning «История изучения тюркских языков в России до октябрьский период» nomli asari o‘zining mukammalligi, faktlarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu asarda turkiy tillarning Rossiyada o‘rganishning asosiy bosqichlari, turkiy filologiyaning yetakchi maktablari, turkiy tillarni o‘rganish jamiyatlari va bu jamiyatlar a’zolarining ilmiy faoliyati atroflicha yoritiladi.³²

Maktabning vazifasi tilni kishilar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik quroliga aylantirish hisoblanadi. Metodik fan sifatida ona tili o‘qitish metodikasi boshlag‘ich ta’lim standarti belgilab bergan vazifalarini amalga oshiradi, ya’ni tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirishga, erkin fikrlay olishi, o‘z fikrini og‘zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olishi, jamiyat a’zolari bilan erkin muloqotda bo‘la olish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish metod va usullarini ishlab chiqadi.

Bilish nazariyasiga ko‘ra analitik–sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta’rif va qoidaga, shular asosida, yana og‘zaki va yozma tarzidagi nutqiy aloqaga, to‘g‘ri yozuv va to‘g‘ri talaffuzga o‘tiladi. O‘quvchilar jonli nutqiy aloqaga to‘g‘ri talaffuz va to‘g‘ri yozuvni elementar nazariy ma’lumotlar asosida amaliy egallash orqali kirishadilar. Ular til materiallarini kuzatish, tahlil qilish orqali elementar nazariy qoidalar chiqaradilar. O‘rgangan, o‘zlashtirilgan nazariy qoidalarni amaliyotga ongli ravishda tatbiq etadilar. Maktabda ona tili o‘qitish metodikasining bunday yo‘nalishi haqiqatni bilish qonuniyatlariga ham, hozirgi zamon didaktikasi vazifalariga ham mos keladi.

Ta’lim sohasi davlat siyosatining asosiy tamoyillari belgilab berildi. Mazkur ta’lim tamoyillari, ya’ni;

- ta’lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- ta’limning uzluksizligi va izchilligi;

³² ANDREW RADFORD MARTIN ATKINSON, DAVID BRITAIN, HARALD CLAHSSEN, and ANDREW SPENCER “Linguistics An Introduction” Cambridge university press 2011. p. 56

– umumiy o‘rta, shuningdek, o‘rta maxsus kasb–hunar ta’limining majburiyligi;

– ta’lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;

– davlat ta’lim standartlari doirasida ta’lim olishning hamma uchun ochiqqligi ;

– ta’lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;

– bilimli bo‘lishni va iste’dodni rag‘batlantirish;

– ta’lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg‘unlashtirish;

kabilar boshlang‘ich ta’limda ona tili o‘qitish metodikasining vazifalarini belgilab, aniqlashtirib beriladi.

Boshlang‘ich ta’lim, umumiy o‘rta ta’lim olish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik , bilim va ko‘nikma asoslarini shakllantirib beradi. O‘z vazifalarini belgilab olishda ta’lim sohasidagi davlat hujjatlariga tayanadi. Keyingi yillarda mustaqillik sharofati bilan ta’limni tubdan isloh qilish davlat siyosatining asosiy yo‘nalishiga aylandi. Ona tili o‘qitish metodikasi ta’lim jarayonini tashkil etish shakllarini va usullarini yuqoridagi maqsadlarni amalga oshirishga yo‘naltiriladi.

Umumiy o‘rta ta’limning bir bosqichi bo‘lgan boshlang‘ich ta’lim 1–4 sinflarni o‘z ichiga oladi. Ta’limning bu bosqichida ta’limning yangicha tizimini va mazmunini shakllantirish uchun ham quyidagilar zarur:

– o‘quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ta’limga tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish:

– ta’lim berishning ilg‘or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o‘quv–uslubiy majmualarni yaratish va o‘quv–tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta’minlash.

Milliy dasturda ta’lim tizimining yaxlit axborot makonini vujudga keltirish bo‘yicha quyidagi ko‘rsatmalar boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi oldidagi turgan dolzarb vazifadir: “Zamonaviy axborot texnologiyalari”, kompyuterlashtirish va kompyuter tarmoqlari negizida ta’lim jarayonini axborot bilan ta’minlash rivojlanib boradi. Ta’lim jarayonida ommaviy axborot vositalarining o‘rni oshib boradi, televediniya va radioning ta’lim dasturlari intellektuallashuvi ta’minlanadi. Fan va ta’limning nashriyot bazasi rivojlantiriladi, o‘quv–uslubiy, ilmiy, qomusiy adabiyotlar va ma’lumotnomalar bilan ta’minlashning barqaror tizimi shakllantiriladi”.

O'zbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta e'tibor bilan qaragan va uni rivojlanishga harakat qilgan. Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy, Amir Temur, Ulug'bek va boshqa ko'plab allomalar ilm-fanni dunyoga tanitganlar. Ilm-ma'rifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to'siqlar bo'lmasin o'z farzandlarini savodli bo'lishini orzu qilganlar. Farzandlarini yoshligidanoq maktabga o'qishga berganlar. Maktabdor domlalar o'z usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq berganlar. Demak, O'zbekistonda o'qitishning o'ziga xos usullari mavjud bo'lgan va ular rivojlanib borgan.

Keyinchalik 1931-yil 5 – sentabr "Boshlang'ich va o'rta maktab haqida"gi, 25-avgust 1932-yil "Boshlang'ich va o'rta maktab o'quv dasturlari rejimi haqida"gi qarorlar ba'zi yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va o'quv mashg'ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o'qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o'rgatishda analitik—sintetik tovush metodi qayta tiklandi. Grammatik, orfografik materiallarni izchil o'rgatishga, o'quvchilarning har tomonlama savodli bo'lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O'quvchilar va o'qituvchining o'quv mehnatni tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan dars metodikasi muvaffaqiyatli ishlana boshlandi.

50–90-yillar mobaynida boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasida anchagina qo'llanmalar yaratildi. Bu yillar mobaynida ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasini takomillashtirish va yangi metodika yaratishga imkon berdi. O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish jarayoniga va metodikaning rivojlanishiga jiddiy yordam berdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'quvchilarning ommaviy ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi. 1955-yildan boshlab pedagogika institutlari boshida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakultetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining umumiy va maxsus tayyorgarlik darajasi o'sadi. Institut qoshidagi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalarni chuqur, ilmiy asosda hal qilishga yordam beradilar.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq ona tili o'qitishga katta ahamiyat berila boshladi. Bunda 1989–yil 21–oktyabrda "O'zbek tiliga davlat maqomi berilishi haqidagi qaro" alohida rol o'ynaydi. Ta'lim sohasidagi bu o'zgarishlar ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari ommaviy maktablarda amalga oshirilmoqda, ba'zilar hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, uning ko'nikma malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda, o'qituvchi va o'quvchi mehnati haqidagi fanga aylantirilmoqda.

Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirish, mustaqilligini va o'quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda.

Uchinchidan, mavjud ta'lim tizimidagi tekshirishlar bilan bir qatorda o'qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham tekshirishlar olib borilmoqda. Shunday qilib, fan sifatida ona tili o'qitish metodikasining o'z predmeti, vazifasi, nazariy va ilmiy sohasi bo'lib, bir qator fanlar o'rtasida uning ma'lum o'rni bor. Bu fan ham boshqa fanlar kabi rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda.

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his, kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir–biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qiladigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning mana shu asosiy vazifalaridan kelab chiqadi.

K.D.Ushinskiy boshlanig'ich maktab o'quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet hisoblaydi. «Ajoyib o'qituvchi bo'lgan ona tili bolaga ko'p narsani o'rgatadi, Bola ikki – uch yil ichida shuncha ko'p narsa o'rganadiki, ko'p narsa bilib oladiki, yigirma yil kuni bilan metodik jihatdan juda to'g'ri o'qiganda ham uning yarmicha o'rgana olmaydi. Ona tilini ulug' pedagogligi ham ana shundadir», deydi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarda ona tilini o'rganishga katta ahamiyat beriladi.

Ona tili – nutq: o'qish va yozish sohasidagi ko'nikma va malakalar o'quvchilar o'quv mehnatining zaruriy sharti va vositasi hisoblanadi. Bola o'qish ko'nikmalarini egallash bilan, birinchi navbatda o'z ona tilini o'rganishi zarur. Chunki ona tili bilimdonlikning , aql–idroknining kalitidir.

Ona tili boshqa fanlarni vositasi hamdir, jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg'otishda ham alohida rol o'ynaydi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o'qigan bola o'zida eng yaxshi hislatlarni tarbiyalab boradi. Muomala madaniyatini egallaydi.

Ona tili boshlang'ich sinfda asosiy o'rinni egallar ekan, har bir o'quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalash zarur.

Boshlang'ich sinflarda ona tilidan beriladigan bilimlar mazmuni va mashg'ulot turlari.

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy faoliyatlari bilan bog'liq holda, ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu ko'nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til normalarini, ya'ni imloviy va punktuatsion savodli yozuvni, orfoepik to'g'ri talaffuzni o'rganish nutq va uslubiy elementlarni egallash.

4. Grammatika, fonetika, leksikadan nazariy materiallarni o'rganish, tildan ilmiy tushunchalarini shakllantirish.

5. O'quvchilarni o'qish va grammatika darslari orqali badiiy, ilmiy-ommabop va boshqa adabiyotlar namunasi bilan tanishtirish, ularda tabiiy asarni idrok etish ko'nikmasini hosil qilish. Bu vazifalarning hammasini boshlang'ich sinflarda ona tili predmeti hal etadi va boshlang'ich sinflar ona tili dasturida aks etadi.

Boshlang'ich sinflar ona tili dasturining tuzilishi.

Dastur davlat hujjati bo'lib, unda o'quv predmetining mazmuni va hajmini, shuningdek, shu predmetdan bilim, ko'nikma va malakalar darajasiga qo'yilgan asosiy talablarni belgilaydigan bo'ladi. Dastur talablarini o'qituvchi va o'quvchilar bajarishlari shart, uni kengaytirish va qisqartirishga yo'l qo'yilmaydi.

Boshlang'ich sinflarnig ona tili dasturi ikki qismdan iborat:

1. Uqtirish xati.
2. Asosiy qismi.

Uqtirish xatida ona tili predmetining tutgan o'rnini, uning vazifalari ko'rsatilib, metodik yo'l-yo'riqlar beriladi. Dasturning asosiy qismi 4 bo'lim, u har bir sinfda o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar ko'rsatilgan. Dasturning bo'limlari: xat – savod o'rgatish va nutq o'stirish “O'qish va nutq o'stirish”, ”Grammatika, imlo va nutq o'stirish”dan iborat. O'quvchilarga ona tilini o'rgatish, ularni tarbiyalash, har tomonlama o'stirish vazifasidan kelib chiqib, bilish nazariyasiga asoslanib, barcha yaqin, o'zaro bog'liq fanlar tavsiyalariga asoslanib ona tili o'qitish metodikasi o'z tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu tamoyillar umumdidaktik tamoyillardan tashqari tamoyillar bo'lib, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi o'quv mehnatining yo'nalishlarini belgilab beradi.

Ona tili o'qitish tamoyillari 5 ta:

1. Til materiyasiga, nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish tamoyili. Nutq, til qonuniyatlariga, oz bo'lsa-da, e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarga yetarli e'tibor berilmasa imloviy savodxonlikka putur etadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan mashg'ulotlarda eshituv va ko'ruv ko'rsatmaliligini ta'minlashni va nutq organlarini mashqlantirishni (gapirib berish, ifodali o'qishni ichida, gapirishni) talab etadi.

2. Til ma'nolarini (leksik, grammatik, morfemik, sintaktik ma'nolarini) tushunish prinsipi. So'zni, morfemani, so'z birikmasini, gapni tushunish borliqdagi ma'lum voqea-hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash demakdir. Til ma'nolarini tushunish tamoyiliga amal qilishning sharti tilning hamma tomonlarini, tilga oid barcha fanlar (grammatika, leksika, fonetika, orfografiya, stilistika)ni o'zaro bog'langan holda o'rganish hisoblanadi. Masalan, morfologiyani sintaksisga tayangan holdagina o'rganish, o'zlashtirish mumkin. Sintaksisni o'rganishda esa morfologiyaga suyaniladi, orfografiya fonetika, grammatika, so'z yasalishiga suyanadi va h.k. So'zni morfemik tomondan tahlil qilish uning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Tilning hamma tomonlari bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'qitishda buni albatta hisobga olish kerak.

3. Tilga sezgirlikni o'stirish prinsipi. Til – juda murakkab hodisa, uning tuzilishini, sistemasini fahmlab olmay turib, sal bo'lsa-da, uning qonuniyatlarini, o'xshashliklarini o'zlashtirmay turib uni yodda saqlab bo'lmaydi. Bola gaplashish, o'qish, eshitish bilan til materiallarini

yigʻadi, uning qonunlarini oʻzlashtiradi. Natijada kishida tilga sezgirlik (til hodisalarini tushunish) xususiyati shakllanadi.

4. Nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyili. Bu tamoyil til hodisalarini tushunmay turib savodli yozish, nutq madaniyati vositalarining xabar berish funksiyasini tushunish bilan bir qatorda, uning ifodalilik (uslubga oid) funksiyasini tushunishni, mazmuninigina emas, balki soʻz va nutq oborotlarining, tilning boshqa badiiy–tasviriy vositalarining hissiy tushunishni ham koʻzda tutadi. Bu tamoyilga amal qilish uchun, birinchi navbatda, badiiy adabiyotlardan, shuningdek, tilning funksional–stilistik xususiyatlari aniq ifodalangan boshqa matnlardan foydalanish talab etiladi.

5. Ogʻzaki nutqni yozma nutqdan oldin oʻzlashtirish tamoyili. Bu tamoyil ham kishi nutqining rivojlanishiga taʼsir etadi va til oʻqitish metodikasini tuzishda xizmat qiladi.

Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari kabi, oʻqituvchi bilan oʻquvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yoʻnalishini tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri boʻlib xizmat qiladi.

Taʼlim prinsipi bu taʼlim – tarbiya jarayoniga asos boʻladigan taʼlimiy qonun–qoida maʼnosini ifodalaydi. Biz quyida ona tili fanini oʻqitishda qoʻllaniladigan prinsiplar xususida soʻz yuritamiz.

Tizimlilik va izchillik prinsipi. Oʻzbek tili oʻqitishda tizimlilik va izchillik prinsipi muhim oʻrin tutadi. Til fanining boʻlimlarini bir tartibda oʻrganish shu prinsipga mos tushadi. Ona tili fanini oʻrgatishda dastlab fonetika, leksika haqida, shundan soʻng soʻz yasash, soʻz tarkibi, morfologiya va sintaksis haqida maʼlumot beriladi. Bu esa yuqoridagi prinsipga amal qilinganligini bildiradi. Ona tili oʻqitishda nazariyani amaliyotga bogʻlash ham muhimdir. Buning uchun fonetika va grammatikadan har bir mavzu orfografiya yoki punktuatsiya bilan, orfoepiya yoki lugʻat bilan bogʻliq holda oʻtilishi lozim. Bu prinsipni amalga oshirish uchun grammatik qoidalarga mos misollarni jonli nutqdan olish, qoidalarni mustahkamlashda oʻquvchilarning ijodiy tafakkurini oʻstirishga yordam beradigan mashqlardan foydalanish zarur boʻladi.

Ona tili oʻqitishda onglilik ham muhim oʻrin egallaydi. Onglilik prinsipi taʼrif yoki qoidaning oʻquvchilar tomonidan ongli oʻzlashtirilishiga tirishmoqni talab etadi:

1. O'qitishda ongli verbal–kognitiv ta'limga (OVKT) asoslanish;
2. Til materiali va ta'lim oluvchilarning yosh psixologiyasi mutanosibligiga e'tibor berish;
3. O'quvchilarda mustaqil va ijodiy mushohada malakalarini mustahkamlash;
4. Darsni ma'lum bir tizimda olib borish;
5. Mavzulararo bog'lanishga e'tibor berish;
6. Nutqiy malakalarni mustahkamlash va til sezgirligini oshirish;

Mustaqillik va faollik prinsipi.

Mustaqillik va faollik orqali o'quvchi ta'limining faol ishtirokchisiga aylanadi. Mustaqillik va faollik uchun sharoit yaratilsa, faollik mustaqillikni tarbiyalashga asos bo'ladi. Mashg'ulotlarda mustaqil ishlarni tashkil etish qo'yilgan muammo, savol va topshiriqlar mohiyatidan kelib chiqib o'quv jarayonini boshqarish yosh avlodda mustaqillik va faollikni tarbiyalaydi. Buning uchun o'quvchi har bir mashg'ulotda mustaqil va ijodiy ishlashi, tilning mavjud imkoniyatlaridan unumli foydalanishi, so'z boyligini oshirib borishi, ravon va aniq so'zlash malakasini egallashi darkor.

Ilmiylik va tushunarliklik prinsipi.

Ilmiylik prinsipi o'quv predmetlarini hozirgi fan yutuqlari zaminida bayon qilishni talab etadi. Tushunarliklik prinsipi esa o'quv predmetini bolalarning yoshi, shaxsiy xususiyatlari, hayotiy tajribalari, tayyorgarlik darajasiga moslashtirishni taqozo etadi. Bu ikki prinsip bir–birini to'ldiradi. Bu prinsiplarni amalga oshirishda quyidagilarga e'tibor berish talab etiladi:

- til sathlarini o'zaro bog'liqlikda o'rgatish;
- o'qituvchining fan yangiliklaridan xabardor bo'lib turishi kerak;
- o'qituvchi butun fikrini ilmga asoslanib bayon etishi lozim;
- til va nutqni farqlab o'qitishning ixcham va talaffuz meyorlariga mos bo'lishi;
- ayrim o'quvchilarga individual munosabatda bo'lish.

Ko'rsatmalilik prinsipi.

Ko'rsatmalilik o'quvchilar bilimni oshirish va o'qituvchining mehnatini samarali qilish vositalaridan biridir. Ko'rgazmali quroldan yangi bilim berishda ham, o'tilganlarini qaytarish va ayrim faktlarni izohlashda ham foydalanish mumkin. Ko'rgazma sifatida turli jadvallardan, boshqotirmalardan, fikrlash jarayonini tezlashtirishga

qaratilgan o‘quv topshiriqlaridan, kompyuterda ishlashga yo‘naltirilgan dasturlardan, audio–video o‘quv dasturlaridan foydalanish mumkin.

O‘zbek tili o‘qitishning o‘ziga xos prinsiplari

1.Til o‘qitishda tabiiylikka rioya qilish.

Maktabda til o‘qitish maktabgacha tilni o‘zlashtirish jarayonining tabiiy davomi bo‘lishi kerak. Tilni o‘qitishda tabiiylik prinsipiga amal qilishda o‘quvchilarning boshlang‘ich sinfda olgan bilimlarini hisobga olish, til materiallarini jonli nutq tarkibida o‘rgatishga e‘tibor berish lozim bo‘ladi.

2.Yozma nutqni og‘zaki nutqqa chog‘ishtirib o‘rgatish.

Og‘zaki va yozma nutqni o‘zaro chog‘ishtirib o‘rgatish o‘quvchilarning imlo savodxonligini oshiradi, ular orfoepik va orfografik qoidalarining farqlarini ongli ajratadigan bo‘ladi. Bunday o‘qitish o‘quvchilarning nutq madaniyatini oshiradi. Bu prinsip quyidagi yo‘llar bilan amalga oshiriladi: tovushni harf bilan chog‘ishtirish, punktuatsiyani ohang bilan chog‘ishtirish, og‘zaki mashqdan yozma mashqqa qarab borish.

3.Til bo‘limlari va ular orqali ifodalangan ma‘nolarni ajratish.

O‘quvchilar tilni yaxshi egallashlari uchun uning fonetikasini puxta bilishlari lozim.Fonetik qoidalar esa talaffuz me‘yorlarini belgilashda muhim o‘rin tutadi. Fonetikani yaxshi o‘rgatish imlo, leksikologiya va grammatikani yaxshi o‘rgatishga ham yordam beradi.

4.O‘quvchilarda yoshlikdan “til sezgirligi” tuyg‘usini shakllantirish.

Bu qobiliyat tufayli o‘quvchilar har bir so‘z va shaklni o‘zidagi mavjud bilim va malakalar yordamida tez uqib, ularni amaliy nutqqa tadbiiq etadilar.

5.O‘quvchilarning yozuv madaniyatini, savodini uzluksiz oshirib borish.

Amaliy fanlar uchun amaliyot muhim rol o‘ynaydi. Ona tili o‘qitish metodikasi ham amaliy fanlar sirasiga kiradi. Har qanday amaliy xulosalar ishonarli bo‘lishi, yuqori ilmiy darajada puxta, asosli bo‘lishi lozim. Metodik tavsiyalarini ham yuqori saviyada, ilmiy darajasi, nazariy tasdiqlanishi tekshirish metodlarining puxta o‘tkazilishiga bog‘liq.

Tekshirish metodlari 2 xil:

1. Nazariy tekshirish metodlari.

2. Empirik metodlar.

Nazariy tekshirish metodlar. Bu quyidagilarga tatbiiq etiladi:

1. Biror hodisning metodik asosini, boshqa bog‘liq, fanlarni o‘rganish, qo‘yilgan gipotezani aniqlash, izlanishning asosiy yo‘nalishini belgilash uchun.

2. Masala tarixini o‘rganish, chet el maktab tajribalarini o‘rganish, mavzuga doir adabiyotlarni o‘rganish, tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlangan va hal qilinmagan o‘rinlarini aniqlash, ilgari tajriba bilan hozirgi ahvolni taqqoslash, hozirgi kun talabi bilan baholash.

3. Bir–biriga yaqin fanlarning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o‘rganish, qulay metodlarni tanlash, o‘zining yangi eksperimental metodikasini yaratish, materiallarni tayyorlash maqsadida.

4. Emperik yo‘l bilan olingan materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, o‘qituvchilarning ish tajribasini o‘rganish eksperiment natijasini tahlil qilish, amaliy tavsiyanomalarni shakllantirish uchun.

Empirik metod:

1. Bu metod o‘qituvchilarning ish tajribasini o‘rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o‘qituvchi va o‘quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash maqsadida o‘tkaziladi;

2. O‘quvchilarni o‘qitish jarayonini maqsadga muvofiq kuzatish (dars, uning biror qismini, o‘quvchilarning javobi, hikoyasini, yozma ishini tekshirish), o‘qituvchi va o‘quvchilarni anketa orqali tekshirish kabilar qayd etiladi.

3. Eksperiment metodi hozirgi kunda keng tarqalgan. Unda deduktiv yo‘ldan boriladi. Eksperimentda 2 ta sinf tanlanadi. Biri eksperiment sinf, ikkinchisi kontrol sinf. Eksperiment sinfda yangi metod, yangi darslik. Yangi ishlanmadan foydalanilsa, kontrol sinfda amaldagi metod, darslik, ishlanmadan foydalaniladi. Ikkinchi marta sinflar almashtiriladi. Har ikki holda ham natija yuqori bo‘lsa, demak, ish usuli foydali sanaladi.

Eksperiment vazifasiga ko‘ra:

1. Yangi metod, yangi darslikning muvofiqligini tekshirish;
2. Metod yoki qo‘llanmaning qay darajada foydaliligini;
3. Metod yoki qo‘llanmaning muvofiqligini va samaradorligini aniqlash uchun o‘tkaziladi.

Eksperiment natijasini chiqarishda baho normasiga bo‘ysuniladi. Eksperimental tekshirish o‘z maqsadining kengligi bilan farqlanadi: ayrim metodik usullarni tekshirishda ommaviylik talab qilinmaydi, ammo

yangi dastur, yangi darsliklarni tekshirishga butun tuman, viloyat jalb qilinadi.

Eksperiment natijasini chiqarishda belgilangan baho me'yoriga amal qilinadi. Bunday me'yor aniq, barcha holatlar uchun ham bir xil bo'lishi lozim. Ona tili metodikasida yozma ishlarda yo'l qo'yilgan xatolar soni va xarakteri, ma'lum bir vaqtda o'qilgan yoki yozilgan so'zlar soni, og'zaki hikoya va yozma inshoning hajmi va izchilligi me'yoridan foydalaniladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi o'z predmeti va vazifalariga mos ravishda quyidagi tekshirish metodlaridan ham foydalanadi:

1. Ilg'or o'qituvchilar ish tajribasini umumlashtirish.
2. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasidagi meros va yangiliklarni o'rganish.
3. Ta'lim berishning u yoki bu usullari va vositalarining foydali ekanini tekshirish.
4. Ona tilidan o'quvchilarning o'qishlari, yozuvi, mustaqil va ijodiy ishlari ustidan kuzatish olib borish.
5. O'quvchilar ijodiy faoliyatining natijalarini og'zaki qayta hikoyalash, yozma ish kabi usullar yordamida tahlil qilish.

Yuqoridagi tekshirish metodlari ushbu fanning davr talabidan kelib chiqib rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinflarga ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqadorligi.

Ona tili o'qitish metodikasi bilish nazariyasidan tashqari psixologiya va pedagogika ma'lumotlariga ham tayanadi. Metodikaning masalalarini hal etishda pedagogik ilmlar ham yordam beradi. Shuning uchun ham psixologiya va pedagogika fanlari ham metodikaning metodologik asosi hisoblanadi.

Pedagogik-psixologiya kishiga ta'lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi. U o'quvchilarda tafakkurning shakllanishini tadqiq qiladi, aqliy faoliyat usullari va ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonini boshqarish masalalarini o'rganadi, o'qitish jarayoning muvaffaqiyatlilikiga, pedagog bilan o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga va o'quvchilar jamoasidagi munosabatlariga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni, o'quvchilardagi individual-psixologik farqlarni, psixik rivojlanishda orqada qoluvchi bolalar bilan olib boriladigan ta'lim – tarbiya ishlarining

o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi. Bu bilan pedagogik psixologik metodikaga o'quv materialini tanlashda, boshlang'ich sinflarda ona tilining mazmuni va hajmini o'quv materialini aniqlashda hamda ularni sinflar bo'yicha taqsimlash muayyan izchillikda joylashtirishda yordam beradi hamda o'qitishning samarali usul va shakllarini belgilashga o'quvchilarning analitik–sintetik faoliyatining to'g'ri o'sishiga ko'maklashadi.

Metodika psixologiya fani ma'lumotlariga tayanib o'qitishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olib yondashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ona tili o'qitish metodikasi psixolingvistika fani bilan ham uzviy bog'liqdir. Psixolingvistika metodikaga nutq haqida bayon qilish darajasi haqida, fikr bayon qilish turlarini belgilovchi omillar haqida, "nutqni qabul qilish signallari" apparati haqida, individual munosabatga va ommaviy aloqaga nutqiy ta'sirning foydasi haqida ma'lumot beradi. Bu ma'lumotlar metodik masalalarni hal qilish uchun, ayniqsa, bog'lanishli nutqni o'stirish metodikasi uchun juda muhimdir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi didaktika bilan, ya'ni ta'limning umumiy nazariyasi bilan ham bog'lanadi. Metodika didaktika belgilab bergan qonuniyatlar, qoida va prinsiplarga asoslanadi. Didaktikaning prinsiplarga, ya'ni o'rganiladigan materialning ilmiyligi va muvofiqligi, til va materialni o'rgatish va mustahkamlashda ko'rsatmalilik, onglillik, bilim, ko'nikma va malakaning puxtaligi, doimiy takrorlash, o'quvchilar bilish faoliyatining aktivligi, mustaqillik, o'qitishni hayot bilan, bolalarning qiziqishlari bilan bog'lab olib borishga rioya qilish maktabda o'qitiladigan barcha predmetlardan, shu jumladan ona tilidan ham o'qish jarayonini tashkil qilishda juda zarurdir. Ona tili metodikasi umumiy pedagogika bilan ham o'zaro bog'lanadi.

Maktab ta'limidagi har bir o'quv predmeti, shu jumladan ona tili ham, faqat bilim berish, ko'nikma va malaka hosil qilish bilangina chegaralanmay, bolaning ongini oshirishi va tarbiyalashi ham lozim. Haqiqatdan ham, ona tili o'qitish jarayonida bolalarning dunyoqarashi shakllanadi, bilish qobiliyatlari o'sadi, ular aqliy, axloqiy, estetik tomondan rivojlanadi, xarakterida ma'lum ijobiy xususiyatlar yuzaga keladi, mehnat qilishga o'rganadi va hokazo.

Pedagogika fani bolalarni har tomonlama rivojlantirish va ularni tarbiyalash masalalarini ilmiy tomondan ishlab beradi. Ona tili o'qitish metodikasi pedagogika fani yangiliklariga, uning yuqorida qayd etilgan

masalalarni ilmiy tomondan ishlab bergan ma'lumotlariga asoslanadi. Ona tili metodikasini umumiy pedagogika bilan bog'lash ayniqsa boshlashg'ich sinflarda muhimdir. Kichik yoshdagi o'quvchilarning kollektiv va shaxsiy o'quv faoliyatida zarur bo'lgan ko'p odat va ko'nikmalari hali tarbiyalanmagan bo'ladi. Tashkilotchilik, kollektiv ishga tez kirishish, e'tibor bilan eshitish, o'qish va yozish, aktiv va mustaqil ishlash, barcha ishlarni puxta va saranjom, iloji boricha, chiroyli bajarish kabi ko'nikma va odatlar o'qituvchi va maktab tomonidan amalga oshiriladigan umumpedagogik tadbirlar sistemasini tashkil etadi. Tarbiyaning shunga o'xshash nazariy va amaliy masalalarini pedagogika ishlab beradi. O'qituvchi pedagogik talablarni amalga oshirsagina, ona tiliga o'rgatishni ta'lim – tarbiya jihatidan foyda keltiradigan qilib uyushtira oladi. Ona tili o'qitish metodikasi o'zbek tilini amaliy va ma'lum qismini nazariy egallashni nazarda tutadi, shuning uchun ham lingvistik stildagi fanlar (fonetika va fonologiya, leksikologiya va frazeologiya, so'z yasalihi va etimologiya, grammatika – morfologiya va sintaksis, stilistika, shuningdek, orfoepiya, grafika, orfografiya) metodikaning muhim asosi hisoblanadi.

Fonetika va fonologiya grafika bilan bog'liq holda savod o'rgatish metodikasini ishlashda, elementar o'qish ko'nikmasini shakllantirishda asos bo'lib xizmat qiladi. Fonetika va grafikaning fonetik tamoyil asosida yoziladigan imlo qoidalarini o'zlashtirishda ham ahamiyati katta. Husnixat metodikasi grafika nazariyasiga tayanadi.

Leksikologiyani bilish maktabda lug'at ishi (sinonim, antonimlar, so'zlarning mavzuviiy guruhlariga oid xilma–xil mashqlar o'tkazish, ko'p ma'noli so'zlar, ularning ma'no ottenkalari ustida ishlash)ni to'g'ri tashkil etish uchun juda muhimdir.

So'zning tarkibi va so'z yasalihini o'rganishda metodikaga lingvistik fanlardan so'z yasalihi, etimologiya, grammatika asos vazifasini bajaradi.

Morfologiya va sintaksis mavhum til hodisalarini shakllantirishni, til qurilishi haqida tushuncha hosil qilishni to'g'ri tashkil etishga , grammatik tushunchalardan to'g'ri yozuv masalalarini hal qilish uchun foydalanishga imkon beradi. Grammatikadan bilimi bo'lmagan o'quvchilarda orfografiya va punktuatsiyadan ko'nikma va malakalarni shakllantirish mumkin emas. Grammatika o'quvchilar nutqini o'stirishda muhim rol o'ynaydi, chunki grammatika so'z shakllarini to'g'ri tuzish,

soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlarni oʻzaro toʻgʻri bogʻlash va gapni toʻgʻri tuzishga oʻrgatadi.

Toʻgʻri yozuvga oʻrgatish metodikasining rivojlanishida oʻzbek tili orfografiyasi nazariyasini hisobga olish talab etiladi. Oʻqish metodikasi adabiyot nazariyasiga asoslanadi, chunki oʻquvchilar badiiy asarni amaliyot tarzda tahlil qiladilar, ularga adabiyotshunoslikdan nazariy maʼlumot berilmaydi, ammo metodika adabiyot asarning yaratilish qonuniyatlarini, ularning oʻquvchilarga taʼsirini, ayniqsa, adabiyotshunoslikka oid mavzulardan asarning gʻoyaviy mazmuni, uning mavzusi va syujeti, kompozitsiyasi, janri, tasviriy vositalarni hisobga olishi zarur.

Nazorat uchun savollar:

1. Boshlangʻich sinflarda ona tili oʻqitish metodikasining predmeti va vazifalari haqida nimalarni bilasiz?
2. Ona tili oʻqitish tamoyillari qaysilar?
3. Ona tili oʻqitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqadorligi nimalarga bogʻliq?
4. Boshlangʻich sinf ona tili va oʻqish darslariga qoʻyiladigan talablar, ularning turlarini aytib bering?

17-MAVZU: TIL TA'LIMIDA INNOVATSION PEDOGOGIK TEXNOLOGIYALAR.

Reja:

1. Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligini darslariga qo'yiladigan talablar, ularning turlari .
2. Ona tili va savodxonligi darslarida qo'yiladigan metodlar.
3. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalar.

Mavzuning maqsadi: ona tilidan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi mazmuni. boshlang'ich sinf ona tili ta'limida nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish metodikasini o'rganishdan iborat.

Tayanch so'z va iboralari: kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, ta'lim–tarbiya, pedagog, tayanch kompetensiya, kompetentlilik, darslarda nutqiy kompetensiyalar, interfaol ta'lim, kommunikativ sifatlar

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: “Keys–stadi” (yoki “O'quv keyslari”), “Blist–so'rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta'lim”. Interfaol ta'lim strategiyalari. “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig–zag”, “Zinama–zina”, “Muzyorar”, “Rotatsiya”, “Yumaloqlangan qor”. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T–jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?”

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni Umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darslariga qo'yiladigan talablar, ularning turlari.

Boshlang'ich sinfda ona tili va o'qish darslariga qo'yiladigan talablar o'quvchilarning asosiy savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirish, tilda to'g'ri va aniq fikr bildirish, o'qish malakalarini

rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu darslar orqali bolalar nafaqat o‘qishni, balki to‘g‘ri yozishni, so‘z boyligini kengaytirishni, matn mazmunini anglab o‘qishni ham o‘rganadilar. Ona tili darslari o‘quvchilarda tilda muloqot qilish, matnlarni tushunish va tahlil qilish, yozma va og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

- **Til qoidalarini o‘zlashtirish:** O‘quvchilarga ona tilining grammatik qoidalarini, imlo qoidalarini va tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llash o‘rgatiladi.

- **Nutqni rivojlantirish:** O‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish uchun turli mashqlar va matn tahlillari amalga oshiriladi.

- **So‘z boyligini kengaytirish:** Lug‘at boyligini oshirish maqsadida yangi so‘zlar va ularning ma‘nolarini o‘rganish, ularni to‘g‘ri ishlatish ko‘nikmalariga e‘tibor qaratiladi.

- **Yozma ishlar:** O‘quvchilarga mustaqil ravishda insho, bayon, hikoya yozish topshiriqlari beriladi, bu orqali ularning fikrlarni izchil va mantiqiy bayon qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. O‘qish savodxonligi darslari bolalarning matnni to‘g‘ri, ravon va ongli o‘qishini, o‘qilgan matn mazmunini tushunishini ta‘minlashga qaratilgan.

- **Matnlarni ravon o‘qish:** O‘quvchilar matnlarni to‘g‘ri, tushunarli va ifodali o‘qishga o‘rgatiladi.

- **Mazmunni anglash:** O‘quvchilar o‘qigan matnning asosiy mazmunini tushunish, undagi asosiy g‘oyani ajratib olish, asosiy qahramonlarni tanish kabi ko‘nikmalarni shakllantiradi.

- **O‘qishga qiziqishni rivojlantirish:** O‘quvchilarning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish uchun qiziqarli va mos ravishda tanlangan adabiyotlardan foydalaniladi.

- **Tahlil qilish:** Matnni tahlil qilish, muallifning fikrini tushunish, savollar berish va ularga javob topish bo‘yicha mashqlar amalga oshiriladi.

- **Grammatik savodxonlik darslari:** Ushbu darslar o‘quvchilarning grammatik qoidalarga rioya qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

- **O‘qish va tushunish darslari:** O‘quvchilar matnlarni o‘qib, ularning mazmunini to‘g‘ri tushunish va sharhlash bo‘yicha mashq qiladilar.

- **Yozma ish darslari:** Yozma nutqni rivojlantirish uchun insho, bayon va boshqa turdagi yozma ishlar bilan shug'ullaniladi.

- **Lug'at boyligini oshirish darslari:** So'z boyligini kengaytirish uchun yangi so'zlarni o'rganish va ularni to'g'ri ishlatish mashqlaridan iborat darslar o'tkaziladi.

Boshlang'ich sinfda ona tili va o'qish savodxonligi darslariga qo'yilgan talablar o'quvchilarning kelgusi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o'qishlari uchun zarur bo'lgan asosiy ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan. Ushbu talablar darsning har bir turi orqali o'quvchilarning tilni to'g'ri o'rganishi va undan foydalana olishlarini ta'minlaydi.

Ona tili va o'qish darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalar.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish darslarida samarali ta'lim jarayonini tashkil qilish uchun turli metodlar va innovatsion pedagogik texnologiyalar qo'llaniladi. Ushbu metodlar o'quvchilarning til o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish, o'qishga bo'lgan qiziqishlarini oshirish va ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishga yordam beradi.

Tushuntirish–illustratsiya metodi: Ushbu metod orqali o'qituvchi yangi mavzuni tushuntiradi va unga mos misollar keltiradi. O'quvchilar misollar orqali mavzuni o'zlashtiradilar. Bu metod ko'pincha grammatik qoidalarni o'rgatishda samarali bo'ladi.

Amaliy metod: O'quvchilar yangi o'rgangan bilimlarini amaliy mashqlar yordamida mustahkamlashadi. Masalan, imlo qoidalari o'rgatilgandan so'ng, o'quvchilarga shu qoidalar asosida matn yozish topshiriladi.

Suhbat metodi: O'quvchilar va o'qituvchi o'rtasida o'zaro savol–javob shaklida olib boriladigan suhbat orqali yangi mavzu o'rganiladi. Bu metod o'quvchilarni mavzuga faol jalb qilish va ularning fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda yordam beradi.

Jamoaviy ishlash metodi: O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linib, birgalikda muammolarni hal qilish, matnlarni tahlil qilish yoki yozma ishlarni bajarish kabi topshiriqlarni bajaradilar. Ushbu metod o'quvchilar orasida hamkorlik va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Taqqoslash va tahlil metodi: O'quvchilar yangi o'rganilgan mavzularni ilgari o'rganganlari bilan taqqoslaydi, ularni tahlil qiladi va xulosalar chiqaradi. Bu metod o'quvchilarning mavzularni chuqurroq tushunishlariga yordam beradi.

Axborot–kommunikatsiya texnologiyalari (AKT): Kompyuter va internetdan foydalanish orqali darslarni interaktiv va vizual qilib tashkil qilish. Elektron ta'lim resurslari, onlayn testlar va taqdimotlar o'quvchilarning e'tiborini jalb qilish va bilimlarni samarali o'zlashtirish uchun qo'llaniladi.

Klaster texnologiyasi: O'quvchilar biror mavzuni o'zlashtirish jarayonida asosiy tushunchalarni klasterlar (guruhlar) shaklida ajratadilar. Bu metod mavzuni yaxlit tushunish va asosiy g'oyalarni ajratib olish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

BLOOM taksonomiyasi: Ushbu texnologiya yordamida o'quvchilarning bilim darajalarini oshirish maqsadida darslarni turli bosqichlarga ajratish (bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash) orqali tashkil etiladi. Bu metod ta'lim jarayonida izchillikni ta'minlaydi.

Interfaol o'yinlar: O'quvchilarni o'qitishga qiziqtirish va motivatsiyasini oshirish uchun o'yin elementlari qo'shilgan interfaol mashqlar qo'llaniladi. Masalan, so'zlarni topish, krossvordlar yoki rolli o'yinlar.

Muammoli o'qitish texnologiyasi: O'quvchilarga mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun problematik vaziyatlar beriladi. O'quvchilar berilgan muammoni tahlil qilib, o'z yechimlarini topishga harakat qiladilar. Ushbu metod va texnologiyalar orqali ona tili va o'qish savodxonligi darslari yanada samarali, qiziqarli va ta'sirchan bo'ladi. O'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtiradilar, balki ularni amaliyotda qo'llash, tahlil qilish va yangi bilimlarni mustaqil ravishda o'rganish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar.

Amaliy fanlar orasida ona tili o'qitish metodikasi muhim o'rin egallaydi. Har qanday amaliy xulosalar ilmiy asoslangan va puxta tayyorlangan bo'lishi talab etiladi. Bu, o'z navbatida, metodika tavsiyalarining ilmiy darajasini, ularning nazariy tasdiqlanishini va tekshirish metodlarining puxtaligini ta'minlash zarurati bilan bog'liq.

Tekshirish metodlari ikki asosiy toifaga bo'linadi: Nazariy tekshirish metodlari quyidagi hollarda qo'llaniladi:

a) **Metodik asoslarni o'rganish:**

- Biror hodisaning metodik asosini o'rganish, unga bog'liq boshqa fanlarni o'rganish, qo'yilgan gipotezani asoslash va izlanishning asosiy yo'nalishini belgilashda tatbiq etiladi.

b) Masala tarixi va tajribalarni tahlil qilish:

- Masala tarixi, xorijiy maktab tajribalari va mavzuga doir adabiyotlarni o'rganish orqali tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlanmagan va hal qilinmagan jihatlarini aniqlash, ilgari o'rganilgan tajribalarni hozirgi holat bilan taqqoslash va zamonaviy talablarga muvofiqligini baholash uchun qo'llaniladi.

c) Fanlararo tekshirish metodlari:

- Psixologiya, lingvistika, sotsiologiya kabi yaqin fanlarning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o'rganish orqali o'ziga mos yangi eksperimental metodikalarni yaratish, shuningdek, o'quv materiallarini tayyorlash maqsadida qo'llaniladi.

d) Empirik tajribani tahlil qilish:

- Empirik tajriba yo'li bilan olingan materiallarni tahlil qilish, o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, eksperiment natijalarini tahlil qilish va amaliy tavsiyanomalarni shakllantirish uchun nazariy tekshirish usullaridan foydalaniladi.

Empirik tekshirish metodlari tajribaga asoslangan va quyidagi maqsadlarda qo'llaniladi:

a) O'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish:

- O'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, shuningdek, o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyat darajasini aniqlash uchun ishlatiladi.

b) Ta'lim jarayonini kuzatish:

- O'quvchilarni o'qitish jarayonini kuzatish, jumladan, darslarning biror qismini, o'quvchilarning javobi, hikoyasi yoki yozma ishlarini tekshirish, shuningdek, o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyatini so'rovnomalar orqali o'rganish uchun qo'llaniladi.

c) Eksperiment (tajriba) metodlari:

- Ushbu metod keng tarqalgan bo'lib, gipoteza qo'yish va mavzuga asoslangan eksperimentlar o'tkazish uchun ishlatiladi. Eksperiment bir necha marta takrorlanib, turli sinflar va guruhlarda amalga oshiriladi. Tajriba sinfida yangi metodlar, darsliklar yoki ishlanmalardan foydalaniladi, tekshiruv sinfida esa amaldagi metod va darsliklardan foydalaniladi. Tajriba natijalari har ikki holatda ham yuqori bo'lsa, bu metod samarali deb hisoblanadi.

Eksperimentlar quyidagi maqsadlarda o'tkaziladi:

1. Yangi metod va darsliklarning muvofiqligini tekshirishda.
2. Qo'llanma yoki metodlarning foydaliligini aniqlashda.

3. Qo'llanma yoki metodlarning samaradorligini baholashda.

Eksperiment natijalarini chiqarishda belgilangan baho me'yorlariga amal qilinadi. Bu me'yorlar aniq va barcha holatlar uchun bir xil bo'lishi lozim. Masalan, ona tili metodikasida yozma ishlarda yo'l qo'yilgan xatolar soni, ma'lum bir vaqtda o'qilgan yoki yozilgan so'zlar soni, og'zaki hikoya va yozma inshoning hajmi va izchilligi asosida baholanadi. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasida empirik tekshirish metodlari quyidagi ishlar uchun muhimdir:

1. Ilg'or o'qituvchilar ish tajribasini umumlashtirish:

- Ilg'or o'qituvchilarning tajribalari o'rganilib, eng foydali jihatlar aniqlanadi va umumlashtiriladi.

2. Metodikaning yangiliklarini o'rganish:

- Metodika fani sohasidagi meros va yangiliklarni o'rganish orqali nazariy xulosalarning to'g'riligini tekshirish.

3. Ta'lim usullari va vositalarining foydaliligini tekshirish:

- Turli ta'lim usullari va vositalarining samaradorligini aniqlash va ularni qo'llash.

4. O'quvchilarning ijodiy faoliyatini tahlil qilish:

- O'quvchilarning og'zaki qayta hikoyalash, yozma ish kabi usullari orqali ijodiy faoliyat natijalarini tahlil qilish.

Yuqoridagi tekshirish metodlari ona tili o'qitish metodikasining davr talablariga mos ravishda rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslariga qo'yiladigan talablar va ularning turlarini izohlang.

2. Ushbu darslarda qo'llaniladigan metodlar qanday?

3. Shuningdek, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari nimada?

18-19-MAVZULAR. ONA TILI DAVLAT TA'LIM STANDARTI VA O'QUV DASTURI MAZMUNI. BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI TA'LIMIDA NUTQIY VA LINGVISTIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI.

Reja:

1. Ona tili ta'limi orqali o'quvchilarning tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish usullari.

2. Nutqiy kompetensiyalar va lingvistik kompetensiyalarga DTSda qo'yiladigan talablar.

Mavzuning maqsadi: ona tilidan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi mazmuni. boshlang'ich sinf ona tili ta'limida nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish metodikasini o'rganishdan iborat.

Tayanch so'z va iboralari: kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, ta'lim–tarbiya, pedagog, tayanch kompetensiya, kompetentlilik, darslarda nutqiy kompetensiyalar, interfaol ta'lim, kommunikativ sifatlar

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: “Keys–stadi” (yoki “O'quv keyslari”), “Blist–so'rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta'lim”. Interfaol ta'lim strategiyalari. “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig–zag”, “Zinama–zina”, “Muzyorar”, “Rotatsiya”, “Yumaloqlangan qor”. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T–jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?”

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

ONA TILI TA'LIMI ORQALI O'QUVCHILARNING TAYANCH VA FANGA OID KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH USULLARI.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi yuqori sinflarda ona tili o'qitish metodikasining dastlabki bosqichi bo'lib, u tekshiradigan masalalarni boshlang'ich sinf o'quvchilariga tadbiqan (muvofig ravishda) o'rgatadi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish grammatika, imlo va unga bog'liq holda nutq o'stirish metodikasinigina emas, balki xat-savod o'rgatish, sinfda va sinfdan tashqari o'qish metodikalarini ham o'z ichiga oladi.

Shulardan kelib chiqib, **boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi** fani quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

a) boshlang'ich sinflarda ona tili kursining mazmuni, hajmi va mavjud tizimini, ya'ni kursning (xat-savod o'rgatish, o'qish, grammatika, imlo, nutq o'stirish va hok.) dasturini belgilash va asoslash;

b) o'qish va yozuvdan bilim va ko'nikmalarning shakllanishi jarayonini hamda bu jarayonda o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni o'rganish, xatolarning sababini tahlil qilish, ularning oldini olish va to'g'rilashga yordam beradigan ish turlarini ishlab chiqish;

d) ona tilidan beriladigan o'quv materialini o'quvchilar aniq tushunishi va puxta o'zlashtirishiga, ularda olgan bilimlarini amaliyotda tatbiq eta olishga va o'quvchilarning umumiy taraqqiyotiga, ya'ni ularning zehnini, xotirasini, kuzatuvchanligini, yodda saqlashini, mantiqiy tafakkurini, ijodiy o'ylashini, nutqini o'stirishga yordam beradigan metod va vositalarni ishlab chiqish;

e) ona tilini o'rgatish bilan bog'liq holda maktablar oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish, o'quvchilarda axloqiy va estetik sifatlarni shakllantirish.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, xato va kamchiliklarni bartaraf etish usullarini topadi.

Davlat ta'lim standartlari – O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng yaratildi. DTS O'zbekiston

Respublikasi “Ta’lim to’g’risida” gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi” normativ hujjatlari asosida yaratilgan.

Standart – ta’limda yaratilgan me’yoriy reja, dastur, darsliklarni o’zlashtirish ekvivalenti, ya’ni ta’lim mazmunini o’zlashtirish darajasidir. Standartni ishlab chiqishda o’quvchini haddan tashqari zo’riqtirib yubormaslik talablariga rioya qilish, ya’ni u o’quvchi yoshiga mos, uni o’zlashtirishga qurbi etadigan darajada bo’lishi kerak.

O’quv rejasi — davlat hujjatidir. Unga barcha umumta’lim maktablari so’zsiz amal qiladi. Bu hujjatda sinflar bo’yicha o’rganilishi lozim bo’lgan o’quv fanlari va shu fanlar uchun ajratilgan o’quv soatlari ko’rsatiladi.

O’quv fan dasturi — har bir alohida fan uchun o’quv dasturi tuziladi. Dastur o’quv rejasiga asoslanadi. Fanning maqsadidan, o’quv rejasi bo’yicha ajratilgan soat va bilim hajmi uning tizimi mavjud jamiyatning g’oyaviy–siyosiy yo’nalishini o’zida aks ettiradigan davlat hujjatidir.

Umumiy o’rta ta’lim muassasalarida Ona tili fanini o’qitishning asosiy maqsadi — o’z fikrini og’zaki va yozma tarzda to’g’ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o’zgalar fikrini anglaydigan — muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat.

Umumiy o’rta ta’lim muassasalarida Ona tili fanini o’qitishning asosiy vazifasi:

- o’quvchi shaxsini fikrlashga, o’zgalar fikrini anglashga, o’z fikrini og’zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish;

- o’quvchilarda grammatikaga oid o’zlashtiriladigan bilimlarni (fonetika, leksikologiya, so’zning tarkibi, so’z yasalihi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish;

- ona tilining keng imkoniyatlardan unumli foydalangan holda to’g’ri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat.

Boshlang’ich ta’limda – o’quvchilarning savodxonligini ta’minlash, ularni og’zaki va yozma nutqida adabiy nutq me’yorlariga rioya qilishga o’rgatishdan iborat. Mazkur ona tili o’quv dasturi quyidagi bo’limlarni o’z ichiga oladi:

1. Savod o’rgatish va nutq o’stirish.

2. Fonetika, grammatika, imlo va nutq o‘stirish.

Savodga o‘rgatish davri 2–sentabr dan to dekabr oyining oxirigacha bo‘lgan muddatni, ya’ni ikki o‘quv choragini qamrab oladi. Savodga o‘rgatish jarayoni tayyorgarlik va alifbe davridan tashkil topadi. Tayyorgarlik va alifbe davrida ta’lim savodga o‘rgatishning tahlil–tarkib (analitik–sintetik) tovush usulida amalga oshiriladi. Savodga o‘rgatishning tahlil–tarkib usuliga ko‘ra matndan gap, gapdan so‘z, so‘zdan bo‘g‘in va tovush, yoki aksincha, tovush > bo‘g‘in > so‘z > gap > matn uzviy aloqada butundan bo‘lakka, bo‘lakdan butunga qarab tahlil–tarkib qilinadi. Bu esa o‘quvchilar tafakkur faoliyatini onglilik, tushunarlik, mantiqiylik, didaktik mezonlar asosida rivojlantirish imkoniyatini vujudga keltiradi. Boshlang‘ich ta’limning ilk savodga o‘rgatish davridanoq, o‘quvchilar nutqini yangi so‘zlar hisobiga boyitishga alohida e’tibor qaratiladi.

“Alifbe” darsligida berilgan: yangi so‘zlar, matn, kichik hikoya va she’rlardan foydalanib, o‘quvchilarni so‘z ma’nosi bilan atroflicha tanishtirishda, she’riy va nasriy matnlarni yodlatish, qayta hikoyalashga e’tibor beriladi. Boshlang‘ich ta’limning ilk savodga o‘rgatish davridanoq, o‘quvchilar nutqini yangi so‘zlar hisobiga boyitishga alohida e’tibor qaratiladi. Ona tili erkin fikrlay olish, o‘zgalar fikrini anglash, o‘z fikrlarini og‘zaki va yozma ravishda bayon qila olish, kishilar bilan erkin muloqotda bo‘la olish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

HUSNIXAT

Yozuvga oid malakalarni shakllantirish bu harflarni yozuv chiziqlari orasida to‘g‘ri joylashtirish, harflarning qiyaligi, ulanishini hamda so‘zlar orasini bir xil tenglikda chamalash. Kichik va bosh harflarni alifbo tartibida husnixat bilan yozishni mashq qilishdir.

Ayrim yozuv qoidalari. Partada to‘g‘ri o‘tirish, daftarni belgilangan qiyalikda qo‘yish; ruchkani uch barmoq orasida erkin ushlash; daftarni chap qo‘l bilan ushlab turib yozish; har bir harfni to‘g‘ri tutashtirish, harf va harf birikmalarini to‘g‘ri va aniq yozish.

O‘quv yili davomida o‘rganiladigan imlosi qiyin so‘zlar: *ajdar, arg‘imchoq, achchiq, bodring, boyqush, bog‘bon, bog‘cha, burgut, daraxt, eshik, garaj, harf, havo, holva, jahl, jahon, jajji, kombayn, kuch, mag‘rur, mehmon, oyoq, og‘a–ini, pishloq, pochta, qaldirg‘och, qarindosh, qarz, qasr, qirg‘ovul, qishloq, quruvchi, quzg‘un, qo‘shiq, qo‘g‘irchoq, qo‘zichoq, sanchqi, san‘at, savatcha, sirk, siyoh, sochiq,*

Toshkent, uloqcha, urishqoq, uchrashmoq, xirmon, xontaxta, yong‘oq, zinapoya, yashnamoq, o‘rik, o‘yinchoq, o‘quvchi, o‘q, shaftoli, shahar, shamol, sholg‘om, shudring, sho‘rva, chaqaloq, chinni, chiroyli, chumchuq, chuchuk, chuchvara, chorraha, choynak.

“Mamlakatimizda istiqlolning dastlabki yillaridan boshlab ta‘lim–tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga alohida e‘tibor qaratilib, farzandlarimizning jahon andozalari darajasida zamonaviy bilim va kasb–hunarlarini egallashi, jismonan va ma‘nan yetuk insonlar bo‘lib ulg‘ayishi, ularning qobiliyati va iste‘dodini, intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish, yosh avlod qalbida Vatanga sadoqat va fidoyilik tuyg‘ularini yuksaltirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda” – deb so‘z yuritadi mamlakatimiz prezidenti Shavkat Mirziyoyev. O‘zbekistonda ta‘lim–tarbiya sifati, jumladan, boshlang‘ich ta‘lim samaradorligini oshirish, malakali mutaxassislar bilan ta‘minlash, o‘quv uslubiy ta‘minotini mustahkamlashga qaratilgan islohotlar natijasida boshlang‘ich sinflarda ona tili fanini integrativ yondashuv asosida o‘qitish, modulli ta‘lim texnologiyalarini qo‘llash, o‘quv materiallarini strukturalashtirishdan iborat.

Darhaqiqat, mamlakatimizda ta‘lim tizimida amalga oshirilayotgan o‘zgarishlar va islohotlar, tabiiyki, ta‘limda kompetentli yondashuvni talab etmoqda. Ta‘limda kompetensiyaviy yondoshuv deyilganda, o‘quvchilarning shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotlarida uchraydigan vaziyatlarda egallagan turli xildagi malakalarini samarali ravishda qo‘llashga o‘rgatish tushuniladi. Shuningdek, bunday yondashuvga asoslangan ta‘lim o‘quvchilarda mustaqil, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot–kommunikatsiya texnologiyalaridan o‘z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb–hunar tanlash, sog‘lom raqobat hamda umum–madaniy ko‘nikmalarni shakllantiradi. O‘qituvchilar o‘z faoliyatida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o‘z o‘rnini egallashi, duch keladigan muammolarning yechimini topishi, eng muhimi, o‘z sohasi, kasbi bo‘yicha raqobatbardosh bo‘lishi uchun zarur tayanch kompetensiyalarga ega bo‘lishlari va darslar davomida o‘quvchilar ongiga singdirib borishlari lozim. Inson o‘z hayotida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o‘z o‘rnini egallashi, duch keladigan muammolarning echimini hal etishi, eng muhimi o‘z sohasi, kasbi bo‘yicha raqobatbardosh kadr bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan tayanch kompetensiyalarga ega bo‘lishi lozim.

Respublikamizda soʻnggi yillarda ona tili darslarida mustaqil va ijodiy fikrlaydigan, oʻz fikrini ogʻzaki va yozma tarzda ravon ifodalay oladigan, oʻzgalar fikrini anglaydigan barkamol shaxsni kamol toptirish, ona tili taʼlimining bosh maqsadi sifatida belgilangani, yuqori sinf oʻquvchilarining nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishning meʼyoriy asoslari yaratilmoqda. “Mustaqil fikrlaydigan, qatʼiy hayotiy nuqtayi nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish”[1] ustuvor vazifa etib belgilandi. Natijada, umumiy oʻrta taʼlim muassasalarida oʻquvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish imkoniyatlari kengayadi. N.SH.Turdiyevning “Umumiy oʻrta taʼlim tizimida oʻquvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yoʻnaltirilgan taʼlim texnologiyalari” [2] qoʻllanmasida “kompetentlilik”, “kompetensiya” tushunchalari tavsiflarida bilimlar majmuyining amalda qoʻllanilishi shaxsning professional faoliyatini taʼminlovchi bilim, koʻnikma, malakalar yaxlitligi, shaxsning maqsadli yoʻnaltirilgan emotsional iroda kuchi holatlariga eʼtibor qaratish tavsiya qilinadi. R.A.Yoʻldoshev, L.R.Mirjalolovalarning fikricha, “**Nutqiy kompetensiya** deganda bilim → nutqiy birlik → koʻnikma → malaka chizigʻidagi ishlar mahsuli tushuniladi. Bu yerdagi bilim nutqda bexato yoki xato qoʻllanadigan, shuningdek, oʻquvchilar uchun yangi til hodisasi bilan bogʻlanadi, asosiy eʼtibor, ayni shu til hodisasini amalda toʻgʻri qoʻllash ustidagi ishlarga qaratilib, uni anglash, oʻzlashtirish, nutqda qoʻllash jarayonini ifoda etadi; dastlabki koʻnikma asta–sekin malakaga aylana boradi” [3] Ilmiy, metodik adabiyotlar va tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan fikr–mulohazalaridan kelib chiqqan holda, ushbu atamani quyidagicha izohladi: nutqiy kompetensiyani rivojlantirish – bu ona tili darslari jarayonida oʻquvchining oʻz nutqida leksik, grammatik, soʻz yasalishi, sintaktik, uslubiy meʼyorlarga amal qilishi, tinglab tushunish, oʻqish, soʻzlash, yozishni mukammal oʻrganishi natijasida hosil boʻladigan bilim, koʻnikma va malakalarning nutqiy vaziyatlarda oʻrinli va amaliy qoʻllay olish layoqatidir. Ijtimoiy hayotda roʻy berayotgan voqea–hodisalarga subyektiv munosabat bildirish, turli nutqiy jarayonlarda oʻzining qatʼiy pozitsiyasiga ega boʻlish, ogʻzaki va yozma nutqi rivojlanishining yuksak darajasi takomilidir. [4]

Ona tili darslarida nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga oid kommunikativ, innovatsion, kreativ yondashuvlarning asosiy omillaridan biri ogʻzaki va yozma nutqini adabiy til meʼyorlari asosida rivojlantirish hisoblanadi. Bu jihat, oʻquv faoliyatining jamoaviy xususiyati va bilimlarni qatʼiy oʻzlashtirilishi natijasida, nutqiy koʻnikmalarga ega boʻlish, oʻquvchilarda tinglab tushunish, eshitish, soʻzlash, yozish koʻnikmalarining subyektiv munosabat bildirish bilan bogʻliq boʻlgan koʻnikma va malakalarni nazorat qilish, taʼlim oluvchining intilishlari va qobiliyatlari, uning hayotiy tajribalaridan chiqargan xulosalarni inobatga olish kabi nutqiy vaziyatlarda namoyon boʻladi.

Darsliklarni oʻrganib chiqib, shunday xulosa qilish mumkinki, **oʻquvchilarning nutqiy kompetensiyalarni** rivojlantirishga asosli ravishda ona tili darslarida oʻquvchilarning erkin soʻzlash qobiliyatining toʻliq holatda rivojlanmagani, tinglovchi va soʻzlovchining nutqiy vaziyatlarda tilning turli sath birliklari, leksik, morfologik, sintaktik birliklarini qoʻllash mahorati, adabiy til meʼyorlariga muvofiq mustaqil matn tuzish va yozish koʻnikmalariga yetarli darajada ega emasligini inobatga olgan holda nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish uchun, ularda nutqning madaniyligini taʼminlovchi kommunikativ sifatlari nutqida ishlatishni mukammal oʻrganish lozim.

Oʻzbekiston Respublikasida taʼlimning uzluksizligi, uzviyligi, oʻquvchi shaxsi va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqib, ularning yosh xususiyatlariga mos ravishda kompetensiyalar shakllantiriladi.

Kommunikativ kompetensiya — ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda birorta xorijiy tilda oʻzaro muloqotga kirisha olishni, muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishni, ijtimoiy moslashuvchanlikni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Ona tili taʼlimi orqali oʻquvchilarning tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish usullari qaysilar?

2. Nutqiy kompetensiyalar va lingvistik kompetensiyalarga DTSda qoʻyiladigan talablarni aytib bering?

20-21-MAVZULAR: KICHIK YOSHDAGI O‘QUVCHILARDA ILMIY DUNYOQARASH ELEMENTLARINI SHAKLLANTIRISHDA ONA TILINI O‘RGATISHNING AHAMIYATI. O‘QUVCHILARDA GRAMMATIKA VA SO‘Z YASALISHIGA OID TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI.

Reja:

1. Ona tilini o‘rgatishning lingvistik asoslari. Boshlang‘ich ta’limda ona tilini o‘rgatishning mazmuni va vazifalari.

2. Grammatik tushunchaning mohiyati va uni kichik yoshdagi o‘quvchilar o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklar.

3. Boshlang‘ich ta’limda ona tilini o‘rgatishning mazmuni va vazifalari.

Mavzuning maqsadi: kichik yoshdagi o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishda ona tilini o‘rgatishning ahamiyati. o‘quvchilarda grammatika va so‘z yasalishiga oid tushunchalarni shakllantirishning metodik asoslarini o‘rganishdan iborat.

Tayanch so‘z va iboralari: boshlang‘ich ta’lim, ona tili, tilning lingvistik asosi, fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis.

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: “Keys–stadi” (yoki “O‘quv keyslari”), “Blist–so‘rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta’lim”. Interfaol ta’lim strategiyalari. “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig–zag”, “Zinama–zina”, “Muzyorar”, “Rotatsiya”, “Yumaloqlangan qor”. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T–jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?”

Talabalarga qo‘yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni umumiy o‘rta ta’lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko‘nikmalarni rag‘batlantirish.

ONA TILINI O'RGATISHNING LINGVISTIK ASOSLARI.

O'quvchilarga ta'lim–tarbiya berish vazifalaridan biri ularda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishdir. Bu vazifani hal qilishda maqsadga muvofiq ishlashning etakchi sharti — o'quvchini shaxs sifatida muvaffaqiyatli kamol toptirishdir. Quyida ko'rsatilgan omillar tilni o'rgatish bilan bog'liq holda o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish usulini belgilaydi:

1. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati uning aloqa (kommunikativ) vazifasini ifodalashdan iboratdir. Maktabda, shu jumladan, boshlang'ich sinflarda tilni o'rgatishning etakchi yo'nalishi o'quvchilar tomonidan tilning aloqa vazifasini bajarishini tushunishlariga erishish hisoblanadi.

2. Til bilan tafakkur uzviy bog'liq bo'lib, tafakkur so'z vositasida yuzaga chiqadi.

Til tafakkurning mahsuli hisoblanib, ongdan tashqarida o'zicha yashamaydi.

3. Til va tafakkur atrofimizni o'rab olgan moddiy borliqqa nisbatan ikkilamchidir. Tafakkur tashqi dunyoning tushunchadagi ifodasi hisoblanadi. So'z tushunchaning shartli nomini o'zida aks ettiradi. Dunyoda yo'q narsa ongda ham, tilda ham bo'lmaydi. Bu holat o'quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish asosini tashkil etadi va didaktik tamoyillardan birini, ya'ni til atrofni o'rab olgan muhitni, voqelikni kuzatish jarayonida faol bilish faoliyati vaziyatida o'rganilishini belgilaydi. Bunday yondashish dunyoqarashning asosiy masalalaridan biriga, ya'ni nima birlamchi: tabiat (materiya)mi yoki ongmi degan savolga javob tayyorlash hisoblanadi; materiya — birlamchi, ong — ikkilamchi degan tushunchadan o'quvchilarning xabardor bo'lishiga yordam beradi.

4. Til — barcha tomonlari o'zaro dialektik bog'lanishda va birlikda bo'lgan murakkab, ko'p qirrali hodisa. Aloqa jarayonida tilning barcha tomonlari, uning barcha jihatlarini bir–biriga o'zaro ta'sir etadi, shunday sharoitdagina til o'zining aloqa quroli vazifasini bajara oladi. Maktabda tilning barcha tomonlari (talaffuzi, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasalishi)ni o'zaro bog'liq holda o'rganish ona tilini o'rgatishdagi yetakchi tamoyil bo'lib, uni amalga oshirish o'quvchilarning tilni

murakkab, rivojlanuvchan, o‘zaro bog‘langan muhim tomonlarga ega bo‘lgan hodisa sifatida anglab yetishlari uchun ilmiy asos yaratadi. Tilning mohiyatini bunday idrok etish hodisalarning rivojlanuvchanligi va o‘zaro bog‘langan qismlardan tuzilishini tushunishga zamin hozirlaydi.

Maktab tajribasi va maxsus tekshirishlar shuni ko‘rsatadiki, yuqorida qayd etilgan dastlabki qoidalarni o‘quv jarayonida amalga oshirishda ijtimoiy hodisa sifatida til haqidagi bilimlar majmuasini to‘g‘ri tanlash, asosiy til hodisalarini va turlarini tushuntirishda o‘qituvchining tutgan metodologik yo‘lining aniqligi, o‘quvchilar fikrlashini faollashtirish, til nazariyasini o‘rgatishga asos bo‘ladigan til materialining yuqori sifatli bo‘lishi kabi dalillar hal qiluvchi ta’sir etadi. Shubhasiz, har bir omil maktab tajribasida bir–biridan ajralgan holda bo‘lmaydi. Aksincha, ulam ing bir–biriga to‘g‘ri, maqsadga muvofiq ta’siri ijobiy natija beradi. Tilni ijtimoiy hodisa sifatida tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Tilning ijtimoiy mohiyati uning aloqa vazifasini bajarishida ko‘rinadi. Uning jamiyat hayotidagi ahamiyatini aniq tushunishga yordam berish uchun quyidagi jihatlariga ahamiyat berish kerak: a) o‘quv jarayonida har bir til birligining nutqimizdagi o‘rnini o‘quvchilar o‘zlashtirishini ta’minlash zarur. O‘quvchilar tilning aloqa vazifasini tilning asosiy birliklari (fonema, morfema, so‘z, so‘z birikmasi, gap)ning vazifasini tushunish jarayonida o‘rganadilar; b) o‘quvchilarni tilning o‘zaro aloqa vositasi ekanligini tushunishlari “Til har bir kishi, umuman, jamiyat hayotida qanday o‘rinni egallaydi?” savoliga javob topishda ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchilar sinfdan sinfga o‘tishi bilan bu savolga javob chuqurlashib va kengayib boradi. Til kishilarning birgalikdagi mehnat faoliyatida, yangiliklarni maslahatlashib tushunishida, yangi mashinalar ixtiro qilishda zarurligi haqida misollar topib, o‘z fikrlarini tasdiqlaydilar. Yoshlari ulg‘aygan sari o‘quvchilar odamning odam bo‘lishida tilning ahamiyatini tushuna boradilar. Odam o‘zining fikrlash faoliyatini rivojlantirish va nutqini o‘stirish bilan o‘zini doimo takomillashtirib boradi. Olamni, koinotni o‘zgartira borib, kishi yanada kamol topa boradi, uning tili ham boyiydi. Kishilar bilan, jamiyat a’zolari bilan aloqa, munosabat har bir kishining o‘ssishi, rivojlanishidagi zaruriy shartlardan hisoblanadi. d) boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tilga ijtimoiy hodisa sifatid qarashini shakllantirishda tilning kelib chiqishi, tilda yangi so‘zlam ing paydo bo‘lishi haqida ularning saviyasiga mos bo‘lgan , “sir“ ni yechish (tushuntirish) ijobiy ta’sir

ko'rsatadi. O'qituvchi o'quvchilarga tilning bir kishi tomonidan maxsus o'ylab chiqarilmaganini, u ibtidoiy odamlarning mehnat faoliyati bilan bog'liq holda yaratilganini va asta-sekin rivojlanib borganini tushuntiradi: "Bizdan juda uzoq vaqtlar ilgari tilda faqat bir necha o'ngina so'z mavjud edi, kishilar atrofdagi tabiatni, narsalarni bilib, ish qurollari yaratib, nima adir ishlab chiqarganlari sari tilda yangi so'zlar paydo bo'la boshladi. Atrofimizda mavjud bo'lgan shaxs va narsalarga, ularning belgilariga, jarayonga, juda ko'p boshqa narsalarga kishilar nom qo'yganlar. Shunday qilib, til yangi so'zlar bilan boyidi va boyib bormoqda". Tilning rivojlanishi, ayrim so'zlarning ma'nolari haqidagi bilimni boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, fe'lni o'rganish jarayonida asta-sekin bilib oladilar. Bu o'rinda "So'zning tarkibi" bo'limi katta imkoniyatga ega. O'quvchilar bu bo'lim materiallarini o'rganish jarayonida tilimizning yangi so'zlar bilan boyib borishi haqidagi muhim manbalar bilan so'z yasashi bilan tanishadilar. Ma'lumki, ko'pgina yangi so'zlar tilda mavjud bo'lgan so'zlar zaminida yaratiladi, tilda bor qoliplar kabi yasaladi: limon tipida limonzor, suvchi tipida bo'zchi kabi. Tilda yangi so'zning paydo bo'lishi o'zidan keyin bir xil o'zakli so'zlar guruhining hosil bo'lishiga sabab bo'ladi: ishli, ishsiz, ishchi kabi.

Boshlang'ich sinflarda tilning rivojlanishi haqidagi masala maxsus o'rganilmaydi. Tilga jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda rivojlanadigan hodisa sifatida ilmiy qarashga zamin yaratish muhim ahamiyatga ega. Tilning leksik tom uni boshqalariga nisbatan harakatchan, tez rivojlanadigan bo'lgani uchun, til leksikasi misolida boshlang'ich sinf o'quvchilari saviyasiga mos ravishda jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda tilning ham rivojlanishi tushuntiriladi. Tilning leksik tarkibida yuz berayotgan o'zgarishlar yuzasidan o'qituvchi va o'quvchilarning kuzatishlari bolalarda dunyoni bilish haqidagi tasavvurini shakllantirishga mos material beradi. Kichik yoshdagi o'quvchilarning tilni o'zlashtirish jarayonini tekshirish shuni ko'rsatadiki, tilga ilmiy qarash asoslarini shakllantirish tilning muhim bog'lanishlarini bilishga ham yordam beradi. Xususan, o'quvchilarning so'zning tovush tom uni bilan uning leksik ma'nosi, so'zning morfemik tarkibi bilan leksik ma'nosi, so'zning grammatik ma'nosi bilan uning ma'lum so'z turkumiga tegishliligi o'rtasidagi bog'lanish kabilarni bilib olishi shu maqsadga xizmat qiladi. Bu bog'lanish tilning fonetik, leksik, so'z yasashi va grammatik tomonlarining bir-biriga ta'sir qilishini xarakterlaydigan umumiy bog'lanishlarning xususiy ko'rinishi

hisoblanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'quvchilarning xarakterli bog'lanishlarni tushuntirishlari tilni egallash nuqtai nazaridangina emas, balki dunyoqarashlarini shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega.

Tildan bilim berishda o'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish muhimdir. O'qituvchi nazariy xarakterdagi umumlashtirish zarur bo'lgan daliliy materiallarni yig'ish bosqichida ham, berilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ham bolalarning hayotiy tajribasiga, nutqqa oid amaliyotiga tayanadi. Tilga oid bilimni o'rganish natijasida o'quvchilar nutq faoliyatining sifati o'zgaradi, ongliligi ortadi. Tilni o'rganishni hayot bilan bog'lash dunyoning moddiyligini tushunishga asos yaratadi. Bu bilan bir paytda ona tili darslarining asosiy vazifalaridan biri bo'lmish o'quvchilarda to'g'ri kuzatish va o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda aniq bayon etish ko'nikmasini o'stirish masalasi hal qilinadi. Bunda o'qituvchidan o'quvchilarda dialektik fikrlash ko'nikmasini shakllantirishga alohida e'tibor berish talab etiladi. Dialektik tafakkur keng ma'noda hodisalarning boshqa hodisalar va jarayonlarga bog'liqligini hisobga olib, ularni har tomonlama mavjud belgilari yig'indisi bilan rivojlanishda ko'rish ko'nikmasini ta'riflaydi.

Tafakkurning bunday sifati o'quvchilarda asta-sekin shakllana boradi va o'z navbatida, ular kuzatish jarayonida dalillarni topish, ularni tahlil qilish va o'rganiladigan hodisalarning ayrim tomonlari o'zaro bog'liqligini aniqlash, taqqoslash va umumlashtirish ko'nikmasini egallab boradilar. Keyingi yillarda o'quvchilarning o'quv faoliyati tobora izlanish xarakteriga ega bo'lmoqda. Tilni o'rganishda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ayrim qoida va aniqliklarni yodlab olish emas, balki atrofdagi hayotni kuzatish asosida o'quvchilarning o'zlari "topgan" yoki adabiy manbalardan tayyor olingan til materialini maqsadga muvofiq analiz va sintez qilish yetakchi hisoblanadi. O'rganiladigan grammatik va so'z yasalishiga oid, leksik tushunchalarning mavjud belgilarini aniqlash jarayonida faol qatnashish, bilib olingan dalillarni o'xshash va farqli tomondan qiyoslash, shuningdek, o'rganilgan nazariy bilimlarni har xil nutqiy faoliyatga ijodiy tatbiq etish — bularning barchasi o'quvchilarda dialektik fikrlash ko'nikmasini o'stirish uchun zamin va shart-sharoit yaratadi. Bunda muhim omillardan biri o'quvchilarning aqliy faoliyatini o'qituvchi tomonidan maqsadga muvofiq boshqarish, ularda orfografik, grammatik yoki leksik-uslubiy vazifalarni hal qilishning umumiy metodlarini shakllantirish hisoblanadi.

Ona tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirish masalasini hal qilishda maktabda ona tilini o'rgatishga asos bo'ladigan material alohida qimmatga ega. Materialning g'oyaviy yo'nalishi va badiiy ifodaliligi o'quvchilarning fikrlash faoliyatiga, his-tuyg'ulariga ta'sir etadi, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytiradi, tilga va uni yaratgan xalqqa qiziqishini tarbiyalaydi, o'quvchilarning umumiy taraqqiyoti darajasini o'stiradi va ularning shaxsiy sifatlarining, dunyoqarashlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Keyingi yillarda maktab ona tili darsliklari va o'qituvchilar uchun nashr qilingan qo'llanmalar materiali mazmuniga qo'yilgan talablar anchagina ortdi. Materialning asosiy mezonlari matn va alohida gaplarning bilimni boyituvchi qimmati, leksik-uslubiy aniqligi, mavzu jihatdan xilma-xilligi, hayotning turli tomonlari bilan bog'lanishi, matnlarning g'oyaviy-mavzuviy yo'naltirilganligi, kichik yoshdagi o'quvchilarga mosligidir. Shunday qilib, tilni o'rganish jarayonida kichik yoshdagi o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishga o'qituvchining metodologik yondashuvi, o'quvchilar o'zlashtiradigan ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanib boruvchi til haqidagi bilimlar majmuasi, o'quvchilar o'rganib oladigan bilish usuli, tilni o'rganishga asos bo'ladigan materialning bilim berishdagi, g'oyaviy-siyosiy va badiiy qimmati hal qiluvchi ta'sir ko'rsatar ekan.

O'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u maktabda va maktabdan tashqarida olib boriladigan o'quv-tarbiyaviy ishlarning barcha tizimida hal qilinadi. Boshlang'ich sinflarda morfologiyadan "ot", "sifat", "son", "fe'l", "olmosh" tushunchalarini; sintaksisdan "gap", "ega", "kesim", "ikkinchi darajali bo'lak", "uyushiq bo'lak", "undalma" kabi tushunchalarni; so'z yasallishidan "asos", "qo'shimcha", "asosdosh so'zlar" kabi tushunchalarni shakllantirish ustida ish olib boriladi.

O'qituvchi tushunchalarni shakllantirish jarayonini boshqarish, o'quvchilar aqliy faoliyatini to'g'ri tashkil etish uchun tushuncha nimaligini, tushunchani bilib olish jarayonining xususiyatlarini, tushunchani o'zlashtirish qanday sharoitda natijaliroq bo'lishini ko'z oldiga aniq keltirishi lozim.

Grammatik tushunchalarning mohiyati. Ularni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar Tushuncha atrof-muhitdagi predmet va hodisalarning muhim belgilari va o'zaro aloqadorligi aks ettirilgan tafakkur shaklini tasvirlab ko'rsatadi. Grammatik tushunchalarda ham, boshqa

tushunchalar kabi hodisalarning muhim belgilari umumlashtirilgan holda aks ettiriladi. Til hodisalarining o'ziga xos xususiyati, ya'ni tushunchaning mazmun tomoni grammatik tushunchaning o'ziga xos xususiyatini keltirib chiqaradi.

Boshqacha qilib aytganda, kishilar tomonidan yaratilgan grammatik tushunchaga asos bo'lgan dastlabki materialning o'zi yetarli darajada mavhumdir. Demak, grammatik tushunchalar umumlashtirilganlarning yana umumlashtirilgani hisoblanadi. Grammatik tushunchaning bu xususiyatlari tufayli o'quvchilarda tushuncha juda ko'p qiyinchilik bilan shakllanadi. Grammatik tushunchani bilib olish uchun mavhum tafakkur ma'lum darajada rivojlangan bo'lishi lozim. Mavhum tafakkur ta'lim jarayonida vujudga keladi va maxsus mashqlarni talab qiladi. Bu mashqlar muayyan aqliy ko'nikmalarni va lingvistik tasavvur hamda bilimlar yig'indisini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi zarur. Ko'pgina ruhshunos olimlarning tekshirishlari natijasida aniqlanishicha, tushunchani shakllantirish jarayoni tafakkurga oid analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, aniqlashtirish amallarini bilib olish jarayoni ham hisoblanadi. O'quvchilarda tushunchani shakllantirishning natijasi ularning mavhumlashtirish faoliyatining qay darajada o'sganligiga bog'liq. Mavhumlashtirishda qiynaladigan o'quvchilar so'zlarni taqqoslay olmaydilar va ularning muhim grammatik belgilariga ko'ra bir guruhga birlashtira olmaydilar, tushunchani shakllantirishda qiynaladilar va xatoga yo'l qo'yadilar. Masalan, fe'l o'rganilganda o'quvchilar fe'l predmetning harakatini bildirishini bilib oladilar. Yurmoq, o'qimoq, olmoq kabi fe'llarda leksik ma'no grammatik ma'noga mos keladi. Ko'p fe'llarda bunday moslik bo'lmaydi. Grammatikada predmet harakati deyilganda, harakat bilan birga predmetning holati, uning boshqa predmetlarga munosabati, predmet belgisining o'zgarishi kabilar ham tushuniladi: uxlamok, o'ylamoq, sevmok, o'smok, ko'karmoq va hokazo. Predmet harakatini bunday keng ma'noda, umumlashtirilgan holda tushunish endigina tilni o'rgana boshlagan o'quvchilarga qiyinlik qiladi, ular harakatni ko'proq yurish, siljish ma'nosida aniq tasavvur qiladilar. Shuning uchun fe'lni o'rganishning boshlang'ich bosqichida yotmoq, kasallanmoq, turmoq, qizarmoq kabi so'zlarni predmet harakatini bildiradi deb hisoblamaydilar. Bunday hodisani o'zni o'rganishda ham uchratish mumkin. Ayrim o'quvchilar tinchlik, qahramonlik, qadam kabi so'zlarni ot turkumiga kiritmaydilar.

Tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilarda mavhumlashtirish ko'nikmasini o'stirish, ular diqqatini so'zning aniq leksik ma'nosidan grammatik ma'nosiga qaratish va shu guruhdagi so'zlarga oid umumiy, grammatik belgilarni hisobga olgan holda, ularni bir guruhga birlashtirish talab etiladi. Masalan, k i m? yoki n i m a? so'rog'iga javob bo'ladigan barcha so'zlar "ot" turkumiga birlashadi; predmet bildirish, son (birlik va ko'plikda kelish), egalik qo'shimchalari bilan o'zgarish, kelishiklar bilan turlanish bu so'zlar uchun umumiy grammatik belgilar hisoblanadi. Tushunchani shakllantirishda xatoning oldini olish uchun ta'lim berish jarayonida qator metodik talablarga rioya qilinadi.

Shunday qilib, tilga oid tushunchalarni shakllantirish jarayoni shartli ravishda to'rt bosqichga bo'linadi: Birinchi bosqich – tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida til materialini tahlil qilish. Bu bosqichda ma'lum so'z va gaplarning leksik ma'nosidan kelib chiqib mavhumlashtirish amalga oshiriladi va shu til hodisasi, til kategoriyasi uchun umumiy hisoblangani ajratiladi. O'quvchilar tahlil qilish va mavhumlashtirish aqliy amalini bilib oladilar.

Ikkinchi bosqich – tushunchaning belgilarini umumlashtirish, ular orasidagi bog'lanishni aniqlash (tushunchalarning ichki bog'lanishini aniqlash), atamani berish. O'quvchilar taqqoslash va tarkib amalini bilib oladilar.

Uchinchi bosqich – tushuncha ta'rifini ifodalashni tushunish, belgilar mohiyatini va ular orasidagi bog'lanishni aniqlash.

To'rtinchi bosqich – yangi til materiali asosida o'rganilayotgan tushunchani aniqlashtirish, bilim tajribaga tatbiq etiladigan mashqlar ishlash, o'rganilayotgan tushunchaning ilgari o'zlashtirilgan tushunchalar bilan bog'lanishini aniqlash. Ko'rsatilgan bosqichlarni "fe'l" grammatik tushunchasini shakllantirish jarayoni misolida ko'rib chiqaylik: Tushuncha ustida ishlash til materialini tahlil qilish va tushunchaning muhim belgilarini aniqlashdan boshlanadi. Ko'pgina tekshirishlar, agar o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida muayyan vazifani bajarish bilan dastlabki til materialini o'zlari tuzsalar yoki tanlasalar, ularning analitik faoliyati samaradorligi ortishini ko'rsatdi. Masalan, o'quvchilar harakatlarini kuzatish asosida gap tuzadilar. Darsda o'quvchilarni fe'ldan foydalanish va e'tibor bilan yozishga undaydigan qulay nutqiy vaziyat yaratiladi. Ekskursiya, yaqinda ko'rilgan film, shu darsda ko'rsatilgan diafilmning biror qismi, o'qilgan hikoya, rasm materiali yuzasidan gaplar tuzish ham mumkin. Gap tuzishda fikrni aniq

ifodalaydigan kerakli soʻz (feʼl)ni jamoa boʻlib topish imkonini beradigan vaziyat yaratish muhimdir. Masalan, mavzuni oʻrganishdan oldin oʻquvchilar bahorda tabiatda yuz beradigan oʻzgarishlarni kuzatadilar.

Oʻqituvchi: – Bahorda tabiatda qanday oʻzgarishlar yuz beradi?
Oʻquvchilar: – Kunlar isiydi.

- Oʻtlar koʻkaradi.
- Daraxtlar kurtak chiqaradi.
- Bodom gullaydi.
- Dastlab shaftoli, oʻriklar gullaydi. Olma keyinroq gullaydi.

Oʻquvchilar oʻqituvchi tavsiya qilgan bir necha gapni izohlab yozadilar.

Oʻqituvchi: – Narsaning harakatini ifodalash uchun siz qaysi soʻzlardan foydalandingiz? Ularning tagiga ikki toʻgʻri chiziq chizing (Oʻquvchilar vazifani bajaradilar).

– Harakatni bildirgan soʻzlarga soʻroq bering va taqqoslang (Oʻquvchilar nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi? soʻroqlarini beradilar).

– Endi darslikda feʼl haqida nima deyilganini oʻqing.

– Shaxs va narsaning harakatini bildirgan soʻzlar qanday ataladi, ular qanday soʻroqlarga javob boʻladi?

– Bodom gulladi. Olma gullaydi gaplarini gap boʻlaklariga koʻra tahlil qiling

(Oʻquvchilar eganing tagiga bir, kesimning tagiga ikki toʻgʻri chiziq chizadilar)

– Gulladi, gullaydi feʼllari gapda qaysi boʻlak vazifasida kelgan? (Kesim.)

– Endi feʼl haqida nimalarni bilib oldingiz? Rejadan foydalanib ayting (umumlashtiring):

1. Feʼl nima? (Soʻz)

2. Nimani bildiradi? (Shaxs va narsaning harakatini)

3. Qanday soʻroqlarga javob boʻladi? (Nima qildi? Nima qilyapti? Nima qiladi?)

4. Qaysi gap boʻlagi vazifasida keladi? (Kesim)

– Kitobdagi qoidada rejaning qaysilariga javob berilgan? Rejani oʻqing va unga javob bering. Oʻquvchilar kitobdagi va qoʻshimcha mashqlarni ishlaydilar.

– Fe’ldan boshqa yana qanday soʻz turkumlarini bilasiz? (Ot, sifat, son, olmosh)

– Soʻzlarni taqqoslang: gul, gulli, gulladi. Soʻz turkumlari (ot, sifat, feʼl) bir–biridan qanday farqlanadi? (Oʻquvchilar rejadan foydalanib javob beradilar).

Oʻquvchilar mustaqil bir necha gap tuzadilar, ayrimlarini yozib, feʼllarning tagiga chizadilar.

Bu dars fragmentida tushuncha bilan tanishtirish jarayonining yuqoridagi toʻrt bosqichi qisqa shaklda oʻz aksini topgan. Biroq bu darsda oʻquvchilar tushuncha bilan faqat tanishtirildi, uni oʻzlashtirish uchun esa dasturda mavzuni oʻrganishga ajratilgan barcha darslardagi mashqlar tizimini bajarish lozim. Mavzuni oʻrganish jarayonida “Feʼl” tushunchasi chuqurlashadi va kengayadi, oʻquvchilar feʼlning yangi belgilarini oʻrganadilar (feʼllarda boʻlishli va boʻlishsizlik, ularning shaxs–son qoʻshimchalari bilan tuslanishi, feʼl zamonlari).

Oʻquvchilarda feʼllarni shaxs–son, zamon, boʻlishsizlik qoʻshimchalari bilan oʻzgartirish va fikr bayon etish maqsadiga mos feʼl shakllaridan nutqda toʻgʻri foydalanish koʻnikmasi shakllantiriladi. Tushunchani shakllantirish jarayonida soʻzning leksik maʼnosi, uning gap tarkibida boshqa soʻzlar bilan birga kelgandagi maʼnosi asta–sekin aniqlanib, oydinlashtirilib boriladi, ogʻzaki va yozma nutqda soʻzni uslubiy toʻgʻri ishlatish koʻnikmasi orta boradi. Buning uchun oʻquvchilar soʻzning koʻp maʼnoliligi, oʻz va koʻchma maʼnoda ishlatilishi, sinonim va antonim soʻzlar bilan elementar tanishtiriladi. Oʻrganilgan grammatik belgilarni amalga keng tatbiq etish va ulardan jonli nutqda aloqa maqsadida bevosita foydalanish uchun grammatik tushunchani shakllantirishda oʻquvchilarda mavhumlashtirishni va soʻzlar uchun xarakterli boʻlgan umumiy grammatik belgilarni sintezlashni oʻstirish zarur, shuningdek, ular soʻzning leksik maʼnosini chuqur bilishlariga erishish muhimdir. Bular oʻquvchilarning nutqini oʻstirish mohiyatini aks ettiradi, yani oʻquvchilar nutqda soʻzlardan amaliy foydalanishga, soʻzning leksik maʼnosini tor tushunishdan chuqurroq tushunishga oʻtadilar, soʻzning leksik va grammatik maʼnolari bir–biriga taʼsir qilishini tushuna boshlaydilar, natijada nutqda soʻzlardan ongli foydalanishga asos yaratiladi. Soʻz turkumlari ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi soʻzlarning leksik–grammatik, morfologik va sintaktik belgilariga koʻra turli guruhlariga ajratilishi, yaʼni soʻz turkumlari haqidagi ilm hisoblanadi.

Soʻzlarni leksik–grammatik turkumlarga ajratishda uch belgiga:

- 1) leksik maʼnosi (nimani ifodalashi, yaʼni shaxs, narsa, harakat yoki liolat, belgi kabilarning umumlashtirilgan maʼnolari);
- 2) morfologik (soʻzning turli shakllari tizimi) shakli;
- 3) sintaktik (turli morfologik shakl– larning sintaktik vazifa bajarishi) belgilariga asoslaniladi.

Demak, soʻz turkumlari ustida ishlash oʻquvchilarning muayyan guruhdagi soʻzlarning umumlashtirilgan maʼnolarini, kishilarning aloqa vositasi sifatidagi rolini tushunib olishlariga qaratilishi zarur. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari soʻz turkumlari (ot, sifat, son, ol– mosh, feʼl) bilan umumiy tanishtirilgandan soʻng har bir leksik–grammatik guruh alohida oʻrganiladi. Bu soʻz turkumlarini oʻrganishning boshlangʻich bosqichidayoq ularni taqqoslashga qulay sharoit yaratadi va shakllantiriladigan grammatik tushunchaning asosiy tomonlarini aniqroq ajratishga imkon beradi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari ot, sifat, son, feʼlning quyidagi xususiyatlarini bilib oladilar: –soʻz nimani bildirishi (shaxs, narsa, belgi, miqdor va tartib, harakat yoki holat); –qanday soʻroqlarga javob boʻlishi; oʻzgarish–oʻzgarmasligi, qanday doimiy kategoriyalari mavjudligi; gapda, asosan, qanday boʻlak vazifasida kelishi. Oʻquvchilar mana shu oʻrgangan belgilari asosida soʻz turkumlarini taqqoslaydilar. Ular nimani oʻrganganlariga qarab, har bir soʻz turkumining grammatik belgilari haqidagi bilimlari asta kengaya va chuqurlasha boradi. Dasturga koʻra, boshlangʻich sinfda soʻzlar dastlab javob boʻladigan morfologik soʻroqlariga qarab guruhlanadi. 3–sinfda Soʻz turkumi tushunchasi shakllantiriladi. Oʻquvchilar har bir soʻz turkumiga xos ayrim belgilar (soʻz turkumlarining umumlashtirilgan leksik maʼnolari, otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi, boʻlishli va boʻlishsiz feʼllar, ot, sifat, son va feʼlning gapdagi vazifasi) bilan tanishtiriladi.

4–sinfda soʻz turkumlarining morfologik–sintaktik xususiyatlari haqidagi bilim chuqurlashtiriladi: oʻquvchilar otlarning egalik va kelishiklar bilan oʻzgarishini, sifat va sonning gapdagi vazifasini, kishilik olmoshiari va ularning kelishiklar bilan turlanishini, feʼllarda shaxs–son va zamonni oʻrganadilar.

Soʻz turkumlarini oʻrganishdagi asosiy vazifa oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirish, lugʻatini yangi ot, sifat, son, feʼllar bilan boyitish, oʻquvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan soʻzlarning maʼnosini aniq tushunishiga erishish, bogʻlanishli nutqda u

yoki bu soʻzdan oʻrinli foydalanish malakasini oʻstirish hisoblanadi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun soʻz turkumlarini oʻrganish jarayonida sinonim, antonimlar (atamalar berilmaydi) ustida muntazam ish olib boriladi, oʻquvchilar koʻp maʼnoli soʻzlar, ularning oʻz va koʻchma maʼnoda ishlatilishi bilan tanishtiriladi. Bunda taʼlimni oʻquvchilarning shaxsiy tajribalari, bevosita koʻrganlari, radiodan eshitganlari, kitobdan bilib olganlari bilan bogʻlash muhim ahamiyatga ega. Oʻquvchilarda kuzatish, muhim narsalarni sezish koʻnikmalarini shakllantirish, atrofmuhit haqidagi bilimlarini boyitish bilan bir vaqtda ularning nutqini oʻstirish vazifasi ham amalga oshiriladi.

Soʻzlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirishni bilish. Bu vazifalarning har biri alohida emas, balki bir–biri bilan oʻzaro bogʻliq holda hal etiladi. Shu bilan birga, “Ot” mavzusini oʻrganishning muayyan bosqichida bajarish lozim boʻlgan bir vazifani hal qilishga koʻproq ahamiyat beriladi. Masalan, 1–2–sinflarda soʻz turkumi sifatida otning belgilari (nimani bildirishi, soʻroqlari) oʻrganiladi, 3–sinfda esa otga atama beriladi, birlik va koʻplikda qoʻllanishini oʻzlashtirishga ahamiyat beriladi. 4–sinfda otning egalik qoʻshinichalari bilan qoʻllanishi, kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qoʻshimchalarining yozilishini oʻrganishga eʼtibor qaratiladi. Oʻquvchilarning nutqi va tafakkurini oʻstirish vazifasi esa mavzuni oʻrganishning barcha bosqichlarida hal qilinadi. Grammatik materialni oʻrganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni oʻquvchilar lugʻatini boyitishga, bogʻlanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini oʻstirishga qaratiladi. Otning leksik va grammatik maʼnosi ustida ishlash Soʻz turkumi sifatida ot muayyan leksik maʼnolari va grammatik belgilari bilan ajralib turadi. Barcha otlarning umumiy leksik maʼnosi shaxs va narsani ifodalash hisoblanadi. Ot jonli mavjudotlar (kishi, qush, hayvon, asalari), er va osmonga oid narsalar (quyosh, yulduz, daryo, tog), oʻsimliklar (paxta, beda, gul), voqealar (yigʻin, majlis), tabiat hodisalari (shamol, boʻron, yomgʻir, momaqaldiraq), belgi–xususiyat (ahillik, kuchlilik, samimiyat), harakat–holat (uyqu, sevinch, kurash), oʻrin va vaqt (yoz, bahor, joy) nomlarini bildiradi. Otlarning grammatik belgilari: otlar birlik va koʻplikda qoʻllanadi, egalik qoʻshimchalari bilan oʻzgaradi, kelishiklar bilan turlanadi, gapda koʻproq ega, toʻldiruvchi, aniqllovchi, shuningdek, hoi va kesim vazifasida keladi.

Ot nutqda sifat, son, olmosh, feʼl bilan birika oladi. Otning maʼnolari va grammatik belgilari murakkab, shuning uchun ham ot

haqidagi bilim o'quvchilarda amaliy vazifalami bajarish jarayonida asta shakllantira boriladi. Otni o'rganishda izchillik. Otni o'rganishga tayyorlov bosqichi savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu bosqichda o'quvchilar shaxs–narsalarni va ularning nomi bo'lgan so'zlarni farqlashga o'rganadilar, so'zning leksik ma'nosiga e'tibor ko'proq qaratiladi, ma'nolarini hisobga olgan holda so'zlar (qushlar, meva va sabzavot–lar, kiyimlar va hokazolarni bildirgan otlar)ni guruhlash ko'nikmasi shakllantiriladi. So'zlarni leksik ma'nosi asosida guruhlash mashqlari otlarni taqqoslash, o'xshash tomonlarini aniqlash, umumlashtirish ko'nikmasini o'stiradi. Shunga qaramay, grammatik tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilar so'zning aniq ma'nosini yetarli bilmaydilar, so'zning leksik ma'nosini bilish bilan birgalikda uning grammatik belgilarini ham o'zlashtirish zarur. Keyingi bosqichda otning leksik ma'nolari va grammatik belgilari ustida maxsus ishlanadi (kim? yoki nima? so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs, narsani bildirishi tushuntiriladi). O'quvchilar kim? so'rog'iga javob bo'lgan otlarni nima? so'rog'iga javob bo'lgan otlardan farqlashni, ularni so'roq berish bilan ajratishni o'rganadilar, o'quvchilarda mavhum grammatik tafakkur o'sib boradi, ularda atoqli otlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasi shakllana boradi.

2–sinfda otlarning leksik ma'nosi, atoqli va turdosh otlar (atamasiz) haqidagi bilim chuqurlashtiriladi. “Ot“ tushunchasini shakllantirish uchun shu so'z turkumiga kiradigan otlarni asosiy leksik guruhlarga ajratish, barcha otlarga xos bo'lgan belgilarni, ularning nutqimizdagi o'rnini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda mavzuni o'rganishga bag'ishlangan birinchi darslardayoq shaxs va narsani bildiradigan so'zlar bir tizimga solinadi, kishilarni, buyum, o'simliklar va hayvonlarni, tabiat hodisalarini, voqealarni bildiradigan so'zlar guruhlarga ajratiladi. Shu so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan belgilar aniqlanadi: bu so'zlar shaxs, narsalami bildirib kim? yoki nima ? so'rog'iga javob bo'ladi. Dasturga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarini sifat va boshqa so'z turkumlaridan yasalgan mavhum ma'nodagi (yaxshilik, go'zallik, ishonch, sevinch, o'kinch, qo'rqinch, tayanch kabi) otlar bilan tanishtirish talab etilmaydi. Ammo matnda uchrasa va o'quvchilar qiziqib so'rasalar, otning bolalar o'rgangan belgilari asosida {nima? so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs yoki narsa nomini bildirishi) tushuntiriladi. Otlarning nutqda katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun o'qituvchi o'qish kitobidan matn tanlab, o'quvchilarga matndagi otlarni topishni, so'ngra

matnni shu soʻzlarsiz oʻqishni topshiradi. Oʻquvchilar matndagi otlarni tushirib qoldirib oʻqiganda, matn mazmunini tushunib boʻlmasligini anglaydilar.

Xulosa chiqariladi: ot atrofimizni oʻrab olgan shaxs va narsalarning nomi, bu soʻzlarsiz bir–birimizga oʻz fikrimizni tushuntira olmaymiz. 4–otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi 3–sinfda otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi ustida ishlash jarayonida oʻquvchilarda: 1) birlik va koʻplikda qoʻllangan otlarning maʼnosi va qoʻshimcha orqali farqlash; 2) birlikdagi otdan koʻplik shaklidagi va aksincha, koʻplikdagi otdan birlik sonidagi ot hosil qilish; 3) gapda soʻzlarning bogʻlanishini hisobga olgan holda, otlardan nutqda toʻgʻri foydalana olish koʻnikmalari shakllantiriladi.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi. Buning uchun bir predmetni va shunday bir necha predmetni bildirgan otlar taqqoslanadi: daftar — daftarlar, qalam — qalamlar, nok — noklar kabi. Suhbat asosida daftar soʻzi nechta (bitta) predmetni va daftarlar soʻzi nechta (ikki va undan ortiq) predmetni bildirishi aniqlanadi. Boshqa soʻzlar bilan ham shunday ishlanadi. Oddiygina xulosa chiqariladi va fikrlar umumlashtiriladi: agar otlar bir predmetni bildirsa, birlikda qoʻllanadi, agar ikki va undan ortiq shaxs yoki narsani bildirsa, koʻplikda qoʻllanadi. Koʻplikdagi otni yasash uchun birlikdagi otga –lar qoʻshimchasi qoʻshiladi. Birlikdagi otlar kim? yoki nima? soʻrogʻiga, koʻplikdagi otlar esa kimlar? yoki nimalar? soʻrogʻiga javob boʻladi. Bu sinf oʻquvchilariga faqat birlikda qoʻllanadigan otlar, birlik shaklida qoʻllangan armiya, qoʻshin, xalq kabi otlar koʻplik maʼnosini bildirishi, bunday otlarga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda anglatadigan maʼnosi maxsus tushuntirilmaydi. Agar oʻquvchilar bu haqda savol bersalar, soddagina shaklda tushuntirish mumkin. Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishini kuzatish aslida soʻz shakli ustida ishlashning boshlangʻich bosqichi hisoblanadi. Bunda oʻquvchilar otlarni koʻplik qoʻshimchasi bilan oʻzgartirish, yaʼni otga shakl yasovchi qoʻshimcha qoʻshish bilan soʻzning leksik maʼnosi oʻzgarmasligiga ishonch hosil qiladilar. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida sifat tushunchasini shakllantirish Sifatni oʻrganish tizimi materialni leksik va grammatik tomondan izchillik bilan boyitib, murakkablashtirib borishni koʻzda tutadi.

Oʻquvchilar 1– va 2–sinfda sifatning leksik maʼnosini kuzatadilar, sifatga qanday?, qanaqa? soʻrogʻini berishga oʻrganadilar; 3–sinfda sifat

soʻz turkumi sifatida oʻrganiladi; 4–sinfda ilgari oʻrganilganlar takrorlanib, grammatik materialga bogʻliq holda qip–qizil, yam–yashil kabi orttirma darajadagi (atama aytilmaydi) sifatlarning yozilishi oʻrgatiladi. Ona tili va oʻqish darslarida oʻquvchilar nutqi yangi–yangi sifatlardan boyitiladi, ularga oldindan maʼlum boʻlgan sifatlarning maʼnosiga aniqlik kiritiladi. Sifatni oʻrganish metodikasi uning lingvistik xususiyatlariga asoslanadi. Sifat predmetning belgisi (rangi, hajmi, shakli va koʻrinishi, maza–taʼmi, xarakter–xususiyati, hidi, vazni, oʻrin va paytga munosabati)ni bildiradi. Sifatning leksik maʼnosi uni ot bilan bogʻliq holda oʻrganishni talab qiladi. Sifatni tushunish uchun 1–sinfdan oʻquvchilar eʼtibori sifatning otga bogʻlanishini aniqlashga qaratiladi. Oʻquvchilar predmetning belgisini aytadilar, ularda soʻroq yordamida gapda soʻzlarning bogʻlanishini aniqlash koʻnikmasi oʻstiriladi, yaʼni ular gapdagi sifat va otdan tuzilgan soʻz birikmasini ajratadilar (atama aytilmaydi). Keyingi sinflarda bu bogʻliqlik aniqlashtiriladi.

Shunday qilib, sifatning semantik–grammatik xususiyatlari sifat ustida ishlashni leksik va grammatik (morfologik va sintaktik) yoʻnalishda olib borishni talab etadi. Boshlangʻich sinflarda “Sifat” mavzusi quyidagi izchillikda oʻrganiladi: 1) sifat bilan dastlabki tanishtirish (1–, 2–sinf); 2) sifat haqida tushuncha berish (3–sinf); 3) shu grammatik mavzu bilan bogʻliq holda ayrim sifatlarning yozilishini oʻzlashtirish (4–sinf). Sifatni oʻrganish bosqichlari:

Birinchi bosqich. Sifat bilan dastlabki tanishtirish sifatning leksik maʼnosi va soʻroqlari ustida kuzatish oʻtkazishdan boshlanadi. Predmetning belgilari xilma–xil boʻlib, uni rangi, mazasi, shakli, xil–xususiyatlari tomonidan tavsiflaydi. Shunday ekan sifat tushun–chasini shakllantirish uchun uning maʼnolarini aniqlash talab etiladi. Oʻqituvchi predmetni yoki uning rasmini koʻrsatadi, oʻquvchilar uning belgilarini aytadilar va yozadilar. Masalan, (qanday?) olma — qizil, shirin, yumaloq olma; (qanday?) ip — uzun, koʻk ip. Albatta, suhbat asosida oʻquvchilar olma, ip soʻzlari nima? soʻrogʻiga javob boʻlib, predmet nomini bildirishi, qizil, shirin, yumaloq kabi soʻzlar qanday? soʻrogʻiga javob boʻlib, predmetning belgisi (rangi, mazasi, shakli) ni bildirishini aniqlaydilar.

Oʻqituvchi atrofimizni oʻrab olgan predmetlarning oʻz belgilari borligini, ular bir–biridan shu belgilar bilan farqlanishini yana bir–ikki misol bilan tushuntiradi (Qanday? Daraxt – katta, chiroyli, sershox,

ko‘m–ko‘k daraxt. Qanaqa? Shkaf — oynali, baland shkaf). Xulosa chiqariladi: qanday?, qanaqa ? so‘rog‘iga javob bo‘lgan so‘zlar predmet belgisini bildiradi. O‘quvchilar belgi bildirgan bunday so‘zlarning nutqimizdagi ahamiyatini anglashlari uchun sifat ko‘p uchraydigan matn tanlanib, avval sifatlarini tushirib qoldirib, so‘ngra sifatleri bilan o‘qib beriladi va mazmuni taqqoslab ko‘rsatiladi. Predmetni aniq tasvirlash uchun uning belgisini bildiradigan so‘zlardan foydalanilgani tushuntiriladi. Bu darslarda ko‘rgazma vositalar (predmetlar, predmet rasmlari, sujetli rasmlar) dan keng foydalaniladi. O‘quvchilar qanday?, qanaqa? so‘roqlariga javob bo‘lgan (predmet belgisini bildirgan) so‘zlarni o‘zlashtirishlari uchun mashqning quyidagi turlari samarali hisoblanadi: 1) so‘roq yordamida predmetning belgisini bildirgan so‘zlarni tanlash; 2) aralash berilgan so‘zlardan gap tuzish; 3) matndan kim? yoki nima? so‘rog‘iga javob bo‘lgan so‘zni va unga bog‘langan qanday? va qanaqa? so‘rog‘iga javob bo‘lgan so‘zni tanlab (so‘z birikmasini topib) aytish va yozish; 4) tayanch so‘zlar va rasm asosida gap yoki kichik hikoya tuzish.

Ikkinchi bosqichda asosan ikki vazifa: “Sifat” tushunchasini shakllantirish hamda o‘quvchilar nutqini yangi sifatlar bilan boyitib borish, fikrni aniq ifodalash uchun mazmunga mos sifatlardan nutqda o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini o‘stirish hal qilinadi. “Sifat” tushunchasini shakllantirish o‘quvchilarning “predmet belgisi” degan umumlashtirilgan kategoriyaning o‘zlashtirish darajasiga bevosita bog‘liq. Shu maqsadda rang, maza, shakl, hajm, xil–xususiyat bildiradigan so‘zlar guruhlanadi va shu so‘zlarning xususiyatlari umumlashtiriladi. Sifatning leksik ma‘nosi bilan birga uning xarakterli grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi. Sifatlarining xususiyatlarini umumlashtirish asosida o‘quvchilar uning so‘z turkumi sifatidagi o‘ziga xos ko‘rsatkichlarini ajratadilar: a) predmet belgisini bildiradi, b) qanday? yoki qanaqa? so‘rog‘iga javob bo‘ladi, d) gapda otga bog‘lanib, shu ot bilan so‘z birikmasi hosil qiladi, ikkinchi darajali bo‘lak vazifasida keladi. Bu sinfdan og‘zaki va yozma ijodiy ishlar (maktab bog‘i yoki parkka ekskursiya vaqtida kuzatilgan daraxt, qushlar, hayvonlarni tasvirlab kichik hikoya tuzish kabilar)ga katta o‘rin beriladi.

O‘quvchilarning sifatning leksik ma‘nosi haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirish va predmetni har tomonlama tasvirlash malakasini o‘stirish uchun: 1) berilgan predmetlarning rangi, mazasi, shakli, xususiyatini ifodalaydigan sifatlar tanlash va yozish: Qanday? shaftoli

shirin, suvli, tuksiz shaftoli. Qanday? kitob qalin, qiziqarli kitob; 2) berilgan belgilariga qarab qaysi hayvon ekanini aniqlash: tikanli, kichkina, foydali ... (tipratikan). Ehtiyotkor, ayyor, yovvoyi ... (tulki); 3) predmetlarning belgisiga qarab topishmoqlarning javobini aytish kabi mashqlardan foydalanish mumkin. Sifatning nutqimizdagi, fikrni aniq va tushunarli ifodalashdagi o'rnini puxta o'zlashtirishga erishish uchun ma'nodosh va zid ma'noli sifatlar ustida ishlash, o'qish darslarida sifatning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishini kuzatish maqsadga muvofiq. Sifatni o'rganish jarayonida so'z yasashga oid mashqlarni muntazam o'tkazib borish o'quvchilarda u yoki bu so'z turkumini yasash uchun so'z yasovchi qo'shimchalardan ongli foydalanish malakasini shakllantiradi. Uchinchi bosqichda sifat haqidagi bilimlarni takomillashtirish, og'zaki va yozma nutqda sifatlardan aniq, o'rinli foydalanish ko'nik— masini o'stirish bilan bog'liq holda —roq qo'shimchasi bilan qo'llangan sifatlarni va ko'm—ko'k, yam—yashil kabi sifatlarni to'g'ri yozish malakasi shakllantiriladi. Ish mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi va o'quvchilar nutqini o'stirishga qaratiladi. Nazariy ma'lumotlarga asoslanib: matnda berilgan otlarning belgilarini ifodalaydigan sifatlarni tanlab qo'yish, gapda sifat bog'langan otni (so'z birikmasini) aniqlab yozish; otga mos sifatlar tanlab predmetni tasvirlash, berilgan sifatlar yoki so'z birikmasi bilan gap tuzish kabi mashqlardan foydalaniladi. Mashq materialini tanlashda —roq qo'shimchasi bilan qo'llangan yaxshiroq, aqlliroq kabi, shuningdek, tip—tiniq, sap—sariq kabi sifatlar ko'proq bo'lishiga e'tibor beriladi. O'quvchilarning mustaqilligi osha borgan sayin mashq topshiriqlari ham asta—sekin murakkablashtira boriladi. Shunday qilib, sifatni o'zlashtirishda uni ot bilan o'zaro bog'liq holda o'rganishga asoslaniladi.

Sonni o'rganish tizimi ham son haqidagi materialni leksik va grammatik tomondan sinfdan—sinfga o'tgan sayin boyitib, murakkablashtirib borishni nazarda tutadi. Boshlang'ich ta'limda son uch yo'nalishda o'rganiladi:

1. Sonlarning talaffuzi va ma'nosi ustida ishlash.
2. Sonning grammatik shakllari ustida ishlash.
3. Sonlarning imlosi ustida ishlash. Son boshlang'ich sinflarda quyidagi izchillikda o'rganiladi:

— 2—sinfda nechta?, qancha? so'roqlariga javob bo'lib, shaxs va narsaning sanog'ini, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lib, shaxs va narsaning tartibini bildirishi;

– 3–sinfda „Son–so‘z turkumi“ tushunchasi kiritiladi. O‘quvchilarda son predmetning miqdorini bildirishini otga bog‘lanib kelishi yordamida aniqlash ko‘nikmasi o‘stiriladi. Bularni o‘rganishda sonning leksik xususiyatlariga asoslaniladi. Sonning leksik ma‘nosi uni ot bilan bog‘liq holda o‘rganishni taqozo etadi.

– 4–sinfda sanoq va tartib sonlar, tartib sonlarning harf, rim va arab raqamlari bilan yozilishi, qo‘sh undoshli sonlarning, grammatik shakllangan sonlarning (ikkov, o‘ntacha, beshtadan) imlosi, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr, so‘m, tiyin so‘zlari bilan qo‘llanishi va shu so‘z bilan bitta so‘roqqa javob bo‘lishi o‘rganiladi. O‘quvchilarning sonlarni otga bog‘lanishi, so‘roqlar yordamida sonni o‘zi bog‘langan so‘z bilan ko‘chirish ko‘nikmalari o‘stiriladi. Shunday qilib, sonning leksik–semantik va grammatik xususiyati uni leksik va grammatik aspektda o‘rganishni taqozo etadi.

Son grammatika va imlo o‘qitishdagi suhbat metodida, yarim izlanishli muammoli metodda, analitik (tahlil), sintetik (tarkib), induktiv metodlarda o‘rganiladi. Bu metodlar son yuzasidan beriladigan tushunchalarning mohiyatiga, o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasiga bog‘liq holda tanlanadi. Agar o‘quvchi son haqida ma‘lum darajada bilimga ega bo‘lsa, yarim izlanishli muammoli metod yoki suhbat metodidan; agar bola son haqida umuman tushunchaga ega bo‘lmasa, induktiv va analiz metodlaridan foydalaniladi.

Son – so‘z turkumini o‘rganish bosqichlari “Son” ustida ishlash dastur talabiga ko‘ra 1–sinfdan boshlansa ham, uni o‘rganish jarayoni, metodik jihatdan 4 bosqichga bo‘linadi. “Son” boshlang‘ich ta‘limda elementar nazariy tushunchalar asosida amaliy o‘rganiladi. Lekin 1–bosqichni to‘liq ma‘noda sonni amaliy o‘rganish bosqichi deb nomlaymiz. Chunki bu bosqichda umuman nazariyasiz son ustida ishlanadi va bu 1–sinfning savod o‘rgatish va 1–sinfning 2–yarmiga to‘g‘ri keladi. Bu bosqich sonni o‘rganuvchi keyingi bosqichlarga zamin tayyorlaydi. Ma‘lumki, savod o‘rgatish davrida o‘quvchilar bilan kundalik ishlar, rasmlar, predmetlar, mavzular yuzasidan og‘zaki savol–javoblar o‘tkaziladi. Masalan: “Bugun nechanchi sana? Biz nechanchi asrda yashayapmiz? Bu yil nechanchi yil? Darsga nechta o‘quvchi kelmadi? Bir yil necha faslga bo‘linadi? Yilning birinchi fasli qaysi?” yoki mantiqiy mashqlarni ishlash bilan bog‘liq holda: “Xonadoningizda nechta uy hayvoni bor? Nechta yovvoyi hayvon nomini bilasiz?” kabi. Mavzular bilan bog‘liq holda, “Oila” mavzusida: “Oilangizda nechta

kishi yashaydi? Nechta akangiz (yo ukangiz, yoki opa–singlingiz) bor? Siz oilada nechanchi farzandsiz? Nechanchi yilda tug‘ilgansiz? Hozir nechanchi sinfda o‘qiyapsiz?” yoki O tovushi va O o harfi bilan tanishtirishda: Osmonda nechta oy bor?, Nechta yulduz bor? (Bolani o‘ylashga majbur qiladi), Nechta yulduzning nomini bilasiz?" kabi. 1–sinfning ikkinchi yarmida mashq ishlash paytida “Gapda nechta kim? so‘rog‘iga javob bo‘lgan so‘z bor? Nechta unli bor? Nechta undosh bor? Berilgan so‘z nechta bo‘g‘inga bo‘linadi?" kabi savollarga javob olinadi. Bu bosqichda aralash berilgan so‘zlardan gap tuzdirish, mashq matnidan gaplar sonini, gapda so‘zlar sonini, so‘zdagi bo‘g‘in yoki tovush sonini aniqlatish, ba‘zan tahlilni yozma tarzda bajarish (5ta unli bor, beshta bo‘g‘in bor) kabi mashq turlari qo‘llaniladi. Bunda “Predmet (nomi)ga bog‘lanib kelgan so‘zga so‘roq berib ko‘rchi? U nimani bildiriyapti?” kabi savollardan foydalaniladi.

2–bosqich 2–sinfga to‘g‘ri keladi. Bu bosqichda asosan ikki vazifa bajariladi: 1. Nechta?, qancha? so‘roqlariga javob bo‘lib, shaxs va narsalarning sanog‘ini: nechanchi? so‘rog‘iga javob bo‘lib, shaxs va narsalar tartibini bildirgan so‘zlar haqida elementar nazariy tushunchani shakllantirish. Sonlarga so‘roq bera olish, ularning nimani bildirishini ayta olish, ulardan foydalanib o‘z fikrini aniq ifodalash, mazmunga mos holda sonlarni o‘rinli qo‘llash (o‘nta o‘quvchi, o‘ntacha o‘quvchi kabi) ko‘nikmasini o‘stirish, lug‘atlardan foydalana olish qobiliyatini shakllantirish. Bu bilim va ko‘nikmalar mashqlar bajarish bilan mustahkamlab boriladi. Dastlabki mashqlar tayyor materialdan sonni aniqlashga va izohlashga qaratiladi, keyingi mashqlar esa fikrni va izlanishni talab etadi. Mashqlar muayyan izchillikda bir tizimni tashkil etishi lozim: 1. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarga nechta?, qancha? so‘roqlaridan birini bering, shu so‘z nimani bildirayotganini ayting. 2. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zga so‘roq bering, nimani bildirishini ayting. 3. Sanoq (yoki tartib) bildirgan so‘zlarni nechta?, qancha? so‘roqlari yordamida aniqlang. 4. Sanoq bildirgan so‘zlarni so‘roqlar yordamida aniqlang. 5. Tartib bildirgan sonlarni nechanchi? so‘rog‘i yordamida aniqlang. 6. Nuqtalar o‘rniga so‘roqiarga mos so‘n qo‘yib o‘qing. 7. Rasm asosida (matnni qayta hikoyalash asosida) bog‘lanishli nutq tuzing. Unda sanoq, tartib bildiruvchi so‘zlardan foydalaning. Mashqda qo‘llanilgan sonlarning talaffuzi, imlosi va ma‘nosi ustida ishlanadi. Ko‘rinib turibdiki, mashq shartlari soddadan murakkabga tamoyiliga asoslangan.

3–bosqichda (3–sinf) “Son” tushunchasini shakllantirish hamda o‘quvchilar nutqini yangi sonlar bilan boyitib borish, fikrini aniq ifodalash uchun gap va matn mazmuniga mos sonlar tanlash, ularni o‘rinli qo‘llash ko‘nikmasi o‘stiriladi. “Son” tushunchasini shakllantirish o‘quvchilarning shaxs va narsalarning sanog‘ini, tartibini bildirgan so‘zlar kategoriyalarini o‘zlashtirish sifatiga bog‘liq. O‘quvchilar bilimini yetarli darajaga keltirish maqsadida sonlar ishtirok etgan gaplar asosida kuzatish, aniqlash, guruhlash va umumlashtirish faoliyati ishga solinadi. Masalan: “Ma’rifat xonasiga o‘quvchilar keldilar. Ikkita o‘quvchi 2–sinfda o‘qiydi. 4 ta o‘quvchi 3–sinfda o‘qiydi”. O‘quvchilar o‘qituvchining topshirig‘i asosida ikkita (nechta?), to‘rtta (nechta?) so‘zlari sanoq, ikkinchi, uchinchi (nechanchi?) so‘zlari tartib bildirayotganini aniqlaydilar va ularni guruhlaydilar (sanoq bildiruvchi so‘zlar, tartib bildiruvchi so‘zlar). Shuning ichida mumlashtirish ham amalga oshiriladi. Sonning leksik ma’nolari bilan uning grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi: narsa, shaxs bildirgan so‘zlarga bog‘lanib keladi, tartib bildirgan so‘z –nchi, –inchi qo‘shimchasini oladi va hokazo. “Son — so‘z turkumi” sifatida unga xos bo‘lgan quyidagi xususiyatlar ajratiladi: a) shaxs; b) narsalarning sanog‘ini, tartibini bildiradi va nechta?, qancha?, nechanchi? so‘roqlariga javob bo‘ladi; d) gapda otga bog‘lanib keladi; e) gapda ikkinchi darajali bo‘lak vazifasida keladi. Bu bosqichda og‘zaki va yozma shakldagi ijodiy yozma ishlar (tabiat, yil fasllari, qushlar, hayvonlar, o‘simliklar haqida kichik hikoya tuzish) o‘tkaziladi, o‘quvchilarning sonlardan o‘rinli va savodli foydalanishlariga diqqat qaratiladi. Son bilan shakldosh so‘zlar o‘quvchilarga aniqlatiladi, ma’nosi izohlatiladi: uch–uch, yuz–yuz, qirq–qirq kabi.

4–bosqichda eng asosiy e’tibor sonlarning imlosiga qaratiladi, ya’ni sonlarning har bir qismini alohida yozish (yetti, yigirma etti), chiziqchasiz va chiziqcha bilan yozish (7 o‘quvchi, 7–sinf, X sessiya, 8–dekabr, 1992–yil), qo‘shimcha qo‘shilgandan keyin son o‘zagidagi o‘zgarishlarni yozuvda to‘g‘ri ifodalash (ikki+ov=ikkov, etti+ov=yettov, ikki+ala=ikkala), qo‘sh undoshli sonlarning yozilishi (ikki, etti, sakkiz, o‘ttiz), sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr so‘zlari bilan qo‘llanishi yangi bilim sifatida o‘rgatiladi. Sonning 3–bosqichda o‘rganilgan grammatik xususiyatlari bu bosqichda asosan mustahkamlanadi. Metodik ishlar mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi. Gap yoki matnni o‘rganishda, chiziqchalar o‘rniga mos sonlarni qo‘yib o‘qish, gap tuzishda maqollar, topishmoq; matn tuzishda ertaklardan foydalanish

tavsiya etiladi. Masalan: _____ o‘lchab, _____ kes.
 _____ yigitga _____ qirq hunar oz. _____ ketib,
 _____ qoldi. Bir mayizni _____ bo‘lib yemoq.
 Pak–pakana bo‘yi bor, _____ qavat to‘ni bor va hokazo. Sonlarni
 miqdor bildiruvchi so‘zlar bilan almashtirish: 100 ta — ancha ko‘p, 2 ta
 — kam, oz. Ularni ifodalashdagi farqni aniqlatish: ikki raqam bilan
 yoziladi, kam, oz so‘zlarini raqam bilan yozib bo‘lmaydi. Sonlarning
 imlosiga doir mashqlarda raqamlarni harflar bilan ifodalash (2, 7, 8, 9, 11
 — ikki...: 2+ov, 7+ala, 6+ov; 10 gramm, 100 so‘m, o‘n so‘m...), harflar
 bilan yozilgan sonlarni raqamlar bilan (arab va rim) ifodalash (yetti
 o‘quvchi, beshinchi sinf, ikki ming birinchi yil, o‘n to‘rtinchi yanvar, 5–
 sinf, V sinf, 7 o‘quvchi...) kabi topshiriqlardan foydalaniladi. Mashqlar
 asta–sekin murakkablashtirib boriladi.

Sonlarning ot bilan bog‘lanishi. Boshlang‘ich sinflarda sonni
 o‘rgatish ot bilan bog‘liq holda amalga oshiriladi. Sonning ot bilan
 bog‘lanishi asosida o‘quvchilar ko‘p ma‘lumotlarni ham egallaydilar.
 Sonni o‘rganish yakunida o‘quvchilar quyidagi bilim, ko‘nikma va
 malakalarni egallashlari lozim: 1. Sonning sanoq va tartib ma‘nolarini
 bildirishini. 2. Son nechta?, qancha?, nechanchi? so‘roqlariga javob
 bo‘lishini. 3. Son otga bog‘lanib kelishini. 4. Son gapda ikkinchi darajali
 bo‘lak vazifasida kelishini. 5. Sonlarni imlo jihatdan to‘g‘ri yozishni. 6.
 Og‘zaki va yozma nutqda sonlardan to‘g‘ri va o‘rinli foydalana olishni.
 7. Sonlarga shakldosh so‘zlar topishni. 8. Matndagi sonlarni boshqa
 miqdor bildiruvchi so‘zlar bilan almashtirishni. Har bir grammatik mavzu
 bir necha darsda o‘rganiladi. Shuning o‘ziyiq o‘qituvchilardan har bir
 darsda o‘rganiladigan grammatik material tabiatidan kelib chiqib metod,
 usul va ish tiirlarini belgilab olishni, muayyan darslikdan kelib chiqib,
 darsning texnologik xaritasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Yangi grammatik materialni o‘rganish darsining qurilishi 2–sinfda
 “Sanoq va tartib bildirgan so‘zlar” mavzusi misolida quyidagicha bo‘lishi
 mumkin: II. Yangi grammatik materialni o‘zlashtirishni ta‘minlash,
 o‘quvchilarning oldingi bilimlarini aniqlash. Masalan, sanoq va tartib
 bildirgan so‘zlarni o‘rganish uchun “[Biz qaysi so‘zlarga so‘roq berishni
 o‘rgandik?” (shaxs va narsa, belgi bildirgan so‘zlarga), “Kim?, nima?
 so‘roqlari qaysi so‘zlarga beriladi?” kabi savollardan foydalanish
 mumkin. Sinf xattaxtasiga “Tok ko‘chatlari o‘tqazilgandan keyin uchinchi
 yili hosilga kiradi” gapi yoziladi. O‘quvchilar yuqoridagi savollar asosida
 narsa bildiruvchi so‘zlarni belgilaydilar: Nima? — tok, Nima? —

ko‘chat, Nima? — hosil, Nima? — yil. Bu savol–javob yangi materialni ongli o‘zlashtirishga o‘quvchini tayyorlaydi.

O‘quvchilarga bajariladigan ishlarning maqsadi e‘lon qilinadi: – Biz siz bilan gapdagi so‘zlarga so‘roq berishni va shu so‘zning nimani bildirishini bilib oldik. Biz tahlil qilgan gaplarda ba‘zi so‘zlar qolib ketdi. Bu darsda biz shu so‘zlarga so‘roq berib, nimani bildirishini aniqlaymiz (“uchinchi” so‘zining tagiga chizib ko‘rsatiladi, qolgan so‘zlarni ham keyin o‘rganishlari aytiladi).

Yangi grammatik materialni tushuntirish. Yangi material tanlangan gaplami grammatik tahlil qilish va xulosa chiqarish yo‘li bilan tushuntiriladi. Tushuntirish izchil olib boriladigan ikkita ishdan iborat: a) matn (ichki) tahlili: agar mavzu keng tushuntirishni taqozo etmasa, birinchi misolni tahlil qilish bilanoq xulosa aytib qo‘ya qolinadi. Sanoq va tartib bildirgan so‘zlar xuddi shunga to‘g‘ri keladi. Keng va bir qancha muhim belgilarga ega bo‘lgan grammatik material tushuntirilsa, unda bir nechta misol tahlil qilingach, xulosa chiqariladi (so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar, o‘zakdosh so‘zlar).

Sinf xattaxtasidagi misol yoniga yana gaplar yoziladi: “Ekilgan tokdan yuz kilogrammgacha uzum hosili olinadi”. O‘qituvchi:–Birinchi gapda yil so‘zi orqali uchinchi so‘ziga so‘roq bering (nechanchi yili?). Uchinchi so‘zi qaysi so‘roqqa javob bo‘lyapti? (nechanchi?) Yilning nimasini bildiriyapti? Belgisini bildiriyaptimi? (yo‘q). Bolalar javob berolmaydi. O‘qituvchi sinf xattaxtasiga quyidagi birikmalami yozadi: birinchi yili uchinchi yili ikkinchi yili –Tartib bo‘yicha qaysi oldin turadi? (1) birinchi yili; 2) ikkinchi yili; 3) uchinchi yili) Ko‘rdingizmi, 1–, 2~, 3– yilning, narsaning (predmetning) tartibini bildiriyapti. –Siz nechanchi sinfda o‘qiysiz? (2–sinfda) –Siz qaysi sinf dan keyin turasiz? (1–sinfdan) Bu jarayonda stol ustiga predmetlami qo‘yib, ularning tartibini aniqlatish mumkin. Bu so‘zlar narsalarning tartibini bildirib, nechanchi? so‘rog‘iga javob bo‘ladi, narsa, shaxs bildirgan so‘zlarga bog‘lanib keladi: Strelka bilan ko‘rsatiladi: uchinchi yili ikkinchi yili ikkinchi gap tahlili orqali sanoq bildirayotgan so‘zning so‘roqlari, u bog‘lanib kelayotgan so‘z aniqlanadi: qancha? yuz kilogramm uzum Yuz so‘zi sanoqni bildiriyapti, kilogramm so‘zi bilan birga qancha? so‘rog‘iga javob bo‘lyapti, uzum so‘ziga, ya‘ni narsa bildirgan so‘zga bog‘lanyapti. b) xulosani shakllantirish: xulosa ba‘zan o‘quvchilar tomonidan, ba‘zan o‘qituvchi tomonidan shakllantiriladi. Uzoq muddatli tahlil va tushuntirishdan so‘ng xulosani ta‘rifini ko‘pincha o‘quvchilar

shakllantiradi, yasaydi. Bu mavzuda o'qituvchi quyidagicha xulosa yasaydi: Nechta?, qancha? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar sanoqni, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar tartibni bildiradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Ona tilini o'rgatishning lingvistik asoslari qaysilar?
2. Boshlang'ich ta'limda ona tilini o'rgatishning mazmuni va vazifalari nimalardan iborat.

22-23-MAVZULAR: SO‘Z TURKUMLARINING LEKSIK VA GRAMMATIK MA‘NOSI USTIDA ISHLASH. BOSHLANG‘ICH SINFLARDA SINTAKTIK TUSHUNCHALAR USTIDA ISHLASH. SO‘Z BIRIKMASI VA GAP USTIDA ISHLASH.

REJA:

1. Grammatik tushunchaning mohiyati va uni kichik yoshdagi o‘quvchilar o‘zlashtirishidagi qiyinchiliklar.
2. Otni o‘rganish metodikasi.
3. Boshlang‘ich sinflarda otni o‘rganish tizimi.
4. Sifatni o‘rganish metodikasi.
5. So‘z turkumlarini leksik va grammatik ma‘nosi ustida ishlash.
6. Sonni o‘rganish metodikasi.
7. Olmoshni o‘tish metodikasi.
8. Fe‘lni o‘rganish metodikasi.

Mavzuning maqsadi: so‘z turkumlarining leksik va grammatik ma‘nosi ustida ishlash. boshlang‘ich sinflarda sintaktik tushunchalar ustida ishlash. so‘z birikmasi va gap ustida ishlash.

Tayanch so‘z va iboralari: otning leksik ma‘nosi, otning grammatik ma‘nosi, mustaqil so‘z turkumi, egalik, kelishik, shaxs, bosh kelishik, qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin payt, chiqish kelishigi, turlanish, sifat.

Mavzuning umumiy metodi: Interfaol metodlar: “Keys–stadi” (yoki “O‘quv keyslari”), “Blist–so‘rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta‘lim”. Interfaol ta‘lim strategiyalari. “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig–zag”, “Zinama–zina”, “Muzyorar”, “Rotatsiya”, “Yumaloqlangan qor”. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T–jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?”

Talabalarga qo‘yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;

d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Grammatik tushunchaning mohiyati va uni kichik yoshdagi o'quvchilar o'zlashtirishidagi qiyinchiliklar.

Boshlang'ich sinflar dasturi o'quvchilarni so'z turkumlari mustaqil va yordamchi so'z turkumlariga bo'linishi bilan maxsus tanishtirishni ko'zda tutmaydi, ammo o'qituvchi bolalarni so'z turkumlarining belgilari bilan amaliy tanishtiradi. Masalan, o'quvchilar mustaqil so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, fe'lning gap bo'lagi vazifasida kelishini, bog'lovchi gap bo'lagi bo'lmasligini biladilar.

So'z turkumlarini o'rganishdagi asosiy vazifa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'llar bilan boyitish, o'quvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan so'zlarning ma'nosini aniq tushunishiga erishish, bog'lanishli nutqda u yoki bu so'zdan o'rinli foydalanish malakasini o'stirish hisoblanadi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun so'z turkumlarini o'rganish jarayonida sinonim, antonimlar (terminlar berilmaydi) ustida muntazam ish olib boriladi, o'quvchilar ko'p ma'noli so'zlar, ularning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan tanishtiriladi. Bunda ta'limni o'quvchilarnipg shaxsiy tajribalari, bevosita ko'rganlari, radiodan eshitganlari, kitobdan bilib olganlari bilan bog'lash muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarda kuzatish, muhim narsalarni sezish ko'nikmalarini shakllantirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini boyitish bilan bir vaqtda ularning nutqini o'stirish vazifasi ham amalga oshiriladi.

So'z turkumlari

Ot	Sifat	Son	Olmosh	Fe'l
1. Shaxs, narsa va joy nomini bildiradi	1. Shaxs va narsaning belgisini bildiradi	1. Shaxs, narsaning sanog'i va tartibini bildiradi	1. Kishilik olmoshlari shaxsni bildiradi va ot o'rnida qo'llaniladi	1. Shaxs, narsaning harakatini bildiradi
2. Kim?, nima?, qaer?	2. Qanday? yoki qanaqa?	2. Necha? yoki	2. Kishilik olmoshlari	2. Nima qil-di?, Nima

so‘roqlariga javob bo‘ladi	so‘rog‘iga javob bo‘ladi	nechanchi? so‘rog‘iga javob bo‘ladi	kim? so‘rog‘iga javob bo‘ladi	qiladi?, Nima qilyapti? Nima qilmoqchi kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi
3. Birlik va ko‘plikda qo‘llanadi	3.O‘zgarmay di	3. Asosan o‘zgarmay di	3. Ular birlik va ko‘plikda bo‘ladi	3. Bo‘lishli va bo‘lishsiz shaklda qo‘llanadi
4. Egalik qo‘shimchala ri bilan o‘zgaradi	4. Gapda ikkinchi darajali bo‘lak vazifasida keladi	4. Gapda ikkinchi darajali bo‘lak vazifasida keladi	4. Kishilik olmoshlari kelishik qo‘shimchala ri bilan qo‘llanadi	4. SHaxs–son qo‘shimchala ri bilan tuslanadi
5.Kelishiklar bilan turlanadi	5. Sifatlar yasaladi	5. Sonlar yasalmaydi	5. Ular gapda bosh va ikkinchi darajali bo‘laklar vazifasida keladi	5. Uch zamonni bildiradi
6. Gapda ega yoki ikkinchi darajali bo‘lak vazifasida keladi			6. Olmoshlar yasalmaydi	6. Gapda kesim vazifasida keladi
7. Otlar yasaladi				7. Fe‘llar yasaladi

O‘quvchilarda so‘z turkumlarini bilish ko‘nikmasi ularning belgilari yig‘indisini egallashlari asosida shakllantiriladi. Masalan, *gul*, *guldor*, *gulladi* so‘zlarining qaysi so‘z turkumiga kirishini bilish uchun II sinf o‘quvchisi quyidagicha fikr yuritadi: **nima?** – *gul*, bu so‘z narsani bildiriyapti, ko‘plikda qo‘llanadi – *gullar*, bu ot; *guldor* so‘zi **qanday?**

so‘rog‘iga javob bo‘lyapti, narsaning belgisini bildiriyapti, bu – sifat; *gulladi* so‘zi **nima qildi?** so‘rog‘iga javob bo‘lyapti, narsaning holatini bildiriyapti, bo‘lishsiz shaklda qo‘llanadi – *gullamadi*, bu – fe‘l.

“Ot” mavzusini o‘rganish tizimi maqsadga yo‘naltirilgan jarayon bo‘lib, bunda shu so‘z turkumining umumlashtirilgan ma‘nosi va grammatik belgilari aniq izchillikda, bir–biri bilan ilmiy asoslangan bog‘liqlikda o‘rganiladi, shuningdek, otdan nutqda to‘g‘ri foydalanish va to‘g‘ri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashtira boriladi. Til hodisasi sifatida otning xususiyatlari, uni o‘rganish vazifalari, o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir sinf uchun material hajmi, ularni o‘rganish izchilligi belgilangan.

Boshlang‘ich sinflarda otni o‘rganish vazifalari quyidagilar:

- 1) “ot” haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish;
- 2) *kim?* so‘rog‘iga javob bo‘lgan (shaxs bildirgan) otlardan *nima?* so‘rog‘iga javob bo‘lgan (narsa, hayvon, jonivor va boshqalarni bildirgan) otlarni farqlash ko‘nikmasini hosil qilish;
- 3) kishilarning familiyasi, ismi, otasining ismi, hayvonlarga qo‘yilgan nomlar va geografik nomlarni bosh harf bilan yozish ko‘nikmasini shakllantirish;
- 4) otlarda son (otning birlik va ko‘plikda qo‘llanishi) bilan tanishtirish;
- 5) otlarni egalik qo‘shimchalari bilan to‘g‘ri qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish;
- 6) otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo‘shimchalarining yozilishi haqida malaka hosil qilish;
- 7) o‘quvchilar lug‘atini yangi otlar bilan boyitish va ulardan nutqda aniq, o‘rinli foydalanish malakasini o‘stirish;
- 8) so‘zlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirishni bilish.

Bu vazifalarning har biri alohida emas, balki bir–biri bilan o‘zaro bog‘liq holda hal etiladi. Shu bilan birga, “Ot” mavzusini o‘rganishning muayyan bosqichida bajarish lozim bo‘lgan bir vazifani hal qilishga ko‘proq ahamiyat beriladi. Masalan, I–II sinflarda so‘z turkumi sifatida otning belgilari (nimani bildirishi, so‘roqlari) o‘rganiladi, III sinfda esa otga atama beriladi, birlik va ko‘plikda qo‘llanishini o‘zlashtirishga ahamiyat beriladi. IV sinfda otning egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanishi, kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo‘shimchalarining yozilishini o‘rganishga e‘tibor qaratiladi. O‘quvchilarning nutqi va

tafakkurini o‘stirish vazifasi esa mavzuni o‘rganishning barcha bosqichlarida hal qilinadi. Grammatik materialni o‘rganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni o‘quvchilar lug‘atini boyitishga, bog‘lanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini o‘stirishga qaratiladi.

So‘z turkumi sifatida ot muayyan leksik ma’nolari va grammatik belgilari bilan ajralib turadi. Barcha otlarning umumiy leksik ma’nosi shaxs va narsani ifodalash hisoblanadi. Ot jonli mavjudotlar (*kishi, qush, hayvon, asalari*), er va osmonga oid narsalar (*quyosh, yulduz, daryo, tog‘*), o‘simliklar (*paxta, beda, gul*), voqealar (*yig‘in, majlis*), tabiat hodisalari (*shamol, bo‘ron, yomg‘ir, momaqalldiroq*), belgi–xususiyat (*ahillik, kuchlilik, samimiyat*), harakat–holat (*uyqu, sevinch, kurash*), o‘rin va vaqt (*yoz, bahor, joy*) nomlarini bildiradi.

Otlarning grammatik belgilari: otlar birlik va ko‘plikda qo‘llanadi, egalik qo‘shimchalari bilan o‘zgaradi, kelishiklar bilan turlanadi, gapda ko‘proq ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, shuningdek, hol va kesim vazifasida keladi. Ot nutqda sifat, son, olmosh, fe‘l bilan birika oladi.

Otning ma’nolari va grammatik belgilari xiyla murakkab, shuning uchun ham ot haqidagi bilim o‘quvchilarda amaliy vazifalarni bajarish jarayonida asta shakllantira boriladi.

Otni o‘rganishda izchillik. Otni o‘rganishga tayyorlov bosqichi savod o‘rgatish davriga to‘g‘ri keladi. Bu bosqichda o‘quvchilar shaxs–narsalarni va ularning nomi bo‘lgan so‘zlarni farqlashga o‘rganadilar, so‘zning leksik ma’nosiga e’tibor ko‘proq qaratiladi, ma’nolarini hisobga olgan holda so‘zlar (*qushlar, meva va sabzavotlar, kiyimlar va hokazolarni bildirgan otlar*)ni guruhlash ko‘nikmasi shakllantiriladi. So‘zlarni leksik ma’nosi asosida guruhlash mashqlari otlarni taqqoslash, o‘xshash tomonlarini aniqlash, abstraktlashtirish ko‘nikmasini o‘stiradi. SHunga qaramay, grammatik tushunchani shakllantirish uchun o‘quvchilar so‘zning aniq ma’nosini yetarli bilmaydilar, so‘zning leksik ma’nosini bilish bilan birgalikda uning grammatik belgilarini ham o‘zlashtirish zarur.

Keyingi bosqichda otning leksik ma’nolari va grammatik belgilari ustida maxsus ishlanadi (*kim?* yoki *nima?* so‘rog‘iga javob bo‘lishi, shaxs, narsani bildirishi tushuntiriladi). O‘quvchilar *kim?* so‘rog‘iga javob bo‘lgan so‘zlarni *nima?* so‘rog‘iga javob bo‘lgan otlardan farqlashga o‘rganadilar. Bu bosqichda ular so‘zlarni so‘roq berish bilan farqlashni o‘rganadilar, o‘quvchilarda mavhum grammatik tafakkur o‘sa

boradi, ularda atoqli otlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasi shakllana boradi.

II sinfda otlarning leksik ma'nosi, atoqli va turdosh otlar (atamasiz) haqidagi bilim chuqurlashtiriladi. "Ot" tushunchasini shakllantirish uchun shu so'z turkumiga kiradigan otlarni asosiy leksik guruhlariga ajratish, barcha otlarga xos bo'lgan belgilarni, ularning nutqimizdagi o'rnini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega. SHu maqsadda mavzuni o'rganishga bag'ishlangan birinchi darslardayoq shaxs va narsani bildiradigan so'zlar bir tizimga solinadi, kishilarni, buyum, o'simliklar va hayvonlarni, tabiat hodisalarini, voqealarni bildiradigan so'zlar guruhlariga ajratiladi. SHu so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan belgilar aniqlanadi: bu so'zlar shaxs, narsalarni bildirib *kim?* yoki *nima?* so'rog'iga javob bo'ladi.

Dasturga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarini sifat va boshqa so'z turkumlaridan yasalgan mavhum ma'nodagi (*yaxshilik, go'zallik, ishonch, sevinch, o'kinch, qo'rqinch, tayanch* kabi) otlar bilan tanishtirish talab etilmaydi. Ammo matnda uchrasa va o'quvchilar qiziqib so'rasalar, otning bolalar o'rgangan belgilari asosida (*nima?* so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs yoki narsa nomini bildirishi) tushuntiriladi. Otlarning nutqda katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun o'qituvchi o'qish kitobidan matn tanlab, o'quvchilarga matndagi otlarni topishni, so'ngra matnni shu so'zlarsiz o'qishni topshiradi. O'quvchilar matndagi otlarni tushirib qoldirib o'qiganda, matn mazmunini tushunib bo'lmasligini anglaydilar. Xulosa chiqariladi: ot atrofimizni o'rab olgan shaxs va narsalarning nomi, bu so'zlarsiz bir-birimizga o'z fikrimizni tushuntira olmaymiz.

Otlarda son bilan tanishtirish. 3–sinfda "Otlarda son", ya'ni otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi ustida ishlash jarayonida o'quvchilarda: 1) birlik va ko'plikda qo'llangan otlarning ma'nosi va qo'shimcha orqali farqlash, 2) birlikdagi otdan ko'plik shaklidagi va, aksincha, ko'plikdagi otdan birlik sondagi ot hosil qilish, 3) gapda so'zlarning bog'lanishini hisobga olgan holda, otlardan nutqda to'g'ri foydalana olish ko'nikmalari shakllantiriladi.

Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi. Buning uchun bir predmetni va shunday bir necha predmetni bildirgan otlar taqqoslanadi: *daftar – daftarlar, qalam – qalamlar, nok – noklar* kabi. Suhbat asosida *daftar* so'zi nechta (bitta) predmetni va *daftarlar* so'zi nechta (ikki va undan ortiq) predmetni

bildirishi aniqlanadi. Boshqa soʻzlar bilan ham shunday ishlanadi. Oddiygina xulosa chiqariladi va fikrlar umumlashtiriladi: *agar otlar bir predmetni bildirsa, birlikda qoʻllanadi, agar ikki va undan ortiq shaxs yoki narsani bildirsa, koʻplikda qoʻllanadi. Koʻplikdagi otni yasash uchun birlikdagi otga –lar qoʻshimchasi qoʻshiladi. Birlikdagi otlar kim? yoki nima? soʻrogʻiga, koʻplikdagi otlar esa kimlar? yoki nimalar? soʻrogʻiga javob boʻladi.*

Bu sinf oʻquvchilariga faqat birlikda qoʻllanadigan otlar, birlik shaklida qoʻllangan *armiya, qoʻshin, xalq* kabi otlar koʻplik maʼnosini bildirishi, bunday otlarga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda anglatadigan maʼnosi maxsus tushuntirilmaydi. Agar oʻquvchilar bu haqda savol bersalar, soddagina shaklda tushuntirish mumkin.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishini kuzatish aslida soʻz shakli ustida ishlashning boshlangʻich bosqichi hisoblanadi. Bunda oʻquvchilar otlarni koʻplik qoʻshimchasi bilan oʻzgartirish, yaʼni otga shakl yasovchi qoʻshimcha qoʻshish bilan soʻzning leksik maʼnosi oʻzgarmasligiga ishonch hosil qiladilar.

Demak, boshlangʻich sinflarda ot ustida ishlash maʼlum izchillikda olib boriladi. Otlar boshqa soʻz turkumlari bilan birga qoʻllaniladi. Oʻquvchilar nutqini boyitishda didaktik oʻyinlar dan foydalanish oʻquv–biluv faoliyatini oshirishda yanada yaxshi samara beradi. Boshlangʻich sinflar Ona tili oʻquv dasturida otlarning egalik qoʻshimchalari va kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllanilishiga oid mavzular berilgan. Ularni oʻrganish tizimli ravishda olib boriladi.

Otlarda egalik qoʻshimchalari. Bu mavzu boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun murakkab hisoblanadi, chunki bu mavzu oʻrganilgunga qadar, oʻquvchilar “shaxs” tushunchasi bilan hali tanishtirilmagan, kishilik olmoshlarini hali oʻrganmagan boʻladilar. Oʻquvchilarga egalik qoʻshimchasi shaxs, narsa birlik va koʻplikdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanini bildirishini tushuntirish qiyin. SHularni hisobga olib, oʻquvchilarni otlarda egalik qoʻshimchalari bilan tanishtirishda oʻqituvchi ishni sarlavhadagi “egalik” soʻzining leksik maʼnosini tushuntirishdan boshlashi maqsadga muvofiq: *“egalik” ega boʻlish, qarashlilik, tegishlilik, oidlik maʼnolarini bildiradi, demak, egalik qoʻshimchasi deganda biror narsaga ega boʻlishni, shu narsa tegishli, shu narsaning egasi ekaninn bildiradigan qoʻshimchalar tushuniladi. Otlar egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Otga qoʻshilgan egalik qoʻshimchasi shu ot ifodalagan shaxs, narsaning*

*kimgadir qarashli ekanini, shu narsaning egasi ekanini bildiradi. Misollarni kuzataylik: Kecha o‘qigan **kitobim** juda qiziqarli ekan. Sening kitobing ham qiziqarliymi? Ra‘noning kitobi ham qiziqarli edi. Kitobim, kitobing, kitobi* so‘zlari so‘z tarkibiga ko‘ra tahlil qilinadi va o‘quvchilar *kitob* – o‘zak, –im, –ing, –i qo‘shimcha ekanini aniqlaydilar. O‘qituvchi *kitob* va *kitobim* so‘zlarini taqqoslashni –im qo‘shimchasining ma‘nosi haqida o‘ylab ko‘rishni topshiradi, muammoli vaziyat yaratadi; o‘quvchilar qo‘shimchaning ma‘nosi haqiida fikr yuritadilar, ammo *kitobim* so‘zining ma‘nosiga (*mening kitobim* – kitob meniki) tushunsalar ham, fikrlarini shakllantirib aytib berolmaydilar. O‘qituvchi qisqa tushuntiradi:

– *Tilda uchta shaxs mavjud:*

I shaxs – so‘zlovchi

II shaxs – tinglovchi

III shaxs – o‘zga

Hozir men sizga so‘zlayapman, tushuntiryapman, demak, men – so‘zlovchi, hozir siz meni tinglayapsiz, demak, siz (sen) tinglovchi, hozir tinglashga qatnashmayotganlar ham bor, u (ular) – o‘zga hisoblanadi. Siz otlar birlik va ko‘plik sonda qo‘llanishini bilasiz. Ma‘lumki, biror narsa bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxsga tegishli bo‘lishi mumkin. Mana shu ma‘nolarni, ya‘ni biror shaxs va narsaning birlik yoki ko‘plikdagi uch shaxsdan biriga qarashli ekanini otga qo‘shilgan egalik qo‘shimchalari bildiradi. Masalan, **kitobim** so‘ziga qo‘shilgan –im qo‘shimchasi kitobning I shaxsga taalluqli ekanini, ya‘ni kitobniig egasi I shaxs ekanini bildiradi (–ing, –i qo‘shimchalari ham shunday tushuntiriladi). Kitobimiz so‘zidagi –imiz qo‘shimchasi kitob so‘zlovchi shaxsga, shu bilan birga, ko‘p shaxsga (ko‘p so‘zlovchiga) tegishli ekanini bildiradi (–ingiz, –i qo‘shimchalari ham shunday tushuntiriladi). Qisqa xulosa chiqariladi: otlarga qo‘shilgan mana shunday qo‘shimchalar **egalik qo‘shimchalari** deyiladi. Egalik qo‘shimchalari tegishlilik, egalik ma‘nosini bildiradi.

Egalik qo‘shimchalari otlarga ikki variantda qo‘shiladi. *Akam* va *kitobim*, *akang* va *kitobing*, *akasi* va *kitobi* kabi oxiri unli hamda undosh tovush bilan tugagan otlar so‘z tarkibiga ko‘ra tahlil qilinadi, qo‘shimchalar taqqoslanadi, suhbat asosida xulosa chiqariladi: oxiri unli tovush bilan tugagan otlarga –m, –ng, –si, –miz, –ngiz, –si egalik qo‘shimchalari, oxiri undosh tovushlar bilan tugagan otlarga –im, –ing, –i, –imiz, –ingiz, –i egalik qo‘shimchalari qo‘shiladi. Shundan so‘ng

o'quvchilar "Ona tili" darsligidagi qoidani o'rganadilar, jadvalni tahlil qiladilar.

O'quvchilarga egalik qo'shimchalari haqidagi ko'nikmani shakllantirish uchun matndan egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan otni topish, uni tarkibiga ko'ra tahlil qilib, egalik qo'shimchasining shaxs-sonini aniqlash, matnda berilgan otga tushirib qoldirilgan egalik qo'shimchasini qo'shish, narsa qaysi shaxs yoki shaxslarga qarashli ekanini aytish kabi mashqlardan foydalaniladi.

Egalik qo'shimchasi ustida ishlash bu bilan tugamaydi. Otlarning kelishiklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan ot qaratqich kelishigida kelgan boshqa ot bilan (*kitobning muqovasi, Rahimning kitobi*), kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida esa egalik qo'shimchasi bilan kelgan ot qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bilan bog'lanib, so'z birikmasi hosil qilishi haqida bilim beriladi.

Otlarning turlanishi. Kelishiklar sintaktik kategoriya hisoblanadi. Kelishik otlarning gapda boshqa so'zlar bilan munosabatini ifodalaydi. Demak, kelishiklarni o'rgatishda o'quvchilarning gapda so'zlarning bog'lanishini bilishlari nazarda tutiladi. Kelishiklar ustida ishlashni o'quvchilar gapda ma'no va grammatik tomondan bog'langan so'zlarni (so'z birikmalarini) ajratishga o'rganganlaridan so'ng boshlanadi. Kelishiklar ustida ishlash gapda so'zlarning bog'lanishi ustida ishlash hamdir. Kelishiklarni bilish uchun o'quvchi ot gapda qaysi so'z bilan bog'langanini aniq bilishi kerak. Ot gapda boshqa so'zlar bilan bog'langanda qo'shimchalar bilan o'zgarishi ancha oldindan kuzatib boriladi. Aslida o'quvchilar 1-sinfdayoq, so'z shakllarining o'zgarishi bilan amaliy tanishadilar, ammo ular so'z shakli nimaligini hali bilmaydilar. O'quvchilar keyingi sinfda shakl yasovchi (so'z o'zgartuvchi) qo'shimchalar bilan tanishadilar, bu qo'shimchalar gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qilishini tushunadilar.

4-sinfda ot ustida ishlashning asosiy vazifasi fikr bayon qilishda otning kelishik shakllaridan ongli foydalanish va kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozishga o'rgatish hisoblanadi.

Bu sinfda ot quyidagi izchillikda o'rganiladi:

- 1) otlarning kelishiklar bilan turlanishi haqida tushuncha berish;
- 2) ko'plikdagi otlarning turlanishini o'rgatish;

3) har bir kelishikning xususiyatlarini alohida o'rganish va u bilan bog'liq holda kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqida ko'nikma hosil qilish.

Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi – turlanish haqida tushuncha berish bilan o'quvchilarga kelishik qo'shimchalari gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qilishi, o'zbek tilidagi olti kelishik, ularning nomi, so'roqlari, qo'shimchalari va joylashish tartibi tushuntiriladi.

O'quvchilar turlanish bilan, kelishiklarning mohiyatidan kelib chiqib gapni tahlil qilish jarayonida tanishtiriladi, gapning asosi (ega va kesim) va so'z birikmalari ajratiladi. Ular gapda bir otning boshqa har xil so'zlar bilan shakl yasovchi qo'shimalar (*ning, -ni, -ga, -da, -dan*) yordamida bog'lanishini kuzatadilar, bu qo'shimchalar kelishik qo'shimchalari ekanini, otlarning kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi **turlanish** deyilishini bilib oladilar. Bolalarga kelishiklarning joylashish tartibi, so'roqlari va bosh kelishikdan boshqa kelishiklarning aniq qo'shimchalari mavjudligi darslikda berilgan jadval yordamida tushuntiriladi. Bosh kelishikdagi ot gapda ega vazifasida, boshqa kelishikdagi otlar esa ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishi bilan ham tanishtiriladi.

O'quvchilar o'zlashtirgan grammatik bilimlarini imloni o'zlashtirishda foydalana olishlari uchun ishni bajarishda izchillikka katta ahamiyat beriladi. Bajarilgan ish yozib boriladi: o'quvchilar avval gapda ot bog'langan so'zdan shu otga savol beradilar va savolni qavs ichiga yozadilar; keyin so'roqqa qarab kelishikni aniqlaydilar. Masalan, *o'qidi* (nimani?) – kitobni, tushum kelishigi). Ular buni yaxshi o'zlashtirganlaridan so'ng, mashq tez bajariladi, yozish talab etilmaydi.

Ko'plikdagi otlarnng turlanishini o'rganishda nutqda ko'plikdagi otlardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini takomillashtirish maqsadi ko'zda tutiladi. O'quvchilar suhbat yordamida bosh kelishikdagi otning so'rog'ini va bitta shaxs, narsani bildirishni aytadilar, (nima? – *kitob*, kim? – *o'quvchi*); o'qituvchi agar shu ot ikki va undan ortiq, shaxs yoki narsani bildirsa, qanday so'roqqa javob bo'lishini, qaysi kelishikni bildirishini so'raydi, ular qinalmay javob beradilar (nimalar? – *kitoblar*, kimlar? – *o'quvchilar*). Xulosa chiqariladi: ko'plikdagi otlar bosh kelishikda *nimalar?* yoki *kimlar?* so'rog'iga javob bo'ladi. O'quvchilar otlarning kelishiklar bilan turlanishi jadvalidan foydalanib, shu otlarni

ko‘plikda turlaydilar va ko‘plik qo‘shimchasi doim kelishik qo‘shimchasidan oldin qo‘shilishini, so‘roqlarini bilib oladilar.

Har bir kelishikni alohida o‘rganishning vazifasi kelishikni o‘rganish bilan bog‘liq holda kelishik qo‘shimchalarining yozilishi haqidagi malakani shakllantirish va o‘quvchilarning kelishiklar bilan turlangan otlardan ongli foydalanishlariga erishish hisoblanadi.

Kelishiklarni bilib olish maqsadida so‘roqlardan foydalaniladi. Buning uchun o‘quvchilar, birinchidan, so‘roqni otning yakka o‘ziga emas, balki gapda ot ma’no tomondan bog‘langan so‘zdan shu otga berishni o‘rganishlari, ikkinchidan, kelishiklarning so‘roqlarini yaxshi bilishlari zarur. Kelishiklarni o‘zlashtirishda gapning asosini aniqlagach, gapda o‘zaro bog‘langan so‘zlarni (so‘z birikmalarini) belgilash, ot bog‘langan so‘zni topish, so‘roq berib, qaysi kelishik bilan turlanganini, birlik yoki ko‘plikda qo‘llanganini aniqlash izchilligida ishni uyushtirish maqsadga muvofiq (Masalan, *Alisher Nodirni kinoga taklif qildi*. Gap *Alisher* haqida aytilgan. (Kim?) *Alisher* – ega (bosh kelishikda, birlik); *Alisher* (nima qildi?) – *taklif qildi* – kesim; *taklif qildi* (kimni?) – *Nodirni* (ot, tushum kelishigida, birlik); *taklif qildi* (nimaga? yoki qaerga?) – *kinoga* (ot, jo‘nalish kelishigida, birlik).

Kelishiklarning xususiyatlarini o‘rganishga qulaylik yaratish uchun har bir kelishikni quyidagi umumiy reja asosida o‘rganish maqsadga muvofiq:

1. Kelishikning grammatik ma’nosi.
2. So‘roqlari.
3. Qo‘shimchasi.
4. Gapdagi vazifasi.

Kelishiklarni shu tarzda o‘rganish ularni o‘zaro taqqoslashni engillashtiradi va ongli o‘zlashtirishni ta’minlaydi.

Bir kelishik o‘zining muhim belgilari (ma’nosi, so‘rog‘i, qo‘shimchasi, sintaktik vazifasi) bilan boshqa kelishiklardan farqlanadi. Muayyan bir kelishikdagi otdan ongli foydalanish va kelishik qo‘shimchalarini to‘g‘ri yozish uchun o‘quvchilar kelishiklarning muhim belgilarini puxta o‘zlashtirishi talab etiladi, shuning uchun ham kelishiklarning muhim belgilarini o‘zlashtirib, bir kelishikni ikkinchisidan farqlash ko‘nikmasini shakllantirishga katta o‘rin beriladi.

Bosh kelishikning xususiyatlarini o‘rganish bilan otning kelishik qo‘shimchasi yo‘q holati bosh kelishik ekani, bosh kelishikdagi ot boshqa so‘zni o‘ziga tobe qilishi, *kim?*, *kimlar?*, *nima?*, *nimalar?* so‘roqlariga

javob bo'lishi, gapda ega vazifasida kelishi haqida o'quvchilarda ko'nikma hosil qilinadi; lug'atlarda otlar bosh kelishik shaklida berilishi va bosh shakl hisoblanishi, ba'zan egalik qo'shimchasi olib qo'llanishi bilan tanishtiriladi.

O'quvchilar qaratqich va tushum kelishigini farqlashda qiynaladilar, bir qo'shimcha o'rniga ikkinchisini ishlatadilar. Bu kelishiklarning xususiyatlarini o'rganishda bunday qiyinchilikning oldini olish va o'quvchilarda kelishiklardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini hosil qilish maqsadi ko'zda tutiladi. Bu maqsadga erishish uchun bu ikki kelishikning ma'nosi, so'roqlari, qo'shimchasi va gapdagi vazifasi taqqoslanadi va suhbat asosida xulosa chiqariladi.

Qaratqich kelishigida turlangan ot: 1) qarashlilik ma'nosini bildirib, gapda boshqa otga bog'lanadi, u bog'langan ot egalik qo'shimchasi bilan qo'llanadi (*o'quvchining daftari, gulning bargi* kabi); 2) *kim(lar)ning?*, *nima(lar)ning?*, ba'zan *qaerning?* so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ning* qo'shimchasi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Tushum kelishigida turlangan ot: 1) harakatni o'ziga olgan shaxs, narsa ma'nosini bildiradi, gapda doim fe'lga bog'lanadi (*vazifani bajardim, kitobni o'qidi* kabi); 2) *kim(lar)ni?*, *nima(lar)ni?* ba'zan *qaerni?* so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ni* qo'shimchasi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasini bajaradi.

O'quvchilarning bu ikki kelishik qo'shimchasidan nutqda to'g'ri foydalanish va ularni to'g'ri yozish haqidagi bilimini takomillashtirish uchun gapda otning qaysi so'z bilan bog'langanini aniqlash, so'roqlar o'rniga gapning mazmuniga mos so'zni kelishik bilan turlab qo'yish, tushirib qoldirilgan kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'yib ko'chirish, tanlab ko'chirish mashqlaridan, saylanma va eslatish diktantlaridan ko'proq foydalaniladi.

Boshlangich sinflar dasturiga ko'ra, o'quvchilarni qaratqich va tushum kelishigida otning belgisiz qo'llanishi bilan tanishtirish tavsiya etilmaydi.

O'quvchilar jo'nalish kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, jo'nalish kelishigi qo'shimchasining yozilishi tushuntiriladi: a) oxiri jarangsiz undosh tovush bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-ga* qo'shilganda talaffuzda *-ka* eshitilishi, ammo aslicha yozilishi *sinfga, ishga, SHavkatga* kabi so'zlarni tovush-harf tomonidan tahlil qilish bilan tushuntiriladi; b) o'quvchilar

“*Mehnat etkazar har tilakka*” kabi gapni o‘qib, *tilak* so‘zining o‘zgarishini kuzatadilar; gapdagi *tilakka* bog‘langan so‘zni topadilar va shu so‘zdan otga so‘roq beradilar (*etkazar* (nimaga?) *tilakka*); bu jo‘nalish kelishigining so‘rog‘i ekanini aytadilar; *tilakka* so‘zi so‘z tarkibiga ko‘ra tahlil qilinadi va *tilak* – o‘zak, *–ka* qo‘shimcha ekani aniqlanadi; so‘ng uni tovush–harf jihatidan tahlil qilinib, o‘zakning oxiri *–k* undoshi bilan tugagani, qo‘shimcha ham *k* undoshi bilan boshlanishi aniqlanadi. Suhbat usuli bilan xulosa chiqariladi: jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi oxiri *k* undoshi bilan tugagan otlarga *–ka* shaklida qo‘shiladi. “*Baliq qarmoqqa ilindi*” gapidagi *qarmoqqa* so‘zi ustida ham yuqoridagi kabi ishlanadi. Xulosani o‘qituvchi rahbarligida o‘quvchilarning o‘zlari chiqaradilar: oxiri *q* undoshi bilan tugagan otlarga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi *–qa* shaklida qo‘shiladi.

O‘quvchilar o‘rin–payt kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, kelishik qo‘shimchasi *–da* ning *–ta* bo‘lib eshitilsa ham *–da* shaklida yozilishi tushuntiriladi. Ba’zi o‘quvchilar o‘rin–payt kelishigi o‘rniga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasini ishlatib, xatoga yo‘l qo‘yadilar. Bunday xatoning oldini olish uchun o‘quvchilar bilan fe‘ldan jo‘nalish va o‘rin–payt kelishigida qo‘llangan otga so‘roq berib, so‘z birikmasini topishni ko‘proq mashq qilish va kelishiklarning so‘rog‘i va ma’nosiga qarab farqlashga o‘rgatiladi. Masalan, *bordi* (qaerga?) – maktabga, *bo‘ldi* (qaerda?) – maktabda; *oldim* (kimga?) – ukamga, *ko‘rdim* (kimda?) – ukamda.

O‘quvchilar chiqish kelishigining xususiyatlari bilan ham reja asosida tanishtirilib, ularga kelishik qo‘shimchasining yozilishi tushuntiriladi.

Kelishiklar haqidagi malakani shakllantirish ustida ishlashning samaraliligini ta’minlaydigan shartlar, birinchidan, maqsadga muvofiq mashq, tanlash, mashq materialini asta murakkablashtirib borish bilan o‘quvchilarning mustaqqlligini oshirish, ikkinchidan, imloni grammatik bilimni takomillashtirib borish va o‘quvchilarning nutqini o‘stirish bilan bog‘lab o‘rgatishdir.

Shunday qilib, boshlang‘ich sinflarda ot yaxlit holda o‘rganiladi va uni o‘rganish o‘quvchilar shu so‘z turkumining belgilarini, vazifasini o‘zlashtirishiga, shuningdek, ularda kelishik qo‘shimchalarini to‘g‘ri yozish ko‘nikmasini shakllantirishga qaratiladi.

Sifatni o‘rganish tizimi materialni leksik va grammatik tomondan izchillik bilan boyitib, murakkablashtirib borishni ko‘zda tutadi.

O'quvchilar I va II sinfda sifatning leksik ma'nosini kuzatadilar, sifatga *qanday?*, *qanaqa?* so'rog'ini berishga o'rganadilar; III sinfda sifat so'z turkumi sifatida o'rganiladi; IV sinfda ilgari o'rganilganlar takrorlanib, grammatik materialga bog'liq holda *qip-qizil*, *yam-yashil* kabi orttirma darajadagi (atama aytilmaydi) sifatlarning yozilishi o'rgatiladi. Ona tili va o'qish darslarida o'quvchilar nutqi yangi–yangi sifatlar bilan boyitiladi, ularga oldindan ma'lum bo'lgan sifatlarning ma'nosiga aniqlik kiritiladi.

Sifatni o'rganish metodikasi uning lingvistik xususiyatlariga asoslanadi. Sifat predmetning belgisi (rangi, hajmi, shakli va ko'rinishi, maza–ta'mi, xarakter–xususiyati, hidi, vazni, o'rin va paytga munosabati)ni bildiradi. Sifatning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni talab qiladi. Sifatni tushunish uchun I sinfdanoq o'quvchilar e'tibori sifatning otga bog'lanishini aniqlashga qaratiladi. O'quvchilar predmetning belgisini aytadilar, ularda so'roq yordamida gapda so'zlarning bog'lanishini aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi, ya'ni ular gapdagi sifat va otdan tuzilgan so'z birikmasini ajratadilar (atama aytilmaydi). Keyingi sinflarda bu bog'liqlik aniqlashtiriladi. Shunday qilib, sifatning semantik–grammatik xususiyatlari sifat ustida ishlashni leksik va grammatik (morfologik va sintaktik) ravishda olib borishni talab etadi.

Boshlang'ich sinflarda “Sifat” mavzusi quyidagi izchillikda o'rganiladi: 1) sifat bilan dastlabki tanishtirish (I, II sinf); 2) sifat haqida tushuncha berish (III sinf); 3) shu grammatik mavzu bilan bog'liq holda ayrim sifatlarning yozilishini o'zlashtirish (IV sinf).

Sifat bilan (atamasiz) dastlabki tanishtirish (**birinchi bosqich**) sifatning leksik ma'nosi va so'roqlari ustida kuzatish o'tkazishdan boshlanadi. Predmetning belgilari xilma–xil bo'lib, uni rangi, mazasi, shakli, xil–xususiyatlari tomonidan tavsiflaydi. Shunday ekan, sifat tushunchasini shakllantirish uchun uning ma'nolarini aniqlash talab etiladi. O'qituvchi predmetni yoki uning rasmini ko'rsatadi, o'quvchilar uning belgilarini aytadilar va yozadilar. Masalan, (*qanday?*) olma – *qizil*, *shirin*, *yumaloq olma*; (*qanday?*) ip – *uzun*, *ko'k ip*. Albatta, suhbat asosida o'quvchilar olma, ip so'zlari *nima?* so'rog'iga javob bo'lib, predmet nomini bildirishi, *qizil*, *shirin*, *yumaloq* kabi so'zlar *qanday?* so'rog'iga javob bo'lib, predmetning belgisi (rangi, mazasi, shakli)ni bildirishini aniqlaydilar. O'qituvchi atrofimizni o'rab olgan predmetlarning o'z belgilari borligini, ular bir–biridan shu belgilar bilan

farqlanishini yana bir–ikki misol bilan tushuntiradi (*Qanday* daraxt? – *Katta, chiroyli, sershox, ko‘m–ko‘k daraxt. Qanaqa* shkaf? – *Oynali, baland shkaf*). Xulosa chiqariladi: *qanday?*, *qanaqa?* so‘roqlariga javob bo‘lgan so‘zlar predmet belgisini bildiradi.

O‘quvchilar belgi bildirgan bunday so‘zlarning nutqimizdagi ahamiyatini anglashlari uchun sifat ko‘p uchraydigan matn tanlanib, avval sifatlarini tushirib qoldirib, so‘ngra sifatleri bilan o‘qib beriladi va mazmuni taqqoslab ko‘rsatiladi. Predmetni aniq tasvirlash uchun uning belgisini bildiradigan so‘zlardan foydalanilgani tushuntiriladi. Bu darslarda ko‘rgazma vositalar (predmetlar, predmet rasmlari, syujetli rasmlar)dan keng foydalaniladi. O‘quvchilar *qanday?*, *qanaqa?* so‘roqlariga javob bo‘lgan (predmet belgisini bildirgan) so‘zlarni o‘zlashtirishlari uchun mashqning quyidagi turlari samarali hisoblanadi: 1) so‘roq yordamida predmetning belgisini bildirgan so‘zlarni tanlash; 2) aralash berilgan so‘zlardan gap tuzish; 3) matndan *kim?* yoki *nima?* so‘rog‘iga javob bo‘lgan so‘zni va unga bog‘langan *qanday?* va *qanaqa?* so‘rog‘iga javob bo‘lgan so‘zni tanlab (so‘z birikmasini topib) aytish va yozish; 4) tayanch so‘zlar va rasm asosida gap yoki kichik hikoya tuzish.

Ikkinchi bosqichda asosan ikki vazifa: “sifat” tushunchasini shakllantirish hamda o‘quvchilar nutqini yangi sifatlar bilan boyitib borish, fikrni aniq ifodalash uchun mazmunga mos sifatlardan nutqda o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini o‘stirish hal qilinadi.

“Sifat” tushunchasini shakllantirish o‘quvchilarning “predmet belgisi” degan umumlashtirilgan kategoriyani o‘zlashtirish darajasiga bevosita bog‘liq. Shu maqsadda rang, maza, shakl–hajm, xil–xususiyat bildiradigan so‘zlar guruhlanadi va shu so‘zlarning xususiyatlari umumlashtiriladi. Sifatning leksik ma‘nosi bilan birga uning xarakterli grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi. Sifatlarning xususiyatlarini umumlashtirish asosida o‘quvchilar uning so‘z turkumi sifatidagi o‘ziga xos ko‘rsatkichlarini ajratadilar: a) predmet belgisini bildiradi, b) *qanday?* yoki *qanaqa?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi, d) gapda otga bog‘lanib, shu ot bilan so‘z birikmasi hosil qiladi, ikkinchi darajali bo‘lak vazifasida keladi. Bu sinfda og‘zaki va yozma ijodiy ishlar (maktab bog‘i yoki parkka ekskursiya vaqtida kuzatilgan daraxt, qushlar, hayvonlarni tasvirlab kichik hikoya tuzish kabilar)ga katta o‘rin beriladi.

O‘quvchilarning sifatning leksik ma‘nosi haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirish va predmetni har tomonlama tasvirlash malakasini o‘stirish uchun: 1) berilgan predmetlarning rangi, mazasi, shakli,

xususiyatini ifodalaydigan sifatlar tanlash va yozish: *Qanday* shaftoli? *shirin, suvli, tuksiz shaftoli*. *Qanday* kitob? *Qalin, qizil kitob*; 2) berilgan belgilariga qarab qaysi hayvon ekanini aniqlash: *Tikanli, kichkina, foydali* ... (tipratikan). *Ehtiyotkor, ayyor, yovvoyi* .(tulki); 3) predmetlarning belgisiga qarab topishmoqlarning javobini ayting kabi mashqlardan foydalanish mumkin.

Sifatning nutqimizdagi, fikrni aniq va tushunarli ifolashdagi o‘rnini puxta o‘zlashtirishga erishish uchun ma’nodosh va zid ma’noli sifatlar ustida ishlash, o‘qish darslarida sifatning o‘z va ko‘chma ma’noda ishlatilishini kuzatish maqsadga muvofiq. Sifatni o‘rganish jarayonida so‘z yasashga oid mashqlarni muntazam o‘tkazib borish o‘quvchilarda u yoki bu so‘z turkumini yasash uchun so‘z yasovchi qo‘shimchalardan ongli foydalanish malakasini shakllantiradi.

Uchinchi bosqichda sifat haqidagi bilimlarni takomillashtirish, og‘zaki va

yoзма nutqda sifatlardan aniq, o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini o‘stirish bilan bog‘liq holda *–roq* qo‘shimchasi bilan qo‘llangan sifatlarni va *ko‘m–ko‘k, yam–yashil* kabi sifatlarni to‘g‘ri yozish malakasi shakllantiriladi. Ish mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi va o‘quvchilar nutqini o‘stirishga qaratiladi.

Nazariy ma’lumotlarga asoslanib: matnda berilgan otlarning belgilarini ifodalaydigan sifatlarni tanlab qo‘yish, gapda sifat bog‘langan otni (so‘z birikmasini) aniqlab yozish; otga mos sifatlar tanlab predmetni tasvirlash, berilgan sifatlar yoki so‘z birikmasi bilan gap tuzish kabi mashqlardan foydalaniladi. Mashq materialini tanlashda *–roq* qo‘shimchasi bilan qo‘llangan *yaxshiroq, aqlliroq* kabi, shuningdek, *tip–tiniq, sap–sariq* kabi sifatlar ko‘proq bo‘lishiga e’tibor beriladi. O‘quvchilarning mustaqilligi osha borgan sayin, mashq topshiriqlari ham asta–sekin murakkablashtira boriladi. Shunday qilib, sifatni o‘zlashtirishda uni ot bilan o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishga asoslaniladi.

Didaktik o‘yinlar vositasida son va olmoshni o‘rgatish yo‘llari

“Son”ni o‘rganish tizimi ham son haqidagi materialni leksik va grammatik tomondan sinfdan–sinfga o‘tgan sayin boyitib, murakkablashtirib borishni nazarda tutadi.

Boshlang‘ich ta’limda son uch yo‘nalishda o‘rganiladi:

1. Sonlarning talaffuzi va ma’nosi ustida ishlash.
2. Sonning grammatik shakllari ustida ishlash.
3. Sonlarning imlosi ustida ishlash.

Son boshlang'ich sinflarda quyidagi izchillikda o'rganiladi:

— 2–sinfdan nechta?, qancha? so'roqlariga javob bo'lib, shaxs va narsaning sanog'ini, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lib, shaxs va narsaning tartibini bildirishi;

— 3–sinfdan „Son — so'z turkumi“ tushunchasi kiritiladi. O'quvchilarda son predmetning miqdorini bildirishini otga bog'lanib kelishi yordamida aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi. Bularni o'rganishda sonning leksik xususiyatlariga asoslaniladi. Sonning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi.

— 4–sinfdan sanoq va tartib sonlar, tartib sonlarning harf, rim va arab raqamlari bilan yozilishi, qo'sh undoshli sonlarning, grammatik shakllangan sonlarning (ikkov, o'ntacha, beshtadan) imlosi, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr, so'm, tiyin so'zlari bilan qo'llanishi va shu so'z bilan bitta so'roqqa javob bo'lishi o'rganiladi. O'quvchilarning sonlarni otga bog'lanishi, so'roqlar yordamida sonni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirish ko'nikmalari o'stiriladi. Shunday qilib, sonning leksik–semantik va grammatik xususiyati uni leksik va grammatik aspektda o'rganishni taqozo etadi.

Son grammatika va imlo o'qitishdagi suhbat metodida, yarim izlanishli muammoli metodda, analitik (tahlil), sintetik (tarkib), induktiv metodlarda o'rganiladi. Bu metodlar son yuzasidan beriladigan tushunchalarning mohiyatiga, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga bog'liq holda tanlanadi. Agar o'quvchi son haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lsa, yarim izlanishli muammoli metod yoki suhbat metodidan; agar bola son haqida umuman tushunchaga ega bo'lmasa, induktiv va analiz metodlaridan foydalaniladi.

“Son” ustida ishlash dastur talabiga ko'ra 1–sinfdan boshlansa ham, uni o'rganish jarayoni, metodik jihatdan 4 bosqichga bo'linadi.

“Son” boshlang'ich ta'limda elementar nazariy tushunchalar asosida amaliy o'rganiladi. Lekin 1–bosqichni to'liq ma'noda sonni amaliy o'rganish bosqichi deb nomlaymiz. Chunki bu bosqichda umuman nazariyasiz son ustida ishlanadi va bu 1–sinfning savod o'rgatish va 1–sinfning 2–yarmiga to'g'ri keladi. Bu bosqich sonni o'rganuvchi keyingi bosqichlarga zamin tayyorlaydi.

Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilan kundalik ishlar, rasmlar, predmetlar, mavzular yuzasidan og'zaki savol–javoblar o'tkaziladi. Masalan: „Bugun nechanchi sana? Biz nechanchi asrda yashayapmiz? Bu yil nechanchi yil? Darsga nechta o'quvchi kelmadi?“

Bir yil necha faslga bo‘linadi? Yilning birinchi fasli qaysi? ” yoki mantiqiy mashqlar ishlash bilan bog‘liq holda: „Xonadoningizda nechta uy hayvoni bor? Nechta yovvoyi hayvon nomini bilasiz? „ kabi.

Mavzular bilan bog‘liq holda, „Oila” mavzusida: „Oilangizda nechta kishi yashaydi? Nechta akangiz (yo ukangiz, yoki opa–singlingiz) bor? Siz oilada nechanchi farzandsiz? Nechanchi yilda tug‘ilgansiz? Hozir nechanchi sinfda o‘qiyapsiz? ” yoki O tovushi va O o harfi bilan tanishtirishda: Osmonda nechta oy bor?, Nechta yulduz bor? (Bolani o‘ylashga majbur qiladi), Nechta yulduzning nomini bilasiz? ” kabi. 1–sinfning ikkinchi yarmida mashq ishlash paytida „Gapda nechta kim? so‘rog‘iga javob bo‘lgan so‘z bor? Nechta unli bor? Nechta undosh bor? Berilgan so‘z nechta bo‘g‘inga bo‘linadi? ” kabi savollarga javob olinadi.

Bu bosqichda aralash berilgan so‘zlardan gap tuzdirish, mashq matnidan gaplar sonini, gapda so‘zlar sonini, so‘zdagi bo‘g‘in yoki tovush sonini aniqlatish, ba‘zan tahlilni yozma tarzda bajarish (5ta unli bor, beshta bo‘g‘in bor) kabi mashq turlari qo‘llaniladi. Bunda „Predmet (nomi)ga bog‘lanib kelgan so‘zga so‘roq berib ko‘r–chi? U nimani bildiriyapti?” kabi savollardan foydalaniladi.

2–bosqich 2–sinfga to‘g‘ri keladi. Bu bosqichda asosan ikki vazifa bajariladi:

1. Nechta?, qancha? so‘roqlariga javob bo‘lib, shaxs va narsalarning sanog‘ini: nechanchi? so‘rog‘iga javob bo‘lib, shaxs va narsalar tartibini bildirgan so‘zlar haqida elementar nazariy tushunchani shakllantirish;

2. Sonlarga so‘roq bera olish, ularning nimani bildirishini ayta olish, ulardan foydalanib o‘z fikrini aniq ifodalash. mazmunga mos holda sonlarni o‘rinli qo‘llash (o‘nta o‘quvchi, o‘ntacha o‘quvchi kabi) ko‘nikmasini o‘stirish, lug‘atlardan foydalana olish qobiliyatini shakllantirish.

Bu bilim va ko‘nikmalar mashqlar bajarish bilan mustahkamlab boriladi. Dastlabki mashqlar tayyor materialdan sonni aniqlashga izohlashga qaratiladi, keyingi mashqlar esa fikrni va izlanishni talab etadi. Mashqlar muayyan izchillikda bir tizimni tashkil etishi lozim:

1. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarga nechta?, qancha? so‘roqlaridan birini bering, shu so‘z nimani bildirayotganini ayting.

2. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zga so‘roq bering, nimani bildirishini ayting.

3. Sanoq (yoki tartib) bildirgan so‘zlarni nechta?, qancha? so‘roqlari yordamida aniqlang.

4. Sanoq bildirgan soʻzlarni soʻroqlar yordamida aniqlang.
5. Tartib bildirgan sonlarni nechanchi? soʻrogʻi yordamida aniqlang.
6. Nuqtalar oʻrniga soʻroqlarga mos soʻn qoʻyib oʻqing.

7. Rasm asosida (matnni qayta hikoyalash asosida) bogʻlanishli nutq tuzing. Unda sanoq, tartib bildiruvchi soʻzlardan foydalaning. Mashqda qoʻllanilgan sonlarning talaffuzi, imlosi va maʼnosi ustida ishlanadi. Koʻrinib turibdiki, mashq shartlari soddadan murakkabga tamoyiliga asoslangan.

3–bosqichda (3–sinf) „Son“ tushunchasini shakllantirish hamda oʻquvchilar nutqini yangi sonlar bilan boyitib borish, fikrini aniq ifodalash uchun gap va matn mazmuniga mos sonlar tanlash, ularni oʻrinli qoʻllash koʻnikmasi oʻstiriladi.

„Son“ tushunchasini shakllantirish oʻquvchilarning shaxs va narsalarning sanogʻini, tartibini bildirgan soʻzlar kategoriyalarini oʻzlashtirish sifatiga bogʻliq.

Oʻquvchilar bilimni yetarli darajaga keltirish maqsadida sonlar ishtirok etgan gaplar asosida kuzatish, aniqlash, guruhlash va umumlashtirish faoliyati ishga solinadi. Masalan: „Maʼrifat xonasiga oʻquvchilar keldilar. Ikkita oʻquvchi 2–sinfda oʻqiydi. 4 ta oʻquvchi 3–sinfda oʻqiydi“.

Oʻquvchilar oʻqituvchining topshirigʻi asosida ikkita (nechta?), toʻrtta (nechta?) soʻzlari sanoq, ikkinchi, uchinchi (nechanchi?) soʻzlari tartib bildirayotganini aniqlaydilar va ularni guruhlaydilar (sanoq bildiruvchi soʻzlar, tartib bildiruvchi soʻzlar). Shuning ichida umumlashtirish ham amalga oshiriladi. Sonning leksik maʼnolari bilan uning grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi: narsa, shaxs

bildirgan soʻzlarga bogʻlanib–keladi, tartib bildirgan soʻz –nchi, –inchi qoʻshimchasini oladi va hokazo.

„Son — soʻz turkumi“ sifatida unga xos boʻlgan quyidagi xususiyatlar ajratiladi:

- a) shaxs;
- b) narsalarning sanogʻini, tartibini bildiradi va nechta?, qancha?, nechanchi?soʻroqlariga javob beradi;
- d) gapda otga bogʻlanib keladi;
- e) gapda ikkinchi darajali boʻlak vazifasida keladi.

Bu bosqichda ogʻzaki va yozma shakldagi ijodiy yozma ishlar (tabiat, yil fasllari, qushlar, hayvonlar, oʻsimliklar haqida kichik hikoya tuzish) oʻtkaziladi, oʻquvchilarning sonlardan oʻrinli va savodli

foydalanishlariga diqqat qaratiladi. Son bilan shakldosh soʻzlar oʻquvchilarga aniqlatiladi, maʼnosi izohlatiladi: uch–uch, yuz–yuz, qirq–qirq kabi.

4–bosqichda eng asosiy eʼtibor sonlarning imlosiga qaratiladi, yaʼni sonlarning har bir qismini alohida yozish (yetti, yigirma etti), chiziqchasiz va chiziqcha bilan yozish (7 oʻquvchi, 7–sinf, X sessiya, 8–dekabr, 1992–yil), qoʻshimcha qoʻshilgandan keyin son oʻzagidagi oʻzgarishlarni yozuvda toʻgʻri ifodalash (ikki+ov—ikkov, etti+ov=yettov, ikki+ala=ikkala), qoʻsh undoshli sonlarning yozilishi (ikki, etti, sakkiz, oʻttiz, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr soʻzlari bilan qoʻllanishi yangi bilim sifatida oʻrgatiladi. Sonning 3–bosqichda oʻrganilgan grammatik xususiyatlari bu bosqichda asosan mustahkamlanadi.

Boshlangʻich sinflarda olmosh soʻz turkumining oʻrganish tizimi.

Boshlangich taʼlimda faqat **kishilik olmoshlari** oʻrganiladi. 4–sinfda kishilik olmoshlari haqidagi dastlabki umumiy tushuncha beriladi; ularning kelishik qoʻshimchalari bilan turlanishi va imlosi oʻrgatiladi.

Kishilik olmoshlari bilan oʻquvchilarni tanishtirishda predmetning nomlamasligi, ular faqat koʻrsatish uchun xizmat qilishi bilan tanishtiriladi. Boshlangich sinfda kishilik olmoshlarini ot bilan almashinib qoʻllanishiga alohida toʻxtalinmaydi. Chunki men, sen olmoshlari hech qachon ot bilan almashinib qoʻllanmaydi: men oʻqiyapman, sen oʻqiyapsan deyish mumkin, lekin Salima chiqyapman, Salima oʻqiyapsan, qiz tikiyapman tarzida qoʻllanmaydi. Lekin III shaxs kishilik olmoshi ot bilan almashinib qoʻllanadi: qiz tikiyapti — u tikiyapti. Oʻqituvchi kishilik olmoshlari bilan tanishtirayotganda shunga diqqat qaratish lozim. Kishilik olmoshi haqidagi dastlabki maʼlumot badiiy asardan keltirilgan ogzaki nutqqa doir misollarni kuzatish va tahlil qilish orqali beriladi.

Kishilik olmoshlarini oʻrgatish jarayonida oʻquvchilarga quyidagi bilim va koʻnikmalar hosil qilinadi; men, sen, u, biz, siz, ular kishilik olmoshlari, ular kim soʻrogʻiga javob boʻladi; kishilik olmoshlari soʻz turkumi; kishilik olmoshlari 3 ta shaxsni birlik va koʻplikda ifodalaydi; ular kelishiklar bilan turlanadi; –ni, –ning qoʻshimchalari men, sen olmoshiga qoʻshilganda oʻzakdagi n tushib qoladi; u olmoshiga –ga, –da, –dan qoʻshimchalari qoʻshilsa bir n tovushi orttiriladi kabi bilimlar; olmoshlarni nutqda toʻgʻri va oʻrinli qoʻllash, ularni kelishikli holatda

to'g'ri yozish, so'roqlar yordamida aniqlash va farqlash ko'nikmalari hosil qilinadi.

Olmosh so'z turkumi suhbat, yarim izlanishli muammoli metod, induktiv metodlarda tushuntiriladi. Bu metodlarning qaysi birida tushuntirilsa, shunga mos usul va ish turlari tanlanadi. O'quvchilar olmoshlarning kelishik bilan qo'llanishini xali o'rganmagani uchun dastlabki tanishtirishda bosh kelishikdagi olmoshlar qatnashgan gap tanlanadi.

Kishilik olmoshlarini o'rgatish uchun quyidagi misollar asosida suhbat o'tkazish mumkin:

Men o'rtoqlarim bilan suhbatlashdim.

Sen kelsang, men shu yerdaman, deb qo'y...

U kela qolsa, gaplarimni aytsam!

Birinchi gap o'qitiladi.

- Bu gap kimga tegishli? (Yayraga)

- Kim suhbatlashdi? (Yayra)

- Men so'zi o'rniga Yayra so'zini qo'yib aytish mumkinmi? (Yo'q. Bolalar qo'yib o'qib ko'radi va ishonch hosil qiladi). harakatni kim bajaryapti? (Men). Men so'zi qaysi so'roqqa javob bo'ladi? (Kim?) U gapda qaysi bo'lak vazifasida kelyapti? (Ega). Ikkinchi gap o'qitiladi:

- Bu gapni kim aytyapti? (Yayra) U kimga murojaat qilyapti? (O'rtog'iga) Qaysi so'z o'rtogi so'zini bildiriyapti? (Sen) Sen so'zi qachon qo'llanar ekan? (Biror murojaat qilganda qo'llanadi). Sen qaysi so'roqqa javob bo'ladi? (Kim?) U qaysi gap bo'lagi vazifasida kelyapti? (Ega)

Uchinchi gap yuzasidan taxminan quyidagicha savollar beriladi: – Bu gap kimga tegishli? (Bolaga) Bu predmetning nomi aytilyaptimi? (Yo'q.) Bola so'zi o'rnida qaysi so'z kelyapti? (U) Bu so'z qachon qo'llanar ekan? (Fikr biror shaxs haqida (kim haqida) borsa qo'llanadi) Demak, bu gapda shaxs nomi qo'llanmayapti, uni ko'rsatuvchi so'z qo'llanyapti. Shundan so'ng suhbat quyidagicha umumashtiriladi: Predmetni nomlamay uni ko'rsatayotgan so'zlarni sanang (Men, sen, u) Ular qanday so'roqqa javob bo'lyapti? (Kim?) U qaysi gap bo'lagi vazifasida kelyapti? (Ega) O'quvchilar javobiga aniqlik kiritiladi: Men, sen, u – so'z turkumi. Bu so'z turkumining nomi olmosh deb yuritiladi. Men, sen, u — kishilik olmoshlari. Men — I shaxsni, sen — II shaxsni, u – III shaxsni ko'rsatadi. Shundan so'ng biz, siz, ular olmoshlari yuzasidan suhbat o'tkaziladi. Kishilik olmoshlarining birlik va ko'pligi taqqoslash orqali tushuntiriladi va qachon men, sen, u, qachon biz, siz, ular

ishlatilishi ustida ishlanadi. Egalik qo'shimchalari ifodalaydigan 3 ta shaxs: so'zlovchi (men), tinglovchi (sen), o'zga (u) eslatiladi va u kishilik olmoshlari bilan bog'lanadi. Olmoshning gapda ega vazifasida kelishi aytiladi.

Kishilik olmoshlarining ko'pligini tushuntirishda «Biz vatan haqida ko'p maqollar bilamiz? Siz ham shunday maqollardan bilasizmi? Tarzidagi gaplardan foydalanish mumkin. O'quvchilarning kishilik olmoshlari yuzasidan olgan tushunchalari bir necha dars davomida mustahkamlanadi. Bunda kishilik olmoshlariga so'roq berish, qaysi so'roqlarga javob bo'layotganini aniqlash, matndan kishilik olmoshlarini topish, ularni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirish, kishilik olmoshlari ishtirokida gap tuzish, ularni gapda qanday bo'lak bo'lib kelayotganini aniqlash, kishilik olmoshlarining shaxs–sonini aytish, berilgan fe'llarga mos kishilik olmoshlarini tanlash va gap tuzish (Onamga yordam berdim. onangga yordam berdingmi? Onasiga yordam berdimi?) kabi topshiriqli mashqlar bajariladi. Ayrim matnlar shaxsini o'zgartirib ijodiy qayta hikoyalaniadi. Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishini o'rgatish muhimdir.

Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishini matndan oldin shu mavzuni o'quvchilar ongli o'zlashtirishlari uchun doskaga kelishiklarga doir jadval osib qo'yiladi. Jadval asosida suhbat metodida kelishiklar haqidagi o'quvchilar bilimi eslatiladi va ularning yangi mavzuni o'rganishlariga zamin tayyorlanadi: Nechta kelishik bor? Nomini, qo'shimchasi va so'rog'ini ayting. Kelishiklar qaysi so'z turkumiga qo'shiladi. Kelishik qo'shimchalari qanday vazifa bajaradi? Misollar bilan tushuntiring. O'quvchilar aytgan bitta gap doskaga yozdiriladi va tahlil qilinadi: Bilim davlatdan qimmat. (Maqol.)

Davlatdan — ot, chiqish kelishigi qo'shimchasini olgan, bu –dan qo'shimchasi otni qimmat so'ziga bog'lagan. O'quvchilar javobi umumlashtiriladi.

Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi haqidagi tushuncha mashqlar yordamida mustahkamlanadi. Bunda kishilik olmoshlarini qaysi kelishikda ekanligi, ularni o'zi bog'langan so'z bilan birikma tarzida ko'chirish, shaxs–sonini aniqlash, chiziqchalar o'rniga topshiriqqa mos olmoshlar qo'yish, ot o'rnida qo'llangan olmoshlari aniqlash, ijodiy matnlar tuzish kabi topshiriqli mashqlar bajartiriladi.

Keyingi darslarda o'quvchilarning kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi paytidagi imlosini o'zlashtirishlariga, ijodiy

yozma ishlar uyushtirishga va ularda kishilik olmoshlaridan to'g'ri foydalanib nutqning uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llashlariga, shuningdek, nutqqa kishilik olmoshlaridan o'rinsiz va tinimsiz foydalanishlarini bartaraf etishlariga qaratiladi. Kishilik olmoshlarini o'rinsiz so'z ishlatishlarini bartaraf etish uchun o'quvchilarning ijodiy yozma ishlari: bayon va insholari o'qib berilib, tahlil qilinadi. O'quvchilar nutqida kishilik olmoshlarini man, san tarzida sheva ta'siriga berilib talaffuz qilish holatlari uchraydi. Kishilik olmoshlariga ajratilgan darslarini yana bir vazifasi shu kabi kamchiliklarni yo'qotishdir. Demak, o'quvchilarni kishilik olmoshlaridan nutqda to'g'ri foydalanishga o'rgatish nutqiy obrazlilikni, talaffuzidagi yoqimsizlikni bartaraf etadi.

Boshlang'ich sinflarda fe'lni o'rganish tizimi.

Fe'l ustida ishlashga tayyorgarlik savodga o'g'atish davrida boshlanadi. Bu davrda o'quvchilarning diqqati fe'lning leksik ma'nosiga qaratiladi; fe'l uchun tipik hisoblangan leksik ma'nosiga qaratiladi; fe'l uchun tipik hisoblangan leksik–grammatik ma'noni, ya'ni predmetning harakatini bildirishni umumlashtirish imkonini beradigan aniq material yig'iladi. Fe'l ustida ishlash mashqlarini "Alifbe" dagi so'z va mashqlarni o'qish, rasmga qarab gap tuzish bilan bog'lab o'tkaziladi. Bunda o'qituvchi o'quvchilar gap tuzishda mazmunga mos fe'lni topishga, so'z nimani bildirishini va qanday so'roqqa javob bo'lishini aniqlashga yordam beradigan sharoit yaratadi. Masalan, bolalar kuzda meva va sabzavotlarni, daraxtlarni kuzatib yoki rasmlarni ko'rib, gapni mazmunga mos so'zlar bilan to'ldiradilar: Kuzda mevalar nima qiladi?... (yetiladi), daraxt barglari nima qiladi?... (sarg'ayadi), bolalar nima qilyaptilar?... (dam olyaptilar), ... (o'ynayaptilar), ... (ishlayaptilar).

Fe'lni o'rganishda maqsadga qaratilgan ishlar harakatini bildirgan so'zlar mavzusini o'rganishdan boshlanadi (1–sinf, o'quv yilining 2–yarmi). Fe'l leksik ma'nosi bilan grammatik ma'nosi (harakat bildirish) mos keladigan (nima qilyapti?) yugurayapti, arralayapti, sakrayapti, (nima qildi?) yugurdi, arraladi, sakradi, (nima qiladi?) yuguradi, arralaydi, sakraydi kabi misollardan foydalanish bilan, o'quvchilar o'zlari bajargan harakatlarni aytishni so'rab, ular bergan javobini (fe'lni) so'roqlari bilan xattaxtaga yozib, suhbat o'tkazish bilan tushuntiriladi. O'quvchilarni so'roq berish bilan holat bildiradigan uxlayapti, o'ynayapti, faxrlanadi kabi fe'llarni ham tanlashga o'rgatib borish muhim ahamiyatga ega. Bunday mashqlar o'quvchilarda predmet harakatini keng ma'noda tushunish ko'nikmasini shakllana borishga yordam beradi.

Dastur o'quvchilarda so'zlarga so'roq berib, ularni bir–biridan farqlash ko'nikmasini shakllantirishni talab etadi. Buning uchun o'qituvchi fe'lning har xil shakllaridan foydalanib, maxsus mashqlar o'tkazadi. Nima? so'rog'iga javob bo'lgan so'z bilan nima qildi? (nima qilyapti?, nima qiladi?) so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar guruhi predmetni bildirishi, nima qildi? So'rog'iga javob bo'lgan so'zlar esa predmet harakatini bildirishi aniqlanadi. Taqqoslash ot va fe'lni ajratishga o'rgatadi, ularning nutqda bir–biriga ta'sir etishini aniqlashga imkon beradi. Fe'lga so'roq berishga o'rgatish yuzaki bo'lmasligi, o'quvchilar harakat bir kishi tomonidan bajarilsa, nima qildi?, nima qilyapti?, nima qilmoqchi? so'roqlarini, ikki undan ortiq kishi tomonidan bajarilsa, nima qildilar?, nima qilyaptilar?, nima qilmoqchilar? so'roqlarini berishni bilishlari zarur. Bunday so'roqlarga javob berishga o'rgatish o'z navbatida, fe'l zamonlarini o'rganishga tayorlanish demakdir.

1–sinfda morfologik so'roq so'z nimani bildirishini aniqlash maqsadida beriladi. O'quvchilarni so'zga so'roq berishga, o'qituvchi bergan so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlarni tanlashga, so'zni so'roqqa mos ravishda o'zgartirishga (nima qildi?– o'qidi, nima qilamiz?– o'qiymiz, nima qilmoqchi?– o'qimoqchi kabi) o'rgatiladi.

2–sinfda ” Narsa va shaxs harakatini bildirgan so'zlar” mavzuni o'rganish uchun 12 soat ajratilgan.

O'quvchilar savollar yordamida so'zlar shaxs va narsalarning nomini harakatini, belgisini ifodalashini bilib oladilar. So'zlarni so'roqlar yordamida farqlashga o'rgatish so'z turkumlarini o'rganishda boshlang'ich bosqich hisoblanadi.

2– sinfda bu mavzularni o'rganish bilan o'quvchilar lug'atini yangi fe'llar bilan boyitish, fikrni ifodalash uchun eng muvofiq fe'ldan foydalanishga o'rgatiladi.

Dasturga ko'ra 2–sinfda o'quvchilarni shaxs va narsalarning harakatini bildirgan so'zlar bilan tanishtirish, ularda bunday so'zlarni shaxs va narsalar nomini va belgisini bildirgan so'zlardan farqlash ko'nikmasini o'stirish vazifasi qo'yiladi. O'quvchilarga harakat bildirgan so'zlarga *nima qildi?*, *nima qildilar?*, *nima qilyaptilar?*, *nima qiladilar?*, *nima qiladi?* so'roqlarini berish ko'nikmasi shakllantiriladi.

So'zga so'roqni to'g'ri berish ko'nikmasi o'quvchilarni keyingi sinfda fe'lning zamon, shaxs–son shakllarini bilib olishga tayyorlashni ko'zda tutadi. Bulardan tashqari, o'quvchilar savollar yordamida so'zlar shaxs va narsalarning nomini, harakatini, belgisini bildirishini bilib

oladilar. (Soʻzlarni soʻroqlar yordamida farqlashga oʻrgatish soʻz turkumlarini oʻrganishga boshlangʻich bosqich hisoblanadi.)

Soʻzga soʻroq berish bilan bir vaqtda shu soʻzning (feʼlning) leksik maʼnosini aniqlashga, undan nutqda fikrni aniq ifodalash uchun foydalanishni kuzatishga oʻrgatish zarur. Oʻquvchilar harakat bildiruvchi soʻzning (feʼlning) umumiy leksik–grammatik maʼnosini tushunishga oʻrgatiladi.

Demak, harakat tushunchasini bunday keng tushunish kichik yoshdagi oʻquvchilar uchun qiyinchilik tugʻdiradi. Shuning uchun biz darslarda didaktik oʻyinlardan foydalanib, taʼlim berishimiz lozim.

Feʼlni oʻrganish boshqa soʻz turkumlariga nisbatan ozgina murakkabroq boʻlib, uning ustida ishlash 1–sinfdan boshlanadi. Bunda oʻquvchilar soʻzning harakatini bildirgan soʻzlar bilan ishlaydilar, yaʼni gapdagi soʻzlarga savol berib, rasmlar va matn ustida ishlash, tabiatni kuzatish jarayonida savol–javob oʻtkazish, savolga toʻgʻri javob boʻladigan soʻzni tanlash orqali shakllantirib boriladi. Masalan: Kuzda barglar nima qiladi?, Darsda oʻquvchilar nima qiladilar? kabi va hakazo.

Demak, feʼlni oʻrganish 1–sinfda harakatni bildirgan soʻzlarga savol berish bilan boshlanadi. Dasturda bu jarayon yuzaki boʻlmasligi, oʻquvchilar harakatni bildirgan soʻzlarni bir yoki koʻpchilik tomonidan bajarilayotganini anglab, shunga koʻra soʻroq berishni bilishlari, oʻqituvchi tomonidan berilgan soʻroqqa qarab, soʻzni mos ravishda oʻzgartirish, ularni bir–biridan farqlash koʻnikmasini shakllantirish talab etiladi. Masalan, bir shaxs tomonidan bajariladigan harakatga koʻra nima qildi?, nima qilyapti?, nima qilmoqchi?; ikki yoki yndan ortiq shaxs tomonidan bajariladigan harakatga koʻra nima qildilar?, nima qilyaptilar?, nima qilmoqchilar? soʻroqlarini berish. Keyingi, 2–3–sinflarga kelib, oʻquvchilar feʼlni soʻz turkumi sifatida oʻrganadilar. Bunda oʻquvchilarda “Feʼl– soʻz turkumi” tushunchasi shakllantiriladi va boʻlishli, boʻlishsiz feʼllarni maʼnosi, shakli orqali farqlash koʻnikmasi hosil qilinib, boʻlishsizlik qoʻshimchasi (–ma)ning talaffuzi va imlosini oʻrgatiladi. Oʻqituvchi harakatni bildirgan soʻzlarni feʼl ekanini oʻrgatish uchun oʻquvchilar bilan suhbatlar turli didaktik oʻyinlar oʻtkazish orqali aniq tasavvur hosil qiladi va gap boʻlagi jihatdan tahlil qilib, xulosa yasaydi, yaʼni nima qildi?, nima qilyapti?, nima qiladi? kabi soʻroqlarga javob boʻlib, predmet harakatini bildirgan soʻzlarni feʼl deyilishi va gapda kesim vazifasida kelishi haqida tushuncha beriladi. 3–sinfda dasturga koʻra, boʻlishli va boʻlishsiz feʼllar haqida tushuncha beriladi.

Bu mavzuni singdirishda ham suhbatdan foydalaniladi. O'qituvchi tomonidan o'quvchilarga savollar beriladi va savollarga berilgan javoblardan fe'llarni so'roq berish orqali topib, ma'nolari taqqoslanadi. So'ng ulardagi farq aniqlanadi va o'qituvchi yordamida xulosalanadi: harakatni bajarilgani, hozir bajarilishi va keyin bajarilishini bildirgan so'zlarga bo'lishli, harakatni bajarilmagani, keyin ham bajarilmasligini bildirgan so'zlarga bo'lishsiz fe'llar deyilishi tushuntiriladi. O'quvchilarni bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar haqidagi bilimlarini mustahkamlash uchun mashqlardan foydalaniladi. Bo'lishsiz fe'llarni qo'shimchasi –ma talaffuz qilinganda –mi bo'lib eshitilsa ham yozuvda –ma holicha yozilishi haqida tushunchalar, bo'lishsizdan bo'lishli fe'l hosil qilish va aksincha, topshiriqlar, taqqoslash va berilgan fe'llardan foydalanib, gaplar tuzishga doir mashq va didaktik o'yinlar o'tilgan mavzu bo'yicha bilim, ko'nikmalarni mustahkamlashga yordam beradi.

Dasturga ko'ra 4–sinflarda fe'lni o'rganish quyidagi vazifalarni bajaradi: Fe'lning leksik ma'nolari, bo'lishli va bo'lishsizligi, gapdagi vazifasi haqidagi bilimni chuqurlashtirish; fe'lning shaxs–son qo'shimchalari bilan tuslanishi, zamon qo'shimchasi bilan o'zgarishi haqidagi tushunchani berish va dastlabki ko'nikma hosil qilish. Fe'ldan nutqda ongli foydalanish malakasini rivojlantirish maqsadida ma'nodosh va zid ma'noli fe'llardan matn bilan bog'liq holda o'z va ko'chma ma'noda ishlatilgan fe'llar bilan tanishtirishga qaratilgan mashqlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Fe'l zamonlari, ularning qo'shimchalariga oid tushuncha va ko'nikmalarni hosil qilish. Qo'shma fe'llar va ularning yozilishiga doir tushunchalarni berish bilan o'quvchilarda dastlabki ko'nikmani hosil qilish. 4–sinfda fe'l zamonlarini mohiyatini tushuntirish, zamonlarga doir bilimlarni hosil qilish uchun o'quvchilar bilan kuzatish, taqqoslash, muhokama qilish mashqlarini olib boriladi va o'qituvchi yordamida olingan leksik materiallar umumlashtirilib, xulosalanadi: Fe'llar uch zamonga o'zgaradi, bular: hozirgi zamon, o'tgan zamon, kelasi zamon. Nima qilyapti? so'rog'iga javob bo'lgan fe'llar ish–harakatning hozirgi zamonda, ya'ni aynan shu vaqtda bajarilayotganini bildirib, hozirgi zamon fe'li hisoblanadi. Nima qildi? so'rog'iga javob bo'lgan fe'llar ish–harakatning o'tgan zamonda, ya'ni aynan shu vaqtdan avval bajarilganini bildirib, o'tgan zamon fe'li hisoblanadi. Nima qilmoqchi? so'rog'iga javob bo'lgan fe'llar ish–harakatning keyin, ya'ni aynan shu vaqtdan so'ng bajarilishini bildirib, kelasi zamon fe'li hisoblanadi. Fe'llarni

zamonlarda hosil qilish uchun o'quvchilar zamon kategoriyasining mohiyatini tushunishlari va qo'shimchalarini o'zlashtirishlari lozim. Shuning uchun o'quvchilar bilan fe'llarni zamonlarga o'zgartirish va fe'l zamonlarini ongli qo'llashga o'rgatish yuzasidan muntazam turli ko'rinishdagi mashqlar o'tkazib boriladi. O'quvchilar bu sinfda fe'llarda shaxs–son haqida tushuncha olishadi. Shaxs–son haqida o'quvchilarda tushuncha mavjud bolganligi uchun fe'llarda shaxs–son ustida ishlash shu ko'nikmalarga asoslanadi. Albatta, buning uchun o'quvchilarga suhbat asosida kishilik olmoshlari III shaxsni, birlik va ko'plikni bildirishi eslatilgach, o'quvchilar bilan gaplar tuzilib, o'qituvchi rahbarligida tahlil qilinishi orqali fe'llarda shaxs–son haqidagi tushuncha singdiriladi. Bu mavzu bo'yicha ko'nikimalarni shakllantirish uchun muntazam berilgan fe'llarga zamon qo'shimchalarini qo'shib, shaxs–son qo'shimchalari bilan tushlash, biron fe'llar ko'p uchraydigan matn tanlanib, matnni o'qish, so'roq berib fe'llarni topish va yozilishini o'rganish, fe'lni so'z turkumi jihatdan tahlil qilish kabi turli mashqlardan foydalaniladi. Ona tili darslarida Fe'l so'z turkumini o'tishda o'ynaladigan didaktik o'yinlarning ahamiyati katta.

O'yinlar bolalarda jamoatchilikni his etish, intizomli bo'lish, qat'iyatli bo'lish, qiyinchiliklarni yenga bilish kabi sifatlarning tarkib topishida yordam beradi. Bola kattalarning kundalik hayotiy faoliyatidagi yumishlarni o'yin orqali bajarishga intiladi. Garchi bolalar o'yinlari mazmunan kattalar faoliyatining bir ko'rinishi bo'lsa–da, uning o'ziga xos jihatlari bor. Birinchidan, bola o'yinni o'z xohishi bilan erkin va ijodiy bajaradi. Bu o'yinlar emotsional bo'lib, bolani o'ziga rom qilib oladi. Bola o'yinga qiziqib ketadi, zavqlanadi, o'rtoqlik hissi kuchayadi. Bolalar o'yinlari mazmuniga ko'ra o'yinchoqli, harakatli va didaktik turlarga bo'linadi. Bu o'yinlarning barchasi bolalarni faoliyat yuritishga undaydi. Didaktik o'yinlar esa bolalarga ta'lim berishga qaraolganligi bilan ajralib turadi.

Ma'lumki, o'quvchini maktab ostonasiga ilk qadam qo'ygan bolaning faoliyatida o'yin asosiy o'rinni egallaydi, o'yin ularning eng sevimli mashg'uloti bo'lib, ular har qanday mashg'ulotni o'yin bilan uyg'unlashtirishga harakat qiladilar.

Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan didaktik o'yinlarni biz mazmuniga va amalga oshirish shakliga ko'ra ikki turga ajratamiz.

1. Mazmuniga ko'ra.
2. Amalga oshirish shakliga ko'ra.

Mazmuniga ko‘ra didaktik o‘yinlar:

- a) tinch o‘yinlar;
- b) harakatli o‘yinlar;
- c) aralash turdagi o‘yinlarga ajratiladi.

Amalga oshirish shakliga ko‘ra:

- a) musobaqa o‘yinlari;
- b) sahna o‘yinlariga bo‘linadi.

“So‘zlar zanjiri “ o‘yini.

Ushbu o‘yinni boshlang‘ich sinflarning hammasida o‘tkazish mumkin. U O‘quvchilarning har bir so‘zga, uning tuzilish tomoniga e‘tibor berilishini taqozo etadi. O‘yinni o‘tkazish uchun istalgan bir so‘z olinadi. Tanlangan so‘z qaysi tovush bilan tugasa, keyingi so‘z o‘sha tovush bilan boshlanishi zarur. O‘quvchilar kerakli so‘zni tez topishadi va o‘z ijodining natijasini birdan ko‘ra oladi. Bu ularga ma‘lum darajada zavq beradi. O‘yin qiziqarli bo‘lishi uchun bir qator o‘quvchilar o‘rtasida yoki alohida guruhlar orasida o‘tkazilsa yanada yaxshi bo‘ladi. Masalan: *Yugurdi, izladi, ishondi, ilhomlandi.*

So‘zlar zanjiri o‘yinini aniq mavzularda ham o‘tkazish mumkin. Fikrlash faoliyati rivojlangan va so‘z zahirasi boy bo‘lgan o‘quvchilar orasida bunday o‘yinlarni o‘tkazsa bo‘ladi. Ayrim sinflarda to‘rt–besh faol o‘quvchi bo‘lsa ham ushbu o‘yin turini o‘tkazish imkoniyati bo‘ladi. Dastlabki o‘yinlarda bir guruh o‘quvchilar qatnashishsada, keyingi mashg‘ulotlarda ularning safi kengayib boradi. Boshqa o‘quvchilar ham ko‘plab so‘zlarni o‘zlashtirib oladi. O‘yinning sermahsul bo‘lishini ta‘minlash maqsadida ayrim so‘z turkumlariga bog‘lab o‘tkazish yaxshi natija beradi. O‘quvchilar bu o‘yinni bajarish bilan ma‘lum bir so‘z turkumi yuzasidan bilimlari ham mustahkamlanib boradi.

Bu turdagi o‘yinlarni hayvonlar, ismlar, harakat bildirgan so‘zlar, poliz ekinlari singari mavzularda ham o‘tkazish mumkin. So‘zlar zanjiri o‘yini har bir so‘zga diqqat bilan qarashni, uning ma‘nosi va tashqi ko‘rinishiga alohida e‘tibor berishni talab qiladi. Bu o‘yin o‘quvchilarni kelajakda adabiyot fanidan baytbarak aytishga tayyorlaydi.

O‘yinning 2–varianti

Ikki o‘quvchi bir vaqtning o‘zida doskaga chiqadi va birinchisi “b” tovushi bilan tugagan so‘zlardan, ikkinchisi esa “i” tovushi bilan tugagan so‘zlardan so‘z zanjiri tuzish o‘yinini o‘tkazadi. Qaysi o‘quvchi bir daqiqa yozuvdan to‘xtasa yengilgan sanaladi. Kim ko‘p so‘z topgan

bo'lsa g'olib hisoblanadi. O'yinning shartiga ko'ra biron so'z ham qaytarib yozilmaydi.

1–o'quvchi: Borib, botib, baqirib, berib, boshlab.

2–O'quvchi: Keldi, intildi, izladi, ilgariladi, ishonmadi.

Bu o'yinni o'quvchilarni chaqqonlikka va ziyraklikka chaqiradi.

“Kim chaqqon” o'yini

Sinf o'quvchilari ikki guruhga bo'linadi. Har bir guruhdagi bolalar berilgan matndan o'qituvchi bergan topshiriqqa oid so'zlarni tanlab oladi. Birinchi guruhdagi o'quvchilar matndagi Fe'l turkumiga oid so'zlarni, ikkinchi gurugdagilar sifat so'z turkumiga oid so'zlarni tanlab yozadi. Buning uchun o'qituvchi so'zlar yozilgan ko'chma doska yoki kartonni bolalarga ko'rsatadi. Har ikkala gururh ham ishga tushib ketadi. Qaysi guruh o'quvchilari tez va to'g'ri bajarsa o'sha guruh g'olib hisoblanadi va rag'batlantiriladi.

So'zlar: Aytdi, *shirin*, *keldi*, *baland*, *chopdi*, *katta*, *ishladi*, *kichik*, *tepdi*, , *ko'rkam*, , *yig'ladi*, *yoqutday*, *izladi*, *ko'k*, *intildi*, *nordon* va *hakoza..*

1–guruh

Fe'l turkumiga oid so'zlar

2–guruh

sifat so'z turkumiga oid so'zlar

1. aytdi

2. keldi

3. chopdi

4. izladi

5. terdi

6. yig'ladi

7. ishladi

8. intildi

1. shirin

2. baland

3. kata

4. kishik

5. ko'rkam

6. yoqutday

7. ko'k

8. nordon

Agar o'quvchilar o'yinni to'g'ri bajarishsa har bir guruhda juda ko'plab fe'lga oid so'zlar topiladi.

O'yinning ikkinchi varianti

O'quvchilarda so'zning lug'aviy ma'nosiga qarab ma'lum turlarga ajratish ko'nikmasini shakllantirilishi uchun ushbu o'yin o'tkaziladi. O'qituvchi sinfnining oldingi qismidagi stolga –15–20 kartochka yozib

qo'yadi. O'quvchilar xattaxtaga chiqariladi. Ular har bir xattaxtaga o'qituvchi tomonidan yozib qo'yilgan mavzulardan birini tanlaydi.

1. Harakatga oid so'zlar;

2. Holatga oid so'zlar.

O'quvchilar kartochkadagi so'zlarni o'qib, o'zlariga keraklilarini tanlab oladi. Bunday o'yin o'quvchilarni so'zning asosiy belgisiga qarab turlarga ajratishga o'rgatadi.

Harakatga oid so'zlar: yurdi, chizdi, aytdi, bordi, keldi.

Holatga oid so'zlar: uxladi, gulladi, tingladi, o'yladi.

"G'alaba cho'qqisi" o'yini

Bu o'yinni o'tkazish uchun ikki o'quvchi xattaxtaga chiqariladi. Ularning har biriga bittadan unumli so'z yasovchi qo'shimcha beriladi. O'quvchilarning berilgan yasovchi qo'shimcha yordamida belgilangan miqdorda so'z tuzishi va xattaxtaga yozishi talab qilinadi. Bu o'yinni ot, sifat, fe'l so'z turkumlari o'tilganda uyushtirish mumkin. Fe'l so'z turkumini o'rganish jarayonida o'yinni qo'yidagicha uyushtirish mumkin.

G'alaba cho'qqisi.

–la qo'shimchasi.

1. *ishla*

2. *boshla.*

3. *ohakla*

4. *tashla*

5. *terla*

6. *tishla*

–lan qo'shimchasi.

1. *otlan*

2. *tinchlan*

3. *zavqlan*

4. *shodlan*

5. *quvvatlan.*

6. *qadrlan.*

"Keragini tanlab tuz" o'yini

Bu o'yinni o'tkazishdan asosiy maqsad grammatik qoidalarini o'quvchilarning mustahkam va ongli egallab olishlarini ta'minlash hisoblanadi. O'quvchilar ushbu mashq orqali har bir so'zga ehtiyotlik bilan yondashishga va ularni o'z o'rnida ishlatish ko'nikmasini egallab olishadi.

1. Fe'l nomini

2. Sifat sonini, tartibini

3. Son belgisini

4. Ot ish–harakatini

Shaxs va narsaning bildirgan so'zlar deyiladi. Olmosh so'z turkumining qoidasi alohida aytiladi.

"Savollarni saylab ol" o'yini

Har bir soʻz turkumini mukammal oʻzlashtirib olishning asosiy shartlaridan biri maʼlum bir olingan soʻzga beriladigan savollarni toʻgʻri belgilashdan iborat. Buning uchun oʻquvchi soʻzning oʻziga xos tomonlarini narsa–buyum, harakat, belgi, sonoq, holat bildirishni oʻzlashtirib olishi lozim. Oʻquvchi har bir qoida va hodisani birinchi tushuntirishdayoq oʻzlashtirib ololmaydi. Oʻqituvchi tomonidan beriladigan maʼlumot faqat dastlabki xabar hisoblanib, ularni mukammal oʻzlashtirib olish qoidani oʻzlashtirish, soʻroqlarni toʻgʻri qoʻya bilish, soʻz anglatgan lugʻaviy tushunchani bir–biridan farq qila olishni taqozo qiladi. Oʻquvchining bunday koʻnikmalarni egallab olishi esa bir qator mulohazalar yuritishi va didaktik mashqlar bajarishni talab etadi.

Ana shundan kelib chiqqan holda soʻzga beriladigan soʻroqlarni oʻzlashtirib olish uchun quyidagicha grammatik oʻyin uyushtirish mumkin. Oʻzbek tilida soʻz turkumlariga beriladigan soʻroqlarning barchasi maxsus kartonda yoki xattaxtada beriladi. Oʻquvchilar har bir soʻz turkumiga oid savollarni ajratib olishadi. Boshlangʻich sinflarda ravish turkumi berilmaydi.

Ot–.....

Sifat–.....

Son–.....

Olmosh–.....

Feʼl–.....

Topshiriq berilgan soʻroqlarni mazmuniga qarab qaysi soʻz turkumiga berilishini ayting?

Nechanchi ? nima qildi ? nima? qanday? qayer kim? qanaqa? qaysi? necha? qancha? nima qilayapti? nima qilmoqchi?

“Qoʻshimchani soʻzga aylantir” oʻyini

Bu oʻyin oʻquvchilar soʻzning tarkibi yuzasidan maʼlum darajada bilim olganlaridan keyin oʻtkaziladi. Oʻyinni oʻtkazish maqsadi oʻquvchilarning fikrlash va taqqoslash koʻnikmalarini shakllantirish hisoblanadi. Oʻyinning sharti quyidagicha tushuntiriladi. Siz oʻzbek tilida soʻz yasovchi va soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalarni oʻrgandingiz, –lash va –sira feʼl yasovchi qoʻshimchasidan foydalanib yangi soʻzi hosil qiling. Bunday qoʻshimchalar tilimizda anchagina bor. Hozir ikki guruhga boʻlinib oʻynaysizlar. Xattaxtaga har bir guruh oʻquvchilari galma–galiga chiqib bittadan qoʻshimchani yozadi. Shu qoʻshimchadan keyin chiziqli qoʻyilib, hosil boʻlgan soʻz yoziladi.

1–guruh –lash gaplash ishlash suhbatlash yuzlash	2–guruh –sira uyqusira yotsira suvsira

Bu o‘yinni o‘tkazish boshlang‘ich sinflarda qiyinchilik tug‘dirsa o‘quvchilarga yuqoridagi qo‘shimchalar qatnashgan so‘zlar beriladi. Bolalar so‘z tarkibini aniqlab, qo‘shimchalarni yozib olishadi. Bu so‘zlarni orqasidan o‘qib hosil bo‘lgan so‘zni tushuntiradi.

3– sinfda fe’lni o‘rgatishda harakatli o‘yinlardan **“U nima qilyapti?”(Pantamimo)** o‘yinini o‘tkazish maqsadga muvofiqdir. O‘yin quyidagicha o‘tkaziladi: O‘quvchilardan biri bolalar oldiga chiqib, ovozsiz harakatlar qiladi. O‘quvchilar jamoasi birgalikda uning harakatlarini izohlab berishlari lozim. Masalan: quyonning harakatini, ayiqning harakatini, qushning harakatini ko‘rsatib berishi kerak bo‘ladi. Bunday o‘yinlar ona tili darlarida o‘quvchilar nutqini o‘stirish ziyraklik va zeriktirmasilik uchun o‘tkaziladi. Bu orqali o‘quvchilarda kirishuvchanlik va topqirlik hissi ham shakllantiriladi. Ishning bu jihari integratsiyalargan ta’limga yaqin turadi. Shundagina o‘quvchilarning bilimi kompleks ravishda o‘stiriladi.

Didaktik o‘yinlardan yana biri **“Quruvchi”** o‘yinidir. Bu o‘yin o‘quvchilarni guruhlariga bo‘lib, darsda o‘tilgan “Shaxs va narsa harakatini bildirgan so‘zlar” mavzusini yoki yangi mavzun mustahkanlash qismida o‘tkazilishi mumkin. O‘qituvchi avvaldan darsga tayyorgarlik ko‘rib, qog‘ozdan yoki penoplast bo‘lakchalaridan “g‘ishtshalar” yasaydi va ularga savol yozilgan qog‘ozchalarni yopishtirib chiqadi. G‘ishtchalar soni o‘quvchilar soniga teng yoki ko‘p bo‘lishi kerak. Guruhlarga “minora” yoki “devor” qurilishi uchun joy ajratiladi. Har bir guruhdan bittadan bola chiqadi va “g‘ishtcha” ni olib, savolni o‘qiydi. Agar bolalar savolga to‘g‘ri javob topsalar o‘zlarining “ maydoncha” lariga “g‘isht”ni teradilar. Agar noto‘g‘ri javob bersalar, o‘qituvchi “g‘ishtcha”ni olib qo‘yadi. O‘yin shu tahlitda barcha o‘quvchilar bittadan “g‘ishtcha” olib bo‘lgunlariga qadar davom etadi. “Qurilish maydonchasi” da eng ko‘p g‘isht tergan o‘quvchilar guruhi g‘olib hisoblanadi. Demak, boshlang‘ich sinflarda fe’lga oid o‘tkaziladigan didaktik o‘yinlar dars samaradorligini oshurish uchun asosiy manbaa bo‘lib xizmat qiladi.

Nazorat uchun savollar?

1. Grammatik tushunchaning mohiyati va uni kichik yoshdagi o'quvchilar o'zlashtirishidagi qiyinchiliklar nimalardan iborat.
2. Ot so'z turkumini o'rganish metodikasi haqida gapiring?
3. Boshlang'ich sinflarda otni o'rganish tizimi qanday amalga oshiriladi?
4. Sifat so'z turkumini o'rganish metodikasi haqida gapiring?
5. So'z turkumlarini leksik va grammatik ma'nosi ustida ishlash haqida gapiring?

24-25 MAVZU: KICHIK YOSHDAGI O‘QUVCHILAR NUTQINI O‘STIRISH YO‘LLARI VA VAZIFALARI.

Reja:

1. Nutq va uni o‘stirish tushunchasi.
2. O‘quvchilar nutqiga qo‘yilgan talablar.

Mavzuning maqsadi: kichik yoshdagi o‘quvchilar nutqini o‘stirish yo‘llari va vazifalarini o‘rgatish.

Tayanch so‘z va iboralar: sintaksis, so‘z birikmasi, gap, sintaksis tushuncha, bog‘lovchi, darak gap, so‘roq gap, buyruq gap, his–hayajon gap, sodda gap, qo‘shma gap, gap bo‘laklari, gapning uyushiq bo‘laklari, undalma, nutq, nutq turlari, nutq o‘stirish, ichki nutq, tashqi nutq, nutqning aniqligi, nutqning mazmundorligi, nutqning to‘g‘riligi.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta‘lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skleti.

Talabalarga qo‘yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko‘nikmalarni rag‘batlantirish.

Nutq va uni o‘stirish tushunchasi.

Boshlang‘ich sinflarda sintaksis yuzasidan beriladigan bilimlar:

- 1) amaliy o‘rganiladigan;
- 2) nazariy o‘rganiladigan turlarga bo‘linadi.

Sintaksis bilimlarni amaliy o‘rganish savod o‘rgatish davridayoq boshlanadi va to‘rtinchi sinfda ham davom ettiriladi. Boshlang‘ich sinfda «Bog‘lovchi», «Gap», «Darak gap», «So‘poq gap», «Buyruq gap», «His–hayajon gap», «Sodda gap», «Qo‘shma gap», «Gap bo‘laklari», «Gapning uyushiq bo‘laklari», «Undalma» mavzulari nazariy o‘rganiladi. Bu mavzular yuzasidai turli mashqlar bajariladi.

Boshlang‘ich sinflarda ona tili darslarining muhim vazifalaridan biri fikrni ifodalashda gapdan ongli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish

hisoblanadi. Morfologiya va leksik, fonetika va orfografiya sintaksis asosida o'zlashtirilgani uchun tilni o'rganishda gap ustida ishlash markaziy o'rin egallaydi. Gap nutqning asosiy birligi bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ularning muhim kategoriyalarining tilimizdagi rolini gap asosida bilib oladilar. O'quvchilar ona tili leksikasini ham gapni ham negizida egallaydilar. So'zning leksik ma'nosi va uning yo'llanish xususiyatlari so'z birikmasi yoki gapda ma'lum bo'ladi.

So'z gapda bir ma'noli bo'ladi (gapdan tashqari bir necha ma'no ifodalash mumkin).

Metodist olimi T.G.Ramzayeva boshlang'ich sinflarda gap ustida ishlashni shartli ravishda besh yo'nalishga bo'ladi:

1. Gap haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish (til birligi bo'lgan gapning muhim belgilarini o'rgatish).

2. Gap strukturasini o'rgatish (so'z birikmasida so'zlarning bog'lanishi ustida ishlash, gapning grammatik asosini, bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning xususiyatlari, yopiq va yig'iq gaplar ustida ishlash).

3. O'quvchilarning nutqida gapning maqsadga va ohangga ko'ra turlaridan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

4. Gapda so'zlarni aniq qo'llash ko'nikmasini o'stirish.

5. Yozma nutqda gapni to'g'ri tuzib yozish, (uni bosh harf bilan boshlash, tinish belgilarini qo'yish) ko'nikmasini shakllantirish.

Ishning bu besh yo'nalishi bir-biriga o'zaro ta'sir etadi va gapning ayrim tomonlarini o'rganish maqsadidagina ularning har biri mustaqil muhokama qilinadi. Gapni o'rganish va nutqda undan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish o'quvchilarning aniq bilimlarini doimiy kengaytirib, boyitib borishga asoslanadi. O'quvchi qanday yangilikni bilsa, unda bu yangilik haqida xabar berish ehtiyoji tug'iladi. U o'z fikrini ifodalash uchun qulayroq shakl qidiradi. Demak, aloqa qilish talabidan gapni mukammalroq egallash zaruriyati kelib chiqadi.

«Gap» mavzusi barcha sinflarda o'rganiladi. Gapning belgilari haqidagi bilimlar chuqurlashtirib boriladi. O'quvchilar fikr ifodalovchi nutq birligi — gap haqidagi elementar tasavvurdan gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari, gapda so'zlarning bog'lanishi, gapning uyushiq bo'laklarini o'rganishga o'tadilar. Gap ustida ishlashning boshlang'ich bosqichi savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilar gapning muhim xususiyatlari (fikr ifodalashi, tugallangan

ohang bilan aytilishi) bilan tanishadilar, Gapning bu xususiyatlarini bilmasdan turib, soʻzlardan gap tuzib boʻlmaydi. Agar oʻquvchilar gapning bosh boʻlaklarini ajrata olmasalar, gap nutqning yaxlit birligi ekanini bilmaydilar. Ega va kesim gapning qurilishi va mazmunining asosini tashkil etadi. Shuning uchun ham savod oʻrgatish davrida gapning bosh boʻlaklari ustida kuzatish oʻtkazish maʼqul.

Gapning bosh boʻlaklarini kuzatish bilan oʻquvchilar oʻz fikrlarini aniq ifodalashga oʻrganadilar, ularda nutqdan gapni ajratish koʻnikmasi shakllanadi. Gapni oʻrganish meʼyoriga qarab uning tarkibiy qismlari, xususan soʻz birikmasi haqidagi tasavvur aniqlanadi. Boshlangʻich sinflarda oʻrganiladigan sintaktik material kam boʻlsa ham, butun oʻquv yili davomida, boshqa mavzularga singdirilgan holda, gap ustida ishlab boriladi. Dasturga koʻra 1– sinfda oʻquvchilarga gap haqida elementar tushunchalar beriladi. Gap tugallangan fikr bildirishi, gap soʻzlardan tashkil topishi, uning oxiriga maʼlum tinish belgilari qoʻyilishi haqida amaliy maʼlumotlar beriladi. 2– sinfda esa oʻquvchilar gap haqida nazariy tushunchalar oladilar. Ular gapdan shu gap kim yoki nima haqida aytilganini va u haqda nima deyilganini bildirgan soʻzni ajratishga oʻrganadilar. Aslida gapning grammatik asosi ustida ishlash mana shundan boshlanadi va bu bosh boʻlaklarni oʻrganishga muvaddima boʻladi. 3– sinf gap ustida ishlashning yangi bosqichidir. Oʻquvchilar gapni amaliy oʻrganishdan tushuncha sifatida oʻrganishga oʻtadi. Ular gapning muhim belgilarni bilib oladilar. Bosh va ikkinchi darajali boʻlaklarning taʼrifi, ega va kesim terminlari kiritiladi. Bu sinfda gapda soʻzlarning bogʻlanishiga katta eʼtibor beriladi. Oʻquvchilar gapning asosi (ega va kesim) ni ajratadilar, ikkinchi darajali boʻlaklarni farqlaydilar va gapdagi ikki soʻz (hokim va tobe soʻz) ni, soʻzlarning grammatik jihatdan, yaʼni (qoʻshimchalar orqali bogʻlanishini bilib oladilar. 4– sinfda gapning uyushiq boʻlaklarini oʻrganish bilan gap boʻlaklari haqidagi bilim kengaytiriladi.

Shunday qilib, oʻquvchilarda gap boʻlaklari haqidagi tasavvurni oʻstirish gapni oʻzlashtirishda yetakchi hisoblanadi. Birinchidan, boshlangʻich sinf oʻquvchilari gap boʻlaklarini ikkita katta guruhga (bosh va ikkinchi darajali boʻlaklar) ga boʻlinishini oʻzlashtiradilar. Bu sinflarda ikkinchi darajali boʻlaklar turlarga ajratilmaydi. Gapni oʻzlashtirish uchun bosh va ikkinchi darajali boʻlaklarning mohiyati ochiladi: bosh boʻlaklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi, fikr, asosan gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi; ikkinchi darajali

bo‘laklar esa bosh bo‘laklarning aniqlovchilik va to‘ldiruvchilik vazifasini bajaradi.

Ikkinchi darajali bo‘laklarning mohiyatini ochish uchun o‘quvchilar gapni tahlil qiladilar va ular qaysi gap bo‘lagiga bog‘lanib, uni izohlab kelayotganini aniqlaydilar. Ikkinchi darajali bo‘laklarning xususiyatlari gapni yoyish (yig‘iq gapni yoyiq gapga aylantirish) jarayonida yaqqol ko‘rinadi. Masalan, o‘quvchilar “Qaldirg‘ochlar uchib keldi” gapini yozadilar. Fikrni ifodalash uchun gapga qayerga? va qachon? so‘roqlariga javob bo‘lgan so‘zlarni qo‘yish topshiriladi. O‘quvchilar bu vazifani bajarib, qaysi gap bo‘lagi (ikkinchi darajali bo‘lak) fikrni yana aniqroq ifodalaganiga ishonch hosil qiladilar.

O‘quvchilarda gapda so‘zlarning bog‘lanishini aniqlash ko‘nikmasini shakllantirish muhim sintaktik va nutqiy ko‘nikmalar qatoriga kiradi. So‘z birikmasi gap qismi sifatida ajratiladi va boshlang‘ich sinflarni uning muhim belgilari idrok qilinadi. «So‘z birikmasi» atamasi darsliklarga kiritilmagan, ta’rifi berilmaydi. Ammo kichik yoshdagi o‘quvchilar uning quyidagi muhim belgilarini amaliy bilib olishlari zarur:

1. So‘z birikmasi mazmun va grammatik tomondan bog‘langan ikki so‘z. Masalan, Dunyo xalqlari tinchlik uchun kurashadilar gapida ikki so‘z birikmasi bor:

1) dunyo xalqlari; 2) tinchlik uchun kurashadilar.

2. So‘z birikmasida bir so‘z hokim, ikkinchi so‘z tobe bo‘ladi. Hokim so‘zdan tobe so‘zga so‘roq beriladi, tobe so‘z shu so‘roqqa javob bo‘lgan so‘zdir. Masalan, (qanday?) iqtidorli o‘quvchilar (qaepra?) to‘garakka a‘zo bo‘ldilar. Ega va kesim so‘z birikmasi emas, ular gapning asosini tashkil qiladi.

Gap tarkibidagi so‘z birikmalarni ajratish ko‘nikmasi uzoq mashq davomida shakllantirib boriladi. Buning uchun o‘quvchilarning so‘z birikmasidan bir so‘zning boshqa so‘zga tobeligini tushunishga qaratilgan mashqlar tizimidan foydalaniladi.

1. Gaplarni yoyish. Buning uchun gapning qaysi bo‘lagi yoyishni talab qilishini aniqlash. Masalan, Daraxtlar gullabdi gapini tahlil qilish uchun berilgan ega va kesim (gapning asosi) ajratiladi, daraxtlar qachon gullashini aytish uchun gapga qanday so‘zni qo‘shish kerak? Bu so‘z gapning qaysi bo‘lagi bo‘ladi? (Ikkinchi darajali bo‘lak). U gapning qaysi bo‘lagiga bog‘lanadi? (tobelanadi?) (Kesimga bog‘lanadi) Qachon

gullaydi? (bahorda gullaydi) Gapga egani izohlaydigan yana bitta soʻz qoʻying. Qanday gap hosil boʻldi? (Mevali daraxtlar bahorda gullaydi).

2. Soʻzlar aralash berilgan gapni qayta tiklash. Avval gapning asoslari (ega va kesim) tiklanadi (aniqlanadi), soʻng soʻroqlar yordamida ikkinchi darajali boʻlaklar (soʻz birikmalari) topiladi va tiklanadi. Masalan, Mashinada terimchi, teradi, paxtani.

– Gap kim haqida aytilgan? (Terimchi haqida, Kim? terimchi)

U haqida nima deyilgan? (Teradi. Terimchi teradi – bosh boʻlaklar).

– soʻroqlar yordamida soʻz birikmasini toping. Nimani teradi? (Paxtani teradi) Nimada teradi? (Mashinada teradi).

Keyin gapda soʻzlarning qulay tartibi aniqlanadi. (Terimchi paxtani mashinada teradi). Gap ohangi ustida ishlanadi.

3. Uzluksiz (tinish belgilarisiz) matndan gaplarni ajratish. Mashqning bu turi ongli boʻlishi uchun har bir gapniig bosh boʻlaklarini va soʻz birikmalarini ajratish lozim.

4. Gapni tahlil qilish va sxemani tuzish. Gap tahlil qilinayotganda dastlab uning asosi ajratiladi, keyin egani izohlovchi ikkinchi darajali boʻlak, kesimni izohlovchi ikkinchi darajali boʻlak, boshqa ikkinchi darajali boʻlakni izohlovchi ikkinchi darajali boʻlak ajratiladi. Shunday qilib, asta–sekii soʻz birikmalari aniqlana boradi.

5. Oʻqituvchi bergan sxema yoki soʻroqlar asosida gap tuzish: kim? kimlarni? nima qiladi? (Shifokor kasallarni davolaydi).

Soʻz birikmasi ikki yoʻnalishda olib boriladi:

1) Soʻz birikmasiga gap ichida gapning tarkibiy qismi sifatida qaraladi;

2) Soʻz birikmasiga predmetning yoyiq nomi sifatida qaraladi, masalan, soat – soʻz, oltin soat, qoʻl soat, osma soat, elektron soat – soʻz birikmalari.

Nutq va uni oʻstirish tushunchasi. Nutq – kishi faoliyatining turi, til vositalari (soʻz, soʻz birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq oʻzaro aloqa va xabar funktsiyasini, oʻzaro fikrni his–hayajon bilan ifodalash va taʼsir etish vazifasini bajaradi.

Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishining aktiv faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. Oʻquvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli taʼlim olish qurolidir.

Nutq oʻstirish nima? Agar oʻquvchi va uning tildan bajargan ishlari koʻzda tutilsa, nutq oʻstirish deganda, tilni har tomonlama (talaffuzi,

lugʻati, sintaktik qurilishini, bogʻlanishli nutqni) aktiv amaliy oʻzlashtirish tushuniladi.

Nutq faoliyati uchun, shuningdek, oʻquvchilar nutqini oʻstirish uchun bir necha shartga rioya qilish zarur:

1. Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab boʻlishi kerak. Oʻquvchilar nutqini oʻstirishning metodik talabi oʻquvchi oʻz fikrini, nimanidir ogʻzaki yoki yozma bayoni orqali xohishi va zaruriyatni yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi.

2. Har qanday nutqning mazmuni, materiali boʻlishi lozim. Bu material qanchalik toʻliq, boy, qimmatli boʻlsa, uning bayoni shunchalik mazmunli boʻladi.

3. Fikr tinglovchi tushunadigan soʻz, soʻz birikmasi, gap, nutq oborotlari yordamida ifodalansagina tushunarli boʻladi. Shuning uchun nutqni muvaffaqiyatli oʻstirishning uchinchi sharti – nutqni til vositalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

Nutqni egallashning qator aspektlari mavjud. Bular:

1. Adabiy til normalarini oʻzlashtirish.

2. Jamiyatimizning har bir aʼzosi uchun zarur boʻlgan muhim nutq malakalarini, yaʼni oʻqish va yozish malakalarini oʻzlashtirish.

3. Oʻquvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish.

Nutq oʻstirishda uch yoʻnalish aniq ajratiladi:

1) soʻz ustida ishlash;

2) soʻz birikmasi va gap ustida ishlash;

3) bogʻlanishli nutq ustida ishlash.

Soʻz, soʻz birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza boʻlib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bogʻlanishli nutq esa mantiqqa, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi.

Nutq oʻstirishda izchillik toʻrt shartni, yaʼni izchilligi, istiqboli, xilma–xilligi, xilma–xil turlarini umumiy maqsadga boʻysundirish koʻnikmasini oshirish bilan taʼminlanadi.

Nutq turlari. Kishilar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Ular oʻz fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqda oʻylab oladilar. Bu ichki nutq hisoblanadi. Ichki nutq eshittirilmagan va yozilmagan, «oʻylangan» (fikrlangan) nutqdir. Tashqi nutq tovushlar yordamida eshittirilib yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga qaratilgan nutqdir.

Ichki nutq materialni tushunish va yodda saqlashga yordam beradi.

Fikrni ifodalash usuliga ko'ra nutq og'zaki va yozma bo'ladi. Og'zaki nutq ko'pincha dialog tarzida, yozma nutq esa monolog tarzida bo'ladi.

O'quvchilar nutqiga qo'yilgan talablar. O'quvchilar nutqini o'stirishda aniq belgilangan bir qator talablarga rioya qilinadi.

1. O'quvchilar nutqi mazmundor bo'lsin.

2. Nutqda mantiqiylik bo'lsin.

3. Nutq aniq bo'lsin.

4. Nutq til vositalariga boy bo'lsin.

5. Nutq tushunarli bo'lsin.

6. Nutq ifodali bo'lsin.

7. Nutq to'g'ri bo'lsin.

8. Nutq madaniyatli bo'lsin.

Nutq o'quvchilar tafakkurini o'stirishda muhim vositadir. Nutq fikrni bayon etish vositasi bo'libgina qolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni boyitish hisoblanadi. Aqliy faoliyat sistemasini egallash asosidagina nutqni muvaffaqiyatli o'stirish mumkin. Shuning uchun o'quvchilar nutqini o'stirish materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga oidini tanlash, joylashtirish, mantiqiy operatsiyalarga katta ahamiyat beriladi.

Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va bayon etilsagina muvaffaqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, tushuncha til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. Kishi tushuncha ifodalaydigan so'z (so'z birikmasi) ni bilsagina, shu tushunchaga asoslangan holda, tashqi nutqda fikrlash imkoniga ega bo'ladi.

Nutqda fikr shakllantiriladi, shu bilan birga, fikr nutqini yaratadi. "Nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til materiali bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi".

Fikrni nutqiy shakllantirish uning aniq, tushunarli, sof, izchil, mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi. Tilni egallash shu tilning fonetikasini, lug'at sostavini, grammatik qurilishini bilib olish, fikrni takomillashtirish uchun, tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoit hozirlaydi. Bilimlar, faktlar, har xil axborotlar tafakkurning ham, nutqning ham materialidir. Nutq tafakkur jarayonini o'rganishning muhim vositasi bo'lib xizmat

qiladi. Nutqdan o'quvchining fikriy rivojining asosiy o'lchovlaridan biri sifatida foydalaniladi. O'quvchining barcha predmetlardan materialni o'zlashtirishi va umumiy aqliy rivojlanishi haqida fikr yuritganda, u yoki bu mavzuni bola o'z nutqida (yozgan inshosida, axborotida, qayta hikoyalashda, savollarga bergan javobida) qanday bayon eta olishiga qaratiladi. Shunday qilib, nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi; fikr nutq yordamida pishib etiladi, yuzaga chiqadi. Ikkinchi tomondan, nutqning o'sishi fikrni shakllantirishga yordam beradi, takomillashtiradi.

O'quvchilar nutqini o'stirishning mashg'ulotning boshqa turlari bilan bog'liqligi. O'quvchilar nutqini o'stirish boshqa o'quv predmetlaridan o'tkaziladigan mashg'ulotlar bilan ham uzviy ravishda bog'lanadi. Ona tili darslarida o'quvchilar til yordamida tabiat va kishilar hayoti haqida bilim oladilar; ular kuzatishni, o'ylashni va ko'rganlari, eshitganlari, o'qiganlari bo'yicha to'g'ri bayon qilishni o'rganadilar. Ona tili darslari bolalap lug'atini boyitishga samarali yordam beradi, nutqni tuzishni o'rgatadi.

O'qish darsi va u bilan bog'liq holda olib boriladigan ekskursiya o'quvchilarga tabiat hodisalari, kishilar hayoti va mehnati haqida, axloq qoidalari, boshqa kishilar bilan muomala normalari haqida bilim beradi; bu darsda o'quvchi nutqiga, uni shakllantirish va o'stirishga keng imkoniyat mavjud.

Grammatika va to'g'ri yozuv darslarida tilni maxsus o'rganish bilan bolalar alohida tovush, bo'g'in, so'z va gaplarni eshitishga va aytishga o'rganadilar. Ular predmet, harakat, belgi bildirgan ko'pgina so'zlarni, shuningdek, tovush, harf, bo'g'in, o'zak, so'z, so'z yasovchi, forma yasovchi, qo'shimcha, so'z turkumi, ot, sifat, son, fe'l, olmosh, bog'lovchi, gap, gap bo'lagi, bosh bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak, darak gap, so'roq gap, undov gap; turlanish, bosh kelishik singari juda ko'p yangi terminlarni bilib oladilar. Boshlang'ich sinfdagi boshqa darslarda ham o'quvchilar nutqi xilma-xil so'zlar bilan boyitiladi.

Matematika darslarida bolalar yangi tasavvur va tushunchalar, juda ko'p so'z va terminlar bilan o'z nutqlarini boyitadilar, mantiqiy fikrlaydilar. O'quvchilar tabiatshunoslik darslarida va ekskursiya vaqtida ko'rgan predmetlarini o'qituvchi yordamida guruhlaydilar, ularni o'zaro taqqoslab, o'xshash va farqli tomonlarini topib aytadilar. Bular, o'z navbatida, tabiatga oid ayrim tushunchalarni aniq bilib olishga imkon beradi va tafakkurni, nutqni o'stiradi. Mehnat va rasm darslari ham,

jismoniy tarbiya, ashula darslari ham, shuningdek, darsdan tashqari mashg'ulotlar ham o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirishga imkon beradi. Demak, o'qituvchi barcha darslarda, sinfdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlarda faqat orfoepik talaffuz va adabiy til normalariga rioya qilgan holda ifodali, ta'sirli so'zlashi, shuningdek, har doim o'quvchi daftariga barcha hujjatlarga husnixat va imlo qoidalariga rioya qilgan holda yozishi zarur. Hamda barcha ko'rgazmalar, lavhalar, stendlar, yozuvlar to'g'ri yozilishi kerak.

Nazorat uchun savollar:

1. O'quvchilarda asosiy sintaktik tushunchalarni shakllantirishning shart-sharoitlari haqida ayting?
2. Materiallarni sinflarga joylashtirish tizimi qanday amalga oshiriladi.
3. Nutq va uni o'stirish tushunchasi farqli tomonlari?
4. O'quvchilar nutqiga qo'yilgan talablar qaysilar?

26-MAVZU. KITOBXONLIK FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH.

Reja:

1. O'qish malakasi haqida tushuncha.
2. Badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari.
3. Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy idrok etishdagi psixologik xususiyatlari.

Mavzuning maqsadi: kitobxonlik faoliyatini shakllantirish. O'quvchilarni PIRLS topshiriqlari asosida badiiy asarni tahlil qilishga o'rgatish.

Tayanch so'z va iboralari: sinfda o'qish, sinfdan tashqari o'qish, o'qish malakasi, ongli o'qish, tez o'qish, izohli o'qish, ifodali o'qish, faol kitobxon, badiiy tasvir vositalari, asar kompozitsiyasi, xalqaro baholash, PIRLS, ePIRLS, konsepsiya, badiiy matn, metafora, IEA, TIMSS, o'qish savodxonligi.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

O'qish malakasi haqida tushuncha.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy–ta'limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta'limini o'qish ta'limisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'quvchi matnni to'g'ri, tez, tushunib o'qish, mazmunini o'zlashtirish bilan ilk bor o'qish darslarida yuzlashadi.

O'qish darslari orqali o'quvchilarning davlat ta'lim standartlari (DTS) talablari bo'yicha o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan o'quv–biluv ko'nikma–malakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo'l ochiladi.

Aynan o'qish ta'limida insonning, avvalo, o'zligini, qolaversa olamni anglashga bo'lgan intilishlariga turtki beriladi.

Shu maqsadda "O'qish kitobi" darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqlool va milliy–ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo'yicha atroflicha tushunchalar berishga mo'ljallangan badiiy, axloqiy–ta'limiy, ilmiy–ommabop asarlar kiritiladi.

O'qish darslari savod o'rgatish davrida o'quvchilarni bo'g'in, so'z va gaplar bilan tanishtirish va ularni o'qish, rasmlar asosida hikoya qilish tarzida uyushtirilsa, o'qish texnikasi egallangandan so'ng o'qish muayyan mavzular bo'yicha tanlangan badiiy, ilmiy–ommabop matnlar yuzasidan olib boriladi. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha DTS va «ona tili» o'quvda STO', o'qish ta'limi oldiga qo'yilgan talablarni amalga oshirish sinfda o'qishni to'g'ri tashkil qilish, o'qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalanishga ko'p jihatdan bog'liqdir. Ma'lumki, sinfda o'qish asosida badiiy va ilmiy–ommabop matnlar turadi. O'quvchilarni matn bilan tanishtirish o'qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea–hodisalarni idrok qilish, asarni his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzdagi obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo'lsa, tabiat qo'yniga sayohat uyushtirish ham sinfda o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi. Matn bilan dastlabki tanishuvdan so'ng quyidagicha savollar bilan murojaat qilish darsda o'quvchilarning faolligini oshiradi:

1. Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o'ylaysiz?

2. Hikoya qahramonlaridan qaysi birining xatti–harakatini ma'qullaysiz? Qaysi birining fe'l–atvori, o'zini tutishi sizga yoqmadi?

3. Hayotda shunday kishilarni uchratganmisiz?

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlarning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy istiqlool va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida birlashtirilgan.

O'qish ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta'limning didaktik

maqsadi hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma'naviy–ahloqiy, adabiy — estetik tarbiya bilan chambarchas bog'lab olib boriladi. Shunga ko'ra o'qish darslarining yetakchi hususiyati o'quvchilarning savodxonligini ta'minlash bilan birga badiiy adabiyotning sehrli olamiga olib kirish, milliy mafkura asosida yo'qsak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

O'qish ta'limi bo'yicha o'quvchilarni faqat matn bilan tanishtirish yordamida da o'qish talablariga javob berib bo'lmaydi. Negaki matndagi tarbiyaviy g'oya uni tushunish, idrok qilish natijasidagina ochiladi. Boshqacha aytganda, har qanday asardagi seyr–joziba matn zaminidagi yashirin mazmun–mohiyatni anglab yetilganda o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etishi mumkin. Bunga adabiy–nazariy tushunchalarni o'zlashtirish, adabiy tahlil malakalarini shakllantirish orqali erishiladi.

Asar tahlili jarayonida o'qituvchi savollariga o'quvchilarning o'z so'zlari bilan javob berishi ham matnda tasvirlangan voqea — hodisalar yuzasidan mantiqiy fikrlashga, qahramonlarning xatti–harakatlarini to'g'ri baholashga yaqindan yordam beradi. Savollar uzuq–yuluq va mantiqsiz bo'lmasdan, qat'iy maqsad asosida izchil berilishi o'quvchilarning o'qilgan matn mohiyatini chuqur anglab etishlariga imkon yaratadi. Negaki har qanday javob mustaqillikni taqozo etadi.

Ta'kidlash joizki, o'quvchilarning o'zlarini ham savol tuzishga o'rgatish lozim. K.D.Ushinskiy qayd etganidek, to'g'ri qo'yilgan masalaning o'zi yarim javobdir. Matn yuzasidan savol tuzishda o'quvchining dars mavzusi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor berishi asarda tasvirlangan voqea–hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'lanishlarni bilib olishga, hayotiy xulosalar chiqarishga yo'l ochadi. Shuning uchun ham matn yuzasidan savol tuzish o'quvchini ongli va tushunib o'qishga yo'llaydi. Uning o'ziga xos xususiyatini o'quvchilarni badiiy adabiyotning sehrli olamiga olib kirish orqali dunyoqarashlarini milliy istiqlool mafkurasi asosida to'g'ri shakllantirishga qaratilishi bilan belgilanadi.

O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqlool, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqlool, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularini uyg'otishdir.

Tabiatga oid mavzular yordamida o'quvchilar tabiatdagi o'zgarishlar, yil fasllarining almashinuvi, hayvonot olamiga doir bilimlarni egallaydilar. Ular o'quvchilarni kuzatuvchanlikka, tabiatni sevishga, unga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatadi.

“O‘qish kitobi” darsliklaridagi materiallar sinfdan sinfga o'tgan sari mavzu jihatidan ham, mazmun jihatidan ham kengaya borishi hisobga olingan. Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang–barangligiga, poetik mukammalligiga, o'quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Ijtimoiy–tarixiy mazmundagi mavzular vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida muayyan tasavvur beradi. Beruniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir.

Bu xildagi asarlar o'quvchilarni faqat o'tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi.

Badiiy asarlar matni ustida ishlash jarayonida ularning janriy hususiyatlaridan tashqari, mavzusi ham nazarda tutiladi. Masalan, tabiat tasviriga oid matnlar ustida ishlashda tabiat bag'riga sayohat uyushtirilib, bolalar kuzatuvchanlikka o'rgatilsa, vatanparvarlikka oid asarlar tahlili vatanning dongdor kishilari bilan uchrashuvlar yoki mavzuga daxldor kinofilmlar namoyishi vositasida amalga oshirilsa, dars samaradorligi yanada ortadi.

Umuman “O‘qish kitobi” darsliklaridagi barcha mavzular o'quvchilarga ta'lim–tarbiya berish bilan birga, ularning lug'atini boyitishga, og'zaki va yozma nutqini to'g'ri shakllantirish, nutq madaniyatini o'stirishga ham qaratiladi.

O'quvchilar darsliklar yordamida o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo'lishini tushunib etishlariga erishish o'qituvchilar oldidagi muhim vazifalardandir.

O'qish darslari oldiga qo'yiladigan didaktik vazifalar quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish.

2. *O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.*

3. *O'quvchilarning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.*

4. *O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan eto'q va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.*

5. *O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy estetik tafakkurini o'stirish.*

6. *O'quvchilarning xayolot olamini boyitish.*

7. *Adabiy tasavvur elementlarini shakllantirish.*

Shuni unutmaslik kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq va ilmiy metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan boyitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi. Dastur talablarini to'liq bajarish va amalga oshirish uchun, birinchi navbatda, o'qish ko'nikmalarini to'g'ri va puxta egallash va takomillashtirib borish zarur. O'qish ko'nikmalari savod o'rgatish jarayonida shakllanadi, o'qitishning keyingi bosqichlarida takomillashadi.

O'qish malakalarining sifatlariga badiiy asar matnini to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish kiradi. O'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi. O'qish darslarida asar ustida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, asar mazmunini tahlil qilish o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lsin.

To'g'ri o'qish. To'g'ri o'qish deganda xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qish tushuniladi, ya'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarni buzmasdan, so'zdagi tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmay, boshqa tovushni qo'shmay, harflar o'rnini almashtirmay, aniq talaffuz qilib, so'zga urg'uni to'g'ri qo'yib o'qish hisoblanadi. To'g'ri o'qish so'zning uzun-qisqaligiga, o'quvchining so'z boyligiga, ya'ni so'zning leksik ma'nosini qanchalik bilishiga hamda so'zning bo'g'in va morfemik tarkibiga bog'liq.

O'qituvchining tuzilishi murakkab so'zlarni oldindan xattaxtaga yoki kartonga bo'g'inlarga bo'lib yozib qo'yib, o'quvchilarga ovoz chiqarib birgalikda o'qitishi yaxshi natija beradi. O'quvchilar yo'l qo'ygan xato ikki xil yo'l bilan tuzatiladi:

1. O'quvchi so'z oxiridagi qo'shimchani noto'g'ri o'qisa, o'quvchini o'qishdan to'xtatmasdan xatoni to'g'rilash mumkin.

2. Xato o'qish bilan gaplarning mazmuni buzilsa, qayta o'qitish usulidan foydalaniladi. Bunda o'quvchiga o'qigan matni yuzasidan savol berilsa, o'quvchi e'tiborli bo'lib qayta o'qiydi.

Tez o'qish. Tez o'qish me'yoriy tezlikda o'qish bo'lib, bunda o'qish sur'ati matnning mazmunini tushunishdan ajralib qolmasligi kerak. O'qish tezligi matnni tushunish tezligi bilan muvofiq ravishda o'sib borishi lozim. O'qilayotgan asar mazmunini o'zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta'minlaydigan o'qish *tez o'qish* deyiladi.

O'qish tezligi to'rt yil davomida to'g'ri va ongli o'qish bilan bog'liq holda asta ortib boradi. O'qish tezligini tekshirganda o'qituvchi o'qiladigan materialning xarakterini, ya'ni g'oyaviy–mavzuviy murakkabligini, so'z va gaplarning tuzilishini, ularning bolalar nutqida qaydarajada ishlatilishini, o'qishning to'g'ri va ongli bo'lishini hisobga oladi. O'quvchilarning o'qish tezligi har xil bo'ladi, albatta. O'qituvchining vazifasi barcha o'quvchilarning o'qish tezligini, iloji boricha bir xillikka keltirishdan iborat. O'qish sur'atini oshirishda tez aytishlarni, maqollarni yod oldirish va matnni ovoz chiqarib o'qishni mashq qilish kabilar samarali usullardan hisoblanadi.

Ongli o'qish. Ongli o'qish yaxshi o'qishning asosiy sifati hisoblanadi. Ongli o'qish o'qilgan matnning aniq mazmunini, asarning g'oyaviy yo'nalishini, obrazlarini va badiiy vositalarining rolini tushunib o'qish, shuningdek, asarda tasvirlangan voqea–hodisalarga o'z munosabatini ifodalay olishdir.

Ifodali o'qish. Ifodali o'qish intonatsiya – ohang yordamida asarning g'oyasi va jozibasini to'g'ri, aniq, yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir.

Intonatsiya (ohang). Intonatsiya og'zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past–balandligining yig'indisidir.

Asarning mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini tahlil qilish ifodali o'qishga o'rgatish bilan bog'lab olib boriladi. Ifodali o'qishga o'rgatishda matn mazmunini tushunish, muallif hikoya qilgan voqealarga o'z munosabatini bildirish asosiy vazifa hisoblanadi. O'quvchilarda ifodali o'qish malakasini shakllantirish uchun asarni o'qituvchining ifodali o'qishi muhim ahamiyatga ega.

Dastur talablarini to‘liq bajarish va amalga oshirish uchun, birinchi navbatda o‘qish ko‘nikmalarini to‘g‘ri va puxta egallash va takomillashtirib borish zarur. O‘qish ko‘nikmalari savod o‘rgatish jarayonida shakllanadi, o‘qitishning keyingi bosqichlarida takomillashadi.

O‘qish malakalarining sifatlariga badiiy asar matnini to‘g‘ri, tez, ongli va ifodali o‘qish kiradi. O‘qish darslarida o‘quvchilarning o‘qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi. O‘qish malakasining sifatleri o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularning asosiysi ongli o‘qish hisoblanadi: o‘quvchi matnni tez va to‘g‘ri o‘qisa–yu, anglab o‘kimasa yoki uning tez o‘qishi natijasida boshqalar matn mazmunini tushunmasa, to‘g‘ri o‘qisa–yu, o‘ta sekin o‘qisa, nutq birliklari orasida pauzalarga e‘tibor bermasa, matnda ifoda etilayotgan fikr tushunilmaydi. Muayyan tezlikda va to‘g‘ri o‘qish ongli o‘qishga xizmat qiladi; to‘g‘ri, tez va ongli o‘qish esa ifodali o‘qishning asosi hisoblanadi.

O‘qish malakalarini egallash maktabda o‘qitiladigan barcha predmetlarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. O‘qish faoliyatning asosiy turi bo‘lib, o‘quvchilarni g‘oyaviy–siyosiy, aqliy, estetik va nutqiy tomondan rivojlantirish uchun juda katta imkoniyat yaratadi. Bu jarayon esa o‘qish malakalarini o‘stirish va takomillashtirish ustida sistematik va maqsadga muvofiq ishlashni talab qiladi.

O‘qish malakasini egallash ancha murakkab bo‘lib, uni shakllantirish uzoq vaqtni talab etadi. Psixolog G.Egorov o‘zining «Ocherki psixologii obucheniya detey chteniyu» nomli asarida o‘qish malakalarini shakllantirish jarayonini uch bosqichga ajratadi: *analitik bosqich, sintetik bosqich va avtomatlashgan bosqich*. Analitik bosqich savod o‘rgatish davriga to‘g‘ri keladi, bunda so‘zni bo‘g‘in–harf tomonidan tahlil qilish va bo‘g‘inlab o‘qish malakasi shakllantiriladi. Sintetik bosqich uchun so‘zni sidirg‘a o‘qish xarakterlidir; bunda so‘zni ko‘rish orqali idrok qilish va uning talaffuzi so‘z ma‘nosini anglash bilan asosan mos keladi. O‘qish so‘z ma‘nosini idrok qilish bilan amalga oshadi. O‘quvchilar sintetik bosqichga 3–sinfda o‘tadilar. Bundan keyingi yillarda o‘qish avtomatlasha boradi.

Nazorat uchun savollar:

1. O‘qish malakasi haqida tushuncha bering?
2. Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy idrok etishdagi psixologik xususiyatlari qaysilar?

27-MAVZU. O‘QUVCHILARNI PIRLS TOPSHIRIQLARI ASOSIDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISHGA O‘RGATISH.

Reja:

1. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini PIRLS tizimi asosida baholashga o‘rgatish.
2. PIRLS tizimi asosida baholash asoslari.
3. Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy idrok etishdagi psixologik xususiyatlari.

Mavzuning maqsadi: kitobxonlik faoliyatini shakllantirish. O‘quvchilarni PIRLS topshiriqlari asosida badiiy asarni tahlil qilishga o‘rgatish.

Tayanch so‘z va iboralari: sinfda o‘qish, sinfdan tashqari o‘qish, o‘qish malakasi, ongli o‘qish, tez o‘qish, izohli o‘qish, ifodali o‘qish, faol kitobxon, badiiy tasvir vositalari, asar kompozitsiyasi, xalqaro baholash, PIRLS, ePIRLS, konsepsiya, badiiy matn, metafora, IEA, TIMSS, o‘qish savodxonligi.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta’lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skeleti.

Talabalarga qo‘yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni umumiy o‘rta ta’lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko‘nikmalarni rag‘batlantirish.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini PIRLS tizimi asosida baholashga o‘rgatish.

PIRLS – boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni o‘qib tushunish darajasini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqot dasturidir. Boshqacha qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish ko‘nikmalarini qay darajada rivojlanganligi haqidagi ma’lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o‘qish va o‘qitishni

yaxshilash uchun ta'lim sohasidagi davlat siyosatiga oid ma'lumotlarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturidir.

Shuningdek, PIRLS, yosh o'quvchilar tomonidan maktabda va maktabdan tashqarida ta'lim olishning katta qismini tashkil etuvchi, ya'ni badiiy tajriba orttirish, ma'lumot olish va undan foydalanish ko'nikmalarini baholash kabi ikkita keng qamrovli maqsadlarni ifodalaydi. Yana shuni aytish mumkinki, ushbu dastur zamon bilan hamnafas qadam tashlaydi hamda o'zining baholash mezonlarini zamonaviy talablarga muvofiq ravishda takomillashtirib boradi. Bunga misol sifatida, 2021-yilda o'tkaziladigan tadqiqotda o'quvchilarga birinchi marta raqamli formatdagi topshiriqlarni taqdim etishni rejalashtirganini aytish o'rinlidir. Raqamli formatga o'tish bilan birga, internet muhitida boshqariladigan ePIRLS onlayn o'qishni kompyuterda baholash kabi o'zgarishlar ham ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 5712-son Farmonida 2030-yilga kelib PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish hamda xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o'quvchi larning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan.

Shuningdek, konsepsiya doirasida o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish kompetensiyalari va malakalarining rivojlanishiga alohida urg'u berishni hisobga olgan holda, zamonaviy innovatsion iqtisodiyot talablariga javob beradigan umumta'lim dasturlari va yangi davlat ta'lim standartlarini joriy etish, o'quvchilarning bilim darajasini baholashda xalqaro PISA, TIMSS, PIRLS va boshqa dasturlarda doimiy ishtirok etish nazarda tutilgan. Ushbu vazifalarni amalga oshirish yo'lida PIRLS tadqiqotida muvaffaqiyatli ishtirok etish o'ziga xos o'rin tutadi. Shunday ekan, ta'lim sifatini baholash sohasidagi yangi xalqaro tadqiqot haqida xalq ta'limi tizimi xodimlari, o'qituvchilar hamda ushbu sohaga qiziquvchilar uchun ma'lumotlar yetkazib berish maqsadida **"Xalqaro tadqiqotlarda boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini baholash"** nomli metodik qo'llanma ishlab chiqildi. Mazkur qo'llanmada PIRLS tadqiqoti, uning o'ziga xos xususiyatlari, nazorat-sinov materiallarining

ishlab chiqilishi haqida umumiy ma'lumotlar berilgan. Shu bilan birga, PIRLS tadqiqotining topshiriqlaridan, ya'ni matnlar va savollaridan bir nechta namunalar hamda ularning baholash mezonlari keltirilgan.

PIRLS dasturining tashkil etilishi

PIRLS dasturi 2001–yilda Ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA–International Association for the Evaluation of Educational Achievement) tomonidan tashkil etilgan. Xalqaro tadqiqotni tashkil etish uchun barcha mas'uliyat Chestnut Hill (Massachusetts, AQSh) Boston kollejiga yuklatilgan. Shuningdek, tadqiqot uchun topshiriqlarni tayyorlash Germaniya (Gamburg) ma'lumotlar markazida amalga oshiriladi.

Xalqaro baholash dasturi PIRLS (Progress In International Reading And Literacy Study) dunyoning turli mamlakatlari milliy ta'lim tizimida o'qish savodxonligi bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar va natijalarni qiyoslashga yo'naltirilgan. Tadqiqotlar 2001, 2006, 2011, 2016–yillarda o'tkazilgan bo'lib, 2021–yil tadqiqotning beshinchi davriyligi hisoblanadi. Shuni ta'kidlash joizki, 2021–yilda o'tkaziladigan tadqiqotlar 2001–yildan boshlab uzluksiz qatnashib kelayotgan davlatlarning 20 yil davomida erishgan yutuqlarini baholash imkonini beradi. Har besh yilda o'tkaziladigan PIRLS dasturi 4–sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini xalqaro darajada baholaydi. Mazkur dastur IEA tashkilotining 4–sinf o'quvchilarini matematika va tabiiy fanlardan savodxonligini baholaydigan TIMSS dasturini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lib, Boston kollejidagi TIMSS va PIRLS xalqaro o'quv markazi IEA tashkilotining Gamburg va Amsterdam shaharlaridagi idoralari bilan yaqindan hamkorlikda boshqariladi. 2016–yildan boshlab qo'shimcha tanlov asosida PIRLS tizimi joriy qilingan bo'lib, u o'quvchilarning onlayn o'qish savodxonligini baholashga mo'ljallangan. Internet o'quvchilar uchun ma'lumotlar olishning boshlang'ich yo'li hamda maktab fanlari doirasida izlanishlar olib borish uchun markaziy manba hisoblanadi.

Masalan, dasturda 2001–yilda 35 ta mamlakat qatnashgan bo'lsa, 2006–yilda 40 ta, 2011–yilda 45 ta, 2016–yilda 50 ta mamlakat. 2016–yilda tadqiqotga Rossiya Federatsiyasining 42 ta hududidan 206 ta umumiy o'rta ta'lim maktabi va 4577 ta boshlang'ich sinf o'quvchilari jalb etilgan bo'lib, tadqiqot natijalariga ko'ra Rossiya Federatsiyasi dunyo bo'yicha birinchi o'rinni egallagan.

O'qish savodxonligi o'quvchilarning ilmiy va shaxsiy muvaffaqiyatini o'sishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi, shuningdek, PIRLS ta'lim sohasida olib borilayotgan siyosatning muvaffaqiyatga ta'sirini baholash uchun qimmatli vosita hisoblanadi.

PIRLS tadqiqotida o'qish savodxonligi

O'qish savodxonligi – jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma tilning shakllarini idrok etish va amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir.

Ushbu nuqtayi nazar o'quvchilarning o'qishdan olingan ma'lumotlardan foydalanish qobiliyatiga tobora ko'proq e'tibor qaratadigan zamonaviy jamiyatda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Asosiy e'tibor tushunishni namoyon qilishdan o'zlashtirilgan ma'lumotlarni qanday qilib yangi loyihalar va vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatlarini namoyon qilishga qaratilmoqda.

Hozirgi vaqtda PIRLS ta'rifiga ko'ra, o'qish savodxonligi jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ulardan foydalanish, shuningdek, matnlardan turli shakllarda ma'no hosil qila olish qobiliyati hamdir. O'qish savodxonligining bu ko'rinishi konstruktiv va interaktiv jarayon sifatida ko'plab o'qish nazariyalarini aks ettiradi. O'quvchining matn bilan ishlashi jarayonida o'quvchi va matn orasidagi muloqot orqali (shuning uchun ham bu jarayon interaktiv deyiladi) o'quvchi ma'noni yaratadi (shuning uchun ham bu jarayon konstruktiv inglizcha «construct» – yaratmoq deyiladi). O'quvchi bu jarayonning faol qatnashuvchisi bo'lib, ma'no yaratadi, matn ustida mushohada yuritadi va samarali o'qish strategiyalarini ongli ravishda tanlab qo'llaydi. Har bir matn turi odatiy shakl va qoidalarga amal qilgan holda o'quvchiga matnni sharhlashga yordam beradi. Har qanday matn turli shaklga ega bo'lishi mumkin. Bular an'anaviy kitoblar, jurnallar, hujjatlar va gazetalar, shuningdek, raqamli ko'rinishdagi yozma shakllarni ham o'z ichiga oladi. PIRLS yosh o'quvchilarning sinfda va sinfdan tashqari o'qishining ikkita keng qamrovli maqsadiga qaratilgan. Bular badiiy tajriba o'ttirish hamda ma'lumot olish va ulardan foydalanish uchun o'qishdir.

Bundan tashqari, PIRLS o'qish maqsadlarining har birida to'rtta keng tushunish jarayonini birlashtiradi. Bular: diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotlarni topish, to'g'ridan to'g'ri xulosalar chiqarish, g'oyalar va axborotni talqin qilish va uyg'unlashtirish, kontent va matn elementlarini baholash va tanqid qilish. Butun dunyo bo'ylab o'qish

savodxonligining rivoji odamlarning nima sababdan o'qishlari bilan bevosita bog'liq. Umuman olganda, bu sabablar zavqlanish va shaxsiy qiziqish uchun o'qishni yoki ta'lim va jamiyat hayotida munosib ishtirok etishni o'z ichiga oladi. Ko'pgina yosh o'quvchilarning dastlabki mutolaasi aksariyat hollarda hikoya (masalan, hikoya to'plamlari yoki rasmlı kitoblar) yoki o'quvchilarga atrofıdagi dunyo haqida ma'lumot beradigan va savollarga javob beradigan ma'lu motli matnlardan iborat bo'ladi.

Yosh o'quvchi uchun o'qish savodxonligining har ikki maqsadi ham muhim hisoblanadi. Shuning uchun PIRLS har bir o'qish turini baholashda matnlarni teng bo'lishni asosiy maqsad qilib olgan. Badiiy tajriba orttirish. Adabiyotni tushunish va baholash uchun har bir o'quvchi tilni tushunishi va badiiy shakllarni bilishi kerak. Yosh o'quvchilar uchun adabiyot hali duch kelmagan vaziyatlar va his-tuyg'ularni o'rganish imkoniyatini taqdim etishi mumkin. Badiiy adabiyotda tasvirlangan voqealar, harakatlar va oqibatlar o'quvchilarga haqiqiy hayotni yoritibgina qolmay, tasavvur qilishlari mumkin bo'lgan vaziyatlarni bilvosita his qilish va aks ettirishga imkon beradi.

PIRLSda ishlatiladigan badiiy matnlarning asosiy shakli – bu badiiy to'qimaga asoslangan hikoyalardir. Axborot matnlarining maqsad va vazifalari turli xil bo'ladi. Axborot matnining asosiy vazifasi axborotni taqdim etish bo'lsa-da, mualliflar ko'pincha o'zlari tanlagan mavzularni yoritishda turli maqsadlarni ko'zda tutadi. Ko'pgina axborot matnlarining maqsadi to'g'ridan to'g'ri ma'lumot berish, masalan, biografik ma'lumotlar yoki vazifani bajarish bosqichlarini taqdim qilishdir, shu bilan birga, ko'p hollarda matnda muallifning subyektiv qarashlari ham aks etadi. Masalan, muallif fakt yoki tushuntirishlarning qisqacha xulosasini taqdim etishi, o'z dalillariga o'quvchini ishontirishga harakat qilishi yoki turli nuqtayi nazarlarni keltirishi mumkin. Yosh o'quvchilar ilmiy, tarixiy, geografik yoki ijtimoiy, shu jumladan, bir qator ma'lumotlarni qamrab olgan, turli shakldagi axborot matnlarini o'qishlari mumkin.

PIRLS, odatda, 4-sinf o'quvchilarining keng qamrovli to'rtta tushunish jarayonini baholaydi. Bular: diqqatni jamlash va aniq ma'lumotni topish, to'g'ridan to'g'ri xulosalar chiqarish, g'oyalar va axborotni talqin qilish, uyg'unlashtirish, kontekst va matn elementlarini baholash hamda tanqid qilish jarayonlaridir.

PIRLS va ePIRLSda har bir matn parchasi (yoki parchalari) yoki matn yuzasidan beriladigan savollar to'rtta tushunish jarayonini baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilar matndan ma'no hosil qilar ekan, ular aniq tushuntirilmagan g'oyalar yoki ma'lumotlarga nisbatan tushuntirishlar beradi. Xulosalash o'quvchilarga matndan tashqariga chiqishga imkon beradi. Ko'pgina hollarda muallif matnni o'quvchining aniq yoki bevosita xulosa chiqarishi uchun yaratadi. O'quvchilar oddiy xulosalar bilan bir qatorda, matndagi g'oyalar va axborotlarni talqin qilishda va uyg'unlashtirishda konkret yoki umumiy ma'nolarga e'tibor berishlari yoki tafsilotlarni umumiy mavzular va g'oyalar bilan bog'lashlari mumkin. To'liq javob berish uchun o'quvchidan barcha matnni yoki hech bo'lmaganda uning muhim qismlarini, shuningdek, matndan tashqaridagi fikrlarni yoki axborotni tushunish talab qilinadi.

Matn va mazmunga oid birliklarni baholash va tanqidiy tahlil qilish.

Matn mazmuni o'quvchining shaxsiy fikridan kelib chiqib, xolislik bilan baholanishi va tanqid qilinishi mumkin. Bu jarayon o'quvchidan xolis baho berish, rad etish, ma'qullash, matn mazmuniga nisbatan betaraflikni bildirish kabilarni talab qiladi. Masalan, o'quvchi matnda keltirilgan fikrlarni tasdiqlashi, e'tiroz bildirishi yoki boshqa manbalardan olingan ma'lumotlar bilan matnda berilgan g'oyalarni taqqoslashi mumkin.

PIRLS tadqiqotida ishlatiladigan matnlarning xususiyatlari.

Matnlar PIRLS dasturida murakkabligiga qarab, o'rtacha 500 dan 800 tagacha, o'quvchilarining o'qish savodxonligi darajasi past bo'lgan mamlakatlar uchun 400–500 ta, PIRLSda esa, taxminan, 1000 ta so'zdan iborat bo'ladi. PIRLS matnlari uchun aniqlik va izchillik muhim mezon hisoblanadi.

Matnni baholash va tanqidiy tahlil qilish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Matnda berilgan ma'lumotning aniq va to'liqligini baholash;
- Tasvirlangan voqeani haqiqatan sodir etilishi ehtimolini baholash;
- Insonlarning o'ylari va bajaradigan ishlarini o'zgartirishda muallifning fikrlari qanchalik aniqligini baholash;
- Matn sarlavhasi asosiy mazmunni qanchalik yoritib berishini baholash;

– Metafora yoki nutq ohangi kabi til xususiyatlari ta'sirini tasvirlash;

– Muallifning asosiy mavzuga oid qarashlarini aniqlash.

PIRLS tadqiqotida ishlatiladigan matnlar uchun quyidagi mezonlar belgilangan.

Uzunligi: 1000 ta so'zgacha.

Mavzu: Badiiy matnlar asosiy mavzuga ega bo'lib, u berilgan matndan tashqari o'quvchi tomonidan umumlashtiriladi. Axborot matnlari o'quv materiallardan olinmagan mavzuni yoritib berishi kerak.

Til: 40 dan ortiq tillarga tarjima qilinadi, shuning uchun tarjima qulay bo'lishi muhimdir. Metafora yoki epitet kabi aniq ifodali tasvirlash so'zlari tanlanadi. Hech qanday so'zlashuvga oid so'z yoki jargon ishlatilmaydi hamda ortiqcha texnik ifodalar olib tashlanadi.

Mazmuni: matnning mazmuni 9–10 yoshdagi o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos kelishi, ayrim madaniyatlarga juda xos bo'lgan mavzulardan chetlanishi, shuningdek, matn shu yoshdagi maktab o'quvchilari uchun qiziqarli va zavqli bo'lishi hamda o'quvchi uchun unchalik tanish bo'lmasligi lozim.

Bog'liqlik va ketma–ketlik: sujetning mantiqiy tuzilishiga rioya qilish muhimdir. Axborot matnda matnning tuzilishi va ma'lumotning mantiqiy ketma–ketligini sarlavhalar, jadvallar, grafiklar kabi vizual elementlar bilan bog'liqligini kuzatish shartdir.

Nazorat uchun savollar:

1. PIRLS haqida umumiy ma'lumot ayting?
2. PIRLS dasturining tashkil etilishi qanday amalga oshiriladi?

28-29-MAVZULAR: BOSHLANG'ICH SINFLARDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISH. ILMIY-OMMABOP VA LIRIK ASARLAR USTIDA ISHLASH.

Reja:

1. Har xil janrdagi asarlar bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Ertakni o'qish metodikasi.
3. Hikoya janridagi asarni o'qitish metodikasi.
4. Masal janrinig boshqa janrlardan farqini tushuntirish.
5. She'r janridagi asarni o'qitish metodikasi.
6. Lirik va epik she'rlar bilan tanishtirish usullari.

Mavzuning maqsadi: boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish. Ilmiy–ommabop va lirik asarlar ustida ishlash.

Tayanch so'z va iboralar: adabiy tur, adabiy janr, ertak, hikoya, maqol, topishmoq, masal, doston, rivoyat, ilmiy–ommabop maqola.

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

HAR XIL JANRDAGI ASARLAR BILAN ISHLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida garchi ilmiy jihatdan bo'lmasa–da, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o'qib o'rganiladi. O'qish darsliklariga, asosan, hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, doston, rivoyat va topishmoq kabi janrdagi asarlar kiritilgan. Bulardan tashqari, ilmiy–ommabop asarlar ham o'qitiladi.

Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, uslubi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi. Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham

o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she'riy asarlar matni hikoya matnidan, ertak matni she'r matnidan, ilmiy–ommabop maqola matni masal janriga taaluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea–hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni taqqoslash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchidan unga mos usullar tanlash talab etiladi.

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta'sirchanligi, o'tkirligi, ma'nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko'pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo'shib ketadi.

Ertakning o'tkir maroqli syujeti, voqea rivojidagi favqulodda, ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi; undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, undagi ezgu kuchning – yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalarni o'ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish formasi, bir xil so'z va iboralarning qayta–qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta'sirchanligi, ifodali vositalarining jonliligi bolalar uchun juda qiziqarlidir. Ertakda qatnashuvchilar ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil, ochko'z obrazlarga bo'linadi.

Ertakning pedagogik qimmatini shundan iboratki, bolalar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kishilar qiyinchilikdan qutulganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yozuvlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doim shunday bo'lishini istaydilar. Ertak bolalarda personajlarning xatti–harakatini muhokama qilib baholash ko'nikmasini o'stiradi. O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqadi? Nima uchun? ... nima uchun jazolanadi (yoki rag'batlantiriladi)? Nima uchun ertakdagi ba'zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi, ba'zilaridan esa, aksincha, yuz o'giradi? kabi savollarga javob berish uchun o'ylaydilar, ertak qahramonlarining xatti–harakatini muhokama qilib, uni baholashga o'rganadilar. Masalan, “Ur to'qmoq” ertagidagi asosiy fikr yaxshilikka–yaxshilik qaytishi, yovuzlik qoralanishini ifodalashdan iborat bo'lsa, “Donishmand” ertagida ahillikka undashdan iborat. Ertakda xalq o'z hayotini o'zi hikoya qiladi, shuning uchun o'quvchilar ertakni o'qish bilan ma'lum davrdagi xalq hayotini, o'ylari va orzu–istaklarini bilib

oladilar. Ertak o'quvchilar nutqini o'stirishda ham katta ahamiyatga ega. Ertak matni bog'lanishli nutqni o'stirish uchun zarur material beradi. Kichik yoshdagi o'quvchilar ertakni juda qiziqib, obrazli ifodalarni va tasviriy vositalarni, shuningdek, ertakning o'ziga xos sintaktik qurilishini, gap tuzilishini saqlagan holda jonli aytib beradilar.

Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-biriga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o'qib, tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Ertak ustida ishlashning oxirgi bosqichida "Ertakda sizga juda yoqqan joyini o'qing, nima uchun yoqqanini ayting. Hayotingizda mana shu ertakdagiga o'xshash voqealar bo'lganmi?" kabi savol-topshiriqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi. Ertak o'quvchilar uchun ertakligicha qolishi va bolalar hayotidagi hodisalarga avtordek yondoshishga o'rganishlari kerak.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi, ona tiliga muhabbatni tarbiyalaydi. 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni (agar ertak hajmi katta bo'lmasa) o'qituvchi aytib berishi mumkin.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, ertakni izohli o'qish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
- 2) o'qituvchining ertakni ifodali o'qishi, yod aytib berishi;
- 3) ertakni o'quvchilar qanchalik idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish;
- 4) ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish, undan ayrim tasviriy vositalar, sinonim so'zlarni topish, ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish;
- 5) ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish);
- 6) ertakni aytish;
- 7) umumlashtiruvchi suhbat (ertak g'oyasini ochish);
- 8) ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish;

9) vazifani tekshirish va yakunlash; (Nima uchun ertakni qiziqib o'qidik?)

10) uyda boshqalarni ham qiziqtiradigan qilib ertakni o'qib (yoki aytib) berishga tayyorlanish.

Boshlang'ich sinflarda ertaklarni o'rganishda quyidagicha maqsadlar ko'zda tutiladi:

1. Bolalarni barkamol inson ruhida tarbiyalash, ularda Vatan, jamiyatga muhabbat hissini tarbiyalash.

2. O'quvchilarga xalq ertaklari materiallari bo'yicha davlat ta'lim standartlari asosida bilim berish.

3. O'quvchilarda ertak materiallarini o'qishga havas uyg'otish.

4. O'quvchilarning o'qish, og'zaki nutq malakalarini rivojlantirish.

5. Texnika vositalaridan foydalanishga o'rgatish.

Ertaklarni o'qish darslarida asosiy tarbiyaviy vazifa ularni barkamol inson ruhida shakllantirishga qaratiladi. Shuning uchun boshlang'ich sinflarda ertaklarni o'qish orqali o'quvchilarning umumiy kamolotiga, ularda vatanparvarlik, do'stlik, o'rtoqlik qadriyatlarini shakllantirish, jamoa ichida o'zini boshqarish, mehnatsevarlik, halollik, rostgo'ylik, o'qishga ongli munosabatda bo'lish kabi ijobiy xususiyatlarni tarbiyalashga alohida e'tibor berish lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga rostgo'ylik, vatanparvarlik haqidagi ertak kitoblardan o'qib berish lozim.

1. Rostgo'ylik nima?

2. Siz yolg'on gapirib turasizmi? Nima uchun?

3. Sizni aldashganmi? Bu holatda nimalarni his qilgansiz?

O'quvchilar ushbu so'roqlarga javob berish davomida o'zlarining rostgo'ylik haqidagi tushunchalarini qay darajada kengligini bilib oladilar. Ularda o'z fikrlarini mustaqil bayon etish ko'nikmalari shakllantiriladi. Shuningdek, o'qituvchi ertak mazmuniga mos maqollarni aytishni o'quvchilardan so'raydi. Ular "Boshingga qilich kelsa ham rost so'zla", "Shirin yolg'ondan achchiq haqiqat afzal", "To'g'ri gapning to'qmog'i bor" kabi maqollarni aytadilar va o'qituvchi yordamida bu maqollarning mazmunini bilib oladilar. Ertakni o'qish jarayonida o'qituvchi rostgo'ylik insonni buyuk martabalarga olib chiqishini tushuntiradi.

Ertak o'tish darslaridan na'munalar.

Dars mavzusi: "Oltin kuz" ertagi.

Dars maqsadi:

a) o'quvchilarga ertakning mazmun–mohiyatini ochib berish, matnni ifodali, ketma–ketlikka rioya qilgan holda o'qib, gapirib berishga o'rgatish. "Atigi", "tinmay" "salqinlatib" so'zlarining ma'nosini tushuntirish.

b) estetik tarbiya berish, ularni mehnatsevarlik, halollik, mehribonlikka o'rgatish. Ma'naviy, ma'rifiy, ekologik, iqtisodiy bilim berish, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash.

d) ta'limiy o'yinlar orqali o'quvchilarning darsda faolligini oshira borib kasbga yo'naltirish, konstitutsiyaviy bilimlarini kengaytirish, ko'cha harakati qoidalarini, yong'in xavfsizligi oyli haqida o'rganganlarini mustahkamlash.

e) DTS ga asosan reyting usulida baholash.

Darsning uslubi: O'yin, musobaqa.

Dars jihozi: Turli rasmlar ertaklar, texnika vositasi, ertak qahramonlari, "O'zbek xalq ertaglari" kitobi, "Oltin kalit" lar, sehrli sandiq, Navro'zoy.

Darsda qo'llaniladigan interfaol usullar: "Klaster", "Aqliy hujum", savol–javob, test, ijodiy ish, "Venn diagrammasi", "T" usulidagi musobaqa, sahna ko'rinishi.

Darsning borishi: Tayyorlov bosqichi.

O'quvchilar yarim aylana bo'ylab turadilar.

O'qituvchi: –Qani, o'quvchilar darsimizga tashrif buyurgan mehmonlar bilan salomlashaylik.

O'quvchilar (bir–birlari bilan ko'rishib, she'r aytishadi):

–Omonmisiz, esonmisiz,

Bugun bizga mehmonmisiz.

Qani, qani, qo'lni bering,

Xush ko'rdik biz, to'rga o'ting.

O'qituvchi ob–havo va sanani, shuningdek, o'tilgan mavzuni so'raydi.

–Bolalar bo'lim yuzasidan takrorlash uy vazifasi qilib berilganligi haqida aytadilar.

O'qituvchi (bolalar diqqatini doskadagi rasmlarga qaratadi):

Bolalar, bugun qaysi mavzu haqida suhbatlashamiz.

O'quvchilar: –Ertaklar haqida.

O'qituvchi bolalarning xalq og'zaki ijodi, uning namunalari to'g'risida fikrlarni eshitadi. Shundan so'ng, navbatdagi topshiriqni beradi: (o'qituvchining qo'lida turli rangdagi geometrik shakllar bo'ladi).

–Siz mening qo‘limdagi ranglardan tanlab olasiz va guruhlarga bo‘linasiz. Har bir guruh o‘zi tanlagan rangdagi stol atrofiga borib o‘tiradi. Men har bir guruhga bittadan kalit shaklini beraman. Siz dars davomida olgan jetonlaringiz bilan kalitni to‘ldirib borasiz. Dars so‘ngida birinchi bo‘lib kalitni to‘ldirgan guruh sehrli sandiqni ochishga muyassar bo‘ladi va g‘oliblar uchun atalgan maxsus sovg‘ani qo‘lga kiritadi. O‘quvchilar rang tanlaydilar va o‘z o‘rinlarini egallaydilar 5 guruhga bo‘linadilar:

Chaqiruv bosqichi. O‘qituvchi: –Bolalar, bugungi darsimizda ”Oltin baliq”, ”Sholg‘om”, ”Bo‘g‘irsoq”, ”Oltin kalitcha”, ”Quyoshjon” kabi ertak qahramonlari ham qatnashishmoqda. Ular aytgan topishmoqlarni topib, ballar yig‘amiz va sevimli qahramonlarimiz rasmlari orqasida yashiringan sehrli so‘zlarni bilib olamiz.

Navbat – ”Oltin baliqqa”

Har bir guruhga ”Aqliy hujum” savollari beriladi.

1. ”Ur to‘qmoq” ertagidagi chol laylakdan birinchi marta nimani so‘raydi?

2. Zumradni kim o‘rmonga adashtirib keladi?

3. Chol dengizdan nimani tutib oladi?

4. Shahzoda qaroqchilar qo‘lidan qanday qutiladi?

5. Nima uchun ertakning nomi ”Oltin tuyoqli kiyik”deb atalgan?

6. 5ta ertak nomini sanang.

7. Latifalarning asosiy qahramoni kim?

8. Ertaklar haqida she‘r ayting.

9. Ertak so‘zini tahlil qiling.

10. Mehnatsevarlik haqida maqol ayting.

Barakalla, bolajonlar, topshiriqni a’lo darajada bajardingiz ”Oltin baliq” rasmi orqali ”ertaklarni” so‘zi paydo bo‘ladi.

Muammoni yechish. ”Anglash bosqichi”.

O‘qituvchi: — Navbat– Sholg‘omvoyning topishmog‘iga .

1. ”Oltin tarvuz” ertagini ifodali o‘qing.

O‘quvchilar navbat bilan o‘qishadi. O‘qituvchi ularning ifodali va ravon o‘qishni baholaydi.

2. O‘quvchilarga ertak asosida reja tuzish topshiriladi.

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo‘lib, unda kishi hayotidagi ma’lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

«Hikoya ko‘pincha kishi hayotida bo‘lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotiydir»³³.

Hikoya mazmunan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o‘quvchilarni qahramonlarning xatti–harakati, tashqi ko‘rinishi, portret tasviri, voqea–hodisalari haqidagi hikoyalar ko‘proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo‘lgan hikoya bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog‘lab olib boriladi.

Boshlang‘ich sinflarda hikoyani o‘qishga bag‘ishlangan izohli o‘qish darslarida o‘qilgan hikoya mazmunini ochish, lug‘at ustida ishlash, o‘qilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So‘roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea–hodisalar, xatti–harakat o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o‘qish darsida o‘quvchilar tushunmaydigan so‘z va iboralar ma‘nosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar.

Hikoyani o‘qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o‘quvchilar nutqini o‘stirish markaziy o‘rin egallaydi. Hikoya o‘qib bo‘lingach, o‘quvchilar o‘ylashi, o‘z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O‘qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan–yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta’sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya syujeti, voqeaning yo‘nalishini ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g‘oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to‘liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e’tibordan chetda qolmasligi lozim.

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo‘lib, unda kishi hayotidagi ma’lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi. «Hikoya ko‘pincha kishi hayotida bo‘lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotiydir».

³³ Sultonov I. Adabiyot mazariyasi. – T: O‘qituvchi, 1980. 245-bet

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalari haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo'lgan hikoya bilan tanishtirish uning sujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoyani o'qishga bag'ishlangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoya mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. So'roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad, hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning характери bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya sujeti, voqeaning yo'nalishini ochishga, personajlar karakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi.

Hikoya tahlili o'ziga xos xususiyatlari va vazifasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi. Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim.

Boshlang'ich sinflarda hikoya syujeti, kompozitsiyasi, qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi. Vatan uchun o'z jonini fido qilgan «Jaloliddin Manguberdi» haqida hikoya o'qib berib qahramonlarini, ularning xatti-harakatlarini o'rganish va tahlil qilishni matnga tayangan holda quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. Chingizxonning hiyla ishlatgan o'rnini matndan toping. U sizda qanday taassurot qoldirdi?

2. Jaloliddin manguberdining Eron va Afg'onistonda mo'g'ullarga qarshi kurashib, erishgan g'alabasi tasvirlangan o'rinni topib o'qing.

3. Lashkarboshilarning o'lja taqsimlashi oqibatida nima yuz beradi? Bu o'rinni matndan toping.

4. Jaloliddin manguberdining jasorati yana qaysi o'rinda ko'rinadi?

5. Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga nima uchun tan beradi?

Shundan so'ng o'quvchilar jaloliddin manguberdi haqida ongli fikr yuritadilar. Chingizxon bilan jaloliddin manguberdining xatti-harakatlarini taqqoslab, farqlaydilar.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.

2. Hikoya matniga berilgan savol-topshiriqlarni bajarish.

3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.

4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.

5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.

6. Har bir qismga sarlavha topish.

7. Hikoyaga reja tuzish.

8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).

9. Reja asosida bayon yozish.

Tahlilda o'qilayotgan hikoya matnining tushunarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tushunarlik deganda yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirning o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligi nazarda tutiladi.

Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini

izchil bayon qilish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bogʻlanishni toʻliq esda saqlab qolishda oʻquvchilarga yordam beradi.

Hikoyani izohli oʻqish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani oʻqishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga harakteristika berish va boshqa.);

2. Hikoyani oʻqish (bunda toʻliq va maʼno jihatdan tugal qismni oʻqituvchi yoki oldindan tayyorlangan oʻquvchi ifodali oʻqishi mumkin).

3. Lugʻat ustida ishlash.

4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti–harakatlari, shaxslar va voqealar oʻrtasidagi munosabatlar yuzasidan qisqacha suhbat).

5. Hikoyani qayta oʻqish (qismlarga boʻlib, rollarga boʻlib oʻquvchilarga oʻqitish)..

6. Hikoyaning har bir boʻlimi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.

7. Reja asosida qayta hikoyalash.

8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.

9. Hikoyani ifodali oʻqishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish (sinfda yoki uyda).

10. Hikoyani ifodali oʻqish va ifodali qayta hikoyalash.

Nazorat uchun savollar?

1. Har xil janrdagi asarlar bilan ishlashning oʻziga xos xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?

2. Ertakni oʻqish metodikasi qaysilar?

3. Hikoya janridagi asarni oʻqitish metodikasi haqida nimalrni bilasiz?

4. Masal janrinig boshqa janrlardan farqini tushuntirib bering?

30-MAVZU. ONA TILIDAN BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALARNI TEKSHIRISH.

Reja:

1. Boshlang'ich sinflarda imloga o'rgatish.
2. Imloga oid mashqlar.

Mavzuning maqsadi: ona tilidan bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish.

Tayanch so'z va iboralar: orfografiya, imlo, to'g'ri yozuv, to'g'ri yozuv malakasi, grammatik–orfografik tahlil, ko'chirib yozuv, diktantlar, leksik–grammatik tahlil, bayonlar

Mavzuning umumiy metodi: dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, aqliy hujum metodi, Venn diagrammasi, T– sxemasi, FSMU, baliq skleti.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Adabiyotlarni tahlil qilish, ijodiy izlanuvchanlik, faol ishtirok, bahs–munozaralarda ishtirok etish. Olgan bilimlarni umumiy o'rta ta'lim maktablarida kuzatish va tahlil qilish.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- d) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA IMLOGA O'RGATISH

O'qituvchi imloviy malakaning psixologik tabiatidan kelib chiqib, kichik yoshdagi o'quvchilarda imloga oid malakani shakllantirish ustida ishlash metodikasini belgilaydi. Imloviy malaka maxsus nutq malakasidir. To'g'ri yozuv – maxsus nutq faoliyati; yozuv ham murakkab harakat bo'lib, uning asosida nutq yotadi. Imloviy malaka nutq faoliyatining komponenti sifatida gapni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzish, so'zni uslubiy aniq qo'llashni ham o'z ichiga oladi. Imloviy malaka murakkab malaka bo'lib, uzoq davom etadigan mashqlar jarayonida yaratiladi va so'zni fonetik tomondan tahlil qilish, uning morfemik tarkibini aniqlash ko'nikmasi kabilarga asoslanadi. Psixologiya malakani avtomatik harakat, ya'ni mashqlar natijasida asta–sekin avtomatlashgan ongli harakat deb belgilaydi. Avtomatlashish o'rganilgan imlo qoidasining oson yoki qiyinligiga bog'liq. Imloviy malaka o'z tabiati bilan avtomatik hisoblanmaydi. Malaka asosiga qo'yilgan ko'nikma

mustahkamlanadi, takomillashadi, yaxshilanadi (harakat tezlashadi, aniq va to'g'ri bo'la boshlaydi, ishonarli va tejamli bajariladi); shuning bilan birga, faoliyatning tuzilmasi qayta quriladi: mayda birlik bilan ishlash kengroq, butun, qo'shilgan birliklar bilan ishlashga o'tadi (masalan, so'zni harflab ko'chirish, bo'g'inlab ko'chirish bilan, keyin so'zni yaxlit ko'chirish bilan, so'ngra u gapni ko'chirish bilan almashadi). Bir imlo malakasi avtomatlashadi, imloga oid boshqa hodisa o'rganiladi va asta-sekin so'zni to'g'ri yozish malakasi hosil bo'ladi. Umuman olganda, yozuv murakkab harakat sifatida ongli jarayonligicha qoladi. To'g'ri yozuv malakasining shakllanishi uchun o'quvchidan fikrlash faoliyati talab etiladi. Biror to'g'ri yozuv hodisasini o'zlashtirish uchun o'quv va yodda saqlashgina emas, balki analiz va sintez tatbiq etiladi. Bunda grammatik va imloviy hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash uchun taqqoslash usulidan foydalanish hamda so'z va so'z shakllarini ma'lum grammatik yoki grafik guruhlarga ajratish, muayyan tizimga solish, tushuntirish va isbotlash mashqlaridan foydalanish muhim o'rin tutadi. Shunday qilib, orfografiyani o'rgatishda, grammatikani o'rgatish kabi, o'quvchilarning analitik-sintetik faoliyatini asta takomillashtira borish talab etiladi. Imlo qoidasi ustida ishlash metodikasi. O'quvchilarda to'g'ri yozuv malakasini shakllantirish grammatik nazariyani va imlo qoidasini o'zlashtirishga asoslanadi.

Imlo qoidalari bir so'znigina emas, balki umumiylik mavjud bo'lgan butun so'zlar guruhining yozilishini tartibga soladi. Bu xususiyati bilan u qoida xat yozuvchini har bir so'zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi va qoidaga amal qilib, belgilangan me'yorga muvofiq butun so'zlar guruhini yozish imkonini yaratadi. Imlo qoidasi grammatik umumiylik asosida birlashgan so'zlamning yozilishini bir xillashtiradi. Bu yozma ravishdagi aloqani engillashtiradi va imlo qoidalarining ijtimoiy ahamiyatini ta'kidlaydi. Imlo qoidalarini grammatik, fonetik, so'z yasallishiga oid materiallarni ma'lum darajada bilmasdan turib o'zlashtirish mumkin emas.

Grammatik nazariya imlo qoidalari uchun poydevor hisoblanadi. Shuning uchun boshlang'ich sinflarda imlo qoidasi shu qoidaga asos bo'ladigan grammatik nazariyaga bog'liq holda o'rganiladi. Masalan, shakl yasovchi qo'shimchalarning yozilishi haqidagi qoidalar "Ot", "Sifat", "Son", "Kishilik olmoshlari", "Fe'l" mavzulari ichiga kiritilgan. Materialning bunday joylashtirilishi grammatika bilan orfografiyani bir-biriga bog'liq holda o'rganishni ta'minlaydi.

Imlo qoidasi bevosita grammatik nazariya elementlaridan so'ng o'rganiladi. Masalan, otlarning kelishiklar bilan turlanishi o'rganilgach, kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqidagi ko'nikma shakllantiriladi. "Sifat" mavzusini o'rganish *-roq* qo'shimchasining va *qip-qizil, yum-yumaloq* kabi sifatlarning yozilishiga, "Fe'l" mavzusini o'rganish bo'lishsizlik (*-ma*) va o'tgan zamon (*-di*) qo'shimchalarining yozilishiga zamin yaratadi. Imlo qoidalarini o'rgatishga bunday yondashish boshlang'ich sinflarda barcha orfografik materiallarni o'rganishda tipik hisoblanadi. Imlo qoidalari ustida ishlash — murakkab jarayon, qoidaning mohiyatini ochish, o'quvchilarning qoida ifodasini o'rganib olishlari, qoidani yozuv tajribasiga tatbiq etish uning asosiy komponentlari hisoblanadi. Qoida mohiyatini ochish qoida so'zning qaysi qismini, qaysi so'z turkumi yoki grammatik shaklni yozishni boshqarishini, bunda qaysi belgilar yetakchi ekanini tushuntirish demakdir.

O'quvchilarni qoida bilan tanishtirish uchun material tanlashda o'qituvchi bu etakchi belgilarni albatta hisobga oladi. Qoida ifodasi ustida darslik bo'yicha ishlanadi. Bunda o'quvchilarning qoida tarkibini anglab etishlari ahamiyatlidir. Shuning uchun darslikdagi qoida qismlarga bo'linadi (Aslida o'quvchilar bu vazifani mashq jarayonidayoq bajarib qo'yadilar). O'quvchilar o'rganilgan qoidaga misol aytish va xilma-xil mashqlarni bajarish yo'li bilan uni yangi til materialiga, ya'ni yozuv tajribasiga tatbiq etadilar. Qoida ustida ishlash metodikasi shu qoidaning xarakteriga qarab tanlanadi. Masalan, bo'lishsizlik qo'shimchasi (*-ma*) ning yozilishini deduktiv yo'l bilan o'rgatish mumkin. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi

(*-ga*) ning oxiri *-k* bilan tugagan otlarga *-ka*, *-q* bilan tugagan otlarga *-qa* shaklida qo'shilishi haqidagi qoidani induktiv yo'l bilan tushuntirish maqsadga muvofiq.

O'quvchilar qoidadagi asosiy fikrni ajratishga yordam beradigan vazifalarni bajarsalar, uni o'zlashtirish xiyla qulay bo'ladi. Chunki bolalar aniq material bilan ishlaydilar va uni tahlil qilish vaqtida qoidaning muhim qismlarini ajratadilar, qoidani ongli o'zlashtiradilar. Nimanidir, masalan, so'zlamning talaffuzi va yozilishini, so'z turkumlarini, so'z qismlarini bir-biriga taqqoslash o'quvchilarning aqliy faolligini oshiradi. Bunda yana qoidaning ajratilgan belgisini aniq yozib ko'rsatish ham ahamiyatli hisoblanadi.

Qoidada aks ettirilgan muhim fikrni ajratishga o'qituvchining savollari yordam beradi. Bu savollar, o'z navbatida, qoidani shakllantirish rejasi ham hisoblanadi. Qoida ustida jamoa bo'lib ishlash bilan birga, darslikdan foydalanib, mustaqil ishlash usulini qo'llash ham mumkin. Yangi qoidani o'zlashtirishda o'rganilgan bilimlarga suyaniladi. Buning uchun yangi qoida ilgari o'rganilgan qoidalar bilan bog'lanadi. Bunda qarshi qo'yish yoki taqqoslash usulidan foydalaniladi va o'xshash tomonlari aniqlanadi.

Masalan, tushum kelishigi qo'shimchasining yozilishini o'zlashtirishda u ilgari o'rganilgan qaratqich kelishigi qo'shimchasining yozilishi bilan taqqoslanadi va tushum kelishigi qo'shimchasi otning fe'l tomonidan boshqarilishini bildirishi aniqlanadi. Qoidani bilib olish o'quvchilarda u haqidagi aniq tasavvurning mavjudligiga bog'liq. Qoida asosida hosil bo'lgan aniq tasavvur so'zlarda ifodalanadi. Shuning uchun o'quvchilardan qoidani quruq yodlab berish talab etilmasligi, balki so'zni to'g'ri yozishdagi xususiyatlar aniq material misolida qayta tushuntirilishi lozim.

Imloga oid mashqlar. Imloviy malaka ongli nutq faoliyatining avtomatlashgan komponentidir. Faoliyat avtomatlashishi uchun uzoq vaqt davomida maqsadga qaratilgan mashqlar bajarib boriladi. Imloga oid mashqlar imloviy ziyraklik ko'nikmasini shakllantirishga, tegishli o'rinda qoidani tatbiq qilishga, mashqlarning qismlari o'rtasidagi bog'lanishni belgilash, ularni umumiy va yagona faoliyat tizimiga kiritishga, o'quvchilar uchun qoidaning mohiyatini aniqlash va uni shakllantirishga qaratiladi.

Qoidani tatbiq qilish davridagina uning mazmuni chuqurroq o'zlashtiriladi. Metodikada imloga oid mashqlarga: 1) grammatik orfografik tahlil; 2) ko'chirib yozish; 3) diktantlar; 4) leksik–grammatik tahlil; 5) bayonlar kiradi. Grammatik–orfografik va leksik–orfografik tahlilda orfografiyaning grammatika va leksika bilan bog'lanishi, ko'chirib yozuv va diktantda o'quvchilar faoliyatini belgilaydigan omillar, xususan, ko'chirib yozishda ko'ruv va qo'l harakati uquvi, diktantda eshituv uquvi hisobga olinadi. *Ko'chirib yozish* ko'rib idrok qilingan so'z, gap va matnni yozma shaklda ifodalashdir. Boshlang'ich sinflarda husnixat va imlo qoidalariga rioya qilib, tuzatishlarga yo'l qo'ymay va tartibli, harflarni tushirib qoldirmay, o'rnini almashtirmay, tinish belgilarini to'g'ri qo'llab ko'chirib yozuv ko'nikmasi shakllantirilishi kerak. O'quvchilarda bu ko'nikmani hosil qilish

maqsadida o'qituvchi alifbe davridan boshlab ularga ko'chirib yozuvni izchillik bilan o'rgatib boradi.

O'quvchilarda ko'chirib yozish ko'nikmasini shakllantirishga oid asosiy qoidalarga quyidagilar kiradi: 1. Ko'chirib yozishdan oldin ko'chirib yozadiganingni yaxlit o'qib chiq. 2. Har bir gapdagi so'zlarni bo'g'inlarga ajrat va ichda bo'g'inlab aytib, yoz. 3. Ko'chirib yozganingni asliga solishtir va xatolaringni to'g'irla. 4. Ko'chirib yozish uchun so'z, alohida gap va kichik matnlardan foydalaniladi. O'qituvchining qo'ygan maqsadiga bog'liq holda ko'chirib yozishdan oldin unga tayyorgarlik ko'riladi; bunda imlosi qiyin so'zlarni izohlab o'qish, so'zning nima uchun shunday yozilishini asoslash, o'rganilgan qoida asosida yoziladigan so'zlarni aniqlash kabi mashqlardan foydalaniladi. Bu ko'nikma qay darajada shakllanganligini aniqlash maqsadida kontrol (tekshiruv) ko'chirib yozish o'tkaziladi. Ko'chirib yozish mashqlari grammatik, leksik yoki so'z yasalishiga oid vazifalarni bajarish bilan birga olib boriladi. Bu imlo qoidasini tatbiq etishni yaxshi bilib olish imkonini beradi. Chunki vazifaning xarakteri imloviy malakani shakllantirishga nazariy asos bo'ladigan grammatik, fonetik bilimlarni faollashtirishni talab etadi. Bulardan tashqari, kompleks mashqlar orfografiya bilan birgalikda nutq o'stirish vazifalarini ham bajarish imkonini beradi. Kompleks mashqlarga misol qilib quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Ko'chirish. O'zakdosh so'zlarni aniqlab, o'zakni ajratish.
2. Tushirib qoldirilgan qo'shimchalami qo'yib ko'chirish, qanday qo'shimcha ekanini aytish; yozilishini tushuntirish.
3. Matn mazmuniga mos so'zni qavs ichida berilgan so'zlardan topib qo'yib ko'chirish. Shu so'z qaysi so'z turkumiga oid ekanini, uning yozilishini tushuntirish
4. Aralash berilgan so'zlardan gap tuzish va yozish.
5. Tartibsiz berilgan gaplardan bog'lanishli matn tuzish.
6. Tanlab ko'chirish

(Berilgan gaplardan yoki matndan muayyan bir so'z turkumini; ot va fe'ldan yoki ot va otdan, sifat va otdan tuzilgan so'z birikmalarini ko'chirish).

Diktant eshitib idrok qilingan so'z, gap, matnni yozishdir. O'quvchilarning og'zaki yozma nutqini o'stirishda, savodxonligini oshirishda diktantning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozish jarayonida xato qilmaslikka harakat qiladi. Xato qilmaslik ularning

fonetik, leksik va grammatik bilimlarni qay darajada o'zlashtirganliklariga bog'liq bo'ladi. Imlo qoidalari grammatik hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Demak, savodli diktant yozish uchun o'z navbatida grammatik qoidalarini ham bilish zarur.

Boshlang'ich sinflarda diktant uchun matn tanlashda bir qancha tamoyillarga rioya qilish zarur:

1. Matnning monologik nutq shaklida bo'lishi. Unda ko'chirma gaplar, undalmali, kirish so'zli, ajratilgan bo'lakli gaplar, qo'shma gap bo'lmasligi lozim.

2. Matn hajmi 1–4–sinf o'quvchilarining o'qish sur'tiga asoslangan bo'lishi.

3. Matn mazmuni bolalar hayoti bilan bog'liq bo'lishi.

4. Diktant matni o'quvchilarga u yoki bu haqda bilim berishi.

5. Tanlangan matn g'oyaviy–badiiy jihatdan yuksak bo'lishi, bolalar hissiyotiga ta'sir qilishi.

6. Matn tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi.

7. Matnda o'rganilayotgan hodisa kamida 5–6 marta uchrashi.

Diktantlar maqsadiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. *Ta'limiy diktantlar* — bilim berishga yo'naltirilgan diktantlar;

2. *Tekshiruv diktantlari* — o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilishga qaratilgan diktantlar.

Ta'limiy diktantlarni o'tkazish vaqtini, o'rnini, turini o'qituvchining o'zi belgilaydi. Ta'limiy diktantlar uchun darsning ma'lum bir qismi (5–10 daqiqasi), ba'zan bir dars ajratiladi. Bu diktant o'quvchilar bilimini mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi. Ta'limiy diktantda o'qituvchi o'quvchilarga o'rgatilayotgan hodisaning imlosini bir necha tahlil usullaridan foydalanib tushuntiradi, o'quvchilar so'zlarni to'g'ri yozishlariga ishonch hosil qilgach, uni yozishga ruxsat beradi. Har qanday yo'l bilan xatoning oldini olish chorasi ko'riladi. Masalan, 1–sinfda *a* va *o* unlilari o'rganilayotgan darsda bo'g'in–tovush, tovush–harf tahlili o'tkaziladi. Baho, bahor so'zlarining birinchi bo'g'inida *a* harfi yozilishini o'quvchilar bilib olgach, o'quvchilardan biri shu so'zlarni xattaxtaga yozadi. So'ng so'z o'chirib tashlanadi, shundan keyin aytib turib yozdiriladi.

Ta'limiy diktantlar tashkil etish va bajarilish usuliga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ta'kidiy diktant.

2. O'z diktant yoki yoddan yozuv diktanti.

3. Izohli diktant.
4. Saylanma diktant.
5. Erkin diktant.
6. Rasm diktant.
7. Lugʻat diktant.
8. Ijodiy diktant.

Shulardan saylanma, erkin va ijodiy diktantlarda matn maʼlum oʻzgarishlar bilan yoziladi. Tekshiruv diktantida yaqinda yoki ilgari oʻrganilib, mashqlar bilan mustahkamlangan qoidalarini oʻquvchilar qay darajada oʻzlashtirganliklari aniqlanadi. Tekshiruv diktanti biror boʻlim oʻrganilgandan soʻng yoki chorak oxirida oʻtkaziladi. Tekshiruv diktanti oʻquv yili davomida 5—6 marta oʻtkaziladi. Diktantning bu turida yoʻl qoʻyilgan xatolar chuqur tahlil qilinadi, ularni bartaraf qilish usullari belgilanadi. Shu jihatdan tekshiruv diktantining taʼlimiy ahamiyati katta. Imloviy mashq sifatida diktantning xilma–xil turlaridan foydalaniladi. Taʼkidiy diktantdan qoidani amaliyotga tatbiq etish usullarini yaxshi bilib olish maqsadida foydalaniladi. Matnni yozishdan oldin, uni yozish jarayonida, izohli yozuvdagi kabi, oʻquvchilar soʻzni qanday yozishni va nima uchun shunday yozilishini tushuntiradilar. Oʻz diktant yoki yoddan yozuvda oʻrganilgan imloviy qoida asosida yoziladigan soʻzlar boʻlgan matnni oʻquvchilar oʻzlari oʻqib yodlaydilar (koʻrib idrok qiladilar) yoki oʻqituvchi rahbarligida eshitib yodlaydilar (idrok qiladilar), keyin oʻzlari mustaqil yozadilar.

Izohli diktant oʻquvchilarning qobiliyatiga qarab ikki xil oʻtkaziladi. Oʻquvchi, odatda, oʻqituvchining koʻrsatmasi bilan maʼlum soʻzning yozilishini diktant yozishdan oldin yoki keyin izohlaydi. Soʻzning yozilishini boʻgʻin–tovush, tovush–harf tomondan tahlil qiladi, unga qoidani tatbiq etadi. Masalan, „Kitob — bilim manbai“ — Kitob: Ki–tob. Ikki boʻgʻin. Birinchi boʻgʻinida k, i; ikkinchi boʻgʻinida t, o, b tovushlari bor. Oxirgi b tovushi p tovushi tarzida talaffuz qilinadi. Unda b yoki p tovushini ifodalovchi harfning yozilishini tekshirib aniqlaymiz. Buning uchun soʻz oxiriga i tovushini qoʻshamiz va aytamiz: *kitobi*. B tovushi yozilar ekan, kabi izohlanadi. Bu diktantda oʻquvchilar qoidalariga oid soʻzlarning tagiga chizadilar.

Saylanma diktantda oʻquvchilar diktovka qilingan gaplar yoki matnning hammasini yozmaydilar. Uning oʻqituvchining topshirigʻiga mos qisminigina (oʻrganilgan qoida asosida yoziladigan soʻzlarni, soʻz birikmalarini) yozadilar. Masalan, bosh harf bilan yoziladigan

soʻzlarnigina yozish (1–sinf), qaratqich kelishigidagi soʻzni u bogʻlangan ot bilan yoki tushum kelishigidagi soʻzni u bogʻlangan feʼl bilan birga yozish (4–sinf) kabi. Saylanma diktant oʻquvchilarda imloviy ziyraklikni oʻstiradi. Erkin diktantda oʻquvchilarga mazmunni buzmay, gap tuzilishini oʻzgartirish, bir soʻzni unga yaqin maʼnoli soʻz bilan almashtirish erkinligi beriladi. Diktant uchun 3—5 qismli matn tanlanadi. Oʻqituvchi matnni bir marta ifodali oʻqib beradi, soʻngra matn mazmuni yuzasidan suhbat oʻtkazadi. Ayrim qoidalarini eslatadi. Keyin matnning bir qismi qayta oʻqib beriladi, oʻquvchilar uning mazmunini yozadilar. Erkin diktant imlo qoidalarini mustahkamlashga xizmat qilishi bilan birga, oʻquvchilar nutqini oʻstiradi, fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Rasm diktant predmet rasmini yoki oʻzini koʻrsatib oʻtkaziladi: predmet rasmi koʻrsatiladi, oʻquvchilar uning nomini aytadilar va yozib vergul qoʻyadilar, ish shunday davom etadi (Birinchi soʻz bosh harf bilan, qolganlari qoidaga koʻra yozilishi eslatiladi). Rasm diktantda oʻrganilgan qoidani, ayniqsa, oʻquv yili davomida oʻrganiladigan imlosi qiyin soʻzlarni toʻgʻri yozishni puxtalash, shuningdek, ularni oʻquvchilar qanday oʻzlashtirganliklarini sinash maqsadi koʻzda tutiladi. Oʻqituvchi mazkur maqsaddan kelib chiqib, imloviy malakani shakllantirish ustida ishlash bosqichini hisobga olgan holda, diktantning barcha turlaridan izchillik bilan foydalanadi. Bayon oʻquvchilarning lugʻatini boyitish, bogʻlanishli nutqini oʻstirishga qaratilgan orfografik mashq turlaridan biri hisoblanadi. Bayon orfografik mavzularni oʻrganishning yakunlovchi bosqichida, oʻquvchilar qoidalarini bilib olib, uni tatbiq qilishga oʻrganganlaridan soʻng oʻtkaziladi. Bayon yozganda oʻrganilgan imlo qoidalarini toʻgʻri tatbiq etish ularning ongli oʻzlashtirilganligini koʻrsatadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Boshlangʻich sinflarda imloga oʻrgatish usullarini aytib bering?
2. Imloga oid mashqlar haqida nimalarni bilasiz?

MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL METODLAR

Mashg‘ulotda jarayonida qo‘llaniladigan «Aqliy hujum» usuli

Aqliy hujum	–(brayn storming – miya buroni), amaliy va ilmiy muammolarni yechishda jamoa bilan ma’lumot yig‘ish
Usulni asosiy g‘oyasi	– g‘oyalar to‘plash, ularni baholash va tahlil qilish, ajratish. “Aqliy hujum”ni olib boruvchining hatti–harakati uchun bu g‘oya asosiy ko‘rsatgich bo‘lib, ishtirokchilarni imkoniyat qadar ko‘p g‘oyalar taklif qilishga undaydi.
Qoidalari	Imkoni boricha ko‘proq g‘oyalarni taklif etish (jamlash), ularni talqin qilish, muammolarni yechish va ularni doskaga yozib qo‘yish.
Ta’lim beruvchi	Qatnashchilarni 3–4 guruhga bo‘ladi va har biriga muammolar taklif etadi (Ilova 1) – Ishtirokchilarni qo‘llab–quvvatlaydi (imo–ishora, jilmayish, ha–yo‘q so‘zlari bilan); –yumshoq, ammo astoydil talabalarni boshqalarni tanqid qilishdan qaytarib turadi; – har bir fikrni o‘zgartirmasdan doskaga yozdirib qo‘yadi; – talabalarni so‘rovga kirishib ketishiga yordam berish va psixologik to‘sqinlikni yuqotish uchun, oldingi yoki shu darsdan kutilmagan, original savollar berib mashq o‘tkazadi (blits so‘rov) (Ilova 2).
Fidbeyk	–har bir g‘oyani muhokama qilish; –eng to‘g‘ri g‘oyalarni qo‘llab–quvvatlash

Aqliy hujumning maqsadi va qoidalari

Aqliy hujumni o'tkazishdan maqsad:

- muammoni hal qilish uchun g'oyalarni topish;
- g'oyalarni ularning ahamiyatliligiga qarab tartiblash;
- faol fikrlash malakasini shakllantirish;
- kutilmagan g'oyalarni paydo bo'lish jarayonini namoyish qilish;
- topilgan g'oyalardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

Aqliy hujum qoidalari:

- g'oyalarni ilgari surilishi bosqichida tanqid taqiqlanadi;
- original hatto fantastik g'oyalar rag'batlantiriladi;
- barcha g'oyalar yozib boriladi yoki qayd qilinadi;
- agar ma'qul topsa muallifning o'zi ham yozib boradi;
- “aqliy hujum” metodida qatnashchilar bir–biri bilan yuridik va ma'muriy jihatdan bog'liq bo'lmasligi zarur;
- tahlilchilar guruhi nisbatan samarali g'oyalarni tahlil qiladi, sintez qiladi, baholaydi va tanlaydi;

Natija:

- talabalar tomonidan muayyan nazariy bilimlarni puxta o'zlashtirishga erishiladi;
- vaqt ajratiladi va qilinadi;
- har bir talaba faollikka intiladi;
- ularda erkin fikrlash layoqati shakllanadi.

“SWOT–tahlil” metodidan foydalanish

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S–(strength)	kuchli tomonlari
W–(weakness)	zaif,kuchsiz tomonlari
O–(opportunity)	imkoniyatlari
T–(threat)	To'siqlar

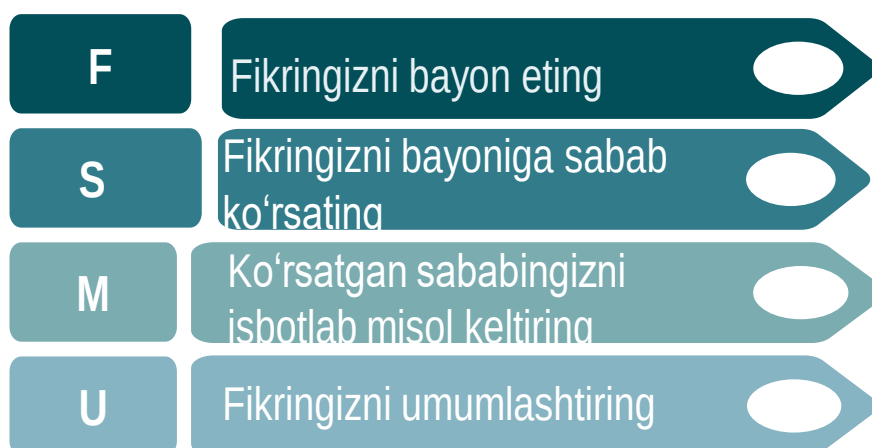
«FSMU» metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o'zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma'ruza mashg'ulotlarida, mustahkamlashda, o'tilgan mavzuni so'rashda, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg'ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo'lgan yakuniy xulosa yoki g'oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog'ozlarni tarqatiladi:

FSMU texnologiyasi

Ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhliy tartibda taqdimot qilinadi. FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy–nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga asos bo'ladi.

Namuna.

Fikr: “O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” dasturi”.

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling.

“BAHS–MUNOZARA” METODI – biror mavzu bo‘yicha ta’lim oluvchilar bilan o‘zaro bahs, fikr almashinuv tarzida o‘tkaziladigan o‘qitish metodi sanaladi.

Ushbu metod har qanday mavzu va muammolar mavjud bilimlar va tajribalar asosida muhokama qilinishi nazarda tutilgan holda qo‘llaniladi. Ta’lim beruvchi “Bahs–munozara”ni boshqarib borish vazifasini ta’lim oluvchilardan biriga topshirishi yoki o‘zi olib borishi mumkin. Bunda “Bahs–munozara”ni erkin holatda olib borish va har bir ta’lim oluvchini munozaraga jalb etishga harakat qilish talab qilinadi. Ushbu metod qo‘llanilayotganda ta’lim oluvchilar orasida paydo bo‘ladigan nizolar darhol bartaraf etilishi lozim.

“Bahs–munozara” metodini o‘tkazishda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak:

- barcha ta’lim oluvchilar ishtirok etishi uchun imkoniyat yaratish;
- “o‘ng qo‘l” qoidasiga (qo‘lini ko‘tarib, ruxsat olgandan so‘ng so‘zlash) rioya qilish;
- fikr–g‘oyalarni tinglash madaniyati;
- bildirilgan fikr–g‘oyalarning takrorlanmasligi;
- bir–birlariga o‘zaro hurmat.

Quyida “Bahs–munozara” metodini o‘tkazish tuzilmasi berilgan. “Bahs–munozara” metodining tuzilmasi.

“Bahs–munozara” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Ta’lim beruvchi munozara mavzusini tanlaydi va shunga doir savollar ishlab chiqadi.

2. Ta’lim beruvchi ta’lim oluvchilarga muammo bo’yicha savol beradi va ularni munozaraga taklif etadi.

3. Ta’lim beruvchi berilgan savolga bildirilgan javoblarni, ya’ni turli g’oya va fikrlarni yozib boradi uchun ta’lim oluvchilardan birini kotib sifatida tayinlaydi. Bu bosqichda ta’lim beruvchi ta’lim oluvchilarga o’z fikrlarini erkin bildirishlariga sharoit yaratib beradi.

4. Ta’lim beruvchi ta’lim oluvchilar bilan birgalikda bildirilgan fikr va g’oyalarni guruhlariga ajratadi, umumlashtiradi va tahlil qiladi.

5. Tahlil natijasida qo’yilgan muammoning eng maqbul echimi tanlanadi.

“VENN” diagrammasi metodi

Metodning maqsadi. Bu metod grafik tasvir orqali o’qitishni tashkil etish shakli bo’lib, u ikkita o’zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavvurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko’rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

✓ ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko’rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o’ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;

✓ navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to’rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir juftlik o’z tahlili bilan guruh a’zolarini tanishtiradilar;

juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko’rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqini) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

“Tanishuv” treningi

Metodning maqsadi: mazkur metod ta’lim oluvchilarning bir–biri bilan yaqindan tanishtirish, nazorat qilish, tekshirishga yo’naltirilgan. Mazkur trening orqali ta’lim oluvchilarning munosabati, jamoada ishlashi, mahorati, aql–idroki, bilimi bo’yicha tashhis qilinadi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

“Tanishuv” treningi darsning boshida yangi guruh tashkil etilganda

o'tkazish tavsiya etiladi. Shuningdek, pedagogning ijodiy yondashuvi hamda o'quv maqsadlaridan kelib chiqib, qo'shimcha topshiriqlar yoki savollarni kiritish mumkin.

Namuna:

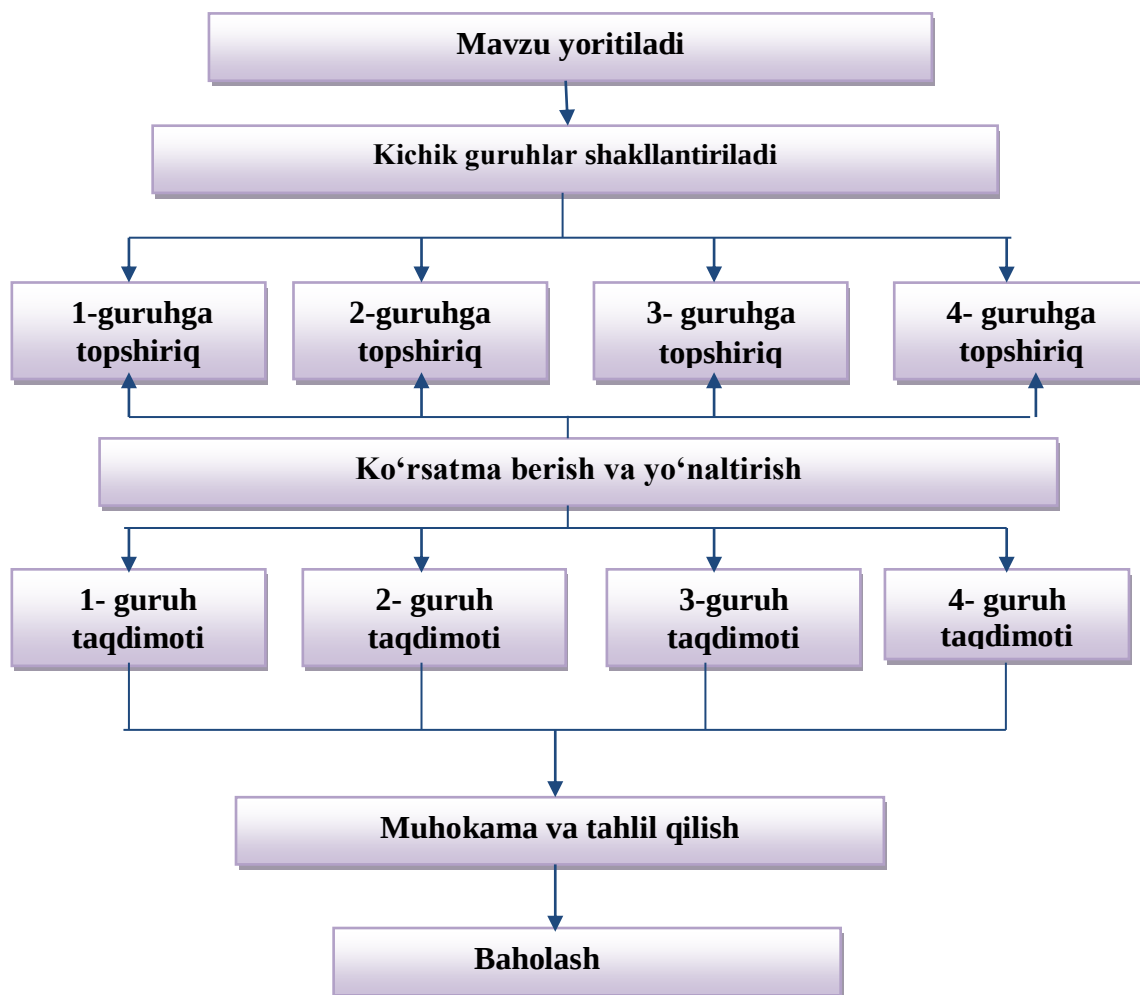
1. Siz kim va nima uchun bu yerga to'plandingiz?
2. Sizning maqsadingiz!
3. Kim bilan hamkorlik qilasiz?
4. Kimga g'amxo'rlik qilasiz?
5. Sizning kuchsiz tomonlaringiz!
6. Sizning kuchli tomonlaringiz!
7. Pedagogik texnologiya haqidagi tushunchangiz?
8. Innovatsiyaga ta'rif bering?
9. Fan xakidagi fikringiz!

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi

Ta'lim oluvchilarni faollashtirish maqsadida ularni kichik guruhlariga ajratgan holda o'quv materialini o'rganish yoki berilgan topshiriqni bajarishga qaratilgan darsdagi ijodiy ish.

Ushbu metod qo'llanilganda ta'lim oluvchi kichik guruhlarda ishlab, darsda faol ishtirok etish huquqiga, boshlovchi rolida bo'lishga, bir–biridan o'rganishga va turli nuqtai–nazarlarni qadrlash imkoniga ega bo'ladi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi qo'llanilganda ta'lim beruvchi boshqa interfaol metodlarga qaraganda vaqtni tejash imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki ta'lim beruvchi bir vaqtning o'zida barcha ta'lim oluvchilarni mavzuga jalb eta oladi va baholay oladi. Quyida “Kichik guruhlarda ishlash” metodining tuzilmasi keltirilgan.

Kichik guruhlarda ishlash metodining tuzilmasi

Kichik guruhlarda ishlash metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Faoliyat yo‘nalishi aniqlanadi. Mavzu bo‘yicha bir–biriga bog‘liq bo‘lgan masalalar belgilanadi.
2. Kichik guruhlar belgilanadi. Ta’lim oluvchilar guruhlariga 3–6 kishidan bo‘linishlari mumkin.
3. Kichik guruhlar topshiriqni bajarishga kirishadilar.
4. Ta’lim beruvchi tomonidan aniq ko‘rsatmalar beriladi va yo‘naltirib turiladi.
5. Kichik guruhlar taqdimot qiladilar.
6. Bajarilgan topshiriqlar muhokama va tahlil qilinadi.
7. Kichik guruhlar baholanadi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining afzalligi:

- o‘qitish mazmunining yaxshi o‘zlashtirishga olib keladi;
- muloqotga kirishish ko‘nikmasining takomillashishiga olib keladi;

- vaqtni tejash imkoniyati mavjud;
- barcha ta'lim oluvchilar jalb etiladi;
- o'z-o'zini va guruhlararo baholash imkoniyati mavjud bo'ladi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining kamchiliklari:

- ba'zi kichik guruhlarda kuchsiz ta'lim oluvchilar bo'lganligi sababli kuchli ta'lim oluvchilarning ham past baho olish ehtimoli bor;
- barcha ta'lim oluvchilarni nazorat qilish imkoniyati past bo'ladi;
- guruhlararo o'zaro salbiy raqobatlar paydo bo'lib qolishi mumkin;
- guruh ichida o'zaro nizo paydo bo'lishi mumkin.

“Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod talabalar yoki qatnashchilarni mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu buyicha dastlabki bilimlar darajasini tashhis qilish maqsadida qo'llaniladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg'ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- o'quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo'lgan so'zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
- o'quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o'qituvchi berilgan tushunchalarning tugri va tuliq izohini o'qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan uzining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna:

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi?	Qo'shimcha ma'lumot

“SWOT–tahlil” metodi

Metodning maqsadi. Mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo‘llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength) – kuchli tomonlari.

W – (weakness) – zaif, kuchsiz tomonlari.

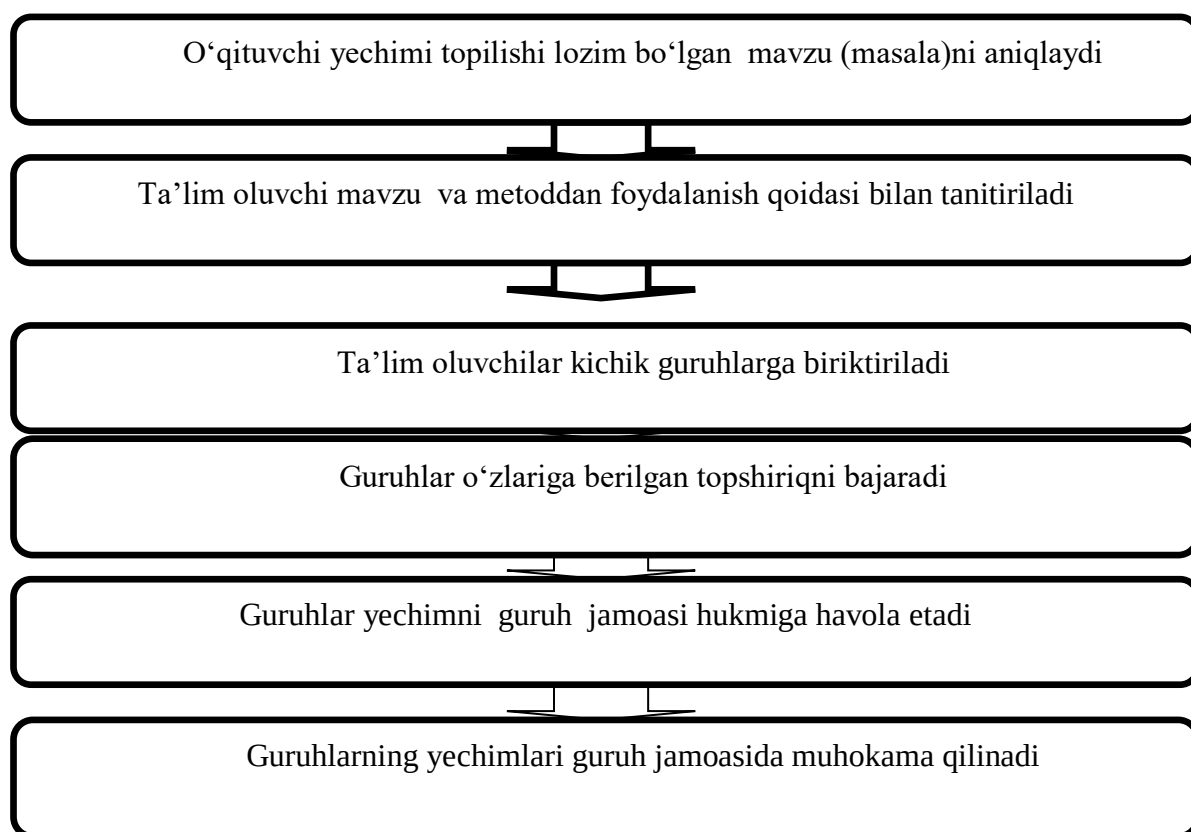
O – (opportunity) – imkoniyatlari.

T – (threat) – to‘siqlar .

“Konseptual jadval” metodi

Konseptual jadval metodi – turli g‘oyalarni, qarashlarni o‘zaro taqqoslash va ularni turli toifalar bo‘yicha taqqoslagan holda baho berishga qaratilgan organayzer hisoblanadi. Metod ta’lim oluvchilarni o‘rganilayotgan mavzu (masala yoki muammo)ni ikki yoki undan ortiq jihatlar bo‘yicha taqqoslashga o‘rgatadi. Undan foydalanishda ta’lim oluvchilarning mavzu yuzasidan mantiqiy fikrlash, ma’lumotlarni tizimli bayon qilish qobiliyatlari rivojlantiriladi.

Mashg‘ulotlar chog‘ida metoddan foydalanish quyidagi tartibda kechadi:

Tinglovchilar e'tiboriga quyidagi namunani tavsiya etish mumkin:

O'rganilayotgan mavzu mohiyatini yorituvchi jihatlar	Muhim belgilar, tavsiflar		
	1–belgi (tavsif)	2–belgi (tavsif)	3–belgi (tavsif)
1–jihat			
2–jihat			
...			

GLOSSARIY

O‘zbek tilida	Izoh
Arxiv hujjatlari	Fuqarolar, jamiyat va davlat uchun ma’lum ahamiyat kasb etgani bois saqlanishi lozim bo‘lgan matnli, qo‘lyozma va mashinada o‘qiladigan hujjatlar, ovozli yozuvlar.
Bolalar kitobi	Shaxs va ta’limni rivojlantirish, bilimlarni tarqatishning eng muhim vositalardan biri bo‘lgan nashr turi. Bolalar kitoblari faqatgina o‘qish va bilim olish manbai bo‘libgina qolmay, balki bolaning estetik va psixologik tarbiyasida muhim o‘rin tutuvchi manbadir.
Boshqarish faoliyati	Rahbarning pedagogik, normativ va psixologik asoslarda boshqarish qarorlarini tayyorlash, qabul qilish va amalga oshirishga qaratilgan maqsadga muvofiq xatti–xarakatlari majmui.
Byurokratiya (buyruqbozlik)	(tom ma’noda– kanselyariya hukmronligi; fransuzcha bureau–byuro, kanselyariya va yunoncha–kratos–kuch, hokimiyat, hukmronlik) Tabaqalangan boshqaruv tizimi bo‘lib, uning uchun har bir darajada vakolatlar chegarasining aniq belgilanganligi, qarorlarning mavjud qonunlar va qoidalarga binoan qabul qilinishi xosdir.
Genofond	Genlar zahirasi; turli genlarning tarqalishi, ularning nisbiy miqdor va tarkibiy sifati; muayyan organizmlarning tarqalganligi. Irsiy belgilarni o‘rganish va aniqlash inson genetikasi, jonivorlar hamda o‘simliklar genetikasi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda genofondni saqlash muammosi dunyoning ko‘pgina mamlakatlari uchun dolzarb muammoga aylangan.
Gigiyena	Yashash tarzi va mehnat sharoitining inson sog‘lig‘iga ta’sirini o‘rganadigan, kasalliklarni profilaktika qilish, sog‘liqni saqlash va hayotni

	uzaytirish chora–tadbirlarini ishlab chiqadigan qadimiy tibbiyot sohalaridan biri.
Didaktik o‘yinchoqlar	Bolalarning aqliy va sensor rivojlanishi va ta’lim olishida xizmat qiladigan o‘yinchoqlar turi. Bunday o‘yinchoqlarga mozaikalar, stol ustida o‘ynaladigan va bosma o‘yinlar, xalq o‘yinchoqlari (matryoshkalar, piramidalar, rangli sharlar, xushtaklar, chillaklar) kiradi.
Yosh guruhi	Yosh belgisiga ko‘ra birlashtiriladigan kishilarning biron bir shartli katta guruhi. Yoshni davrlashtirishga muvofiq MTMda bolalarning yoshiga ko‘ra ana’naviy ajratiladigan guruhlar: bog‘cha yoshdagi bolalar guruhi, birinchi kichik yoshdagi bolalar guruhi, ikkinchi kichik yoshdagi bolalar guruhi, katta bolalar guruhi va maktabga tayyorlov guruhi.
Inklyuziv ta’lim	Bolalarni bir biridan ajratuvchi to‘siqlarni bartaraf etishga, ularning yoshi, jinsi, diniy va ijtimoiy kelib chiqishi, jismoniy va aqliy rivojlanishdan orqada qolishi va iqtisodiy ta’minlanganlik darajasidan qat’iy nazar, umumta’lim jarayoniga to‘liq uyg‘unlashtirishga qaratilgan davlat siyosati.
Iste’dod	Qobiliyatlar, iqtidorlarning yuqori darajada rivojlanganligi bo‘lib, ijodiy faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi.
Kasbiy faoliyat	Biron narsaning bajarilishining murakkab va me’yoriy jihatdan belgilangan usuli. Mehnat subyekti faoliyatining sifat jihatdan belgilanadigan shakli. Inson bajarayotgan faoliyatning murakkabligini tavsiflaydigan mezon.
Maktabgacha bolalik	Bolaning tug‘ilganidan to maktabga borguncha bo‘lgan rivojlanish davri; bola organizmining jadal voyaga etishi va ruhiyatining shakllanishi bilan belgilanadi.
Maktabgacha yosh	Bolaning ruhiy rivojlanish bosqichi. Bola rivojlanishining hozirgi zamon milliy

	davrlashtirilishi bo'yicha 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davri.
Maktabgacha yoshdagi bola kompetentligi	Maktabgacha yoshdagi bola shaxsining asosiy xarakteristikasi. Kommunikativ, ijtimoiy, intellektual kompetentlikni hamda jismoniy rivojlanish borasidagi kompetentlikni o'z ichiga oladi. Kommunikativ kompetentlik bolaning o'z istaklari, niyatlarini nutqiy va nutqiy bo'lmagan (imo–ishora, mimik va pantomimik) vositalar yordamida erkin ifoda etishida namoyon bo'ladi.
Maktabgacha ta'lim muassasalari	Turli yo'nalishdagi maktabgacha ta'lim dasturlarini amalga oshiradigan ta'lim muassasasi. Ularda 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarning tarbiyasi, ta'limi, parvarishi va sog'lomlashtirilishi ta'minlanadi. Yo'nalishiga ko'ra maktabgacha ta'lim muassasasi quyidagi turlarga bo'linadi: umumiy tipdagi MTM, tarbiyalanuvchilarning jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsonlari mavjud bolalar uchun mo'ljallangan maxsus MTMlar va surunkali kasalliklar bilan og'riq bolalar uchun sanatoriya tipdagi MTMlar.
Maktabgacha ta'lim muassasalarining vazifalari	Ushbu muassasalarning vazifalari: bolalar hayotining muhofazasini, ularning intellektual, jismoniy va shaxs sifatidagi rivojlanishini ta'minlash uchun uning oilasi bilan aloqa o'rnatish.
Maktabgacha ta'lim muassasasining moddiy–texnika bazasi	Muassasa balansida turgan asosiy vositalar majmui (bino, xovli, qo'shimcha qurilmalar, kommunikatsiya, yumshoq va qattiq jihozlar).
Maktabgacha ta'lim muassasasining rivojlanish konsepsiyasi	Maktabgacha ta'lim muassasasining kelgusidagi rivojini belgilab beradigan bosh g'oya; innovatsion jarayonlar natijasida uning yangilanishiga qaratilgan chora tadbirlar majmuini amalga oshirishning yetakchi tamoyili.

Milliy ana'nalar	Millat hayotining turli sohalarida namoyon bo'ladigan tushunchalar, belgilar, xususiyatlar, qadriyatlar, faoliyat turlari, odatlar va xislatlarning avloddan avlodga o'tishi hamda meros bo'lib qolishini ifodalovchi tushuncha.
Nodavlat notijorat tashkilot	Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni o'z qatnashchilari o'rtasida taqsimlaydigan o'zini o'zi boshqarish tashkiloti.
Oilaviy muhit	Oilaviy munosabatlar, tarbiyaviy jarayonlar kechadigan ijtimoiy–ma'naviy, axloqiy muhitni ifodalovchi tushuncha. Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyati, dunyo qarashi, tasavvur va e'tiqodini shakllantirish hamda yuksaltirishda oilaning o'rnini va ta'siri beqiyosdir. Inson qalbi va ongidagi eng sof, pokiza tuyg'ular, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlar, eng avvalo oila bag'rida shakllanadi.
Oliy ta'lim	Turli oliy dargohlarda oliy malakali mutaxassislar tayyorlash oliy o'quv yurtlari tomonidan xalq xo'jaligi, fan va madaniyatning turli sohalarini bo'yicha oliy malakali mutaxassis bo'lishni istagan, o'rta maxsus yoki kasb–hunar ta'limini olgan hamda tegishli talablarni bajargan kishilarga ilmiy nazariy bilim berish xamda muayyan ko'nikmalarni shakllantirish yo'li bilan amalga oshiriladi.
Tarbiyalanuvchilar	Maktabgacha tarbiya muassasalariga boradigan bolalar; mehribonlik uylari, ixtisoslashtirilgan maktab internatlarda tarbiyalanuvchi bolalar va o'smirlar maktabdan tashqari muassasalarda shug'ullanadigan bolalar.
Tarbiyachi	Tarbiyani amalga oshiradigan, o'zga kishi shaxsining hayot tarzi va rivojlanishi uchun

	mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan shaxs.
Ta'lim muassasasini boshqarish	Faoliyat subyektlarining alohida faoliyati bo'lib, u rejalashtirish, tashkillashtirish, boshqarish va nazorat qilish vositasida bolalar, pedagoglar, ota-onalar, xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning hamkorlikdagi faoliyatining ta'limni takomillashtirish va ta'lim muassasasini rivojlantirish maqsadlariga yo'nalganligini ta'minlaydi.
Ta'lim sifati	Ta'lim jarayoni va uning natijalarini tavsiflaydigan kategoriya, ta'lim jarayoni qanday bo'lishi kerak, qanday maqsadlarga xizmat qilishi kerakligi to'g'risida jamiyatda tarqalgan tasavvurlarga qanchalik mosligini belgilaydi. Ta'lim sifati ta'lim oluvchilarning bilimlari, malaka va ko'nikmalari, atrof-olamga va bir birlariga nisbatan qadriy-emotsional munosabatlar normalari bilan o'lchanadigan ko'rsatkichlar tizimida ifodalanadi.
Farmon	Bir qator mamlakatlarda davlat boshlig'ining normativ akti. O'zbekistonda Prezident farmoni.
Innovatsiya	Yangilanishni, o'zgarishni amalga joriy etish jarayoni va faoliyati.
Vaziyat	Vaziyat–situation (situatsiya) (lotinchadagi situation – ahvol) muayyan vaziyat, ahvolni hosil qiladigan shart-sharoitlar va holatlar uyushmasi.
Dasturlashtirilgan ta'lim berish	Dasturlashtirilgan ta'lim berish asosini, tartibga keltirilgan topshiriqlarni namoyon qiluvchi, o'rgatuvchi dastur tashkil etadi. U butun o'qitish jarayonini boshqaradi.
Kasb	Bu mehnat faoliyatining barqaror turi bo'lib, u nafaqat aniq bilim va ko'nikmalarni bo'lishini talab qilmay, balki bir xil bo'lgan umum kasbiy bilimlarni ham bo'lishini talab qiladi.
Adabiyot	Ijtimoiy ahamiyat kasb etgan, fanning va

	amaliyotning biror sohasidagi yutuqlarni umumlashtirgan yozma asarlar yig'indisi(masalan, texnik adabiyot, badiiy adabiyot, siyosiy adabiyot, tibbiy adabiyot singari).
Bola (bolalar)	O'n sakkiz yoshga to'lgunga qadar bo'lgan shaxs (shaxslar).
Bolalar kitobi	Shaxs va ta'limni rivojlantirish, bilimlarni tarqatishning eng muhim vositalardan biri bo'lgan nashr turi. Bolalar kitoblari faqatgina o'qish va bilim olish manbai bo'libgina qolmay, balki bolaning estetik va psixologik tarbiyasida muhim o'rin tutuvchi manbaidir.
Iste'dod	Qobiliyatlar va iqtidorlarning yuqori darajasi.
Ta'limda ko'rgazmalik	Didaktik prinsiplaridan biri. Ko'rgazmalik o'quv materiallarini puxta va chuqur egallashtirishga, bolalarni bilim doiralarini kengaytirishga va tafakkurlarini rivojlantirishga yordam beradi.
Jamoa	Ijtimoiy ahamiyatga ega maqsadlar, umumiy qadriyatlar va kishilarning ijtimoiy birligi.
Jarayon	Voqea va hodisalar rivojida uzluksizlik.
Janr	Barcha sa'nat turlarida asarlarning tarixan qaror topgan tuzilmasi.
Ko'nikma	Ko'p martalab takrorlash yo'li bilan shakllangan, yuqori darajada o'zlashtirish.
Ko'rgazma	Moddiy va ma'naviy sohadagi faoliyat yutuqlari.
Ko'rsatma	MTMda so'z vositasida ko'rsatma berish usuli.
Metod	Ahloq, usul.
Ma'naviyat	Oliy ibtidorlikka, ongli intilishga qodirlik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov, I. A. *O'zbekiston Respublikasida ta'lim islohotlari va ularning natijalari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. "Ta'lim jarayonini nazorat qilish to'g'risidagi nizom". O'rnatilgan manba: <http://www.edu.uz>. [So'nggi marta murojaat qilingan sana: 2024–yil 15–sentabr].
3. "Ta'lim jarayonida texnologiyalarni qo'llash." (2021). *O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi sayti*. <https://edu.uz>
4. "2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF–4947 sonli Farmoni.
5. "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora–tadbirlari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentabrdagi PF–5198–sonli Farmoni.
6. "2017–2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora–tadbirlari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrdagi PQ–2707–sonli Qarori.
7. "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora–tadbirlari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 9 sentabrdagi PQ–3261–sonli Qarori.
8. "Nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora–tadbirlari to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 15 sentabrdagi PQ–3276–sonli Qarori.
9. "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 30 sentabrdagi PQ–3305–sonli Qarori.
10. Mirziyoev Sh.M. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz" mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. – T.: "O'zbekiston", 2016. – 56 b.
11. Mirziyoev Sh.M. "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi" mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga

bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 48 b.

12. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib–intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – T.: “O‘zbekiston”. – 2017. – 102b.

13. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.

II. Maxsus adabiyotlar.

1. Rahimov Sh. Asosiy vazifa – bolalarni ta'limga qamrab olish.// “Maktabgacha ta'lim” jurnali, 3–son, 2017. 2–3 bet.

2. Quronov M. Bolam baxtli bo‘lsin, desangiz...: ota–onalar uchun. – T.: Manaviyat, 2013. – 320 b.

3. Абдуллаев А.Ш. Авторское право и защита интеллектуальной собственности. – Ташкент: Университет наشريёти, 2020. – 234 с.

4. Ибрагимов К.И. Нарушение авторских прав: правовые последствия. // Юридический вестник. – 2019. – №3. – С. 45–50.

5. Смирнова Т.В. Плагиат и академическая честность: современные вызовы. – Москва: Изд–во МГУ, 2021. – 156 с.

6. Smith, J. Advances in Biomedical Research: A Review. – *PubMed Journal of Medical Sciences*, 2019. – Vol. 23, No. 4. – P. 120–135.

7. Jones, A., & Williams, R. The Role of Machine Learning in Modern Engineering. – *IEEE Xplore Conference Proceedings*, 2020. – P. 89–105.

8. Anderson, R. (2001). Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems. John Wiley & Sons.

9. Qo‘chqorov, O., Hamdamov, S. *Pedagogik texnologiyalar*. Toshkent: O‘qituvchi, 2012.

10. Asqarova, M. *Nazariy pedagogika asoslari*. Toshkent: Universitet, 2015.

11. Omonov, A. *Amaliy fizika*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2010.

12. Qodirov, X. *Zamonaviy o‘quv metodlarining samaradorligi*. PhD dissertatsiyasi, Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, 2018.

13. Usmonov, S., Qahhorov, B. (2019). *Pedagogika nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti.

14. Abdullayeva, N. (2020). *Pedagogika fanlarini o'qitish metodikasi*. Toshkent: Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi nashriyoti.
15. Tursunov, M. (2018). *Ta'lim tizimida yangi metodologiyalar*. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
16. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim kodeksi (2021). Toshkent: Adolat nashriyoti.
17. Karimova, D. (2020). "O'quv jarayonida innovatsion yondashuvlar." *Ilmiy ta'lim jurnali*, 3(12), 45–51.
18. Saidov, I. (2019). *O'qitishda zamonaviy metodlar*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
19. Axmedova, Z. (2021). "Pedagogik jarayonda metodlarning samaradorligi." *Pedagogik tadqiqotlar to'plami*, 4(7), 67–73.
20. Shodmonov, Q. (2022). *Pedagogika asoslari*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti.
21. Jalolov, B. (2020). *O'qitish metodlari va uslublari*. Namangan: NamDU nashriyoti.
22. Vildanova, N. A. *Boshlang'ich ta'limda matematika metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2019.
23. Ismoilova, G. X. *Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi*. Toshkent: Ta'lim nashriyoti, 2019.
24. Asqarov, A. K. *Matematika o'qitish metodikasi: nazariya va amaliyot*. Toshkent: O'zbekiston Ta'lim Akademiyasi, 2018.
25. Pestalozzi, J. H. (1803). *Sonni ko'rgazmali o'rganish*. Shveytsariya: [Nashriyot nomi]
26. Beruniy, A. (10–11–asr). *Boshlang'ich ta'lim asoslari*. [Nasaf].
27. Ibn Sino, A. (10–11–asr). *Ta'lim va tarbiya haqidagi fikrlar*. [Nasaf].
28. Kolmogorov, A. H. (1976). *Matematika o'qitish metodikasi va ta'lim dasturlari*. Moskva: Pedagogika.
29. Abdullaev, A. *Matematika darslarini tashkil etish metodikasi*. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2015. – 240 b.
30. Boboev, R. *Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2018. – 356 b.
31. Qayumov, O., Xudoyberganov, A. *Matematika: nazariyasi va amaliyoti*. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2020. – 198 b.
32. Saidov, F. *Matematika darslari uchun metodik tavsiyalar*. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti, 2016. – 215 b.

33. Yuldashev, M. O'quvchilarda matematik ko'nikmalarni shakllantirish. – Toshkent: Yangi avlod nashriyoti, 2019. – 301 b.
34. Jalolov, J. Algoritmlar va ularning o'qitilishi. – Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti, 2017. – 178 b.
35. Sharipov, D. Boshlang'ich sinfda matematika darslarini samarali tashkil etish. – Toshkent: Ilm nashriyoti, 2021. – 194 b.
36. Qodirov, I. Matematika darslari uchun innovatsion metodlar. – Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti, 2014. – 260 b.
37. Karimov, S. Didaktika va matematika metodikasi. – Qarshi: Nasr nashriyoti, 2019. – 236 b.
38. Nazirova, D. Matematika darslarida amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish usullari. – Toshkent: Yangi asr avlodi nashriyoti, 2022. – 180 b.
39. Vygotskiy, L.S. "O'yinning psixologik asoslari." (1967)
40. Montessori, M. "Bolalar hayoti: Bolalar bilan ishlash tajribalaridan ilhomlangan o'yinlar." (2015)
41. Bruner, J.S. "Bolalar va o'yin: Kognitiv rivojlanish nazariyasi." (1972)
42. Piaget, J. "O'yin, tushuncha va tafakkur: Bolaning rivojlanishidagi rol." (1951)
43. Elkonin, D.B. "Bolalarning ijodiy o'yinlari va ularning ta'limdagi roli." (1978)
44. Abduqodirov, M. "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" – (2020). – Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish usullari haqida to'liq qo'llanma.
45. Xalilov, D. "Matematika o'qitish metodikasi" – (2019). – O'qitish metodologiyalari va amaliy misollar.
46. Saidov, I. "Matematika darslarida interaktiv metodlarni qo'llash" – (2018). – Interaktiv metodlar va ularning dars jarayonida qo'llanishi haqida.
47. Rahimov, A. "Geometrik figuralarni yasash va modelirovka" – (2017). – Geometrik figuralarni yasash usullari va modellar yaratish.
48. Turgunov, S. "Modelirovka va loyiha qilish" – (2021). – Loyiha qilish va modellashtirish asoslari.
49. Shamsiyev, R. "Robototexnika va dasturlash: Boshlang'ich darajadagi qo'llanma" – (2022). – Robototexnika va dasturlash asoslari.
50. Usmanov, Z. "Robototexnikaning asoslari va amaliy dasturlar" – (2021). – Robototexnikaning asosiy tushunchalari va dasturlash misollar

51. Karimov, O. "Didaktik materiallar va o'qitish metodlari" – Karimov, O. (2019). – Didaktik materiallar va ularning ta'lim jarayonidagi ro'li.

52. Ibragimov, M. "O'quv mashqlarini yaratish va o'qitishda qo'llanilishi" – (2020). – O'quv mashqlarini yaratish va qo'llash bo'yicha qo'llanma

53. Axmedov, B. "O'quvchilarda faollikni rivojlantirish metodikasi" – (2021). – O'quvchilarda faollikni oshirish usullari.

54. – Norqulov, R. "Tarbiyaviy vazifalar va ularni amalga oshirish metodlari" (2018). – Tarbiyaviy vazifalar va ularning ta'lim jarayonida o'rni.

55. Shodmonov, B. M. (2004). *Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

56. Polatov, M. A. (2010). *Matematika va mantiqiy fikrlash*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

57. G'afurov, A. I. (2008). *Matematika va uning ta'limi asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

58. Vygotskiy, L. S. (2006). *Bolalar psixikasi va ta'lim jarayoni*. Moskva: Pedagogika.

59. Zunnunov, H. M. (2012). *Matematika darslarida innovatsion usullar*. Toshkent: Sharq.

60. Abdullaev, A. Sh. Pedagogikada innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlar. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 256 b.

61. Nurmatova, M. B. Interaktiv metodlarning ta'limdagi ahamiyati. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. – 178 b.

62. Rahmatov, Sh. Interaktiv usullarning zamonaviy ta'limda qo'llanilishi. – Toshkent: Ma'rifat, 2020. – 212 b.

63. Yuldoshev, I. M. Ta'lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 150 b.

64. Isroilov, K. V. Interfaol ta'lim texnologiyalari. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2022. – 198 b.

III. Elektron ta'lim resurslari

1. <http://www.yedu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi sayti.

2. <http://www.uzedu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi sayti.

3. <http://www.president.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti portali.
4. <http://www.gov.uz>– O‘zbekiston Respublikasi xukumati portali.
5. <http://www.xs.uz>– “Xalq so‘zi” gazetasi sayti.
6. <http://www.lex.uz>– O‘zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma’lumotlar milliy bazasi sayti.

Ergasheva Gulshoda Amirovna

MUTAXASSISLIKKA KIRISH NAZARIYASI

*Oliy o‘quv yurtlarining pedagogika fakultetlari
(boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari)*

Darslik

“ACCESS SERVICE” nashriyoti

Muharrir: D.Urinbayeva

Texnik muharrir: A.Shakarov

Nashrga tayyorlovchi: Sh.Xujakulov

7982

ISBN: 978–9910–8897–0–7

“ACCESS SERVICE” nashriyoti.

Faoliyat manzili Samarqand shahar, So‘lim shaharchasi,

B.Yalangtush MFY, 128-uy, 74-xonadon.tel.: +998 97-289-89-86
Terishga berildi: 23.10.2024-yil. Bosishga ruxsat etildi: 03.06.2025-yil.

Bichimi 60x84 1/16, “Times New Roman” garniturası.
Bosma tabog‘i 24,25. Adadi 50 nusxa. Buyurtma № 2024/ NI-2
Bahosi kelishilgan narxda. Noshirlik litsenziyasi: № 098355